

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา:
เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ
และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม

ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ
ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น
เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฟังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” ซึ่งมีคุณพรพิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมชมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตาและเซไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิคารากัว และเมืองซานโฮเซ คอสตาริกา ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบเคเล มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

---

* **ภาพรวม:** ดร. คริส เบเกอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ:** ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.วัฒนาพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
คุณชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภณพล สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: รศ. สุวิทย์ ธีรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรหมจ้อย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
รศ. ดร.สมบัติ พันธิษณีย์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีนัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อาจารย์วิลาศ โพธิ์สาร โรงเรียนเดลีวิทยา อ.ศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันว ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสกลนคร
ภาคกลาง: รศ. ดร.พอพันธ์ อูยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพย์วัลย์ สีจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรติณินทร สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัตน์ สำนักพระราชพิธี
ดร. ภูมิรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้:** รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
คุณชลิตา บัณฑุวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ: รศ. เสรี ลีลาชัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังศิต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ: ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใ้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใ้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ

13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเราราทราบกันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ใ้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาตัวใ้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ใ้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตข้าครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ใ้ได้เงินมาซื้อสินค้าใ้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตใ้ใหญ่โต ใ้มีกำไรสูงสุด ใ้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระขายสินค้าไม่ใ้ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใ้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใ้แรงงานครอบครัวนั้นบนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวใ้รอด เติบโตก้าวหน้า แต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใ้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ใ้ที่ดินน้อยแต่ใ้แรงงานเข้มข้น เช่นผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่นวัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่นซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้ อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ใ้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับใ้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใ้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใ้แรงงาน ใ้ที่ดินมากเป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใ้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดใ้ในภาคใ้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรใ้ในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรใ้ในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง 3/4 ของครัวเรือนทั้งหมดใ้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนใ้ในภาคเหนือและภาคกลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใ้ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดิน

น้อยมาก คราวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก คราวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในคนๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลายปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของคราวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตรเป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของคราวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และคราวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช้การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบกล่อ แร่แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผีเก้าผี สภาผู้เฒ่า ของน้ำห่ม หม้อองฝาย ระบบหมวด ระบบครุบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเลี้ยวเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, “Economic Change in Thailand Since 1850” (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษา

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกตัดคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การดำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสธงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุนงานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้าลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งคือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญมากกว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวยุคและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดีขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่า การเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลก

ครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของเกาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกัน เป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในพื้นที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทยได้ช่วยให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้านหนึ่งได้ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภาคทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่าเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับข้าวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ใน

ภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกข้าวกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์ส่งเมืองในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังคงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัดและคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังคงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมาข้ามกาลเวลา ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่ม ชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวาง และไม่มีความขัดแย้ง ชุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและ

ช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาดูถึงปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนธิปไตย หรือ ชุมชนภิวัฒน์” (คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายในสำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความพอเพียงของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้มีความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การแก่งแย่งด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมี

ส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา ฟังตัวเองและฟังกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการ เช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรมชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกรรม อนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบออมทรัพย์ในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครุบาศรีวิชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติเช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีส่วนร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบ แล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตไร้สำนึกเป็นจิตรู้สำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิงจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและฟังตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพื่อยุติในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้

วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้จัดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกันตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบญจมาศ ตีรมาศวมิช คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมากตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อภินันท์ ทรัพย์พัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศ ที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาพร้อมกับนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Tanabe Professor Marcel Mazoyer Dr. François Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร.สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร. สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr. Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเซเนไน คุณศักดิ์นา ฉัตรกุล ณ อยุธยา และ Dr. Folke Kayser แห่งมูลนิธิฟรีดริค อีเบิต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอสตาริกา

ขอขอบคุณคุณศิริพร ยอดกมลศาสตร์ คุณสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท์ จันทร์อำไพ และคุณมยุรี คำแปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลิตทิพย์ เชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วิญญุตานนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่างๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำ

งานวิจัย “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชานนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ของศาสตราจารย์ ดร. ยศ สันตสมบัติ มีคุณค่ามากทางวิชาการ ทั้งในแง่เป็นผลงานการวิจัยที่ให้รายละเอียดชีวิตชานนาชาวไร่ภาคเหนือแบบงานมานุษยวิทยา โดยผู้วิจัยฝังตัวอยู่ในสนามเป็นเวลานาน และเป็นผลงานวิจัยที่ท่านอาจารย์ศสามารถสรุปเสนอทฤษฎีชานนาไทยใหม่ที่มีความสำคัญมาก

ข้าพเจ้าเห็นว่างานชิ้นนี้ของศาสตราจารย์ศ ให้องค์ความรู้ใหม่อย่างน้อย 3 ประการด้วยกัน ดังนี้ :

1. ชานนาภาคเหนือต้องทำงานหลายอย่างในตัวคนเดียวกัน อาจทำอย่างนี้ในเวลาเดียวกันหรือในต่างช่วงเวลาในสัปดาห์ หรือเดือนหรือปีเดียวกัน ทั้งปลูกข้าว ปลูกพืชเงินสดเช่นถั่วเหลือง หอมหัวใหญ่ ผัก ทำสวน เช่นสวนลำไย สวนส้ม สวนลิ้นจี่ ทำกิจการแบบครอบครัวเล็กๆ เช่นซ่อมเครื่องจักรกล รถยนต์ มอเตอร์ไซด์ ตัดเย็บเสื้อผ้า ขายของชำและอาหาร เติมน้ำมัน รับจ้างในชนบท เช่นดำนา เกี่ยวข้าว ถางหญ้า เก็บลำไย คัดลำไย ขุดดิน ถมดิน ขายประกัน รับจ้างในเมือง เช่นก่อสร้าง งานโรงงาน หรือแม้กระทั่งไปรับจ้างในต่างประเทศ

พิจารณาจากมโนภาพทางทฤษฎีชนชั้น ในความหมายที่ว่าชนชั้นเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกี่ยวเนื่องกับปัจจัยการผลิต ชาวบ้านภาคเหนือก็ดูจะเป็นทั้งชนชั้นชานนา (หรือผู้ผลิตเล็กอิสระ) และชนชั้นกรรมาชีพพร้อมๆ กัน ศาสตราจารย์ศจึงสร้างมโนภาพทางทฤษฎีชนิดใหม่ขึ้นมา ท่านเรียกชาวบ้านภาคเหนือว่า “ชานนาผู้ยืดหยุ่น”

นัยทางทฤษฎีของมโนภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” คืออะไร? ในภาคหรือประเทศที่มี “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” เป็นจำนวนข้างมาก จะมีผลต่อลักษณะโครงสร้างและเส้นทางเศรษฐกิจของภาคหรือของประเทศนั้นอย่างไร?

เมื่อพิจารณางานนี้ของท่านอาจารย์ศ ร่วมกับงานของท่านอาจารย์รัตนพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ. 2442-2542)” จะเห็นได้ว่า ที่เกิดสภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” เป็นเพราะภาคเหนือเป็นภาคที่ชาวบ้านขาดทรัพยากร ขาดที่ดินทำมาหากิน เป็นภาคที่มีชนชั้นกรรมาชีพในชนบทในอัตราส่วนสูงที่สุดของประเทศ และอัตราส่วนนี้ในภาคน่าจะกำลังเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ เมื่อพิจารณาตารางที่มาที่ไปของมโนภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” อย่างนี้ในภาคเหนือ และพิจารณาพร้อมกับผลงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ทั้งในภาคเหนือและในภาคอื่นของไทยในชุดโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ข้าพเจ้าคิดว่านัยของทฤษฎี “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” คือการเสนอภาพของชานนาผู้กำลังพยายามรักษาเศรษฐกิจแบบครอบครัวและชุมชนของเขาเอาไว้ให้ได้นั่นเอง เช่นเดียวกับงานวิจัยอื่นในชุดโครงการนี้ ท่านอาจารย์ศยืนยันการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจระบบล่าง คือระบบชุมชน

โดยที่ท่านอาจารย์ได้เลือกเสนอภาพการดำรงอยู่นั้นอย่างมีพลวัต คือเน้นการต่อสู้ดิ้นรนของชาวบ้าน สมาชิกของชุมชนเป็นพิเศษ

2. ในการต่อสู้ของชาวบ้านภาคเหนือเพื่อรักษาระบบครอบครัวและชุมชน ชาวบ้านได้นำเอาทุนทางวัฒนธรรมและสังคม มาช่วยให้ความชอบธรรมแก่สิทธิชุมชนของพวกเขา ชาวละแวกคอยภูคาจังหวัดน่านอ้างว่าพวกเขาครอบครองและใช้ประโยชน์ป่านานแสนนานแล้ว พวกเขาประกอบพิธีกรรมบูชาบรรพชน พิธีเน้นชี้ว่าบรรพชนชาวละแวกได้ครอบครองพื้นที่นั้นมาตั้งแต่ต้น เป็นการใช้อนุสืบทอดพื้นที่และทรัพยากรให้ดำรงอยู่เป็นสิทธิของชุมชน หรือชาวปกาเกอะญอประกาศตัวว่าเป็นคนรักป่า ดำรงเผ่าพันธุ์ของตัวเองได้ เพราะสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์บนสัมพันธ์ภาพที่แนบแน่นระหว่างคนกับป่า หรือชาวนาคนเมืองบนพื้นที่ราบบางแห่ง เช่นที่บ้านหาดเกิด ตำบลเมืองจาง จังหวัดน่านพยายามอนุรักษ์สายพันธุ์ข้าวพื้นเมือง ปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์ ซึ่งแต่ละชนิดและสายพันธุ์ให้ผลผลิตในเวลาที่แตกต่างกัน เป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ และทำให้ใช้แรงงานครัวเรือนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการใช้อนุสืบทอดพื้นที่เพื่อรักษาระบบครอบครัวและชุมชน ซึ่งถ้าหากผลิตแต่สายพันธุ์ส่งเสริมและผลิตพืชเชิงเดี่ยวตามระบบทุนนิยม ก็อาจประสบการขาดทุนล้มละลาย เหตุที่การรักษาไว้และการแสดงสิทธิของระบบครอบครัวและชุมชนให้ปรากฏ กีดกันการถูกล้ำเข้ามาของระบบทุนโดยใช้ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรมและภูมิปัญญา มีพลังให้เราเห็นได้ชัดเจนในภาคเหนือนี้ เนื่องจากสิ่งที่ในภาคเหนือในการต่อสู้ทางด้านเศรษฐกิจ ชาวบ้านอยู่ในสนามรบที่เสียเปรียบ เพราะความร่อยหรอของฐานทรัพยากร นอกจากนั้นในภาคเหนือวัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมชนชาติชาติพันธุ์ต่างๆ ยังเป็นปราการที่เข้มแข็งของชาวบ้าน งานวิจัยชนบทภาคเหนือของท่านอาจารย์ศุภได้เตือนเราอีกครั้งหนึ่งว่าในการพิจารณาลักษณะของสังคมเศรษฐกิจพิจารณาว่าเป็นระบบทุนหรือระบบชุมชน เราต้องพิจารณาแต่ละระบบแบบเป็นองค์รวม ทั้งด้านเศรษฐกิจ-สังคม-วัฒนธรรมเป็นองค์รวมร้อยรัดเป็นหนึ่งเดียวกัน จะพิจารณาแต่ด้านเศรษฐกิจโดดๆ ไม่เพียงพอ และเมื่อพิจารณาชนบทภาคเหนือแบบเป็นองค์รวม เราก็จะยังเห็นการดำรงอยู่ของระบบชุมชน

การมองเห็นการดำรงอยู่ของระบบชุมชนในชนบทภาคเหนือ สามารถนำกลับไปเป็นคำตอบต่อคำถามเชิงทฤษฎีได้ว่าชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนาหรือชนชั้นกรรมาชีพ ชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา เราจะต้องไม่มองมโนภาพ “ชนชั้น” ว่าเป็นเรื่องของเศรษฐกิจเท่านั้น เราต้องมองแบบเป็นองค์รวม คือรวมทางด้านสังคมและวัฒนธรรม (รวมด้านภูมิปัญญาและจิตสำนึก) เมื่อมองโดยรวมอย่างนี้เราจะเห็นว่าชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา เพียงแต่พวกเขาไม่มีที่ดินน้อยหรือไร้ที่ดิน (landless peasant) แต่พวกเขามีความผูกพันทางสังคมเครือญาติและจิตสำนึกเป็นชาวนาเต็มเปี่ยม นั่นคือคำอธิบายว่าทำไมเขาเป็นกังวลมากกับเรื่องความมั่นคงทางอาหาร ใดๆ ก็ขอทำนาเพื่อปลูกข้าวไว้กิน หรือแม้ไม่มีที่ดินของตัวเองเมื่อเห็นที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าก็รวมกลุ่มกันขอล้อมมาทำนาในที่ดินที่รกร้างไว้นั้น ท่านอาจารย์ศุภถูกต้องที่สุดที่ในท้ายที่สุดท่านก็เห็นและเรียกชื่อเศรษฐกิจชนบทภาคเหนือว่า “สังคมชาวนา”

3. ท่านอาจารย์ศศิ์ให้เราเห็นว่าชุมชนชาวนาในยุคสมัยปัจจุบันนี้ ไม่จำเป็นต้องติดยึดกับพื้นที่ท้องถิ่นอย่างตายตัวเสมอไป ไม่ต้องติดยึดกับความเป็น “หมู่บ้าน” ในท้องถิ่นภูมิศาสตร์อย่างแต่เดิม ชุมชนเป็นนามธรรม อยู่ในจิตใจและในจิตสำนึกของชาวบ้าน สามารถสร้างขึ้นใหม่ได้ ณ ที่ใดๆ ที่ชาวบ้านไปทำงาน ชาวเขารวมกันลงมาขายของที่โน้นที่ป่าชาในตัวเมืองก็เป็นชุมชนได้ รักษาระบบของเขาไว้ได้ รักษาความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยน เครือญาติ และวัฒนธรรม ชาวนารวมกลุ่มกันไปรับจ้างทำนา ก็มีลักษณะเป็นชุมชน มีกลไกความเกี่ยวพันกันเป็นระบบแบบเดิม ท่านอาจารย์ศศิ์อธิบายว่าในยุคปัจจุบันที่ระบบทุนนิยมขยายตัวรุกคืบ ระบบชุมชนจะดำรงอยู่ในพื้นที่และลักษณะต่างๆ ได้หลายอย่าง เช่นดำรงอยู่ในเมือง ดำรงอยู่แม้ใน “พื้นที่” ทางสัญลักษณ์ในการต่อสู้ทางวัฒนธรรมการต่อสู้ทางวาทกรรมคำอธิบาย เราไม่ควรจะต้องติดอยู่กับโมภาพเดิมๆ และมองเห็นความเป็นระบบชุมชนเฉพาะแต่ในรูปแบบสังคมของหมู่บ้านเกษตรกรรม

ข้าพเจ้ารู้สึกดีใจที่งานวิจัยชุดโครงการ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” มีงานชิ้นนี้ของท่านอาจารย์ศศิ์ด้วยภาคเหนือ ทำให้งานของคณะของเรามีโอกาสให้ที่และให้ความสำคัญที่สมควรแก่ปัจจัยด้านวัฒนธรรม งานวิจัยหลักกว่าด้วยภาคอื่นๆ ในงานวิจัยชุดนี้ต่างเน้นที่ปัจจัยเศรษฐกิจและโดยรวมงานวิจัยชุดนี้ได้นำพาคณะของเรามาถึงทฤษฎีสองระบบได้ ก็โดยการพิจารณาลักษณะทางด้านเศรษฐกิจ ระบุและอธิบายการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจระบบล่าง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน แต่งานของท่านอาจารย์ศศิ์ได้ทำให้เราเห็นความสำคัญของระบบวัฒนธรรมของชาวบ้านเพิ่มขึ้นมา ทำให้ข้าพเจ้าหวนกลับไปนึกถึงว่าเมื่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนถือกำเนิดขึ้นในเมืองไทยเมื่อ 25 ปีก่อน คุณบำรุง บุญปัญญา (2488-) และคณะนักพัฒนาเอกชนของมูลนิธิบูรณะชนบทก็เริ่มแนวคิด ที่การมองเห็นว่ามี “วัฒนธรรมสองกระแส” ในสังคมเศรษฐกิจไทย คือแนวคิดเรื่องชุมชนในเมืองไทยนั้นเริ่มต้นที่ความเป็นชุมชนในมิติด้านวัฒนธรรม งานของท่านอาจารย์ศศิ์รวมทั้งแนวคิดของคุณบำรุงและคณะ ทำให้ข้าพเจ้าคิดว่าทฤษฎีสองระบบจะต้องให้ความสำคัญและศึกษาความเป็นสองระบบทางวัฒนธรรมให้มากขึ้น รวมทั้งระบุให้ได้อธิบายให้ได้ถึงการสอดร้อยปัจจัยและกลไกทางวัฒนธรรมกับปัจจัยและกลไกทางด้านเศรษฐกิจภายในระบบชุมชน ที่พัฒนาการผ่านยุคสมัยต่างๆ มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งคงจะเป็นงานในอนาคตของสำนักของเราสืบต่อไป

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

25 มกราคม 2546

สารบัญ

	หน้า
บทนำ: บริบทและความซับซ้อนของการศึกษาสังคมชาวนา	1
บทที่ 1: การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนา	26
บทที่ 2: ชาวนา ความเป็นชาติพันธุ์ และการเมืองเรื่องพื้นที่	54
บทที่ 3: ทูนาทางวัฒนธรรม ชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์	82
บทที่ 4: ชาวนา เศรษฐกิจชุมชน และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม	108
บทที่ 5: เศรษฐกิจชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาไทย	133
บทที่ 6: ชาวนาผู้ยึดหยุ่น: เศรษฐกิจชุมชน การเปิดพื้นที่ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในสังคมไทย	211
บรรณานุกรม	247

บทนำ

บริบทและความซับซ้อนของการศึกษาสังคมชาวนา

ทีโอดอร์ ชานิน (Shanin 1990: 1-3) นักสังคมวิทยาผู้เชี่ยวชาญการศึกษาสังคม ชาวนา ได้เคยแบ่งแยกมุมมองเกี่ยวกับ “ชาวนา” ในฐานะเป็นปรากฏการณ์สังคมเอาไว้ 3 แนวด้วยกัน มุมมองแรก เสนอว่า สังคมชาวนามีได้มีลักษณะจำเพาะหรือความโดดเด่นเป็นพิเศษแต่ประการใด สังคมชาวนาไม่มีโครงสร้างสังคมเฉพาะตัวและด้วยเหตุนี้เอง สังคมชาวนาจึงมิใช่ “ประเด็น” ที่มีนัยสำคัญสำหรับการค้นคว้าวิจัยเชิงทฤษฎีในทางสังคมศาสตร์ ชาวนาเป็นเพียงคำๆ หนึ่ง คำๆ นี้ บ่งบอกช่วงเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ที่ผ่านเลยไปอย่างไม่มีนัยสำคัญ

มุมมองที่สอง เสนอว่าสังคมชาวนาแตกต่างไปจากสังคมอื่นๆ อย่างมีนัยสำคัญ แต่ความแตกต่างเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมซึ่งสามารถทำความเข้าใจและอธิบายได้ด้วยการประยุกต์ใช้ทฤษฎีสังคมโดยทั่วไป

มุมมองที่สามเสนอว่าสังคมชาวนามีลักษณะพิเศษ และการสร้างแนวคิดและทฤษฎีเพื่ออธิบายคุณลักษณะและการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาเป็นประเด็นที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง มุมมองที่สามนี้เองเป็นที่มาของงานหลายชิ้นจากหลายสาขาวิชาและสำนักคิด เช่น *The Agrarian Question* ของคอตสกี (Kautsky 1899), *The Theory of Peasant Society* ของชายานอฟ (Chayanov 1966) ไปจนถึง *The Moral Economy of the Peasant* ของ สกอตต์ (Scott 1976) เป็นต้น

ความหลากหลายของงานเขียน ทฤษฎี และมุมมองจากสาขาวิชาต่างๆ เกี่ยวกับสังคมชาวนาตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงวิธีคิดที่มองชาวนาในลักษณะแตกต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัย แม้กระนั้นก็ดี ลักษณะร่วมประการหนึ่งที่เรพบเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนในงานเขียนมากมายเกี่ยวกับสังคมชาวนา คือ การมองสังคมชาวนาจากแง่มุมของการพัฒนา ตามนัยของทฤษฎีวิวัฒนาการ

จากทฤษฎีวิวัฒนาการสู่ทฤษฎีความทันสมัย

ใน Capital และ Grundrisse มากซ์มองสังคมชาวนาว่าเป็น “สังคมก่อนทุนนิยม” หรือเป็นรูปแบบของระบบเศรษฐกิจก่อนทุนนิยม ในทำนองเดียวกัน รอสทอว์ (Rostow 1960) ซึ่งเป็นตัวแทนของขั้วความคิดที่ตรงกันข้ามกับมากซ์ กลับมีทัศนะที่ตรงกับมากซ์ในแง่ที่ว่า สังคมชาวนาก็คือสังคมประเพณี หรือเป็นระบบสังคมที่อยู่ส่วนล่างสุดของขั้นตอนการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ก่อนการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัยหรือระบบทุนนิยม แนวคิดทั้งสองขั้วล้วนแล้วแต่มองสังคมชาวนาเป็นวัตถุดิบที่หลงเหลืออยู่ สังคมชาวนาเป็นสังคมล้าสมัยท่ามกลางความเจริญเติบโตของระบบอุตสาหกรรม

หากเราพิจารณาทัศนคติของสังคมตะวันตกยุคก่อนอุตสาหกรรมที่มีต่อชาวนา เราก็อาจพบเห็นได้ไม่ยากนักว่า สังคมตะวันตกมองชาวนาด้วยสายตาเหยียดหยาม หรือไม่ก็มองข้ามสังคมชาวนาไปเสียเลย งานเขียนของสังคมยุโรปยุคกลางเต็มไปด้วยเรื่องราวของกษัตริย์และสงคราม ประวัติชีวิตของนักบุญและนักปราชญ์ ปรัชญา วรรณกรรม กฎหมายและดาราศาสตร์ แต่ไม่ปรากฏวีแววของชีวิตชาวนา **ประชากรส่วนใหญ่ของสังคมดำรงอยู่ท่ามกลางความเจียมและถูกชนชั้นอื่น ๆ ซึ่งเป็นผู้ผลิตความรู้และเขียนประวัติศาสตร์ มองข้ามไปโดยเจตนา** เมื่อชาวนาได้รับการเอ่ยอ้างถึง ภาพลักษณ์ของชาวนาก็มักปรากฏในด้านลบหรือในแง่ร้าย ชาวนาถูกมองว่าเป็นคนชั่ว หัวขโมย โจรผู้ร้ายและขอลาน ¹ ในรากศัพท์ของภาษารัสเซีย คำว่าชาวนามาจากคำว่า smerd หรือ smerdet ซึ่งหมายความว่า “ผู้มีกลิ่นเหม็น” ในประเทศโปแลนด์ ชาวนาได้รับการเรียกขานว่า Cham ซึ่งแปลว่า “คนหยาบช้า” หรือแม้แต่ในภาษาอังกฤษ คำว่า peasant มีความหมายว่า คนที่มีใจโหดเหี้ยมทารุณ (brute) และไม่รู้หนังสือ (illiterate) ท่าทีที่ถูกเหยียดหยามชาวนาในยุโรปคงฟังดูแปร่งหูหน่อยหากเราเปรียบเทียบกับวลีไทยๆ เช่น ไพร่สฤล กลิ่นโคลนสาบควาย หรือโจรเจ็บ เป็นต้น

หลังยุคกลาง แนวคิดเกี่ยวกับความทันสมัยและทุนนิยม พัฒนาขึ้นในยุโรปพร้อมกับการปฏิวัติอย่างน้อย 3 ด้านไปพร้อมกัน ด้านแรก คือ การปฏิวัติอุตสาหกรรม ด้านที่สอง คือ การก่อกำเนิดขึ้นของรัฐชาติ และความคิดในเรื่องของสถานะพลเมือง และด้านที่สาม คือ การปฏิวัติวิทยาศาสตร์ และความคิดในเรื่องของความมีเหตุผลที่พิสูจน์ทดลองได้ โลกของความทันสมัยและทุนนิยมไม่มีที่ว่างให้กับสังคมชาวนาอีกต่อไป สังคมชาวนาถูกบีบให้หดตัวเล็กลงเพื่อเปิดพื้นที่ทาง

---

¹ สำหรับรายละเอียดในประเด็นภาพลักษณ์ของชาวนาในสังคมยุโรปยุคกลาง โปรดดู Cipolla, C. (1977) *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*. อ้างใน Shanin (1990: 5)

สังคมให้กับชนชั้นกลางที่เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในสังคมอุตสาหกรรม² แม้ว่าชาวนาจะถูกมองว่าเป็นกลุ่มชนล้าสมัยหรือไดโนเสาร์ตกยุคท่ามกลางความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่ชาวนาก็ยังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของยุโรปและของโลกทั้งหมด ในสังคมอุตสาหกรรมของ ยุโรปตะวันตกและอเมริกาเหนือ งานศึกษาสังคมชาวนายึดติดอยู่กับการนำเสนอภาพ ชาวนาในฐานะเป็นสิ่งหลงเหลือจากอดีต (Shanin 1990: 6) ในสหรัฐอเมริกาช่วงต้น คริสต์ศตวรรษที่ 20 สังคมวิทยาชนบท (rural sociology) กลายเป็นสาขาวิชาที่พุ่งความสนใจไปที่เกษตรกรรมและระบบฟาร์ม โดยละทิ้งชาวนาในฐานะเป็นปรากฏการณ์สังคมไปอย่างชัดเจน ชาวนา กลายเป็นศัพท์ยุคกลางที่ถูกก้าวข้ามผ่านเลยไป

อย่างไรก็ดี การศึกษาสังคมชาวนากลับแบ่งบานในถิ่นอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน ยุโรปกลางและยุโรปตะวันออก ในรัสเซีย โปแลนด์ โรมาเนียและบัลแกเรีย ชาวนากลายเป็นเป้าของความสนใจในฐานะเป็นชนส่วนใหญ่ของประเทศ คำถามหลักที่ผู้นำและนักวิชาการในสมัยนั้นให้ความสำคัญมีอยู่ว่า ทำอย่างไรจึงจะจัดตั้งองค์กรชาวนาเป็นขบวนการสังคมเพื่อขับเคลื่อนองค์ประวัติศาสตร์?

นอกเหนือไปจากคำถามดังกล่าวข้างต้น ยุโรปยังสร้างงานคลาสสิกมากมายเกี่ยวกับสังคมชาวนา ไม่ว่าจะเป็นงานของ Marx, Weber, Kautsky, Sombert, Buchner และ David เป็นต้น ในประเทศเดนมาร์ก มีการพัฒนางานศึกษาการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการสหกรณ์จากการทำงานร่วมกันของครัวเรือนชาวนากลุ่มต่างๆ แต่ในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1920-1930 การเรืองอำนาจขึ้นของเผด็จการฟาสซิสต์ ไม่ว่าจะเป็นลัทธินาซีในเยอรมัน และลัทธิสเตาลินในรัสเซีย ทำให้งานศึกษาสังคมชาวนาเลือนหายไปนานหลายสิบปี ยกเว้นในงานเพียงไม่กี่ชิ้น เช่น การศึกษาสังคมชาวนาในไอร์แลนด์ของ Arensleag (1937), การศึกษาสังคมชาวนาจีนของ Fei (1939) และการศึกษาระบบเศรษฐกิจชาวนาของ Warriner (1939) เป็นต้น

ช่วงยุคกลางเป็นต้นมาเช่นเดียวกัน มานุษยวิทยาการก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากการเผชิญหน้ากันระหว่างสังคมตะวันตกกับกลุ่มชนอื่นๆ ตามชายขอบของภูมิภาคต่างๆ นอกตะวันตก มานุษยวิทยาเกิดขึ้นจากความพยายามที่จะอธิบายวิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี และพิธีกรรมของชนเผ่าแปลกๆ และห่างไกลจากความเป็นจริงของสังคมตะวันตก งานของนักมานุษยวิทยารุ่นบุกเบิก เช่น

---

² Franklin (1969) นำเสนอภาพการสูญสิ้นของสังคมชาวนาในยุโรป โดยเสนอว่าชาวนาผ่านเข้าสู่กระบวนการกลายเป็นกรรมกร (proletariat) หรือผู้ใช้แรงงาน สังคมอุตสาหกรรมทำการเบียดขับชาวนาให้เปลี่ยนผ่านไปสู่ชนชั้นอื่นๆ อย่างรวดเร็ว

มอร์แกน ไทเลอร์ และเฟรเซอร์ (ยศ 2540: 21-25) พยายามตอบคำถามว่าสังคมดั้งเดิมและล้าหลังเหล่านี้อยู่ตรงไหนในขั้นตอนของวิวัฒนาการซึ่งชาวยุโรปในสมัยนั้นถูกจัดวางให้อยู่บนยอดสุดของปิรามิดแห่งความเจริญ การศึกษาสังคมดั้งเดิมจึงเป็นความพยายามที่จะเรียนรู้จากอดีตว่าชาวยุโรปพัฒนาอารยธรรมของตนเองขึ้นมาได้อย่างไร ผ่านขั้นตอนและกระบวนการมาอย่างไร เป็นต้น

คำถามดังกล่าวเป็นโจทย์หลักของทฤษฎีวิวัฒนาการ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ตลอดจน แนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวอื่นๆ อีกมากมายที่ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่ยุคคลาสสิกมาจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง มานุษยวิทยาถูกสร้างขึ้นเป็นตัวแทนของชาวยุโรป ในขณะที่กลุ่มชนดั้งเดิม คือ คนอื่น (the Other) ความสัมพันธ์ระหว่างชาวยุโรปผิวขาวกับชนเผ่าดั้งเดิม คือ ความสัมพันธ์ระหว่าง ตัวเรา (self) กับ คนอื่น ระหว่างผู้เจริญ กับ อนารยชน ระหว่างเจ้าอาณานิคม (colonizer) กับผู้ถูกปกครอง (colonized)

จากทฤษฎีวิวัฒนาการในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มาสู่แนวการศึกษาแบบประวัติศาสตร์เฉพาะกรณีของฟรานซ์ โบแอส, *Argonauts of the Western Pacific* ของ Malinowski (1922), *The Andaman Islanders* ของ Radcliffe-Brown (1922), *Coming of Age in Samoa* ของ Margaret Mead (1928), *Patterns of Culture* ของ Ruth Benedict (1934) และงานเขียนในแนวชาติพันธุ์พหุภพอีกมากมาย นักมานุษยวิทยากับ “คนอื่น” อยู่ห่างกันคนละโลกทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมการเมืองและประวัติศาสตร์

นักมานุษยวิทยากับคนอื่นกลายเป็นขั้วตรงข้าม ซึ่งถูกเชื่อมโยงด้วยขั้นตอนของกระบวนการวิวัฒนาการที่แตกต่างกัน (Kearney 1996: 26-33) ขั้วตรงข้ามระหว่างตัวตนทางมานุษยวิทยาและคนอื่นนี้เป็นกรอบกำกับการอ่านและการเขียนงานทางมานุษยวิทยา นักมานุษยวิทยาทำงานวิจัยสนามและเขียนกลับไปยังโลกแห่งอารยธรรม พื้นที่ตรงกลางที่ถูกละเว้นไว้ระหว่างขั้วสองด้านนี้คือ ความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองของลัทธิอาณานิคม กลุ่มชนดั้งเดิม คือ ชุมชนที่ถูกสร้างขึ้นนอกบริบทของประวัติศาสตร์ (Fabian 1983) หรือในฐานะเป็นกลุ่มชนที่ไร้ประวัติศาสตร์ (Wolf 1982)

ยุคคลาสสิกในทางมานุษยวิทยาสิ้นสุดลงหลังสงครามโลกครั้งที่สองพร้อมกับการเสื่อมลงของลัทธิอาณานิคมแบบเก่า เมื่อไม่มีโครงสร้างของอาณานิคม หรือความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ปกครอง” กับ “ผู้ถูกปกครอง” เข้ามากำกับ ชนเผ่าดั้งเดิมในฐานะเป็นตัวแทนของ “คนอื่น” ก็เริ่มเลือนหายไป หลังสงครามโลกครั้งที่สอง คู่ขัดแย้งเริ่มเปลี่ยนจากตัวตนของเจ้าอาณานิคม (the Colonial Self) กับ คนอื่นที่ถูกปกครอง (the Colonized Other) มาเป็นความขัดแย้งระหว่างตะวันตกกับ

ตะวันออก โลกเสรีกับค่ายคอมมิวนิสต์ ชาวนากลายมาเป็น “คนอื่น” แทนที่กลุ่มชนดั้งเดิมซึ่งถูกถดถอยทางประวัติศาสตร์ไป

การศึกษาสังคมชาวนาที่ค่อนข้างโดดเด่นเป็นพิเศษในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง คืองานของโรเบิร์ต เรดฟิลด์ นักมานุษยวิทยาอเมริกัน แนวคิดของเรดฟิลด์เกี่ยวกับสังคมชนบท อาจนับได้ว่าเป็นตัวแทนของแนวคิดแบบทันสมัยนิยม (Modernism) ซึ่งเริ่มมีบทบาทสำคัญในบริบททางเศรษฐกิจการเมืองของโลกในยุคนั้น เรดฟิลด์ได้รับอิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับสังคมชนบทและการพัฒนาจากโรเบิร์ต ปาร์คเกอร์ นักสังคมวิทยาแห่งสำนักชิคาโก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาพลวัตของสังคมเมืองเปรียบเทียบกับชนบท ในขณะที่ชนบทถูกนำเสนอว่าเป็นชุมชนขนาดเล็ก มีความแตกต่างภายในค่อนข้างน้อย ปฏิสัมพันธ์ส่วนบุคคลมีมากและแน่นแฟ้น ชุมชนเมืองกลับมีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เห็นห่าง แนวความคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดแบบทวินิยม (dualism) ซึ่งกลายมาเป็นพื้นฐานของการแบ่งระหว่างเมืองกับชนบทของเรดฟิลด์ในเวลาต่อมา

เรดฟิลด์ศึกษาสังคมชาวนาในเม็กซิโก (Redfield 1934) และนำเสนอแนวความคิดที่ว่าสังคมชาวนาเป็นจุดหนึ่งในกระบวนการเชื่อมต่อระหว่างชนบทกับเมือง สังคมชาวนาเป็น folk society หรือสังคมประเพณี (traditional) ซึ่งเชื่อมต่อกับเมือง (modern urban centers) โดยผ่านพลังแห่งความทันสมัย (forces of modernity) ในลักษณะเช่นนี้ ชนบทจะค่อยๆ กลายสภาพจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่ใกล้ชิดไปสู่ความเป็นปัจเจกบุคคลเพิ่มมากขึ้น (Redfield 1941)

ชาวนา ความด้อยพัฒนาและอิทธิพลของตลาด

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประเทศมหาอำนาจพัฒนาวาทกรรมเกี่ยวกับความทันสมัยและการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัย การจัดความยากจน ความอดอยากหิวโหยปัญหาสาธารณสุขมูลฐานและความด้อยพัฒนาของประเทศโลกที่สาม (Escobar 1995) ชาวนาซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศโลกที่สาม กลายมาเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนา

ช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1950–1970 อานิสต์ของสงครามเย็น การจัดตั้งสถาบันการเงินระหว่างประเทศ องค์กรต่างๆ ของสหประชาชาติ และการดึงดูดประเทศโลกที่สามเข้าสู่การจัดระเบียบเศรษฐกิจโลก ส่งผลให้สังคมชาวนากลายมาเป็นประเด็นการศึกษาที่ได้รับความสนใจจากสังคมศาสตร์สาขาต่างๆ อย่างล้นหลาม ความสนใจในสังคมชาวนาในยุคสมัยนี้ ได้รับอานิสต์จากความขัดแย้งที่คุกรุ่นขึ้นตามซอกมุมต่างๆ ของโลก นับตั้งแต่การปฏิวัติในจีน อัลจีเรีย และโดย

เฉพาะอย่างยิ่งเวียดนาม ที่ซึ่งคนผิวเหลืองตัวเล็กๆ กลับสร้างปัญหาทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศให้กับมหาอำนาจตะวันตก ชาวนาเริ่มขึ้นสู่ความสนใจของเวทีการเมืองระดับโลก งานศึกษาสังคมชาวนารุ่นใหม่ๆ ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในช่วงนี้ เป็นการผสมผสานแนวความคิดเกี่ยวกับชาวนาของ Marx, Lenin, Znaniecki, Chayanov, Sorokin และ Redfield เข้ากับแนวคิดและทฤษฎีทางสังคมศาสตร์แนวใหม่ๆ มีการนำเสนอโมเดลทฤษฎีพื้นฐานใหม่ๆ เพื่อทำความเข้าใจกับสังคมชาวนา ดังปรากฏในงานของ Skinner (1964), Foster (1965), Wolf (1966), Shanin (1971), Alavi (1973) และ Stavenhagen (1979) เป็นต้น³

การทวนกลับของการศึกษาสังคมชาวนาในช่วงนี้ มีเนื้อหาสาระครอบคลุมประเด็นสำคัญ เกี่ยวกับสังคมชาวนาอย่างน้อย 4 ประเด็นด้วยกัน *ประเด็นแรก* เป็นการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการดำรงอยู่ของสังคมชาวนา หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการค้นหาว่าท่ามกลางพลังกระแทกทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ทำไมสังคมชาวนาจึงยังไม่หมดสิ้นไปเสียที่ *ประเด็นที่สอง* เป็นการศึกษารูปแบบของการปรับตัวของสังคมชาวนาต่อระบบเศรษฐกิจการตลาดและนโยบายของรัฐ *ประเด็นที่สาม* เป็นการศึกษาแบบอันหลากหลายของการสร้างอำนาจต่อรองของชาวนา การเกิดขึ้นของขบวนการสังคมและการปฏิวัติชาวนา ไปจนถึงอาวุธของผู้อ่อนแอ การต่อสู้และต่อต้านของชาวนาในรูปแบบต่างๆ และ*ประเด็นสุดท้าย* เป็นการศึกษาที่พุ่งความสนใจไปที่การผลิตใหม่ (reproduction) และการดำรงอยู่ของสังคมชาวนาในบริบทของกระบวนการโลกาภิวัตน์

งานวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวนาในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960-70 จำนวนไม่น้อย เริ่มให้ความสนใจกับ “ครัวเรือนชาวนา” ในฐานะเป็นหน่วยของการผลิตและการบริโภค การศึกษาระบบเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนาทำให้มีการค้นพบว่า ความยืดหยุ่นของการใช้แรงงานภายในครัวเรือนอาจเป็นสาเหตุสำคัญที่ช่วยอธิบายความอยู่รอดของชาวนาในฐานะหน่วยการผลิตและการบริโภค นอกจากนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเริ่มมีงานวิจัยที่พุ่งความสนใจไปสู่ยุทธวิธีในการปรับตัวของชาวนา เช่น การทำการเกษตรไปพร้อมกับการทำงานรับจ้าง การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานของครัวเรือนชาวนา ทั้งแบบการอพยพตามฤดูกาลและถาวร อีกทั้งการแบ่งแยกงานในสังคมชาวนาในลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น เป็นต้น

ภาพของสังคมชาวนาแบบเก่าๆ ในลักษณะโดดเดี่ยว หยุดนิ่ง ดังปรากฏในงานของ Sharp et al. (1953), Kingshill (1965) เริ่มถูกท้าทายจากงานวิจัยใหม่ๆ ซึ่งนำเสนอสังคมชาวนา

---

³ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ งานศึกษาชาวนาจำนวนมากได้เริ่มพัฒนาขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานวิจัยในโครงการคอร์เนลประเทศไทย ดังเช่น งานของ Sharp et al. (1953), Phillips (1965) และ Hanks (1972) เป็นต้น

ในมุมมองของความขัดแย้ง มีกระบวนการปรับเปลี่ยนที่ซับซ้อน และมีความสัมพันธ์ในลักษณะ วิชาวิธีกับสังคมภายนอก งานวิจัยทางมานุษยวิทยาหลายชิ้นในช่วงนี้ ดังเช่นงานของ Redfield (1953, 1956), Foster (1953, 1960) และ Wolf (1966) เริ่มพูดถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างสังคมชาวนากับเมือง ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพาซึ่งกันและกันอย่าง มีพลวัต

การผลิตเพื่อยังชีพ และการค้า

ในทำนองเดียวกัน สังคมชาวนาเริ่มถูกมองว่ามีใช้สังคมที่ทำการผลิตและบริโภคเพียงภายในชุมชนเล็กๆ และโดดเดี่ยว ในทางตรงข้าม การผลิตของชาวนาครอบคลุมรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้า และการบริการ มีระบบการค้าและเครือข่ายของการค้าครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง และมีการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มากมาย ภาพของชาวนาตามการนำเสนอของชานานอฟ (Chayanov 1966) ในฐานะเป็นผู้ทำการผลิตทางด้านเกษตรกรรมโดยใช้แรงงานของครอบครัวเพื่อการยังชีพเป็นหลัก และโดดเดี่ยวตนเองออกจากตลาด เริ่มถูกท้าทายจากงานใหม่ๆ (โปรดดู Wharton 1969; Nakajima 1986; และ Hayami and Kawagoe 1993) ซึ่งเริ่มเสนอว่า ภาพของสังคมชาวนาในรูปแบบของระบบเศรษฐกิจยังชีพอาจเป็นความจริงสำหรับชาวนาก่อนระบบทุนนิยมในยุโรปและรัสเซียในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ดังเช่นที่ชานานอฟนำเสนอ หากแต่การนำเสนอภาพของชาวนาในลักษณะเช่นนี้ ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมชาวนาในประเทศโลกที่สามเลยแม้แต่น้อย (Hayami and Kawagoe 1993: 3)

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การขายผลผลิตส่วนเกินจากการยังชีพเพื่อแลกเปลี่ยนกับเงินสดหรือสินค้าประเภทอื่นๆ เป็นวัตรปฏิบัติที่เกิดขึ้นในสังคมชาวนามาเนิ่นนานก่อนการเข้ามาของกลไกตลาดในระบบทุน ในหลายๆ กรณี การขายผลผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนกับเงินสดเกิดขึ้นจากความจำเป็นในการหาเงินมาจ่ายภาษีให้กับรัฐ นักมานุษยวิทยาบางท่าน เช่น วูล์ฟ (Wolf 1966: 3-4) เสนอว่า สังคมชาวนาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อประมาณ 5,000-6,000 ปีมาแล้ว พร้อมๆ กับการเกิดขึ้นของรัฐและชุมชนเมือง สายสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวนากับชุมชนเมืองและรัฐ ทำให้การผลิตในภาคเกษตรเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในหลายด้านด้วยกัน เช่น แต่เดิมสังคมเกษตรกรรมอาจทำการผลิตอาหารเพียงเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนและชุมชน และใช้ผลผลิตส่วนเกินไปในกิจกรรมทางสังคมอื่นๆ เช่น การแต่งงาน พิธีกรรม และงานรื่นเริงภายในชุมชน เป็นต้น สัมพันธภาพระหว่างชุมชนเกษตรกรรมกับเมืองและรัฐ ทำให้ชาวนาจำต้องเพิ่มผลผลิตของตนเพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการและข้อเรียกร้องของ “คนนอก” คือ รัฐ ซึ่งเข้ามารีดไถผลผลิตบางส่วนในรูปของ

ภาษีหรือค่าเช่าที่ดิน วูล์ฟเสนองว่า ในสถานการณ์เช่นนี้ “ชาวนาถูกบีบบังคับให้จำต้องพยายามรักษาความสมดุลระหว่างความต้องการจากภายนอกกับความต้องการภายใน” (Wolf 1966: 13) คนนอกหรือรัฐมักมองชาวนาว่าเป็น “แหล่งที่มาของแรงงานและสินค้า” เพื่อการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง ในขณะที่ชาวนาเองจำต้องพยายามรักษาระดับการยังชีพหรือผลผลิตให้เพียงพอกับความต้องการบริโภคภายในครอบครัวของตน สังคมชาวนาแทบทุกแห่งหนทั่วโลกจึงจำต้องเผชิญหน้ากับปัญหาของการรักษาความสมดุลระหว่างความต้องการจากภายนอกกับความต้องการจากภายใน ด้วยการแสวงหาเทคนิคในการเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น หรือลดการบริโภคภายในลง หรือทั้งสองประการ เงื่อนไขและการบีบบังคับจากรัฐจึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ผลักดันให้สังคมชาวนาทำการปลูกพืชเพื่อการค้าเพิ่มมากขึ้นอีกทั้งยังทำให้สังคมชาวนาทำการสร้างองค์กรทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ เพื่อช่วยในการปรับตัวได้ดีขึ้น ในสังคมชาวนารัสเซียก่อนการปฏิวัติในปีค.ศ. 1917 สภาหมู่บ้าน (village council หรือ *mir*) เป็นองค์กรสังคมที่ทำหน้าที่จัดแบ่งที่ดินเป็นครั้งคราว เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนหรือขนาดของครอบครัว เพื่อให้การผลิตมีความสอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกชุมชนอย่างแท้จริง สภาหมู่บ้านยังทำหน้าที่ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทบาดหมางและเป็นตัวกลางในการติดต่อกับภายนอก องค์กรทางสังคมซึ่งทำหน้าที่จัดสรรที่ดินในลักษณะดังกล่าว ยังคงพบเห็นได้ในชุมชนชาวนาไทหลายแห่งในสิบสองปันนา และได้คง มณฑลยูนนาน (ยศ 2543)

นอกจากนั้น ข้อจำกัดในด้านของที่ดินและจำนวนประชากรอาจเป็นสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ผลักดันให้ชาวนาหันมาทำการเพาะปลูกเชิงพาณิชย์เพิ่มมากขึ้น ชาวอูรูชา (Arusha) ในอาฟริกาตะวันตก (Gulliver 1965: 269) ทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพมากกว่าสองศตวรรษ โดยไม่เคยทำการค้าขายผลผลิตของตนนอกจากการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ กับเพื่อนบ้านเช่นชาวมาซาย อย่างไรก็ตาม นับเนื่องแต่คริสต์ทศวรรษที่ 1940 เป็นต้นมา การเพิ่มขึ้นของประชากรและขนาดของที่ดินสำหรับการเพาะปลูกที่มีอยู่จำกัด ทำให้ชาวอูรูชาค่อยๆ ละเลิกจากวิถีการผลิตเพื่อยังชีพมาสู่การทำการผลิตพืชพาณิชย์ เช่น กาแฟและข้าวสาลี อย่างเข้มข้น และนำรายได้จากการขายผลผลิตไปซื้ออาหารและเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ

นับเนื่องแต่คริสต์ทศวรรษที่ 1920 เป็นต้นมา งานทางมานุษยวิทยาจำนวนมากเช่น งานของ Malinowski (1922), Firth (1939) และ Herskovitz (1940) ได้พูดถึงระบบเศรษฐกิจของชนพื้นเมืองในรูปของการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้า Tax (1953) ทำการวิเคราะห์ระบบตลาดของสังคมชาวนาแถบอาทิตลันของกัวเตมาลา Mintz (1955) ศึกษากระบวนการค้าของชาวนาในจาไมก้า และ Beals (1975) ศึกษาตลาดในสังคมชาวนาของรัฐโออาซากา ประเทศเม็กซิโก เป็นต้น งานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสังคมชาวนามีได้เป็นสังคมที่โดดเดี่ยว หยุตนี้

แต่มีพลวัตและสัมพันธ์ภาพกับภายนอกอย่างชัดเจนทั้งในด้านการค้าและการแลกเปลี่ยนในรูปแบบต่างๆ

ลัทธิอาณานิคมและตลาด

อย่างไรก็ตาม ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 สังคมชาวนาในประเทศโลกที่สามก็ต้องเผชิญหน้ากับพลังกดดันจากภายนอกมากขึ้น เมื่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกเริ่มให้ความสนใจและต้องการอาหารและผลผลิตทางการเกษตรจากประเทศโลกที่สามเพิ่มมากขึ้น ลัทธิอาณานิคมเริ่มผนวกระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นให้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจโลกอย่างรวดเร็ว ชาวนาในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศไทย พม่า เวียดนาม มาเลเซีย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ รวมทั้งชาวนาในลาตินอเมริกาและบางส่วนของแอฟริกา เริ่มเข้าสู่การผลิตเพื่อขายควบคู่ไปกับระบบการผลิตแบบยังชีพ การผลิตเพื่อการค้าทวีความเข้มข้นยิ่งขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการนำเอาเครื่องจักรใหม่ๆ เช่น รถไถเดินตาม เข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์และเครื่องมือการผลิตแบบเดิม

การเข้าสู่ระบบการค้าและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตทำให้เกิดการถกเถียงถึงผลกระทบของการค้าต่อระบบสังคมของชาวนา ด้านหนึ่งมีการนำเสนอทัศนะว่าระบบการค้าเป็นตัวทำลายความสัมพันธ์แบบประเพณีในชุมชนชาวนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความเป็นญาติ การแลกเปลี่ยนแรงงาน และการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน การเข้ามาของระบบการค้าถูกนำเสนอว่าทำให้เกิดความแตกต่างทางชนชั้น การเบียดเบียนและสร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาเพิ่มขึ้น แนวคิดดังกล่าวได้รับการนำเสนออย่างชัดเจนโดยโทมัส มอร์ อีกทั้งนักทฤษฎีกลุ่มนารอดนิคส์ของรัสเซีย และกลุ่มปอปูลิสต์ในอเมริกา นักคิดเหล่านี้มีทัศนะคล้ายกันว่า การเข้ามาของการค้าและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตส่งผลให้ชุมชนชาวนาเกิดความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนเกิดข้อขัดแย้งระหว่างชนชั้นนายทุนเจ้าที่ดิน กับชาวนาไร้ที่ดิน

แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจศีลธรรมของสกอต (Scott 1976) อาจนับรวมเข้ากับมุมมองดังกล่าวข้างต้นเกี่ยวกับผลกระทบของการค้าต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนา สกอต มองว่าความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนชาวนาก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยมนั้นวางอยู่บนพื้นฐานของการสร้างหลักประกันหรือ “ความมั่นคงแห่งการยังชีพ” (subsistence security) สำหรับสมาชิกทุกคนของชุมชน แต่การแทรกตัวเข้ามาของระบบตลาดทำให้เกิดระบบการตัดวงกำไรส่วนตัว กลไกช่วยเหลือเกื้อกูล เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน และระบบอุปถัมภ์ในสังคมชาวนา เริ่มอ่อนแอลง ชาวนารายย่อยเริ่มถูกบีบให้ขายที่ดินของตน และกลายเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ในขณะที่ชาวนาบางรายที่อยู่สถานะได้เปรียบและสามารถปรับตัวเข้ากับระบบทุนนิยมได้ดีเริ่มสะสมที่ดินเพิ่มขึ้นและ

กลายมาเป็นเจ้าที่ดินรายใหญ่ แต่ประเด็นสำคัญสำหรับสก็อตอยู่ที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและสถาบันต่างๆ ในชุมชนชาวนาเดิมถูกทำลายลงไป สถานการณ์เช่นนี้ก่อให้เกิดความตึงเครียดอันเนื่องมาจากความไม่มั่นคงในชีวิตและทำให้ชาวนาลุกฮือขึ้นเรียกร้องความยุติธรรม ผลกระทบของระบบตลาดต่อความมั่นคงของชาวนาในซีกโลกเขตร้อนมีความหนักหนาสาหัสกว่าที่เคยเกิดขึ้นในยุโรปตะวันตกและญี่ปุ่น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปมากกว่า อีกทั้งยังมีกระบวนการสร้างความชำนาญเฉพาะด้านและการแบ่งแยกแรงงานมากกว่าที่เกิดขึ้นในเขตร้อน

แนวคิดของสก็อตได้รับการท้าทายจากแซมมวล พอปกิน (Popkin, 1979) ซึ่งโต้เถียงว่า ชุมชนชาวนา ก่อนระบบทุนนิยมนั้นมิได้มีลักษณะโครงสร้างที่วางอยู่บนพื้นฐานของการสร้างหลักประกันหรือความมั่นคงในการยังชีพเพื่อปกป้องชาวนายากจน สถาบันสังคมในชุมชนชาวนา รวมทั้งความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ มิได้เกิดขึ้นจากแรงจูงใจหรือเจตนารมณ์ในการสร้างหลักประกันเพื่อความมั่นคงในการยังชีพของสมาชิกชุมชนแต่ประการใด ในทางตรงกันข้าม ชนชั้นนำหรือคนร่ำรวยในชุมชนอาศัยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และสถาบันสังคมต่างๆ เช่น ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม เพื่อผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าที่จะปกป้องคนยากจน ด้วยเหตุนี้เอง สถาบันสังคมในชุมชนชาวนาจึงส่งเสริมหรือผลิตซ้ำความแตกต่างทางฐานะและรายได้ แทนที่จะช่วยลดช่องว่างเหล่านี้นลง จากมุมมองดังกล่าวของพอปกิน ทำให้มีการนำเสนอทัศนะที่ว่า ระบบตลาดเป็นระบบที่น่าจะยังประโยชน์แก่ชาวนาส่วนใหญ่ในลักษณะที่ว่า ระบบตลาดช่วยปลดปล่อยชาวนาออกจากการควบคุมของชนชั้นนำในชุมชนและเปิดโอกาสให้ชาวนาสามารถดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่วางอยู่บนพื้นฐานของการตัดสินใจของตนเองได้อย่างเสรีกว่าระบบเดิม

คุณูปการของการขยายตัวของระบบตลาดเข้าสู่สังคมชาวนา ได้รับการสนับสนุนจากงานของดับบลิว อาร์เธอร์ ลิวอิส (Lewis, 1969, 1970) ซึ่งเสนอว่ารายได้ที่มาจากการขายผลผลิตทางการเกษตรในเขตร้อนในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 ได้รับการกระจายตัวไปถึงมือของชาวนาย่อยซึ่งทำการผลิตเพื่อการค้า ลิวอิสเสนอว่า หากการขยายตัวของตลาดผลผลิตการเกษตรไม่ถูกกระทบกระเทือนจากสภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรงในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1930 แล้วละก็ ระบบเศรษฐกิจในเขตร้อนน่าจะทะยานขึ้นและพัฒนาต่อไปได้อย่างรวดเร็ว

ในทำนองเดียวกัน การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชาวนา กับระบบตลาดในโออาซากา เม็กซิโก ทำให้รัลฟ์ บีลส์ (Beals 1975) เสนอว่า ตลาดมีอิทธิพลต่อระบบเศรษฐกิจของชาวนาทั้งระบบ ครอบคลุมทั้งระบบการผลิตและการบริโภค ตลาดไม่ได้คุกคามความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวนา หากแต่กลับช่วยขยายโอกาสและทางเลือกให้มีมากยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของการเลือกชนิดของ

พืชที่จะปลูก สัดส่วนของพืชที่ปลูกเป็นอาหารเพื่อยังชีพและพืชเศรษฐกิจ ตลาดมีบทบาทสำคัญในการขยายโอกาสและทางเลือกในขณะที่ชาวนาเป็นผู้ตัดสินใจบนพื้นฐานของข้อมูลความรู้ที่พวกเขาได้รับ

ชาวนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ความสนใจในประเด็นเกี่ยวกับผลกระทบของตลาดและการค้าต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตและสถาบันสังคมของชาวนา ทำให้นักวิจัยจำนวนไม่น้อยเริ่มให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนา และทำให้เกิดมุมมองที่แตกต่างกันออกไปหลายแนวด้วยกัน

การศึกษาหมู่บ้านชาวไทลื้อที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดเชียงราย ของไมเคิล มอร์แมน (Moerman 1964) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีทางการผลิต เช่น การใช้รถไถ ตลอดจน การปลูกพืชพาณิชย์ ทำให้ชุมชนชาวนาเกิดการปรับตัวโดยได้รับอิทธิพลจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอกเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เครื่องมือการผลิต ความต้องการสินค้าจากตลาด และความต้องการเงินสดซึ่งทำให้การว่าจ้างแรงงานเข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเดิม ทำให้หมู่บ้านพึ่งพาพลังภายนอกซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของชุมชน สังคมเมือง ตลาด และรัฐชาติเริ่มมีอิทธิพลต่อชีวิตทางสังคมของชาวนาเพิ่มขึ้นกว่าความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและระบบการผลิตแบบยังชีพซึ่งเป็นพื้นฐานของชุมชนชาวนามาแต่เดิม อย่างไรก็ตาม มอร์แมนเสนอว่า แม้ว่าบ้านปิงจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติและตลาดโลกมากขึ้น แต่บ้านปิงก็ยังคงเป็นชุมชนชาวนา คราวเรือนและชุมชนยังคงเป็นหน่วยปฐมภูมิหรือพื้นฐานของการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนา (Moerman 1964: 190-192)

ฟรานเซสกา เบรย์ (Bray 1986) นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาสังคมชาวนาโดยเน้นความสำคัญของเทคโนโลยีการผลิตเช่นเดียวกับมอร์แมน เบรย์เสนอว่าเราไม่อาจทำความเข้าใจประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาได้โดยไม่ใส่ใจกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมและเทคโนโลยีของระบบการผลิตข้าวซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมชาวนา งานวิจัยของเบรย์เสนอว่าระบบการผลิตข้าวในเอเชียมีลักษณะพิเศษบางประการที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบฟาร์มขนาดใหญ่ และทำให้ความเหลื่อมล้ำหรือความแตกต่างทางชนชั้น (class differentiation) มีลักษณะที่แตกต่างไปจากสังคมชาวนาในยุโรป ระบบการค้ายังไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างสมบูรณ์ ชาวนากลางและชาวนายากจนยังคงดำรงอยู่ และการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปรับจ้างนอกภาคเกษตร ทำให้แรงงานกลายเป็นสิ่งหายากและขาดแคลนและทำให้ชาวนายากจนและชาวนาไร้ที่ดินมีอำนาจต่อรองกับชาวนารวยในระดับหนึ่ง

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ของฮาร์ต เทอร์ตันและไวท์ (Hart, Turton & White 1989) แม้จะมีข้อค้นพบสำคัญประการหนึ่งสอดคล้องกับเบรย์ในแง่ที่ว่า ชาวนารายย่อยและระบบการผลิตขนาดเล็ก (*petty production*) ยังมิได้สูญหายไปแต่กลับยังคงดำรงอยู่ในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ แต่ฮาร์ตและคณะ ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับแนวคิดของเบรย์ ที่ให้ความสำคัญกับเทคโนโลยีการผลิตที่มีลักษณะจำเพาะของการทำนาดำ ในฐานะเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายความยั่งยืนของชาวนารายย่อยในเอเชีย ฮาร์ตและคณะเสนอว่า การศึกษา การเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างทางชนชั้นที่เพิ่มสูงขึ้นในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ มักให้ความสำคัญกับการค้าและเทคโนโลยีเป็นประเด็นสำคัญ โดยมองข้ามบทบาทของรัฐและความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับภายนอก ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมชาวนาทั้งทางตรงและทางอ้อม ฮาร์ตและคณะเสนอว่า เราควรให้ความสนใจกับกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลง และการขยายตัวของความเหลื่อมล้ำในชุมชนชาวนา โดยมองกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นเชื่อมโยงกับพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองระดับมหภาค เพื่อเข้าใจถึงสาเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาได้ชัดเจนขึ้น ฮาร์ตและคณะให้ความสำคัญกับการมองการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี แทนที่จะมองการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในลักษณะพัฒนาการเป็นเส้นตรง (linear evolution)

อย่างไรก็ตาม แนวคิดที่มองว่าสังคมชาวนายังคงหยดยืนอยู่ได้ในระดับหนึ่งได้รับการปฏิเสธจากเอลสัน (Elson 1997) ซึ่งมองพัฒนาการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในลักษณะเป็นเส้นตรง และนำเสนอแนวคิดที่ว่าสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์กำลังมาถึงจุดสุดท้าย เอลสันวิเคราะห์บริบทและเงื่อนไขของการผลิตและการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปในเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาและเสนอว่าการเติบโตของประชากรและความต้องการผลผลิตทางการเกษตรในตลาดโลกที่เพิ่มสูงขึ้น ทำให้ชาวนามีบทบาทในการค้าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของตลาดส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ ตามมา เช่น การขยายตัวของอำนาจรัฐ ระบบกฎหมาย การคมนาคมสื่อสาร และความเข้มข้นของการค้า เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ เหล่านี้ ตามทัศนะของเอลสัน ล้วนแล้วแต่เป็นเงื่อนไขสำคัญทำให้ “ชาวนา” ซึ่งเคยถูกนิยามว่าเป็นชุมชนที่ทำการเกษตรแบบยังชีพ ผูกพันกับที่ดินและประเพณี กลายมาเป็น “เกษตรกร” (farmers) ช่างฝีมือ และพลเมืองในรัฐสมัยใหม่ แนวคิดของเอลสันอาจกล่าวได้ว่าไม่ได้มีอะไรแตกต่างไปจากการศึกษาชาวนายุโรปของแฟรงคลิน (Franklin 1969) ซึ่งพูดถึงการสิ้นสูญของสังคมชาวนาในยุโรปและกระบวนการกลายมาเป็นแรงงานรับจ้าง (Proletarianization) ของชาวนา ทั้งๆ ที่สังคมเอเชียอาคเนย์อาจมีบริบทและเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างออกไปก็ตาม

ในลักษณะหนึ่ง การถกเถียงในประเด็นเรื่องการดำรงอยู่หรือการล่มสลายของสังคม ชาวนา อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการค้าและเทคโนโลยี เป็นการถกเถียงที่มีมาตั้งแต่ยุคสมัยของ ชยานอฟ ซึ่งถกเถียงกับเลนินเกี่ยวกับสถานะของชาวนารัสเซีย

ใน The Development of Capitalism in Russia เลนินเสนอแนวความคิดว่า ภายใต้อ กระบวนการพัฒนาเข้าสู่ระบบทุนนิยม ชาวนารัสเซียในฐานะเป็นชนชั้นทางสังคม ไม่เพียงเกิด ความแตกต่างภายในเพิ่มขึ้นเท่านั้น แต่ชาวนาในฐานะชนชั้นกำลังจะสลายตัวและถูกแทนที่ด้วย ชาวชนบทกลุ่มใหม่ๆ ซึ่งกลายมาเป็นพื้นฐานของสังคมที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้าและการผลิตแบบ ทุนนิยม กลุ่มคนเหล่านี้ คือ กระจุกพีชนบท (rural bourgeoisie) และแรงงานชนบท (rural proletariat) หรือ ชนชั้นผู้ผลิตสินค้ารายย่อย และชนชั้นแรงงานในภาคเกษตรกรรม (Deere and Janvry 1981: 336)

แต่สำหรับชยานอฟ (Chayanov 1966) ระบบเศรษฐกิจของชาวนามีพื้นฐานอยู่ที่แรงงาน ของครัวเรือนชาวนาในฐานะที่เป็นทั้งหน่วยของการผลิตและการบริโภค แรงงานของครัวเรือนชา วนา ตามทัศนะของชยานอฟ มีศักยภาพที่จะอยู่รอดได้แม้ท่ามกลางการขยายตัวของกลไกตลาด และการผลิตสินค้า การเปลี่ยนแปลง “ขนาด” ของครัวเรือนชาวนาซึ่งเลนินอธิบายว่าเป็นผลมา จากกระบวนการสะสมทุนและความแตกต่างทางสังคมนั้น ชยานอฟมองว่าเป็นความแตกต่างใน ด้านของประชากร

ประเด็นสำคัญที่นักคิดทั้งสองมีความเห็นแตกต่างกัน คือ ประเด็นในเรื่องของการเข้าถึง เครื่องมือการผลิต เลนินมองว่าสังคมชาวนารัสเซียมีความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มมากขึ้น ไม่เพียง แต่เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับขนาดของการถือครองที่ดิน แต่ยังเกี่ยวกับการสะสมทุนหรือเครื่องมือ การผลิตอีกด้วย กลไกหรือพลังที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการสร้างความแตกต่างภายในชนชั้นชาวนา นี้อยู่ที่ การก่อกำเนิดของการว่าจ้างแรงงาน (wage labor) ในฐานะเป็นความสัมพันธ์ทางการผลิต ระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน

การผลิตเพื่อการค้าสำหรับชาวนารวย กลายเป็นกิจกรรมการเกษตรแบบทุนนิยม (capitalist farming) เมื่อการผลิตเพื่อการค้าวางอยู่บนพื้นฐานของการว่าจ้างแรงงาน ชาวนายาก จนคือกลุ่มคนที่ต้องขายแรงงาน ความสัมพันธ์ทางชนชั้นแบบทุนนิยมจึงเป็นผลของความแตกต่าง ภายในที่เกิดขึ้น ความแตกต่างดังกล่าวมาจากความแตกต่างในศักยภาพของการเข้าถึงเครื่องมือ การผลิต ซึ่งทำให้ชาวนารวยกลายมาเป็นกระจุกพีทางการเกษตร (agrarian bourgeoisie) ขณะที่ กลุ่มคนที่ไม่สามารถเข้าถึงเครื่องมือการผลิตหรือชาวนายากจนกลายมาเป็นแรงงานในชนบท (rural proletariat)

ในทางตรงข้าม ทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนาของชยานอฟ ให้ความสนใจกับการจัดสรรทรัพยากรในครัวเรือนชาวนา แนวคิดของชยานอฟวางอยู่บนพื้นฐานว่าสังคมชาวนาไม่มีข้อจำกัดในด้านที่ดิน และไม่มีการว่าจ้างแรงงานในภาคเกษตร การที่ครัวเรือนชาวนาเป็นทั้งหน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภคไปพร้อมกัน หมายความว่ากระบวนการจัดสรรแรงงานมิได้ถูกกำหนดโดยความสัมพันธ์แบบว่าจ้างแรงงาน แต่ถูกกำหนดโดยสัดส่วนระหว่างแรงงานกับผู้บริโภคซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามวัฏจักรของครอบครัว ตัวอย่างเช่น ในช่วงเริ่มต้น อัตราส่วนระหว่างแรงงานกับผู้บริโภคอาจเอนเอียงไปทางด้านผู้บริโภค แต่เมื่อเด็ก ๆ ในครอบครัวเริ่มเติบโตขึ้นและกลายมาเป็นแรงงานของครอบครัว ขนาดของฟาร์มก็อาจขยายใหญ่ขึ้น นั่นคือ ครอบครัวสามารถขยายที่ดินและการเพาะปลูกออกไปเนื่องจากมีแรงงานเพิ่มขึ้น ในระยะสุดท้ายของวัฏจักรครอบครัว เมื่อลูก ๆ เติบโตและแยกครัวเรือนออกไป ชาวนาสามีภรรยาอาจกับไปทำมาหากินบนผืนดินแปลงเล็กๆ ตามเดิม สำหรับชยานอฟ ขนาดของครอบครัวจึงเป็นตัวแปรอิสระที่มีส่วนสำคัญในการกำหนดการเข้าถึงเครื่องมือการผลิต เช่น ที่ดินและทุน ในกรณีของการกดขี่ทางชนชั้นซึ่งเชื่อกันว่าเกิดขึ้นจากการว่าจ้างแรงงาน ชยานอฟนำเอาแนวคิดเรื่อง “การกดขี่ตนเอง” (self-exploitation) มาใช้อธิบายการทำงานหนักของแรงงานในครอบครัวช่วงเริ่มต้นของวัฏจักรชีวิตเมื่อสัดส่วนระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคไม่ได้สมดุลกัน (ฉัตรทิพย์และคณะ 2541:32-35) กล่าวคือ ผู้ผลิตมีน้อยแต่ผู้บริโภคมีมาก เช่น ในเวลาที่เด็กยังอายุน้อยและไม่สามารถเป็นแรงงานของครัวเรือนได้ การทำมาหากินของชาวนา ตามทัศนะของชยานอฟ จึงมีพื้นฐานที่เน้นการยังชีพ ความเป็นหนึ่งเดียว เน้นการใช้แรงงานครอบครัวที่ถูกผลิตซ้ำผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่าในวัฏจักรของชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ

ในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 วิวาทะเกี่ยวกับการดำรงอยู่ และ/หรือการล่มสลายของสังคมชาวนาเริ่มหวนกลับมาอีกครั้งหนึ่งเมื่องานวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวนาในภูมิภาคต่างๆ ของโลก เริ่มได้ข้อสรุปสำคัญประการหนึ่งว่า ครัวเรือนชาวนารายย่อยยังคงหยดยืนอยู่ได้ตามชายขอบของประเทศโลกที่สาม ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เกิดคำถามขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งว่าทำไมชาวนาจึงยังไม่หมดไปเสียที? การแปลและตีพิมพ์แนวคิดด้วยเศรษฐกิจชาวนาของชยานอฟออกเป็นภาษาอังกฤษในปีค.ศ. 1966 อีกทั้งงานวิจัยใหม่ๆ ที่มุ่งค้นหาสาเหตุของความด้อยพัฒนาของประเทศโลกที่สาม เริ่มปฏิเสธมุมมองเดิมที่เสนอว่าสังคมชาวนาเป็นสังคมประเพณี หยุตหนึ่งและต่อต้านการเปลี่ยนแปลง ในทางตรงกันข้าม แนวคิดใหม่ๆ เช่น งานของวอลเลสเตอร์สไตน์ (Wallerstein 1978) เริ่มเสนอว่าโครงสร้างของระบบทุนนิยมโลกหรือจักรวรรดินิยมต่างหากที่เป็นตัวสร้างสภาวะความด้อยพัฒนาให้กับประเทศโลกที่สาม

ท่ามกลางบรรยากาศของการถกเถียงเชิงทฤษฎีในช่วงเวลานี้ ทีโอดอร์ ชานิน (Shanin 1973) นำเสนอแนวคิดที่ว่า สังคมชาวนาหรือระบบเศรษฐกิจชาวนามีธรรมชาติและตรรกเฉพาะตัว

ที่แตกต่างไปจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม วิธีการผลิตแบบชาวนา “เป็นวิธีการผลิตที่เก่าแก่ที่สุด และเป็นสากลที่สุดในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ” (Shanin 1973: 63) สังคมชาวนา ตามทัศนะของชานิน วางอยู่บนพื้นฐานสำคัญ 4 ประการด้วยกัน คือ (1) ระบบฟาร์มของครัวเรือน ซึ่งเป็นองค์กรทางสังคมที่ทำหน้าที่เป็นหน่วยการผลิตและการบริโภคไปพร้อมกัน (2) การใช้ที่ดิน เพื่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ควบคู่กันไป (3) วัฒนธรรมชุมชนที่เรียบง่ายและมีความสัมพันธ์ภายในแน่นแฟ้น และ (4) การตกอยู่ภายใต้กระแสกดดันจากภายนอก เช่น รัฐ และ ตลาด เป็นต้น ภายใต้เงื่อนไขพื้นฐานทั้งสี่ประการดังกล่าว ชานินพยายามนิยามความหมายของชุมชนชาวนาว่าเป็น

“...กระบวนการ (ซึ่ง) เป็นส่วนหนึ่งของข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์สังคม มีโครงสร้าง มีความคงที่ มีรูปแบบและจังหวะของตนเอง สังคมชาวนาเป็นสังคมที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในขั้นตอนต่างๆ ของรูปแบบการจัดองค์กรสังคม สังคมชาวนาอาจแตกสลายไปแล้วเกิดขึ้นใหม่อีก” (Shanin 1973: 64)

แนวคิดของชานินได้รับการโต้แย้งโดยเฮนรี เบิร์นสไตน์ ซึ่งทำการศึกษาสังคมชาวนาในแอฟริกา เบิร์นสไตน์เสนอว่า พัฒนาการของระบบทุนนิยมโลกได้ทำลายวิธีการผลิตก่อนทุนนิยมลง รวมทั้งระบบเศรษฐกิจธรรมชาติ (natural economy) ของชาวนา ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของมูลค่าการใช้ (use value) ชาวนากลายมาเป็นผู้ผลิตสินค้ารายย่อยซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าของการแลกเปลี่ยน (exchange value) ยิ่งกระบวนการแทรกตัวของทุนนิยมมีความเข้มข้นมากขึ้นเท่าใด ความแตกต่างภายในชุมชนชาวนาก็ยิ่งมีมากขึ้นเท่านั้น ชาวนาในฐานะชนชั้นทางสังคมเริ่มแตกแยกออกเป็น 3 กลุ่มคือ

หนึ่ง ชาวนายากจน ซึ่งไม่สามารถผลิตซ้ำตนเองผ่านการผลิตของครัวเรือน (เพราะขาดแคลนที่ดินหรือเครื่องมือการผลิตอื่นๆ หรือขาดแรงงานในครัวเรือน) ชาวนากลุ่มนี้จำเป็นต้องแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นประจำและก่อรูปกลายเป็นชาวนารับจ้าง ...การมีที่ดินขนาดเล็กไม่ได้ทำให้ชนกลุ่มนี้เป็น “ชาวนา” ตามนิยามความหมาย หากแต่คนกลุ่มนี้ได้กลายมาเป็นแรงงานชนบท

สอง ชาวนากลาง ซึ่งสามารถผลิตซ้ำตนเองผ่านแรงงานและที่ดินของครัวเรือน รวมทั้งความสัมพันธ์ทางการผลิตในรูปแบบอื่นๆ ไปพร้อมกัน และ

สาม ชาวนารวย ซึ่งสะสมทุนได้เพียงพอสำหรับการลงทุนทำการผลิตโดยใช้เครื่องมือการผลิตที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าหรือโดยการใช้แรงงาน ชาวนารวยค่อยๆ พัฒนาขึ้นจนกลายเป็นเกษตรกรนายทุน” (Bernstein 1979: 431)

เบิร์นสไตน์เสนอให้ใช้คำว่า “ผู้ผลิตสินค้ารายย่อย” (simple commodity producer) ซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าการแลกเปลี่ยนและการค้า แทนคำว่า “ชาวนา” ซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้และการผลิตเพื่อยังชีพ อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอของเบิร์นสไตน์ได้รับการโต้แย้งจากแฮเรียต ฟรีดแมน (Friedmann 1980, 1981) และนักสังคมวิทยาสำนักปีลาเฟล (Evers 1981; Wong 1987: 20-26) ซึ่งเสนอว่า เราจำต้องแยกแยะระหว่าง “การผลิตสินค้ารายย่อย” ซึ่งเป็นการผลิตในวิถีนินยัมและมีความสัมพันธ์กับตลาดในการผลิต การใช้แรงงาน ที่ดิน สินเชื่อ ฯลฯ กับ “การผลิตของชาวนา” (peasant subsistence production) ซึ่งเป็นการผลิตที่ยังไม่ถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดโลก ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล มิใช่ความสัมพันธ์แบบตลาด เป็นพื้นฐานของการใช้ที่ดิน แรงงาน เครื่องมือการผลิต สินเชื่อ ฯลฯ ในวิถีการผลิตประเภทนี้

แนวคิดที่ว่าด้วยการพิจารณาการปะทะประสานหรือปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “การผลิตเพื่อยังชีพ” กับ “การผลิตเพื่อการค้า” จึงพัฒนาขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในแนวคิดของนักสังคมวิทยาสำนักปีลาเฟล รวมทั้งนักทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนารัสเซียบางกลุ่ม (ฉัตรทิพย์และคณะ 2541: 105-108) เพื่อใช้มองสังคมเชิงซ้อนในทวีปเอเชียและแอฟริกา การมองสังคมชาวนาในมุมมองนี้ เป็นการให้ความสำคัญกับพัฒนาการของรูปแบบการผลิตที่เกิดขึ้นท่ามกลางเงื่อนไขที่แตกต่างหลากหลายของกระบวนการที่ชาวนาถูกดูดดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกเพิ่มมากขึ้น ภายใต้มุมมองที่เปิดกว้างโดยมิได้กำหนดอย่างจำเพาะเจาะจงว่าสังคมชาวนาจะต้องถูกทำลายจนล่มสลายลงเสมอไป

ชนชั้น อำนาจ และการต่อต้านของชาวนา

ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามพรมแดนรัฐชาติและการขยายตัวของอุตสาหกรรมเกษตร เป็นพลังสำคัญที่ช่วยละลายความแตกต่างของชีวิตตรงข้ามระหว่างชนบท/เมือง ชาวนา/กรรมกร อีสรภาพ/การพึ่งพา สังคมประเพณี/สังคมสมัยใหม่ ให้เริ่มเลือนหายไปหรืออย่างน้อยก็ไม่อาจจำแนกได้ง่ายดายเช่นในอดีต

ความเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตรายย่อยกับอุตสาหกรรมเกษตรในรูปของเกษตรพันธสัญญา รวมทั้งผลของการย้ายถิ่นทั้งแบบชั่วคราวตามฤดูกาลและแบบถาวร ความหลากหลายของอาชีพที่เพิ่มขึ้น ตลอดจน การแพร่ระบาดของบริโภคนิยม ปัจจัยเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ความแตกต่างภายในชนบทมีมากเกินกว่าจะนำเอาแนวคิดเรื่อง “ชนชั้น” จิตสำนึกทางชนชั้น อัตลักษณ์ของชนชั้น ฯลฯ มาใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมชนบท คราวเรือนที่ดิน แรงงาน ทุน บรรษัทข้ามชาติ ไอเอ็มเอฟ กลายมาเป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกัน

และกันในพื้นที่ทางสังคมตั้งแต่ระดับนานาชาติไปจนถึงชุมชนหมู่บ้าน อัตลักษณ์ของชาวนา/กรรมกรชาวเชียงใหม่ที่เดินทางไปขายแรงงานในไต้หวัน ญี่ปุ่นและตะวันออกกลาง เริ่มมีความซับซ้อนไม่แตกต่างไปจากอัตลักษณ์อันซับซ้อนของธุรกิจข้ามชาติ ประเด็นดังกล่าวทำให้เริ่มมีการตั้งคำถามเกี่ยวกับการนำเอาแนวคิดเรื่องชนชั้นมาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์อัตลักษณ์และจิตสำนึกของกลุ่มทางสังคมใหม่ๆ ที่มีความซับซ้อนกว่าในอดีต

ใน *Hegemony and Socialist Strategy* ลาคลาวและมูเฟ (Laclau and Mouffe 1985) ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับการนำเอาแนวคิดเรื่อง “ชนชั้น” มาเป็นพื้นฐานของการต่อสู้ทางการเมือง นักวิชาการทั้งสองได้ศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองยุโรปช่วงปี 1848-1968 และพบว่า การเมืองเรื่องชนชั้นหรือแนวคิดเรื่องชนชั้นเป็นแนวคิดที่ล้มเหลวในแง่ของการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในยุโรป ลาคลาวและมูเฟเสนอว่า การเคลื่อนไหวของขบวนการแรงงานถูกกลบเกลื่อนทางอุดมการณ์โดยวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ยังผลให้จิตสำนึกทางชนชั้นของแรงงานไม่สามารถก่อรูปขึ้นได้อย่างแท้จริง ทั้งสองเสนอว่า เราควรละทิ้งแนวคิดเรื่องชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการสร้างอุดมการณ์ทางการเมืองและหันไปให้ความสนใจกับขบวนการทางสังคมในลักษณะที่กว้างขวางกว่า ดังเช่น การต่อสู้เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมของคนชายขอบ ผู้หญิง ขบวนการประชาสังคม และการก่อกำเนิดขึ้นของอัตลักษณ์อันหลากหลายของกลุ่มชนกลุ่มต่างๆ

ในขณะที่ลาคลาวและมูเฟนำเสนอการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ในฐานะเป็นตัวเลือกแทนการเมืองเรื่องชนชั้น งานศึกษาขบวนการทางสังคมในส่วนอื่นๆ ของโลก อย่างเช่น ขบวนการทางสังคมในละตินอเมริกา (Escobar and Alvarez 1992) ก็พัฒนาการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์การต่อสู้ที่เน้นการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆ ในการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางการเมือง อย่างไรก็ตาม การศึกษาขบวนการทางสังคมในภูมิภาคต่างๆ ของโลก มิได้ปฏิเสธการวิเคราะห์เชิงชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางสังคมไปเสียทั้งหมด การศึกษาขบวนการชาวสวนยางในอเมริกาใต้ (Revkin 1990) หรือแม้กระทั่งการต่อสู้ของคนชายขอบ เช่น สัมชชาคนจน และขบวนการป่าชุมชนในประเทศไทย (เสนห์และยศ 2536) ทำให้เรายังไม่อาจปฏิเสธการวิเคราะห์เชิงชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการต่อสู้ทางการเมืองไปเสียเลยทีเดียว

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การให้ความสนใจกับกระบวนการสร้างความแตกต่าง (differentiation) ของกลุ่มและชนชั้นที่มีความซับซ้อนมากขึ้น มิได้หมายความว่าเราจำเป็นต้องละทิ้งพื้นฐานทางวัตถุ (เช่น รายได้ เครื่องมือการผลิต) ของความแตกต่างทางสังคมซึ่งทำให้นุคคลกลุ่มต่างๆ มีฐานะทางสังคมแตกต่างกันออกไปในระบบการผลิตคุณค่า รวมทั้งการกระจายตัวและการบริโภคคุณค่าที่แตกต่างกัน ในขณะเดียวกัน แม้ว่าพหุลักษณะของกระบวนการสร้างความแตกต่าง

ต่างจะมีส่วนสำคัญในการช่วยบดบังมิให้จิตสำนึกทางชนชั้นก่อร่างสร้างตัวขึ้น แต่นักสังคมศาสตร์ก็ไม่ควรมองข้ามพื้นฐานที่แท้จริงของความแตกต่างทางชนชั้น (Kearney 1996: 153) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การที่ขบวนการสังคมในรูปแบบใหม่ๆ มิได้เป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้หรือความขัดแย้งทางชนชั้น มิได้หมายความว่า เราควรละทิ้งแนวคิดเรื่องชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการวิเคราะห์ทางสังคมไปเสียเลยทีเดียว ในทางตรงกันข้าม คำถามสำคัญของการวิจัยอาจมีอยู่ว่า ทำไมขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ จึงมิได้เป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้หรือความขัดแย้งทางชนชั้น?

คำถามดังกล่าวทำให้นักสังคมศาสตร์จำนวนไม่น้อยเริ่มหันมาให้ความสนใจกับการเปิดพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ของคนกลุ่มใหม่ๆ เช่น ผู้หญิง เกย์ ผู้ป่วยโรคเอดส์ การต่อต้านของชาวนา และคนชายขอบกลุ่มต่างๆ ดังปรากฏในงานของ Scott (1985), Comaroff (1985), Escobar and Alvarez (1992) และ Anderson (1994) เป็นต้น

การศึกษาชาวนาในบริบทของสังคมปัจจุบัน

หลังจากที่เราได้พิจารณาประเด็นวิจัยและกรอบทฤษฎีของการศึกษาสังคมชาวนาในอดีตมาโดยสังเขป ณ จุดนี้ เราจะหันมาให้ความสนใจกับปัญหาของการนิยามความหมายของชาวนาจากอดีตจนปัจจุบัน เพื่อเป็นอาร์มภบทของการจัดรูปกระบวนทัศน์และกรอบคิดเกี่ยวกับการศึกษาสังคมชาวนาสมัยใหม่ในบทต่อไป

การนิยามความหมายของชาวนาจากมุมมองทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา อาจกล่าวได้ว่าถูกครอบงำโดยแนวคิดแบบ “แก่นสารนิยม” (essentialism) นั่นคือ ความพยายามที่จะค้นหาและนำเสนอคุณลักษณะพื้นฐานสำคัญของความเป็นสังคมชาวนา โดยทั่วไปแล้ว “ชาวนา” ถูกนิยามด้วยคุณลักษณะพื้นฐานอย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน ประการแรก คือ ระบบการผลิต ชาวนาถูกนิยามว่าเป็นสังคมที่ทำการผลิตทางการเกษตรขนาดย่อม การผลิตของชาวนามีจุดมุ่งหมายเพื่อสนองตอบต่อการยังชีพ ผนวกกับการผลิตส่วนเกินเพื่อส่งให้กับรัฐและชนชั้นนำเป็นหลัก

อีริก วูล์ฟ นักมานุษยวิทยาอเมริกันคนสำคัญ นิยามความหมายของชาวนาว่าเป็นชาวชนบทที่ดำรงชีพอยู่ด้วยการเพาะปลูกและทำการตัดสินใจในเรื่องเกี่ยวกับการผลิตอย่างเป็นเอกเทศ (Wolf 1969: xiv) ชาวนาจึงแตกต่างหากจากเกษตรกรบนสาระของการนิยามความหมายว่าชาวนาทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก ในขณะที่เกษตรกรทำการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก ในทำนองเดียวกัน สตาเวนเฮเกน (Stavenhagen 1978) นิยามความหมายของชาวนาว่าเป็นกลุ่มชนซึ่งทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ

“เศรษฐกิจชาวนาวางอยู่บนพื้นฐานของหน่วยการผลิตขนาดเล็ก การแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นกำลังผลิตหลักของสังคม โอกาสของการสะสมทุนเป็นได้อย่างจำกัดหรือแทบไม่มีเลย และจุดมุ่งหมายหลักของกิจกรรมทางเศรษฐกิจมิใช่การดักตวงกำไร แต่เพื่อประกันความอยู่รอดของการยังชีพ” (Stavenhagen 1978: 31)

คุณลักษณะพื้นฐานประการที่สองของชาวนา คือ การที่สังคมชาวนาอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐที่มีสถานะอำนาจเหนือกว่า (superordinate state) โดยรัฐทำหน้าที่ให้ความคุ้มครอง การอุปถัมภ์ และรีดไถภาษีจากชาวนาไปพร้อมกัน (Wolf 1969: xiv) คุณลักษณะพื้นฐานประการที่สามของการนิยามความหมายของชาวนา ซึ่งทำให้ชาวนาแตกต่างไปจากชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ (เช่น ชาวเขา และกลุ่มชนดั้งเดิมอื่นๆ ซึ่งเป็นชาวชนบทเช่นเดียวกัน) คือ ความผูกพันต่อผืนดิน ที่ดินถูกนำมาเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและนำเสนอให้เป็นพื้นฐานสำคัญของอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวนา คุณลักษณะพื้นฐานประการสุดท้ายของชาวนา คือ การให้ความสำคัญกับการผลิตและการบริโภคบนฐานของมูลค่าการใช้ (use value) ชาวนาถูกนำเสนอว่าทำการผลิตเชื่อมโยงกับสิทธิในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดิน ซึ่งเมื่อรวมกับแรงงานแล้ว กลายมาเป็นพื้นฐานของการผลิตของชาวนา ในกระบวนการผลิตบนฐานของที่ดินและแรงงานนี้เอง ชาวนาให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้ ในขณะที่เกษตรกรให้ความสำคัญกับมูลค่าการแลกเปลี่ยนและการบริโภค (Kearney 1996: 61)

บนพื้นฐานของคุณลักษณะทั้งสี่ประการดังกล่าวข้างต้น นักสังคมศาสตร์ตะวันตก ได้นิยามความหมายของ ‘ชาวนา’ ในฐานะเป็นกลุ่มทางสังคม แยกออกจากชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ เสมอมา หากโดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาส่วนใหญ่ในโลกดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเองในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเมื่อรูปแบบของการเกษตรสมัยใหม่เริ่มเข้ามาแทนที่การผลิตแบบเดิม รูปแบบของการถือครองที่ดิน การจัดการแรงงานและการตัดสินใจเกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชและการลงทุนเพื่อการผลิตเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ที่ดินเริ่มเปลี่ยนมือและกระจุกตัวอยู่กับชาวนารวยและนายทุนภายนอกเพิ่มขึ้น การตัดสินใจในการผลิต ชนิดของพืชที่จะปลูก ระยะเวลาของการปลูก ฯลฯ เริ่มถูกกำหนดจากบรรษัทข้ามชาติเพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกัน ชาวนาขนาดกลางและชาวนารายย่อยก็ยังคงทำการผลิตซ้ำตนเองเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง ชาวนาจำนวนไม่น้อยกลายเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นแรงงานอพยพและแรงงานข้ามชาติ

ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนมากขึ้นเช่นนี้ ที่ดิน และการผลิตเพื่อยังชีพ ไม่อาจอธิบายอัตลักษณ์อันซับซ้อนของชาวนาได้อีกต่อไป ในหลายมุมของโลก เส้นแบ่งพรมแดนระหว่างชาวนากับชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ เริ่มจางหาย และ/หรือมีความคลุมเครือมากขึ้น ในขณะเดียวกัน

การผลิตเพื่อยังชีพของชาวนารายย่อยเริ่มลดลง แต่การผลิตเพื่อการค้า และการรับจ้างหรือการผลิตนอกภาคเกษตรเริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจเป็นสัญญาณบ่งบอกว่าการผลิตในภาคเกษตรแผนใหม่และระบบตลาดโลก กำลังทำลายสังคมชาวนาที่เราเคยรู้จักลงไป แต่หากมองในอีกแง่มุมหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้หมายความว่าสังคมชาวนากำลังถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม ร่องรอยของ “วัฒนธรรมชาวนา” และสถาบันสังคมชาวนายังคงดำรงอยู่ในอัตลักษณ์และการจัดองค์กรทางสังคมของชาวนาที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว หากเราพิจารณาวิเคราะห์สังคมชาวนาอย่างถ่องแท้ เราจะพบเห็นได้ไม่ยากว่า ชาวนาชนบทในหลายมุมของโลกมีความแตกต่างหลากหลายและความซับซ้อนเพิ่มขึ้น มิใช่แต่เพียงเฉพาะในด้านของพื้นฐานทางวัตถุ เช่น การผลิต และรายได้เท่านั้น แต่ยังคงมีความซับซ้อนในด้านของอัตลักษณ์และจิตสำนึกทางสังคมอีกด้วย ชนบทไทยในเขตภาคเหนือตอนบน มิได้มีเพียง ชาวนา ชาวไร่ ชาวเขา แต่เริ่มมีอัตลักษณ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น เช่น “กลุ่มชาติพันธุ์” “แรงงานชาวนา” “ชาวเขาในเมือง” และกลุ่มทางสังคมอื่นๆ ภาพความซับซ้อนและขัดแย้งกันเองเช่นนี้ ทำให้เราจำเป็นต้องตั้งคำถามกับทฤษฎีทางสังคมต่างๆ ที่พยายามนิยามความหมายของชาวนา ในลักษณะเชิงเดี่ยวและหยุดนิ่ง ว่ายังคงมีศักยภาพในการทำทำความเข้าใจและอธิบายชาวนาในรูปแบบใหม่ๆ ที่ซับซ้อนขึ้นได้อีกต่อไปหรือไม่

งานวิจัยชิ้นนี้ ให้ความสำคัญกับปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนระหว่างเมืองกับชนบทในลักษณะที่ไม่อาจแยกข้อแบบทวินิยมได้อีกต่อไป และให้ความสำคัญกับพลวัตของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทางสังคมอันหลากหลายในชนบท ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชนบทที่สูง ชาวพื้นราบ ชาวเขา และกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ รวมทั้งกรรมกรและเกษตรกรรายย่อย กลุ่มชนเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์กันทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม ปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อน เคลื่อนไหวและเป็นเหตุผลเป็นผลซึ่งกันและกันนี้ ทำให้ ‘ชาวนา’ เป็นประเด็นปัญหาที่น่าสนใจมากยิ่งขึ้นไปอีก

ท่ามกลางปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อน และอัตลักษณ์อันหลากหลายของชาวนาชนบท งานวิจัยชิ้นนี้ให้ความสนใจเป็นพิเศษกับประเด็นในเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ประเด็นสำคัญมีอยู่ว่า ในอดีตที่ผ่านมาชาวนาถูกสร้างและนิยามความหมายให้เป็นกลุ่มชนที่มีสายสัมพันธ์ลึกซึ้ง และยึดติดอยู่กับที่ดิน ประเด็นปัญหาเรื่องที่ดินจึงถูกนำเสนอว่าเป็นประเด็นหลักของการเมืองเรื่องชาวนา หากแต่ในปัจจุบัน การเมืองชนบทเริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นและเชื่อมโยงอย่างมีนัยสำคัญกับประเด็นปัญหาทางการเมืองตามกระแสของโลกอย่างน้อยสามด้านด้วยกัน นั่นคือ ประเด็นในเรื่องของสิทธิมนุษยชน ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร และประเด็นในเรื่องของความเป็นชาติพันธุ์

สิทธิมนุษยชนในฐานะเป็นแนวคิดพื้นฐานสากล สิทธิชุมชนและการจัดการทรัพยากรในฐานะเป็นประเด็นหลักของประชาคมโลก และประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ในฐานะเป็นปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ ล้วนแล้วแต่เป็นประเด็นปัญหาทางการเมืองที่สอดคล้องกับการตื่นตัวของชนวนคนจนในชนบทของประเทศโลกที่สาม

ประเด็นหลักของการเมืองเรื่องชาวนา จึงมิได้จำกัดวงอยู่แต่เพียงในเรื่องของปัญหาการปฏิรูปที่ดินหรือความมั่นคงในการถือครองที่ดินอีกต่อไป แต่การเมืองเรื่องชาวนามีความซับซ้อนมากขึ้น เช่นเดียวกับอัตลักษณ์ของชาวนาปัจจุบันที่มีความซับซ้อนและหลากหลายมากขึ้นจนเราจำต้องขนานนามชาวนาเสียใหม่ว่าเป็น ชาวนาผู้ยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลง (the flexible peasants) แม้กระนั้นก็ดี ท่ามกลางความซับซ้อนของ อัตลักษณ์ชาวนาและการเมืองเรื่องชาวนา งานวิจัยชิ้นนี้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการมองชาวนาในฐานะเป็น “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม” การนำเสนอภาพของชาวนาในฐานะเป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม และชุมชนชนบทในฐานะเป็นชุมชนเรียนรู้ (learning community) ดังปรากฏจากข้อมูลงานวิจัยมากมายในเขตภาคเหนือ และข้อมูลจากงานวิจัยชิ้นนี้ ทำให้เราเชื่อมั่นว่า การนำเสนอภาพของชาวนาดังกล่าวจะช่วยให้เราเปิดมิติทางเลือก และมุมมองใหม่ๆ ของการศึกษาสังคมชาวนาให้กว้างขวางและสอดคล้องกับความเป็นจริงมากขึ้น

งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการนำเสนอข้อสมมติฐานใหม่ว่า โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การนิยามความหมายของสังคมชาวนา จะต้องเริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจว่า สังคมชาวนาเป็นสังคมที่มีลักษณะพิเศษ นั่นคือ ชุมชนชาวนาเป็นชุมชนเรียนรู้ (learning community) ณ จุดนี้ งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการวิวาทะกับทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนาล้านกองค์กรการผลิตของชายนอฟ นักมานุษยวิทยา กลุ่ม Substantivist รวมทั้งนักมานุษยวิทยามากซิสต์แนวอื่นๆ ที่มักศึกษากลไกและเส้นทางของเศรษฐกิจชาวนา โดยพิจารณาจากพื้นฐานของการใช้แรงงานในครอบครัว และความเป็นชุมชน หรือ พิจารณาจากการปะทะประสาน (articulation) ของวิธีการผลิตสองแบบ คือ วิธีการผลิตแบบยังชีพ และวิธีการผลิตแบบทุนนิยม เป็นหัวใจสำคัญ

งานวิจัยชิ้นนี้เสนอว่า พื้นฐานของชุมชนชาวนาที่ทฤษฎีแนวต่างๆ มองข้ามมาโดยตลอด คือ การเป็นชุมชนเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับระบบการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) และทรัพยากรพันธุกรรม (genetic resources) โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาไทยรวมทั้งชาวนาอื่นๆ ในเขตร้อน เป็น “ผู้จัดการ” ทรัพยากรพันธุกรรมมาเนิ่นนานนับพันปี ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนในจำนวนสายพันธุ์ข้าวที่พบในประเทศไทยมีความหลากหลายสูงที่สุดในโลก คือ มีมากกว่า 20,000 สายพันธุ์ ในขณะที่สายพันธุ์ข้าวป่ามีเพียง 700 สายพันธุ์เท่านั้น (อภิชาติ อัมมารและกอบกุล 2538) ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกว่าสองหมื่นสาย

พันธุ์จึงเกิดขึ้นจากการคัดค้น คัดสรร และพัฒนาของชุมชนชาวนาในที่ต่างๆ ซึ่งเกี่ยวพันเชื่อมโยงกับ "แรงจูงใจ" อันซับซ้อนของชุมชนชาวนา ในการเพิ่มผลผลิตด้วยการพัฒนาสายพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันออกไปในระบบการผลิตแต่ละชนิด เช่น ไนไร่ หรือที่นา เป็นต้น

ชุมชนชาวนา จึงเป็นชุมชนที่มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ เป็นชุมชนที่ระบบการผลิตวางอยู่บนพื้นฐานของการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของชาวนา ไม่ว่าจะเป็นข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตง พริก และพืชผักอื่นๆ ตลอดจน สมุนไพรที่ใช้เป็นยารักษาโรค ชุมชนชาวนาทุกแห่งก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างชุมชนกับสภาพแวดล้อมภายนอก ที่ส่งผลให้ชาวนาจำต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของสายพันธุ์ต่างๆ เช่น จำนวนผลผลิต ความไวแสง คุณสมบัติของดิน ความลาดชันของพื้นที่ปลูก เป็นต้น ข้อจำกัดในด้านของที่ดิน อันเกิดจากสภาพภูมิประเทศของทางภาคเหนือที่เต็มไปด้วยภูเขาสูง ที่ราบลุ่มมีน้อย ทำให้ชาวนาจำต้องปรับปรุงและพัฒนาสายพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับการผลิตในพื้นที่ที่แตกต่างกันหลากหลาย ทั้งในด้านของความลาดชัน ความสูง สภาพของดิน ฯลฯ พัฒนาความหลากหลายของสายพันธุ์พืช การเรียนรู้คุณสมบัติของสายพันธุ์แต่ละชนิด อีกทั้งคุณสมบัติของดิน จึงเป็นเงื่อนไขทางการผลิตขั้นพื้นฐานอันเกิดจากการปรับตัวของชาวนาเข้ากับสภาพแวดล้อม และการสร้างความมั่นคงในการผลิต

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนชาวนา ยังรวมไปถึงการเรียนรู้เกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรที่จำเป็นต่อการผลิต ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการจัดการป่าต้นน้ำ การสร้างและบำรุงรักษาระบบเหมืองฝาย การจัดการที่ดิน ในรูปแบบต่างๆ เช่น การตัดฟันโค่นเผา การทำไร่หมุนเวียน เป็นต้น ความจำเป็นในการจัดการทรัพยากร ทำให้กระบวนการเรียนรู้หรือภูมิปัญญาของชุมชนชาวนา เชื่อมโยงไปถึงระบบความเชื่อและพิธีกรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานของการใช้อำนาจในชุมชนเพื่อก่อกฎระเบียบ เช่น กฎข้อห้ามในการใช้ป่า การกำหนดสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนชาวนาอันมีพื้นฐานมาจากการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังทำให้ "วิธีคิด" ในสังคมชาวนา เน้น "การแลกเปลี่ยนแบบสมดุล" (balanced reciprocity) ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน อันเป็นวิธีคิดที่สะท้อนออกมาในรูปของการแลกเปลี่ยนแรงงาน โลกทัศน์แบบแบ่งปัน หรือที่ Scott (1976) เรียกว่า จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ (subsistence ethics)

การจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังเชื่อมโยงกับฐานะของสตรีในสังคมชาวนาซึ่งมักเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการคัดเลือก เก็บรักษาและพัฒนาสายพันธุ์พืช อีกทั้งเป็นเพศที่มีองค์ความรู้ทางด้านพันธุกรรม คุณสมบัติของดิน อีกทั้งระบบการผลิตและการจัดการการผลิตอย่างสำคัญ หากแต่

บทบาทของสตรีมีกฎหมายมองข้ามไปในการศึกษาสังคมชาวนา ซึ่งมองข้ามทรัพยากรพันธุกรรมไปอย่างน่าเสียดาย

กระบวนการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังส่งผลให้ชุมชนชาวนาทุกชุมชน มีการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชระหว่างครัวเรือนต่างๆ ภายในชุมชน มีระบบการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมและการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในชุมชน อีกทั้งยังมีการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชกับหมู่บ้านใกล้เคียง รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อยู่เป็นประจำ การแลกเปลี่ยนทรัพยากรพันธุกรรมจึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการอันเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบเศรษฐกิจชาวนา

ด้วยเหตุนี้เอง ชุมชนชาวนา จึงมีใช้ชุมชนที่ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว สงบนิ่ง ไร้การเคลื่อนไหว ในทางตรงกันข้าม ชุมชนชาวนาดำรงอยู่อย่างมีสัมพันธ์กับภายนอกมาเนิ่นนานหลายร้อยปี ระบบเศรษฐกิจของชาวนามีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกับปัจจัยต่างๆ มากมาย โดยมีการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม เป็นปัจจัยสำคัญ

ข้อเสนอหลักของงานวิจัยนี้มีอยู่ว่า สังคมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภูมิภาคเขตร้อน ได้ก่อรูปพัฒนาขึ้นผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับ ธรรมชาติ จนกลายเป็นกระบวนการประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไปพร้อมกัน กระบวนการดังกล่าวสร้างให้เกิดการเรียนรู้ และสั่งสมภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและทรัพยากรพันธุกรรมมาเนิ่นนานนับร้อยนับพันปี ภูมิปัญญาท้องถิ่นปรากฏให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในระบบการจัดการทรัพยากร เช่น ป่า เหมืองฝาย ที่ดิน รวมทั้งการคัดสรร และพัฒนาทรัพยากรพันธุกรรม เช่น ข้าว ข้าวโพด มะเขือ และพืชผักพื้นบ้านต่างๆ ที่มีคุณลักษณะสอดคล้องกับระบบนิเวศท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังนั้น ชุมชนชาวนาแต่ละแห่งนอกจากจะพัฒนาจารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติของตนเองแล้ว ยังพัฒนาความเป็นชุมชนเรียนรู้และองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่สอดคล้องกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมของตนเองอีกด้วย

ทุ่งนา เนินเขาและสันดอย กลายเป็นห้องแล็บสำหรับการค้นคว้าทดลอง เก็บรวบรวมความรู้ ความชำนาญ เทคโนโลยี และสายพันธุ์ที่พัฒนาขึ้นจากมันสมองของชาวนารุ่นแล้วรุ่นเล่า ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น ปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ความรู้ วิถีปฏิบัติ เทคโนโลยีและทรัพยากรพันธุกรรมต่างๆ มิได้จำกัดตัวอยู่โดดเดี่ยวแต่เพียงภายในชุมชนหมู่บ้านแคบๆ หากแต่มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ทรัพยากรสายพันธุ์ทั้งภายในและระหว่างชุมชน รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข้ามกลุ่มชาติพันธุ์มาโดยตลอด กระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนชาวนา จึงเป็นพัฒนาที่เกิดขึ้นและดำเนินควบคู่ไปกับการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม การค้า การแลกเปลี่ยน และความสัมพันธ์ทางการเมืองภายในท้องถิ่นมาโดยตลอด

แม้ว่าในช่วงหลายสิบปีมานี้ การจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมเริ่มหลุดพ้นไปจากการควบคุมของชุมชนชาวนา อันมีสาเหตุหลักมาจากการเบียดแทรกของรัฐและกลไกการผลิตในระบบทุนนิยมซึ่งส่งเสริมให้กิจกรรมทางการเกษตรเน้นการใช้ปุ๋ยเคมี สารฆ่าแมลงและกำจัดวัชพืช ตลอดจน เมล็ดพันธุ์จากบริษัทข้ามชาติเพิ่มขึ้น ทิศทางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้นักวิชาการบางท่าน เช่น Elson (1997) ถึงกับเสนอว่า ชุมชนชาวนาขนาดเล็กกำลังสูญหายไป เพราะถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกาภิวัตน์ ชาวนาผลิตเพื่อการค้าขายในตลาดเป็นหลักและรับเอาวัฒนธรรมชาติเป็นสำคัญ แม้ว่าทัศนะดังกล่าวจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และโต้เถียงในแง่มุมต่างๆ แต่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอสมมติฐานใหม่ว่า อำนาจต่อรองและการควบคุมการผลิตของชุมชนชาวนาได้ลดถอยลง และในหลายๆ แห่งเสื่อมสลายไปจริง แต่มิใช่เป็นเพราะการเข้าสู่ระบบตลาด หากแต่เป็นเพราะชุมชนชาวนาหมดสภาพจากการเป็นชุมชนเรียนรู้ และการเสื่อมถอยลงของทรัพยากรพันธุ์กรรม โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ยังมีชุมชนชาวนามากมายหลายแห่งในสังคมไทย ที่พยายามต่อสู้ดิ้นรนในการพลิกฟื้นทรัพยากรพันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองและการควบคุมการผลิตและการค้าขึ้นมาใหม่ ด้วยเหตุนี้เอง การให้ความสำคัญกับนโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพและการจัดสร้างเวทีเรียนรู้เกี่ยวกับทรัพยากรพันธุ์กรรม อาจเป็นแนวทางหนึ่งในการผลิตใหม่ของชุมชนชาวนา ที่สามารถยืนหยัดดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและสามารถปรับตัวเข้ากับระบบตลาดและการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมได้ในอนาคต

นอกจากนั้น การขยายตัวของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม ความห่วงใยของประชาคมโลกเกี่ยวกับการลดลงของพื้นที่ป่า และความหลากหลายทางชีวภาพ ตลอดจน การตื่นตัวของแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทำให้คนจำนวนไม่น้อย เริ่มหันมาให้ความสำคัญกับบทบาทของชุมชนท้องถิ่นและเกษตรกรรายย่อยในการอนุรักษ์และการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน การขยายตัวของการเมืองเชิงนิเวศ (ecopolitics) นี้เอง ที่ทำให้เกิดการเปิดเวทีและพื้นที่ทางสังคมสำหรับการก่อร่างสร้างตัวของอัตลักษณ์ใหม่ๆ ของชาวนาในฐานะเป็น “ผู้ปกป้องผืนป่า” “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ” และ “ปราชญ์ชาวนา” เป็นต้น

ภาพลักษณ์และอัตลักษณ์แบบใหม่ๆ ของชาวนาเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็น “ชาวเขาในเมือง” ที่ทำการค้าขายของที่ระลึกในตลาดกลางคืนกลางเมือง “เกษตรกรพันธุ์สัญญา” “แรงงานข้ามชาติ” ที่เดินทางไปทำงานในตะวันออกกลาง ญี่ปุ่นและไต้หวันแล้ววนกลับมายังชุมชนชาวนาใหม่ หรือ “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม” อัตลักษณ์ที่แตกต่างหลากหลายและซับซ้อนเคลื่อนไหวเหล่านี้ รวมทั้งรูปแบบในการนำเสนอตัวตนและการต่อสู้ทางการเมืองแบบใหม่ๆ ทำให้เราไม่อาจนิยามความหมายของชาวนาอย่างโดดเดี่ยวและหยุดนิ่งแบบเดิมอีกต่อไป ความหลากหลายและซับซ้อน

ของอัตลักษณ์ใหม่ๆ ทำให้เราจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ และสร้างกรอบคิดแบบใหม่ๆ เพื่อทำความเข้าใจกับ “ชาวนา” และชาวนบทในลักษณะที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว อันเป็นจุดมุ่งหมายของการนำเสนอในบทต่อไป

บทที่ 1

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนา

สังคมศาสตร์ได้พิพากษาดัดสินประหารชีวิตชาวนาโดยปราศจากกระบวนการพิจารณาอย่างยุติธรรม โดยมักกล่าวอ้างหลักการศักดิ์สิทธิ์อันมีอาจหลีกเลี่ยงได้ เช่น ความเจริญก้าวหน้า การพัฒนา และความทันสมัย ... นักสังคมศาสตร์บางท่านพิพากษาชาวนาโดยละทิ้งคนกลุ่มนี้ไว้ นอกทฤษฎีของตน บางคนเพียงแต่มองชาวนาแบบผ่านเลยไปอย่างฉาบฉวย ในขณะที่อีกหลายคนยืนยันอย่างหนักแน่นว่า ชาวนากำลังจะหายสาบสูญไปต่อหน้าต่อตาของเรา ไม่ว่าจะมองชาวนาด้วยแนวคิดประการใดก็ตาม ผลก็คงออกมาเหมือนกัน นั่นคือ การมองข้ามนัยสำคัญของชาวนาในฐานะเป็นพลังทางสังคมที่มีความหมายต่ออนาคต (Mortimer 1975: 1-2; อ้างจาก Dahlan 1983: 7, การเน้นเป็นของผู้เขียน)

การหวนกลับของการศึกษาสังคมชาวนา ในแวดวงสังคมศาสตร์ตะวันตกในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 ได้รับการขนานนามว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญที่สุดประการหนึ่งในประวัติศาสตร์ของสังคมศาสตร์สมัยใหม่ (Shanin 1971) ในช่วงเวลานั้น ชาวนาซึ่งประกอบเป็นประชากร กลุ่มใหญ่ของโลกได้พิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพวกเขามีความหลากหลาย และเป็นพลังสำคัญชักนำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองให้เกิดขึ้นในภูมิภาคต่างๆของโลกไม่ว่าจะเป็นเอเชีย ลาตินอเมริกาหรือแอฟริกา การตระหนักถึงนัยสำคัญของชาวนานี้เองที่ทำให้การศึกษาสังคมชาวนาในปัจจุบัน เริ่มปรับเปลี่ยนจากความพยายามที่จะ “นิยาม” ความหมายของชาวนาในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) และการพิจารณาความแตกต่างระหว่างชาวนากับชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ ไปสู่การให้ความสำคัญกับพหุลักษณะและความสัมพันธ์เชิงซ้อนของชาวนา ท่ามกลางกระบวนการโลกาภิวัตน์

แม้ว่าการศึกษาสังคมชาวนาในมุมมองใหม่ๆ จะให้ความสำคัญกับความยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลงและความซับซ้อนของอัตลักษณ์ชาวนา แต่ทฤษฎีและกรอบคิดว่าด้วยชาวนาก็ยังคงมิได้ให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระหว่างชาวนา กับความหลากหลายทางชีวภาพ ประเด็นสำคัญที่งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการนำเสนอคือมีอยู่ว่า การทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนที่เพิ่มขึ้นในสังคมชาวนา อัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะเป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรมและนักอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม และการมองสังคมชาวนาในฐานะเป็นสังคมเรียนรู้ ช่วยให้เราสามารถทำความเข้าใจกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและดำเนินไปในสังคมชาวนาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน ตลอดจน ช่วยให้เราทำความเข้าใจกับการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางสังคมการเมืองรูปแบบใหม่ของชาวชนบทในปัจจุบัน การนำเสนออัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะผู้ปกป้องป่าและผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังเป็นการตระหนักถึงนัยสำคัญของชาวนาในฐานะเป็นพลังทางสังคมที่มีความหมายต่ออนาคต

ชาวนา ความหลากหลายทางชีวภาพและความมั่นคงในการยังชีพ

ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ครอบคลุมอาณาบริเวณประมาณ 85,900 ตารางกิโลเมตร พื้นที่ส่วนใหญ่ประกอบไปด้วยทิวเขาสูงสลับซับซ้อน ที่ราบลุ่มที่เหมาะสมต่อการเกษตรมีอยู่ไม่มากนัก การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและแหล่งทำกินของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆบนระดับความสูงและระบบนิเวศที่แตกต่างกัน จึงส่งผลต่อลักษณะของระบบการผลิต การจัดการทรัพยากร ตลอดจน การจัดองค์กรสังคมของกลุ่มชนต่างๆเหล่านี้

ชาวนาจำนวนหลายล้านคนในเขตภาคเหนือตอนบนและเอเชียอาคเนย์ ทำการเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิดมาเป็นเวลานานนับร้อยนับพันปี สังสมองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศสายพันธุ์พืชที่เป็นอาหารและยา ทั้งที่อยู่ในไร่ นา สวนและผืนป่า อย่างละเอียดลึกซึ้ง และช่วยให้ดินแดนแถบนี้มีความหลากหลายของสายพันธุ์พืชมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก สายพันธุ์พืชที่ได้รับการคัดสรรและปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศท้องถิ่นเรียกว่าสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน (landraces หรือ local varieties) ในเขตภาคเหนือตอนบน ชาวนาอาจปลูกพืชถึง 40 ชนิดในที่ดินแปลงหนึ่ง พืชเหล่านี้พัฒนาขึ้นในระบบนิเวศแถบนี้มาเป็นเวลาหลายร้อยปี บางชนิดมีสายพันธุ์แยกย่อยออกไปอีกมากมายตามความนิยมและการปรับตัวเข้ากับถิ่นที่อยู่และระบบนิเวศแต่ละชุด ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ ความหลากหลายของข้าวซึ่งเป็นพืชหลักของคนไทยและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆในเอเชียอาคเนย์ ในอาณาบริเวณที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันมีการพบสายพันธุ์ข้าวกว่า 20,000

สายพันธุ์ (อภิชาติ, อัมมารและกอบกุล 253) ในจำนวนนี้มีสายพันธุ์ข้าวป่าประมาณ 700 สายพันธุ์ สายพันธุ์ข้าวที่เพิ่มขึ้นจากข้าวป่าจึงเกิดจากการคัดเลือก และปรับปรุงสายพันธุ์บนฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสำคัญ นอกจากข้าวแล้วพืชรอง เช่น ถั่ว ข้าวโพด แตง พริก พัก ฯลฯ อาจพบมากถึง 200-300 สายพันธุ์ในพืชแต่ละชนิด นอกจากนั้นเรายังพบพืชผักพื้นบ้านอีกไม่น้อยกว่า 200 ชนิดในพื้นที่ต่างๆ ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชทั้งในที่ไร่ นา สวนและผืนป่า ช่วยเพิ่มความหลากหลายและสีสันให้กับบริเวณเขตร้อนของประเทศไทยและเอเชียอาคเนย์เป็นอย่างมาก ความหลากหลายของสายพันธุ์ยังเป็นหัวใจของกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งภายในและระหว่างชุมชน ซึ่งต่างพยายามสร้างความมั่นคงให้กับการยังชีพและการผลิตอาหารเพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการ โดยการปรับปรุงสายพันธุ์ให้ดีขึ้นและมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา

แม้กระนั้นก็ดี ความสำคัญของการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมในฐานะเป็นหัวใจสำคัญของระบบการผลิตและการความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนชาวนากลับไม่เคยได้รับความสนใจจากนักวิชาการตะวันตกเลยแม้แต่หน่อย งานศึกษาสังคมชาวนานับเนื่องแต่งงานรุ่นบุกเบิกจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นงานของ Redfield (1930, 1947, 1956); Foster (1953); Wolf (1966); Franklin (1969); Hunter (1969); Scott (1976); Popkin (1979); Stavenhagen (1979); Bray (1986); Chayanov (1966, 1986) และ Elson (1997) เป็นต้น ไม่ได้พูดถึงบทบาทของการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมของชาวนาในสังคมต่างๆที่พวกเขาศึกษา ในทำนองเดียวกัน การศึกษาสังคมชาวนาไทย ดังเช่นงานของ Sharp et al. (1953); Moerman (1968); Potter (1976); Anan (1984); Hart et al. (1989); Kanoksak (1995) และฉัตรทิพย์และคณะ (2542) เป็นต้น ก็ไม่ได้ให้ความสนใจต่อการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความมั่นคงในการยังชีพของชาวนาเช่นเดียวกัน

ในหนังสือเรื่อง *The Moral Economy of the Peasant* เจมส์ สกอตต์ (Scott 1976) นำเสนอภาพของชาวนาเอเชียอาคเนย์ว่า เปรียบเสมือนกับคนที่ยืนอยู่ในน้ำปริ่มแค่จมูก คลื่นลูกเล็กๆ เพียงลูกเดียวก็เพียงพอจะทำให้เขาจมน้ำตาย สกอตต์อธิบายโน้มน้าวให้เห็นคล้ายตามว่า ความกลัวการขาดแคลนอาหาร หรือกลัวอีกนัยหนึ่ง การแสวงหาความมั่นคงทางด้านอาหาร เป็นที่มาของ “จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ” (subsistence ethic) ซึ่งชาวนาในเอเชียอาคเนย์ยึดมั่นเช่นเดียวกับชาวนายุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 บนพื้นฐานของจริยศาสตร์แห่งการยังชีพนี้เอง ที่ทำให้สังคมชาวนาจัดองค์กรทางสังคมและทางเทคนิคหลายประการ เพื่อปกป้องมิให้เกิด “คลื่น” ที่อาจส่งผลให้คนจมน้ำตายได้ การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม ระบบอุปถัมภ์ การจัดทรัพยากรในรูปแบบของกรรมสิทธิ์ร่วม และการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เป็นรูปแบบของการจัดการทางสังคมเพื่อสร้างหลักประกันของความอยู่รอดให้แก่สังคมชาวนา สกอตต์ยังได้พูดถึง

“การจัดการทางเทคนิค” (technical arrangements) บางประการ เช่น “การใช้พันธุ์พืชพื้นบ้าน และเทคนิคในการปลูกพืชซึ่งพัฒนาขึ้นจากการลองผิดลองถูกมาเป็นเวลานานนับศตวรรษ จนกระทั่ง ได้พืชที่ให้ผลผลิตคงที่สม่ำเสมอภายใต้สภาพการณ์ปกติ” (Scott 1976: 2-3) อย่างไรก็ตาม กรอบคิดว่าด้วยสังคมชาวนาของสกอตต์ให้ความสำคัญกับการจัดองค์กรทางสังคมเพื่อสร้างความมั่นคงในการยังชีพ โดยมีได้ให้ความสนใจต่อสิ่งที่เขาเรียกว่า “การจัดการทางเทคนิค” โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมและการปรับปรุงสายพันธุ์เพื่อสร้างความมั่นคงของการยังชีพในสังคมชาวนา

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ความหลากหลาย (diversity) ไม่ว่าจะเป็นทางด้านวัฒนธรรม เศรษฐกิจ หรือพันธุกรรม คือ ความมั่นคง ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทาง พันธุกรรม สร้างหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารให้ชาวนาสามารถต่อสู้กับแมลงศัตรูพืช โรคระบาด ไปจนถึงความแปรปรวนของลมฟ้าอากาศและปริมาณน้ำในแต่ละปี ความหลากหลายทางพันธุกรรมยังช่วยให้ชาวนาสามารถเพิ่มผลผลิตภายใต้ความหลากหลายของสภาพแวดล้อม หรือระบบนิเวศที่พวกเขาดำรงชีพอยู่ การเพิ่มผลผลิตสามารถกระทำได้ ด้วยการปลูกพืชหลากหลายชนิดและหลายสายพันธุ์ไปพร้อมกัน พืชแต่ละสายพันธุ์ได้รับการปรับแต่งและคัดเลือกให้มีคุณสมบัติเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่พืชนั้นเติบโตขึ้น ในสภาพแวดล้อมทางกายภาพของสังคมชาวนาที่ประกอบไปด้วยระบบนิเวศหลากหลายชนิดดำรงอยู่ร่วมกัน เช่น ทุ่งราบ ที่ดอนและ หุบเขา ฯลฯ ความหลากหลายของสายพันธุ์กลายเป็นสิ่งที่มีค่าอย่างยิ่ง ในทางกลับกัน การปลูกพืชเชิงเดี่ยวหรือการใช้สายพันธุ์ส่งเสริมที่ให้ผลผลิตสูง (High-Yielding Variety หรือ HYV) ย่อมหมายความว่าสภาพแวดล้อมต้องได้รับการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมต่อการเพาะปลูก นั่นคือ ที่ดินมีคุณภาพดี มีระบบชลประทาน และการใช้ปุ๋ย เป็นต้น การใช้สายพันธุ์แผนใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง ย่อมไม่สามารถกระทำได้อย่างมีประสิทธิภาพหากสภาพแวดล้อมไม่เหมาะสม เช่น มีความลาดชัน และอากาศเย็นจัด เป็นต้น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นอันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และการสั่งสมความรู้ สืบทอดต่อกันมาเนิ่นนานนับร้อยปี ทำให้ชุมชนชาวนาพัฒนายุทธวิธีหลายประการในการสร้างความมั่นคงให้กับระบบยังชีพและการผลิตของตน ยุทธวิธีหลายประการวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ในระบบการผลิตแบบเดิม ชาวนาไม่เพียงแค่ปลูกพืชหลากหลายชนิดคละเคล้ากันไปในที่ไร่ นา และสวน เท่านั้น แต่ชาวนายังทำการปลูกพืชหลากหลายสายพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชอาหารหลักเช่น ข้าว มักจะมีความหลากหลายของสายพันธุ์มากที่สุด

ตลอดเวลาหลายศตวรรษที่ผ่านมา ชาวนาในภาคเหนือตอนบนของไทยได้ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรมมาโดยตลอด ในหลายพื้นที่ ชาวนายังคงครอบครองและควบคุมสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านหลายสิบชนิด จุดมุ่งหมายในการผลิตของชาวนาเหล่านี้ก็คือ การสร้างความมั่นคง

คงทางด้านอาหารและการมีอำนาจควบคุมการผลิต วิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการผลิตและการจัดเก็บ เมล็ดพันธุ์ของชาวนา เชื่อมโยงและครอบคลุมกระบวนการผลิตทั้งหมดเอาไว้เพราะการดูแลรักษา เชื้อพันธุ์ นับเป็นหัวใจสำคัญของระบบการผลิต ชาวนาจึงให้ความสำคัญกับการคัดเลือกและเก็บ รักษาเชื้อพันธุ์คุณภาพดีไว้สำหรับการเพาะปลูกในปีต่อไป ในกระบวนการผลิตในแต่ละปี ชาวนา ยังให้ความสำคัญกับการเตรียมดิน การเตรียมเมล็ดพันธุ์สำหรับปลูก การดูแลหญ้าและศัตรู พืช การผสมเกสร การคัดเลือกสายพันธุ์คุณภาพดี การทดลองปลูกพืชสายพันธุ์ใหม่ๆเพื่อทดสอบ คุณสมบัติในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ปริมาณและคุณภาพของผลผลิต เป็นต้น

วิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมหรือสายพันธุ์นี้เอง ที่ทำให้ชุมชนชาวนา เป็นชุมชนเรียนรู้อย่างแท้จริง ผืนป่า สวน ไร่ และนา ทั้งในเขตที่ราบลุ่มและบนที่สูง ล้วนแล้วแต่ เป็นห้องทดลองซึ่งชาวนาใช้ในการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ การทดสอบคุณสมบัติของพันธุ์ พืชแต่ละชนิด ทั้งในด้านของรส ปริมาณผลผลิต ความอดทนต่อโรคระบาดและแมลงศัตรูพืช การ ปรับตัวต่อระดับความสูง ประเภทของดินและระยะเวลาในการเพาะปลูก เป็นต้น โดยทำการคัด เลือกและจัดเก็บสายพันธุ์ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมตามความต้องการของท้องถิ่น ในขณะที่ทอดทิ้ง สายพันธุ์อื่นๆที่มีคุณสมบัติไม่เหมาะสมไป หลังจากทำการปลูกซ้ำและคัดสรรพืชสายพันธุ์ใหม่ หลายต่อหลายครั้งด้วยกัน พืชสายพันธุ์ใหม่ก็เริ่มมีคุณสมบัติคงที่ สม่ำเสมอและได้รับการเก็บ รักษาไว้เป็นสายพันธุ์พื้นบ้านคุณภาพดีอีกสายพันธุ์หนึ่ง ซึ่งช่วยสร้างความมั่นคงทางอาหารให้แก่ ชุมชน

ในเขตพื้นที่ชายขอบ เช่น พื้นที่สูง อากาศหนาวเย็น ซึ่งไม่สามารถปลูกพืชสายพันธุ์สูง เสริมหรือ HYV ได้ ชุมชนชาวนาก็ยังคงเก็บรักษาและปรับปรุงสายพันธุ์พืชของตนอย่างต่อเนื่อง ใน พื้นที่เหล่านี้เราจึงพบสายพันธุ์พืชพื้นบ้านอยู่เป็นจำนวนมาก การศึกษาความหลากหลายทางชีว ภาพในเขตภาคเหนือตอนบน และการเก็บตัวอย่างความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวของกลุ่ม ชชาติพันธุ์บนที่สูง (ยศ 2542) พบว่า ยังคงมีความหลากหลายของสายพันธุ์สูงมาก บางชุมชนยังคง เก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวเอาไว้ได้กว่า 140 สายพันธุ์

แม้ในเขตที่ราบลุ่ม ซึ่งมีระบบชลประทานเหมาะสมต่อการปลูกพืชสายพันธุ์สูงเสริม แต่ ชาวนาจำนวนไม่น้อยก็ยังคงทำการทดลองเพื่อปรับปรุงสายพันธุ์ข้าวของตนอย่างสม่ำเสมอ ใน จังหวัดโคตาบาโกบนเกาะมินดาเนา ฟิลิปปีนส์ (Salazar 1992: 22-25) ชาวนารายหนึ่งในเมือง ซานตา คาสาลินา พบว่าในที่นาของเขาซึ่งปลูกข้าวสายพันธุ์สูงเสริม พันธุ์ IR-36 กลับมีข้าวบาง ชนิดขึ้นแซมอยู่ ข้าวเหล่านี้รอดพ้นจากสภาวะน้ำท่วมมาได้ ชาวนารายนี้เชื่อว่า ข้าวเหล่านี้คงถูก กระแสน้ำพัดพามาตกยังที่นาของเขาและมีใช้พันธุ์ข้าวที่เขาหว่านเอง เมื่อข้าวสุก ชาวนารายนี้เก็บ เกี่ยวผลผลิต คัดเลือกเมล็ดพันธุ์ที่สมบูรณ์และเก็บไว้เป็นเชื้อพันธุ์สำหรับปลูกในปีต่อไป หลังจาก คัดเลือกสายพันธุ์ติดต่อกันมาหลายปี ชาวนารายนี้ก็ได้ข้าวสายพันธุ์ใหม่ที่มีคุณภาพดีเยี่ยม เขาตั้ง

ชื่อข้าวสายพันธุ์ใหม่นี้ว่า บอร์กาดอล ซึ่งหมายถึง ข้าวต้นดำและแข็งแรง ข้าวพันธุ์ใหม่นี้ได้รับความนิยมเป็นอย่างสูงในแถบเมืองโคตาบาโก และขายได้ราคางาม

ตัวอย่างดังกล่าวข้างต้นทำให้เราสามารถกล่าวได้อย่างมั่นใจว่าพื้นฐานสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับพันธุกรรมพืช โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตงพริก และพืชชนิดอื่นๆซึ่งมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนชาวนาทุกแห่งหนจึงมีเครือข่ายของนักคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ ซึ่งทำหน้าที่เก็บรักษา ดูแลและพัฒนาสายพันธุ์ อีกทั้งทำการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชทั้งภายในและภายนอกชุมชน การที่พืชแต่ละสายพันธุ์ต้องปรับตัวเข้ากับระดับความสูง ปริมาณน้ำ สภาพอากาศ แสงและศัตรูพืชในระบบนิเวศที่อาจมีความแตกต่างกันออกไป ช่วยเพิ่มความหลากหลายให้กับสายพันธุ์พืช การแลกเปลี่ยนพันธุกรรมยังเป็นส่วนสำคัญของการต่อยอดความสัมพันธ์ทางสังคม การแลกเปลี่ยนความรู้ การสืบทอดและพัฒนาความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ในบริบทของกระบวนการเรียนรู้เอนกเทศที่สายพันธุ์พืชได้รับการพัฒนาปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่เคยหยุดนิ่ง

การปฏิบัติเขียวและการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพ

ช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนเรียนรู้เริ่มหดหายไปอย่างรวดเร็วเมื่อประเทศต่างๆในเอเชียอาคเนย์ รับเอากระบวนการทัศน์การพัฒนาของประเทศอุตสาหกรรมทางซีกโลกเหนือโดยปราศจากการทบทวนตรวจสอบ กระบวนทัศน์หลักที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาของประเทศโลกที่สาม ภายใต้การสนับสนุนขององค์กรระหว่างประเทศต่างๆ คือ “การพัฒนาชนบท” กระบวนทัศน์นี้เริ่มแพร่หลายขึ้นพร้อมกับแนวคิดเรื่อง “การปฏิบัติเขียว” ในช่วงกลางคริสต์ทศวรรษที่ 1960 (Holdcroft 1978) แนวคิดเรื่องการพัฒนาชนบทเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจว่าเป็นพันธกิจที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด และโครงการพัฒนาชนบทก็เน้นในด้านของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เขื่อน ระบบชลประทานขนาดใหญ่ สถานีผลิตกระแสไฟฟ้า มหาวิทยาลัยและสถาบันค้นคว้าวิจัยด้านการเกษตรแผนใหม่ โรงงานผลิตปุ๋ยและสารเคมีทางการเกษตร เป็นต้น

สมมติฐานที่อยู่เบื้องหลังแนวทางการพัฒนาดังกล่าวมีอยู่ว่า ชาวชนบทจะใช้ประโยชน์จากโอกาสทางเศรษฐกิจหากโครงสร้างพื้นฐานเอื้ออำนวย (Alliband 1983: 1) ดังนั้นหากมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ชนบทก็จะเจริญงอกงามบานสะพรั่งจากการปฏิบัติเขียว เมื่อชาวนามีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งสามารถเพิ่มเงินทุนจากการกู้ยืม เพื่อเพิ่มผลผลิตจากเมล็ดพันธุ์ส่งเสริมคุณภาพดี มีน้ำบริบูรณ์ อีกทั้งมีปุ๋ยเคมี สารฆ่าแมลง และการปรับปรุงเทคนิคการผลิตซึ่งจะช่วยให้ผลผลิตมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง

หลายทศวรรษผ่านไป แต่การปฏิวัติเขียวกลับเป็นเพียงฝันกลางฤดูฝนที่จางหายไปดุจหมอกควันยามสายเมื่อแสงอาทิตย์แผดกล้าขึ้น ในทางตรงกันข้าม การลอกเลียนรูปแบบความสำเร็จของตะวันตกโดยปราศจากการยั้งคิด กลับทำให้ชาวชนบทจ่อมจมอยู่ในวัฏจักรของหนี้สินและสถานะลุ่มดอนของชีวิตหนักหนาสาหัสไปกว่าเดิม การปฏิวัติเขียวทำให้ชนบทต้องพึ่งพิงภายนอก โดยเฉพาะเทคโนโลยีจากตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ประเทศโลกที่สามตกอยู่ภายใต้อาณัติของการของ “ตลาดเสรี” การเน้นย้ำความสำคัญของการเจริญเติบโต และการขยายกำลังผลิตภาคเกษตรด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการใช้พืชพันธุ์ส่งเสริม ปุ๋ยและสารฆ่าแมลง ตลอดจนการทำการผลิตแบบเข้มข้นและการเพิ่มจำนวนครั้งของการเพาะปลูกข้าว กลับส่งผลให้ชาวนาต้องพึ่งพาทุนและเทคโนโลยีจากภายนอกเพิ่มขึ้น ในขณะที่ราคาผลผลิตกลับตกอยู่ในมือของ “ตลาด” และพ่อค้าคนกลาง และมักถูกกดให้อยู่ในระดับต่ำ ชาวนาเริ่มมีหนี้สินสะสมจนกลายเป็นคนจนดักดานและบางรายต้องสูญเสียที่ดินทำกิน การขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชพาณิชย์ยังทำให้ผืนป่าถูกตัดฟันทำลายลงเพิ่มขึ้นทุกขณะ

ในกรณีของประเทศไทย นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติยังให้ความสำคัญกับการนำเอารายได้จากภาคเกษตร มาหล่อเลี้ยงการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมที่ศูนย์กลาง ผลพวงของนโยบายพัฒนาดังกล่าวทำให้ภาคเกษตรในชนบทตกอยู่ในสภาวะล้มละลาย ปัญหาราคาสินค้าตกต่ำ ภาวะว่างงานในภาคเกษตร การกดราคาค่าจ้างแรงงาน การกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม การครอบงำทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ และความเหลื่อมล้ำระหว่างความต้องการบริโภคที่เพิ่มสูงขึ้น กับรายได้ของชาวชนบท ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นอ่อนแอลงอย่างต่อเนื่อง ตัวแบบการพัฒนาที่มุ่งเลียนแบบความสำเร็จของตะวันตก ยังส่งผลให้ศักยภาพในการพึ่งตนเองถดถอยลงเนื่องจากชาวชนบทไม่ได้รับโอกาสให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแท้จริง ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น การปฏิวัติเขียวและการปลูกพืชสายพันธุ์ส่งเสริมยังส่งผลให้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านถูกลดคุณค่าและสูญหายไปอย่างรวดเร็ว กระบวนการเรียนรู้ที่อยู่เบื้องหลังการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมเริ่มถดถอยลงเช่นเดียวกัน

ในเอเชียอาคเนย์ โครงการพัฒนาด้านการเกษตรของรัฐบาลประเทศต่างๆ มักให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนสายพันธุ์พืชจากสายพันธุ์พื้นบ้าน ไปสู่สายพันธุ์ส่งเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปรับเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวนาดำ จุดมุ่งหมายหลักของการพัฒนาดังกล่าว คือ การเพิ่มผลผลิตเพื่อส่งออก เพื่อบรรลุจุดหมายดังกล่าว รัฐบาลในภูมิภาคนี้ได้พัฒนายุทธวิธีต่างๆ เพื่อสร้างแรงจูงใจ เช่น ชาวนาที่เข้าร่วมโครงการและเลิกใช้สายพันธุ์พื้นบ้านจะได้รับสิทธิพิเศษจากรัฐบาล ได้รับแจกพันธุ์ข้าวฟรี และได้สิทธิในการกู้ยืมเงิน เป็นต้น ในบางพื้นที่มีการใช้ความรุนแรง การข่มขู่และกำลังบังคับเพื่อให้ชาวนาปรับเปลี่ยนสายพันธุ์ ในทศวรรษออกช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1980 เจ้าหน้าที่รัฐบาลทำการเผาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนาปลูกเอาไว้ (Salazar 1992: 18)

ในช่วงแรกของการเริ่มปลูกข้าวสายพันธุ์ส่งเสริม ผลผลิตที่ได้มีปริมาณเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก ความสำเร็จช่วงแรกนี้เองที่ทำให้มีการจัดตั้งเครือข่ายของ “สถานีวิจัยการเกษตรนานาชาติ” (International Agricultural Research Centers หรือ IARCs) ขึ้น ความสำเร็จในการเพิ่มผลผลิตของสายพันธุ์ส่งเสริมในช่วงแรกนี้มาจากการใช้เทคนิคสองด้านควบคู่กันไป ด้านแรก คือการลดขนาดลำต้นพืช เพื่อถ่ายเทพลังงานส่วนใหญ่ไปสู่ผลผลิต และด้านที่สอง คือ การใช้ปุ๋ยและระบบชลประทาน การเน้นเทคนิคทั้งสองประการข้างต้น ทำให้จำเป็นต้องเพิ่มการลงทุนทางการผลิต โดยเฉพาะการเพิ่มสิ่งที่ป้อนเข้าไป (input) เพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการผลิต ด้วยเหตุนี้เอง งานค้นคว้าของสถาบันวิจัยการเกษตรนานาชาติจึงไม่อาจตอบสนองต่อความต้องการของพื้นที่ชายขอบซึ่งมีลักษณะสภาพแวดล้อมไม่เหมาะสม เช่น ที่ดอน ขาดแหล่งน้ำ หรือบนภูเขาสูง ซึ่งมีระบบนิเวศขนาดเล็กที่แตกต่างกันหลายประเภทดำรงอยู่ร่วมกัน เป็นต้น

หลังจากดำเนินการไปได้ไม่นานนัก การปฏิวัติเขียวก็เริ่มพบกับปัญหาและอุปสรรคมากมาย การปลูกพืชเชิงเดี่ยวและสายพันธุ์ส่งเสริมที่ต้องพึ่งพาปุ๋ยและสารเคมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ นำไปสู่การแพร่ระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืชหนักหน่วงรุนแรงขึ้นจนทำให้ในบางปี ชาวนาต้องสูญเสียผลผลิตเป็นจำนวนมาก ยิ่งไปกว่านั้น ในขณะที่เมล็ดพันธุ์ส่งเสริมเข้าไปแทนที่สายพันธุ์พื้นบ้าน วัตถุดิบสำหรับการพัฒนาสายพันธุ์พืชรุ่นใหม่ก็ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การสูญหายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและการปลูกพืชส่งเสริมในลักษณะเชิงเดี่ยว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมและความสมดุลของระบบนิเวศ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาหนี้สินและการสูญเสียที่ดินทำกินของชาวนารายย่อยเป็นจำนวนไม่น้อย ในขณะที่ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่ราคาผลผลิตกลับถูกกดให้อยู่ในระดับต่ำ ชาวนาได้รับการชี้แจงว่า ผลผลิตจำเป็นต้องอยู่ในระดับราคาต่ำ เพื่อสร้าง “ความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ” (comparative advantage) เหนือคู่แข่งรายอื่นๆ ในตลาดโลก ผลที่ตามมาก็คือ ชาวนายากจนลงอย่างต่อเนื่อง ชาวนายากจนกลายมาเป็นชาวนาไร้ที่ดิน ชาวนาไร้ที่ดินกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูกตามโรงงานอุตสาหกรรมและกิจการก่อสร้างประเภทต่างๆ ในเขตเมือง

ไครกนาฏกรรมของการปฏิวัติเขียว คือ การลดทอนและทำลายวิถีปฏิบัติและกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาเกี่ยวกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ และทรัพยากรพันธุกรรม นอกจากนั้น การที่ผู้หญิงในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการคัดเลือกและเก็บรักษาสายพันธุ์ การเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตรซึ่งการปฏิวัติเขียวชักนำให้เกิดขึ้นจึงส่งผลให้บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงลดต่ำลง การย้ายเทคโนโลยีและกระบวนการเรียนรู้จากชุมชนไปสู่ห้องแล็บในศูนย์วิจัยวิทยาศาสตร์การเกษตร อีกทั้งการย้ายทรัพยากรพันธุกรรมจากไร่นาไปยังธนาคารพันธุกรรม ทำให้อำนาจเหนือการผลิตของ

ชุมชนลดลง การเร่งกระบวนการผลิตเชิงเดี่ยวไม่เพียงส่งผลต่อความหลากหลายทางชีวภาพเท่านั้น แต่ยังทำให้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนหยุดชะงัก เครือข่ายของชุมชนเรียนรู้เริ่มขาดสะบั้นลง

การพัฒนากระแสหลักกับการปิดล้อมชุมชน

การปฏิวัติเขียวเข้ามาในเขตภาคเหนือตอนบนพร้อมกับเงื่อนไขปัจจัยอีกอย่างน้อยสองประการที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนชาวนา และทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม ลดความสำคัญลงไปกว่าเก่าก่อน ปัจจัยประการแรก คือ กระบวนทัศน์การพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ซึ่งกลายมาเป็นวาทกรรมครอบงำ และทำให้ชาวนาแปรสภาพจากผู้ผลิตมาเป็น “ผู้ถูกระงับ” ผู้ถูกควบคุมและถูกจัดระเบียบ ปัจจัยประการที่สอง คือ การขยายตัวของอำนาจรัฐที่สยายปีกเข้าควบคุมการปกครองและการจัดการทรัพยากรในทุกอณูของสังคมไทย หน่วยงานราชการต่างๆ ของรัฐไทยเริ่มเชื่อมโยงชุมชนท้องถิ่นเข้ากับพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับประเทศและระดับโลก และเริ่มตอบสนองต่อผลประโยชน์ของคนกลุ่มเล็กๆ มากกว่าจะตอบสนองต่อความต้องการของชาวนาชนบท

รัฐไทยสมัยใหม่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากการแย่งชิงอำนาจและการควบคุมไปจากชุมชนท้องถิ่น อีกทั้งสร้างระบบการเมืองการปกครองซึ่งชุมชนท้องถิ่นถูกกีดกันสิทธิในการเข้าร่วม ในทำนองเดียวกัน กลไกตลาดเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วด้วยการที่รัฐและหน่วยงานราชการเปิดโอกาสให้ธุรกิจเอกชนรุกเข้าไปยึดครองพื้นที่ซึ่งชุมชนท้องถิ่นเคยใช้ประโยชน์มาแต่เดิมและทำการปรับพื้นที่และประชาชนในพื้นที่นั้น ให้กลายเป็นทรัพยากรเพื่อตัดตวงกำไรและความมั่งคั่ง การปิดล้อมผืนป่าด้วยการออกพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2484 และ พ.ศ. 2507 เป็นการฉีกทำลายรากฐานของการจัดการป่าโดยชุมชน และเปิดโอกาสให้กรมป่าไม้และบริษัทเอกชนที่ได้รับสัมปทานไม้ ทำการยึดครองพื้นที่ซึ่งเคยเป็นของชุมชนท้องถิ่นมาแต่เดิม นอกจากนั้น ระบบการเมืองยังเริ่มเชื่อมโยงอำนาจท้องถิ่นเข้ากับหน่วยงานราชการ พรรคการเมืองและชนชั้นนำจากภายนอก และทำให้อำนาจในการควบคุม การต่อรองและถ่วงดุลอำนาจในระดับท้องถิ่นถูกทำลายลง

ภายใต้ระบอบของกระบวนการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ซึ่งเริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี 2504 เป็นต้นมานี้เอง การปรับเปลี่ยนชาวนาให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูกเพื่อป้อนสู่โรงงานอุตสาหกรรมจึงเกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ระบบการเกษตรแบบเดิมถูกแทนที่ด้วยเกษตรแผนใหม่ และทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่า ซึ่งเคยเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน ก็ถูกแย่งชิงไปเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐเพื่อถ่ายโอนให้กับเอกชนและภาคเมืองอีกต่อหนึ่ง ภายใต้นโยบายที่มุ่งเน้นการทำลายวัฒนธรรมท้องถิ่นและการครอบงำทางอุดมการณ์จากศูนย์กลาง ชาวนาชนบทถูกยึดเยียดให้รับเอาระบบคุณค่าและอุดมการณ์รัฐชาติผ่านระบบการศึกษาแผนใหม่ที่ตอบสนองต่อการค้า

และการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของโลก เพื่อนำพาประเทศชาติไปสู่ความทันสมัยและความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ชาวนาหลายสิบล้านคนถูกยึดเย็ดให้กลายเป็นกระดูกสันหลังของชาติ ถูกปล้นชิงทรัพยากรและกำไรเพื่อแปรสภาพให้ยากจนลง วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกดูหมิ่นจาบจ้วง สิทธิชุมชนถูกริดรอนและคุณค่าความเป็นมนุษย์ถูกลดลงเป็นเพียงแรงงานรับจ้างรายวันราคาถูกเท่านั้น

ก่อนหน้านี้ที่เศรษฐกิจฟองสบู่ของไทยจะพังพินาศลง ในช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1990 โดยเฉพาะในช่วงปลายสมัยรัฐบาลเปรม ติณสูลานนท์และรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ประเทศไทยในขณะนั้นได้ชื่อว่ามีอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจสูงที่สุดประเทศหนึ่งของโลก แต่ทว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจในอัตราสูงดังกล่าวกลับมีลักษณะกระจุกตัวอยู่แต่เพียงในภาคธุรกิจเอกชน โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรม การส่งออกและสถาบันการเงิน ในขณะที่ภาคเกษตรกลับถูกทอดทิ้งและผลักไสให้ไปอยู่ตรงชายขอบของสังคม

เราอาจกล่าวได้ว่า การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของภาคธุรกิจในประเทศไทย เป็นไปได้ท่ามกลางการล่มสลายของภาคเกษตรในชนบท การเจริญเติบโตดังกล่าวยังเกิดขึ้นและดำเนินไปท่ามกลางปัญหาวิกฤตที่รุมเร้าประเทศไทยอยู่ในหลายด้าน ปัญหาวิกฤตประการแรก คือ ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม การเจริญเติบโตทางธุรกิจเกิดขึ้นท่ามกลางหายนภัยของสภาพแวดล้อม ผืนป่าทั้งบนบกและป่าชายเลนถูกทำลายอย่างหนักจนลดลงอย่างน่าเป็นห่วง การถือครองที่ดินเปลี่ยนมืออย่างรวดเร็ว ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ปัญหาประการที่สอง คือ ปัญหาความยากจน หนี้สินของชาวชนบทและช่องว่างของรายได้ ระหว่างเมืองกับชนบท คนรวยกับคนจนเขยิบห่างออกจากกันมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของภาคเมือง ทำให้การแย่งชิงทรัพยากรเริ่มหนักหน่วงรุนแรงขึ้นอีก การกว้านซื้อและเก็งกำไรที่ดินเพื่อสร้างบ้านพัก รีสอร์ท และสนามกอล์ฟเริ่มมีมากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวชนบทใช้ในวิถีชีวิตของตนมาแต่เก่าก่อนกำลังถูกพรากไปจากชุมชนของพวกเขา

การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจย่อมไม่อาจเป็นไปได้อย่างยั่งยืน หากทรัพยากร ธรรมชาติเสื่อมโทรมลงจนระบบนิเวศขาดความสมดุล อีกทั้งปัญหาความยากจนและการแย่งชิงทรัพยากรไม่ได้รับการแก้ไขเยียวยา ความยั่งยืนของเศรษฐกิจและสังคมวางอยู่บนพื้นฐานของความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศและความเป็นธรรมทางสังคม หากแต่สภาพของผืนป่าที่หดเล็กลงไปทุกขณะ รายได้ของคนรวยกับคนจนที่เขยิบห่างออกจากกันมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ตลอดจน ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงขึ้น ล้วนแล้วแต่บ่งบอกว่าความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจไทยเป็นเพียงภาพลวงจอมปลอมที่พร้อมจะพังครืนลงมาได้ทุกขณะ

แต่ท่ามกลางปัญหาวิกฤติในด้านต่างๆ และสัญญาณบ่งบอกความไร้เสถียรภาพของการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วก็ยังคงถูกนำมาใช้เป็นดัชนีชี้วัดความสำเร็จของนโยบายเศรษฐกิจเสรี ความเจริญก้าวหน้าและความทันสมัย ประเทศไทยกำลัง “ทะยานขึ้น” และกำลังจะเป็นเสือตัวใหม่ของเอเชีย นักวางแผนยังคงยึดติดอยู่กับภาพลวงที่ว่า ระบบเศรษฐกิจที่เน้นการส่งออกจะแผ่ส่วนบุญไปยังชุมชน ชาวนาตามชายขอบของชนบทไทย ในเวลาไม่ช้าไม่นาน และประเทศไทยควรแล้วที่จะย่ำเดินตามนโยบายเดิม เพื่อทำตนเป็นผู้ผลิตสินค้าราคาถูกไปปรอปรนการบริโภคอย่างตะกละตะกลามของประเทศอุตสาหกรรม

เพราะเหตุใดสังคมไทย จึงโอดแค้นมาอยู่ตรงจุดที่ประชากรจำนวนมากของประเทศกำลัง ถูกผลักไสให้ไปยืนอยู่ตรงชายขอบของสังคม และทรัพยากรธรรมชาติกำลังถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วจนน่าใจหายเช่นนี้? บางส่วนของคำตอบมีอยู่ว่า การพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียวสามารถดำเนินต่อไปได้ด้วยการทำลายรากฐานของชุมชนทรัพยากรที่มีค่าสองประการ นั่นคือ ชุมชนท้องถิ่นที่เข้มแข็ง และธรรมชาติแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์

ภายใต้กระบวนการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ชุมชนและธรรมชาติถูกมองอย่างไรค่า มนุษย์ถูกลดคุณค่าลงเป็นเพียงแรงงาน ธรรมชาติเป็นเพียงที่ดิน ชุมชนและสถาบันสังคมกลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของตลาด และความสำเร็จทางเศรษฐกิจเป็นเพียงการเจริญเติบโตเท่านั้น ในโลกซึ่งธรรมชาติและชุมชนถูกย่ำยีจนเปราะบางและเสื่อมโทรมลงเรื่อยๆ เราจึงพบเห็นกระบวนการพัฒนาที่ล้มเหลวและสร้างปัญหาขึ้นมาโดยตลอด (Ekin 1990: viii)

ในการแสวงหากำไรสูงสุดและความเจริญเติบโตของภาคธุรกิจนี้เอง ที่เราพบว่ากลไกรัฐหรือหน่วยงานราชการต่างๆ ได้แปรสภาพจากการทำหน้าที่บริหารประเทศไปเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ “บริหารธุรกิจ” เพื่อกำกับดูแลการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่ถูกสั่งการจากภายนอกและได้รับการขนานนามอย่างสวยหรูว่า “การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของโลก” ในบริบทของการพัฒนาเช่นนี้เองที่รัฐบาลของประเทศโลกที่สามได้กลายมาเป็นกลไกทางธุรกิจ เพื่อตอบสนองการครอบงำของภาคเอกชนและบริษัทข้ามชาติเหนือภาคอื่นๆ ที่ถูกมองว่าไม่มีความสำคัญ วิธีคิดเช่นนี้เองที่ช่วยอธิบายให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมรัฐบาลไทยจึงมักมองออกไปข้างนอกและทำตัวเป็นนักเรียนที่ดีของสถาบันการเงินระหว่างประเทศเช่น ธนาคารโลก และไอเอ็มเอฟ เพื่อขอรับ “คำแนะนำ” และนโยบายเศรษฐกิจที่เหมาะสม ในขณะที่เอาหูไปนาเอาตาไปไร่และเพิกเฉยต่อข้อเรียกร้องของประชาชน โดยเฉพาะชาวไร่ชาวนาที่ประสบปัญหาเดือดร้อนมาโดยตลอด วิธีคิดเช่นนี้เองที่ช่วยอธิบายให้เราเข้าใจเหตุผลว่า ทำไมกลไกรัฐจึงเป็นเพียงจักรสำคัญในการสร้างความยากจนในภาคเกษตรเพื่อเพิ่มแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม และยังจัดหาทรัพยากรธรรมชาติราคาถูกเพื่อรองรับการลงทุนจากต่างชาติ ตลอดจนจัดเตรียมโครงสร้างพื้นฐานไว้รอคอยการดักตวงกำไรของบริษัทข้ามชาติ

ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจเสรีนี้เองที่เราพบต่อไปอีกว่า การดำเนินธุรกิจกลับตกอยู่ภายใต้ระบบผูกขาดและมีลักษณะเผด็จการอำนาจนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ ตัวอย่างเช่น การจัดทำ “โครงการจัดที่ดินทำกินให้ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม” หรือโครงการ คจก. ซึ่งในเขตภาคอีสานภาคเดียวมีโครงการอพยพเคลื่อนย้ายประชาชนประมาณ 2,500 หมู่บ้านออกจากพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ เพื่อเปิดทางให้ธุรกิจเอกชนเข้าพื้นที่เพื่อสร้างสวนปาล์มคาลิปดัสและโรงงานเยื่อกระดาษสำหรับส่งออก (สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2535) ปรากฏการณ์ดังกล่าวช่วยอธิบายให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมการสูญสลายของชุมชนและความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม จึงเกิดขึ้นควบคู่ไปกับความเจริญเติบโตทางธุรกิจ

ในบริบทของการดำเนินนโยบายพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว โดยรัฐทำหน้าที่เป็นกลไกบริหารธุรกิจให้กับ “ตลาดโลก” นี้เอง ที่เราพบว่าสังคมไทยต้องเผชิญหน้ากับปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม ภาวะว่างงานในชนบท การอพยพย้ายถิ่นทั้งแบบชั่วคราวและถาวร การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของการค้าประเวณีและโสเภณีเด็ก ตลอดจนปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอื่นๆ อีกมากมาย ชุมชนชนบทเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

ชวากับการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบท

การผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าว เป็นกิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจและพื้นฐานของวิถีชีวิตคนไทยมาเนิ่นนานนับร้อยนับพันปี สถิติตัวเลขจนกระทั่งถึงปี 2530 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวนายังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และแรงงานกว่าครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมดในประเทศไทย ยังคงทำการผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปลูกข้าว (Turton 1989: 53) สัดส่วนแรงงานภาคเกษตรต่อแรงงานรวมทั้งประเทศลดลงจากร้อยละ 55 ในปี 2537 มาเป็นร้อยละ 47 ในปี 2542 ขณะที่สัดส่วนแรงงานภาคเกษตรต่อแรงงานรวมในเขตภาคเหนือมีแนวโน้มลดลงจากร้อยละ 62 ในปี 2537 มาเป็นร้อยละ 56 ในปี 2540 และกลับเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 62 ในปี 2541 จากตารางที่ 1 และตารางที่ 2 จะเห็นได้ว่า แรงงานกว่าครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมดในภาคเหนือยังคงทำการผลิตในภาคเกษตร และสัดส่วนรายได้ภาคเกษตรต่อรายได้ประชาชาติเริ่มทรงตัวอยู่ที่ระดับร้อยละ 10 ตั้งแต่ปี 2537 (ตารางที่ 3) โดยมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นบ้างเล็กน้อย¹

---

¹ เป็นที่น่าสังเกตว่า การเพิ่มขึ้นของแรงงานภาคเกษตรในเขตภาคเหนือในช่วงปี 2541-42 อาจเป็นผลมาจากสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและการกลับสู่ภูมิลำเนาของแรงงานรับจ้างในเขตเมือง ในทำนองเดียวกัน สัดส่วนของรายได้ภาคเกษตรต่อรายได้ประชาชาติที่เพิ่มขึ้นเล็กน้อยในช่วงปี 2538-40 อาจเป็นผลมาจากสภาวะเศรษฐกิจของภาคการผลิตอื่นๆ ลดลง

ตารางที่ ๑ แสดงการเปรียบเทียบแรงงานภาคการเกษตรในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2537 – 2542 *

แรงงาน / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540	2541	2542
จำนวนประชากรทั้งประเทศ	59,444,068	59,450,877	60,045,315	60,648,992	61,248,436	61,856,730
แรงงานรวมทั้งประเทศ	32,517,923	32,950,185	32,586,308	33,454,940	33,275,993	33,072,932
แรงงานภาคการเกษตร	17,960,352	16,929,344	16,127,108	16,691,282	16,471,792	15,563,570
สัดส่วนแรงงานภาคการเกษตร ต่อแรงงานรวมทั้งประเทศ (%)	55.23%	51.37%	49.49%	49.89%	49.51%	47.05%

ตารางที่ 2 แสดงการเปรียบเทียบแรงงานภาคการเกษตรในเขตภาคเหนือระหว่างปี พ.ศ. 2537-2542 *

กำลังแรงงาน / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540	2541	2542
แรงงานรวมในเขตภาคเหนือ	6,471,428	6,308,005	6,232,530	6,216,636	6,102,302	6,290,817
แรงงานภาคการเกษตร	4,056,924	3,802,999	3,656,551	3,499,205	3,788,875	3,858,344
สัดส่วนแรงงานภาคการเกษตรต่อ แรงงานรวมในภาคเหนือ (%)	62.6%	60.28%	58.66%	56.28%	62.0%	61.33%

* รวบรวมข้อมูลจาก: 'ตารางสถิติโครงสร้างภาคการทำงานของประเทศระดับจังหวัดรอบปี 1 พ.ศ.2537 – รอบที่3 พ.ศ. 2542' สำนักงานสถิติแห่งชาติ
มกราคม ปี พ.ศ. 2543

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบรายได้จากภาคการเกษตรของภาคเหนือและรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ ระหว่างปี พ.ศ. 2537 – 2540

รายได้ (ล้านบาท) / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540
รายได้ประชาชาติ	3,634,494	4,185,627	4,608,492	4,724,104
รายได้จากภาคการเกษตรทั้งประเทศ	392,495	469,426	510,400	531,782
รายได้จากภาคการเกษตรภาคเหนือ	64,669	75,484	91,787	93,037
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ ต่อรายได้ประชาชาติ (%)	10.79 %	11.21 %	11.07 %	11.25 %
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรภาคเหนือ ต่อรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ (%)	16.47 %	16.08 %	17.98 %	17.49 %
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรภาคเหนือ ต่อรายได้ประชาชาติ (%)	1.77 %	1.80 %	1.99 %	1.97 %

รวบรวมข้อมูลจาก: ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) และศูนย์พัฒนาภาคเหนือ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ตลอดชั่วระยะเวลาหลายสิบปีมานี้ ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตและส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก แต่ในเวลาเดียวกัน ภาคเกษตรกรรมก็เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในหลายๆ ด้านด้วยกัน ด้านแรก แม้ว่าประเทศไทยจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตและส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก แต่ระบบและเทคโนโลยีการผลิตนั้นนับได้ว่าอยู่ในระดับต่ำที่สุดแห่งหนึ่งของโลก การเพิ่มผลผลิตทำได้ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นสำคัญ (Anan 1989: 99) ด้านที่สอง ภาคการเกษตรของไทยไม่เคยได้รับการเหลียวแลเอาใจใส่จากรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นในด้านของเงินอุดหนุน หรือการปรับระบบการบริหารจัดการ เช่น การปฏิรูปที่ดินอย่างจริงจัง ซึ่งจะส่งผลให้ “ผู้ผลิต” หรือ เกษตรกรรายย่อยสามารถปรับปรุงประสิทธิภาพทางการผลิตและการลงทุนทางการผลิตของตนได้อย่างแท้จริง (Turton 1989: 53) ในทางตรงกันข้าม กลไกรัฐขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมา และแทรกตัวเข้าครอบงำชุมชนชนบท ทั้งในด้านการปกครอง การศึกษา การเกษตร อุดมการณ์ ไปจนกระทั่งการใช้ระบบกฎหมายจำกัดสิทธิของชาวชนบทในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่า ที่ดินทำกิน และแหล่งน้ำ จนทำให้ชาวชนบทเริ่มสูญเสียโอกาสในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรเพื่อการยังชีพ (subsistence resource base) เช่นการใช้ป่าเพื่อเก็บหาอาหาร พืช หรือการใช้แม่น้ำลำธารเพื่อการประมง เป็นต้น การขยายตัวของกลไกรัฐจึงทำให้ชาวชนบทถูกริดรอนสิทธิในการ

เข้าถึงทรัพยากร และทำให้ระดับของการยังชีพลดต่ำลงอย่างชัดเจน การขยายตัวของกลไกรัฐยังเป็นพลังผลักดันให้ชาวนาบทจําต้องพึ่งพิงภายนอก เป็นแหล่งรายได้เพิ่มมากขึ้น

ด้านที่สาม แม้ว่าที่ดินมีแนวโน้มที่จะกระจุกตัวอยู่ในมือของเจ้าที่ดินรายใหญ่และส่งผลให้อัตราการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยลดลงอย่างต่อเนื่อง (Tanabe 1981, Anan 1989) อีกทั้งการผลิตในภาคเกษตรได้เคลื่อนตัวจากระบบการผลิตแบบยังชีพเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าในอัตรารวดเร็ว ยิ่ง งานวิจัยของพอล โคเฮน (Cohen 1981) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (Anan 1984) และวีระสิทธิ์ สิทธิไตร (Werasit 1988) ได้ให้ภาพของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมของชาวนาภาคเหนือ อันเป็นผลมาจากการพัฒนาของรัฐและพลังภายนอก ซึ่งนำไปสู่การแตกขั้วทางชนชั้นภายในหมู่บ้านอย่างชัดเจน แต่ชาวนารายย่อยก็มีได้สูญหายไปตามการพยากรณ์ของทฤษฎีบางแนว หากกลับสามารถยืนหยัดอยู่ได้ในสถานการณ์และเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความแตกต่าง (differentiation) ภายในชุมชนชาวนาที่มีมากขึ้น ทั้งในด้านการถือครองที่ดินและรายได้ มิได้นำไปสู่การแบ่งขั้วแบบเบ็ดเสร็จระหว่างเจ้าที่ดินรายใหญ่กับกรรมกรไร้ที่ดิน ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภาคเกษตรทำให้เกิดการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียม และการก่อรูปของกลุ่มและชนชั้นที่หลากหลายซับซ้อนโดยเริ่มตั้งแต่ชาวนาไร้ที่ดิน/กรรมกร ไปสู่ชาวนาขนาดเล็ก ขนาดกลางและชาวนานายทุน ซึ่งทั้งหมดยังคงผูกพันกันด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่ซับซ้อน เกินกว่าจะทำความเข้าใจและอธิบายด้วยความสัมพันธ์เชิงพันธะสัญญาเพียงอย่างเดียว

ด้านที่สี่ ชาวนารายย่อยเริ่มถูกดึงเข้าสู่กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์ในรูปแบบของเกษตรพันธะสัญญาเพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งชาวนาเหล่านี้ไม่สามารถทำการผลิตอย่างอิสระได้อีกต่อไป อำนาจการควบคุมการผลิต และการจัดการแรงงานลดลงอย่างชัดเจน ชาวนาเริ่มถูกปรับเปลี่ยนโดยเกษตรพันธะสัญญา ให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่ดินของตนเอง ด้านที่ห้า การผลิตในภาคเกษตรเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างชัดเจน ผู้ผลิตรายหนึ่งอาจมีสถานะหลายอย่างพร้อมๆ กันเช่น เป็นทั้งเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แรงงานรับจ้าง ผู้จ้างแรงงาน พ่อค้ารายย่อย ฯลฯ ประการที่หก ควบคู่ไปกับความหลากหลายของการผลิตในภาคเกษตร คือ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างเข้มข้นมากขึ้นระหว่างภาคเมืองกับชนบท ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งระบบคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณี ที่เริ่มได้รับอิทธิพลของเมืองมากยิ่งขึ้น งานของเจนนิเฟอร์ เกรย์ (Gray 1990) ศึกษาหมู่บ้าน 5 หมู่บ้านในเขตรอบเมืองเชียงใหม่ และพบว่าผู้หญิงในหมู่บ้านเริ่มออกมาทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้น การเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่มีการศึกษาได้ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นทำให้ชุมชนมีความหลากหลายทางด้านชนชั้นและฐานะเพิ่มขึ้น มาร์ค ริตชี (Ritchie 1996) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในบ้านเล็กซึ่งทานาเบ้ (Tanabe 1981) เคยศึกษาไว้เมื่อยี่สิบปีก่อนและพบว่า การเปลี่ยนแปลงลักษณะการถือครองที่ดินมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการย้ายถิ่นและ

การไปทำงานรับจ้างเป็นแรงงานก่อสร้างที่เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ในทำนองเดียวกัน โจนาธาน ริก (Rigg 2001) พบว่าการเปลี่ยนแปลงในชนบทของเอเชียอาคเนย์นั้น กำลังเป็นไปในทิศทางที่ชนบทกับเมืองมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น การผลิตในภาคเกษตรลดลงในขณะที่การทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรเพิ่มสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงในระบบคุณค่าของชนบทที่ว่านี้ ก็คาดว่าจะเป็นไปได้ในทางลบเสียทั้งหมด ในทางตรงกันข้าม ปฏิสัมพันธ์ที่เข้มข้นขึ้นระหว่างเมืองกับชนบท ทำให้ชาวชนบทเริ่มมีทางเลือกมากขึ้น และเปิดโอกาสให้ชาวนาก่อร่างสร้างขบวนการทางการเมือง เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมใหม่ๆ เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน (Clammer 1982: 21)

ตลอดช่วงเวลาสี่สิบปีที่ผ่านมา ชาวนาไทยถูกบีบให้ต้องพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย เทคโนโลยี หรือแม้กระทั่งทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรมในเขตเมือง เรากำลังพบเห็นการก่อร่างสร้างตัวของชาวนาชายขอบ (marginal peasants) ที่มีความยืดหยุ่น หลากหลายและขัดแย้งกันเองทั้งในด้านของบทบาท อัตลักษณ์และสถานภาพทางสังคม เช่น การเป็นทั้งชาวนาและกรรมกรไปพร้อมกัน การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร เป็นชาวนาเมือง แรงงานข้ามชาติ พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย ฯลฯ ชาวนาไทย กำลังตกอยู่ในสภาวะของการเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมชายขอบ และกำลังเผชิญหน้ากับพลังกระเทาะทางเศรษฐกิจการเมืองรอบด้าน หากแต่ชาวนามีได้เป็นฝ่ายนิ่งเฉย รามือรอรับการถูกระทำเพียงฝ่ายเดียว แต่พวกเขา กำลังดิ้นรนต่อสู้ในรูปแบบต่างๆ ภายใต้เงื่อนไขและบริบททางสังคมการเมืองที่แตกต่างกันออกไป

ช่วงหลายปีมานี้ ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงขึ้น ราคาปุ๋ย สารเคมีฆ่าแมลง ตลอดจนต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้น ผลกระทบต่อการใช้สารเคมีต่อสภาพแวดล้อมเริ่มได้รับการถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้น การเติบโตของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยม กระแสของการยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อีกทั้งการเรียกร้องของผู้บริโภคจากชนชั้นกลางในเมืองที่ต้องการ “อาหาร สุขภาพ” ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ “เกษตรทางเลือก” หรือเกษตรธรรมชาติซึ่งทำการเพาะปลูกโดยไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและสารฆ่าแมลงเริ่มกลายเป็นกระแสตอบสนองต่อสังคมมากขึ้น ชาว นา องค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการในหลายๆพื้นที่เริ่มให้ความสนใจกับการเก็บรักษา การอนุรักษ์และปรับปรุงสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในฐานะเป็นทางเลือกใหม่เพื่อสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารให้กับชุมชนและเพื่อสุขภาพที่ดีของผู้บริโภค ในพื้นที่ชายขอบหลายแห่งของสังคมไทย ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในฐานะเป็น “ปฏิบัติการทางวัฒนธรรม” (cultural practice) ได้รับการพลิกฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

ความหลากหลายของพันธุ์พืชในฐานะเป็นปฏิบัติการทางวัฒนธรรม

ชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย เช่นเดียวกับชาวนาเขตร้อนในพื้นที่อื่นๆ ทั่วโลก จะทำการปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์โดยมีจุดหมายแตกต่างกัน หรือปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์โดยเลือกพืชแต่ละสายพันธุ์ให้สอดคล้องเหมาะสมกับระบบนิเวศที่แตกต่างกันออกไปในพื้นที่เพาะปลูก พืชแต่ละสายพันธุ์มีคุณลักษณะพิเศษ ที่เกิดจากการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมและประเภทของดินซึ่งได้รับการจำแนกแยกแยะตามองค์ความรู้ของท้องถิ่น (Zimmerer 1996: 17-18; Brush and Guillet 1985: 21-25; โปรดดู Morner 1967 และ Nabhan 1989)

การที่พืชหลากหลายสายพันธุ์ ปรับตัวได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นทำให้สายพันธุ์พืชเหล่านั้นได้รับการคัดเลือกและเก็บรักษาเอาไว้ อย่างไรก็ตาม เราจำเป็นต้องใช้วิจรรณญาณอย่างระมัดระวัง ในการวิเคราะห์ความหลากหลายทางสายพันธุ์ว่าเป็นผลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียว การศึกษาทางด้านนิเวศวิทยาในช่วงหลัง (Brown 1981; Gould 1982; Zimmerer 1995) เริ่มตั้งข้อสังเกตว่า การปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเฉพาะถิ่นมิได้เป็นลักษณะที่พบในสิ่งมีชีวิตและระบบนิเวศมากมายอย่างที่เรเคยเข้าใจ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชไม่อาจอธิบายได้ว่าเป็นผลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศเฉพาะถิ่นเท่านั้น แต่อาจเป็นผลมาจากปฏิบัติการทางวัฒนธรรม ข้อเสนอดังกล่าวมิได้ปฏิเสธว่า เหตุผลทางด้านนิเวศและการผลิตมิใช่แรงจูงใจหลักที่ทำให้ชาวนา นำเอาสายพันธุ์พืชใหม่มาทดลองปลูกเพื่อทดสอบศักยภาพของการปรับตัวและการให้ผลผลิตของพืชเหล่านั้น แต่มุมมองข้างต้นเสนอว่า แรงจูงใจที่ทำให้ชาวนาคัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์พืชในลักษณะหลากหลายอาจมิได้มาจากเหตุผลทางด้านนิเวศวิทยาเพียงอย่างเดียว แต่อาจมาจากแรงจูงใจด้านอื่นๆ ประกอบกัน เช่น รสนิยมในการบริโภค และคุณสมบัติอื่นๆ ของพืชเหล่านั้น เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เอง การที่เราจะทำความเข้าใจกับความเชื่อมโยงระหว่างระบบการผลิตและความหลากหลายของสายพันธุ์พืช เราจึงไม่อาจพิจารณาจากการปรับตัวของชาวนาเข้ากับระบบนิเวศแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับรสนิยมในการบริโภค ตลอดจน ทักษะคติและความคาดหวังของชาวนาอีกด้วย

บริบทของความหลากหลายทางชีวภาพ ในระบบการใช้ที่ดินในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ยังจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับลักษณะทางกายภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ลักษณะของพื้นที่สูง (verticality) ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญในการอธิบายลักษณะการกระจายตัวของทรัพยากรพันธุกรรม การคัดเลือกและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในเขตที่สูง งานศึกษาวิจัยทางด้านระบบเกษตรบนที่สูงมักนำเสนอแนวคิดที่ว่า เกษตรกรจะทำการเลือกใช้ที่ดิน

อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับระดับความสูง ความลาดเอียงของพื้นที่และคุณภาพดิน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะของ “พื้นที่” กับ คุณสมบัติของ “สายพันธุ์” อาจมิได้เป็นไปในแบบแน่นอนตายตัวหรือจำเพาะเจาะจงเสียทีเดียว ในทางตรงกันข้าม ข้อมูลจากการศึกษาระบบการผลิตของชาวนาบนที่สูง (Zimmerer 1996:22) อีกทั้งการศึกษาชุมชนชาวนาในงานวิจัยชิ้นนี้ ทำให้เราพบว่า ความหลากหลายทางชีวภาพในฐานะปฏิบัติการทางวัฒนธรรมนั้น มีลักษณะที่ยืดหยุ่น และปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ต่างๆ บทบาทของความหลากหลายทางชีวภาพในระบบการผลิตและการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศของชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนจึงมีรูปแบบที่ยืดหยุ่น เคลื่อนไหวและแปรผันไปตามสภาวะการณ์และเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง ความยืดหยุ่นเคลื่อนไหวของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังส่งผลต่อความยืดหยุ่นของการจัดการแรงงานและทุนทางวัฒนธรรมของชาวนา เช่น ครอบครัวและระบบเครือญาติ ความสัมพันธ์ภายในชุมชน วิถีชีวิตและจารีตประเพณีต่างๆ เป็นต้น

ความยืดหยุ่นของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม มาจากบทบาททางสังคมของสายพันธุ์พืชต่างๆ ที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวนา สายพันธุ์พืชหรือทรัพยากรพันธุกรรม เป็นทั้งยุทธวิธีในการสร้างความมั่นคงด้านอาหารหรือการยังชีพ เป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่บ่งบอกอัตลักษณ์ของกลุ่ม และในขณะเดียวกัน ก็ยังเป็นพื้นฐานของปัจจัยการผลิตที่สำคัญต่อการค้าและการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ แม้ว่าในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ชาวนาไทยภาคเหนือได้ทอดทิ้งระบบการผลิตแบบดั้งเดิมและความหลากหลายของสายพันธุ์พืชได้ลดลงอย่างชัดเจน หากแต่ “กระบวนการ” ลดลงของสายพันธุ์พืชนั้นเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนและมีอาจทำ ความเข้าใจหรืออธิบายได้จากมุมมองแบบเส้นตรง ที่พูดถึงพัฒนาการจากประเพณีไปสู่ความทันสมัยเสมอไป ความเข้าใจผิดที่เรามักพบอยู่เสมอในแนวคิดของนักทฤษฎีมากซิสต์และนักทฤษฎีทันสมัย คือ มุมมองที่ว่า การเติบโตของตลาดและการค้า ทำให้ระบบการผลิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงจากระบบการผลิตแบบประเพณี ไปสู่ระบบการผลิตแบบใหม่ในลักษณะเดียวกันหรือเหมือนกันไปหมด

ในภาคเหนือตอนบนของไทย และอาจรวมถึงสังคมชาวนาในเขตร้อนในที่อื่นๆ ทั่วโลก การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตมีลักษณะที่เลื้อยล้าไม่สมดุลง่ายๆ อย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น ชาวนาที่หันมาทำการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวส่วนใหญ่มักเป็นชาวนาในเขตที่ราบลุ่ม มีโอกาสเข้าถึงระบบชลประทานและโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ในขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ที่ยังคงเพาะปลูกพืชสายพันธุ์พื้นบ้านมักเป็นชาวนาในเขตที่สูง อยู่ในบริเวณที่มีอากาศหนาวเย็น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนกลุ่มน้อยและมีฐานะยากจน ความเลื้อยล้าทางสังคมและชาติพันธุ์ในการใช้ทรัพยากรพันธุกรรม จึงสอดคล้องกับความแตกต่างทางด้านฐานะและรายได้ของชาวนากลุ่มต่างๆ

อย่างไรก็ตาม วิฤตเศรษฐกิจของไทยในช่วง 3-4 ปีมานี้ อีกทั้งแนวโน้มของการพัฒนาที่ยังคงทอดทิ้งภาคเกษตรอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชาวนาภาคเหนือหันมาปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของตนให้มีลักษณะหลากหลายมากขึ้น การปรับตัวของชาวนาในลักษณะดังกล่าวเป็นการปรับตัวต่อความแปรปรวนไม่มั่นคงของตลาด และนโยบายของรัฐที่เน้นทิศทางเดียวและลำเอียงเข้าข้างภาคการผลิตอื่นๆมาโดยตลอด ตัวอย่างเช่น ชาวนาในจังหวัดน่านเริ่มละทิ้งการปลูกส้ม ไม้ผล และพืชพาณิชยหลายชนิดที่เคยได้รับการส่งเสริมอย่างแข็งขันจากหน่วยงานรัฐ แต่กลับประสบปัญหาขาดทุนมาโดยตลอด และหันมาให้ความสนใจกับการปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านหรือข้าวไร่ ซึ่งใช้ต้นทุนการผลิตต่ำ การหวนกลับมาหาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกลายเป็นยุทธวิธีในการดิ้นรนต่อสู้เพื่อรักษาระดับการยังชีพและความมั่นคงด้านอาหารในครัวเรือนเอาไว้ หลังจากผลิตข้าวพอเพียงต่อการบริโภคภายในครัวเรือน จึงค่อยคิดขยับขยายหารายได้ที่เป็นเงินสดด้วยการออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นต้น

การกลับไปค้นหาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน คือ การกลับไปสู่กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การผลิตซ้ำประเพณีและความหมายทางวัฒนธรรมซึ่งครั้งหนึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และการรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านเอาไว้ แต่ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น ชาวนาในจังหวัดน่าน (ซึ่งเราจะพูดถึงอย่างละเอียดในบทที่ 4) กำลังก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ในรูปแบบใหม่ๆ ในฐานะเป็น ‘ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม’ (genetic managers) และนักผสมพันธุ์พืช (plant breeders) การสร้างอัตลักษณ์ใหม่เหล่านี้ เป็นการคิดค้นตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของ “ชาวนา” และ “ชุมชนชาวนา” ในลักษณะใหม่ที่ยืดหยุ่น เลื่อนไหล มีพลวัตและมิได้ยึดติดอยู่กับภาพลักษณ์ของชาวนาในลักษณะเดิม

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาเช่นเดียวกัน ความสนใจในอาหารสุขภาพ เกษตรปลอดสารพิษ และเกษตรทางเลือกที่เฟื่องฟูขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้ระบบการผลิตในภาคเกษตรหันไปให้ความสำคัญกับการหวนกลับสู่ภูมิปัญญาท้องถิ่นและสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน การประยุกต์ใช้ระบบการผลิตดั้งเดิมเริ่มเป็นที่นิยมเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ การหันมาให้ความสนใจกับเกษตรทางเลือกแสดงให้เห็นอย่างชัดเจน ถึงการแสวงหาตัวแบบการพัฒนาใหม่ที่เกิดจากความล้มเหลวของแนวคิดปฏิวัติเขียว ในการชักนำการพัฒนาไปสู่สังคมชาวนาของประเทศโลกที่สาม การเกิดขึ้นของแนวคิดเกษตรทางเลือกในรูปแบบที่หลากหลาย ดังเช่น แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งให้ความสนใจกับการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาเดิมเข้ากับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ในขณะที่เกษตรทางเลือกบางกระแสให้ความสนใจกับระบบการผลิตและการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนไปพร้อมกัน

การชูประเด็นในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านอาหาร ยา ความหลากหลายทางชีวภาพ และสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ ในลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกัน กลายมาเป็นพื้นฐาน

สำคัญของการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับชาวนา คำว่า “ชุมชน” ในคำว่า “ชุมชนท้องถิ่น” เชื่อมโยง กระแสการพัฒนาอย่างยั่งยืนในฐานะขบวนการทางสังคมเข้ากับเสียงเพรียกของชาวนา ที่ต้องการ ปกป้องเสรีภาพและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของพวกเขาจากการละเมิดจากรัฐของพวกเขาคือ โนแครต ที่ต้องการผลักดันชาวนาให้ตกเวทีประวัติศาสตร์ไปโดยนโยบายทันสมัย การปรับเปลี่ยนชาวนาจากจนให้เป็นกรรมกรยากจน การผลักดันให้ไปอยู่ตรงชายขอบของสังคมหรือนโยบายทำลายล้าง วัฒนธรรมท้องถิ่นในรูปแบบอื่นๆ

ขบวนการสภาพแวดล้อมนิยมในระดับโลก เริ่มถูกนำมาเชื่อมโยงเข้ากับการปกป้องสิทธิ ชุมชนและศักยภาพในการจัดการชีวิตตนเองของชุมชนท้องถิ่นในลักษณะที่ไม่เคยมีใครคาดเดามาก่อนปี 2530 ทิศทางการต่อสู้ของชาวนาในลักษณะนี้เองที่เราพบว่าประเด็นปัญหาการเมืองนิเวศ สิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน และความเป็นชาติพันธุ์ เริ่มถูกนำมาเชื่อมโยงเข้ากับกระแสการพัฒนาอย่างยั่งยืน การอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมเช่น ป่าชุมชน และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งกลายเป็นประเด็นหลักของขบวนการทางสังคมในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาจนปัจจุบัน

การเมืองเรื่องอัตลักษณ์และความมีตัวตน

ในบริบทของโลกที่กำลังก้าวผ่านยุคสมัยของอุดมการณ์รัฐชาติ เข้าสู่เวทีเศรษฐกิจการเมืองระดับข้ามชาติ (transnationalism) การสิ้นสุดของวาทกรรมการพัฒนาแบบเก่า การเฟื่องฟูของเกษตรอุตสาหกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพ การปรับขีดขัดแย้งระหว่างตะวันตกกับตะวันออก ไปสู่ความขัดแย้งระหว่างซีกโลกเหนือกับซีกโลกใต้ อีกทั้งพรมแดนระหว่างเมืองกับชนบทที่เริ่มลดความชัดเจนลงทุกขณะ ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชนและการเมืองนิเวศเริ่มปรากฏโฉมเพื่อนำเสนอมิติใหม่ๆของความขัดแย้ง การประท้วงและการต่อต้านของผู้ด้อยโอกาสในประเทศโลกที่สาม

นัยสำคัญของประเด็นเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศ คือ การเป็นที่ยอมรับจากประชาคมโลก สิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชนและการเมืองนิเวศยังเชื่อมโยงกับประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity) ซึ่งกลายเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดในยุคสมัยหลังสงครามเย็น ซึ่งจักรวรรดิต่างๆแตกตัวกลายเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย แนวคิดเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ จึงกลายเป็นประเด็นสำคัญระดับโลกเมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทและอำนาจที่คลอนแคลนลงของรัฐชาติในการปันแบ่ง บงการ และครอบงำอัตลักษณ์ของชาวนา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวนาชนบทในประเทศโลกที่สามกำลังเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างอัตลักษณ์ใหม่และแสดงตัวตนผ่านระบบสัญลักษณ์และความเป็นชุมชนของตนในฐานะเป็นส่วนหนึ่ง

ของกระบวนการต่อรอง และตัดทอนกับอำนาจครอบงำของรัฐชาติหรือหน่วยงานและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ ในบริบทเช่นนี้เอง เราจึงไม่อาจนิยามความหมายหรือใช้กรอบคิดเกี่ยวกับชาวนาในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) ที่ให้ความสำคัญกับวิถีการผลิตและคุณค่าเชิงเศรษฐกิจของชาวนาดังเช่นในอดีตที่ผ่านมา แต่เราจำเป็นต้องพัฒนารูปแบบของการนำเสนอตัวตนของชาวนา ทั้งในด้านชาติพันธุ์พหุรณและในทางการเมือง ในลักษณะที่สอดคล้องกับความซับซ้อนของอัตลักษณ์ชาวนาในปัจจุบัน เราจำเป็นต้องคิดค้นรูปแบบตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของความเป็นชุมชนทางการเมืองของชาวนา ซึ่งสะท้อนภาพการหักเหจากอำนาจการครอบงำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ความพยายามดังกล่าวคือ การแปลงงานจัดตั้งทางการเมืองและการชี้นำทางความคิดไปสู่การสร้างเวทีทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการสังสมคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ที่สามารถปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ๆต่อไป

ด้วยเหตุนี้เอง การปรับกรอบคิดว่าด้วย “ชาวนา” จึงจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงจากกรอบการมองแบบ ‘แก่นสารนิยม’ (essentialism) มาสู่การให้ความสำคัญกับการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆอันหลากหลายและซับซ้อน เราจำเป็นต้องถอยห่างออกจากแนวคิดที่ ‘กักขัง’ ชาวนาไว้ในภาพลักษณ์เชิงอุดมคติ เพื่อก้าวไปสู่การปลดปล่อยชาวนาสู่เสรีภาพ (emancipation) เราจำเป็นต้องปรับประเด็นในการทวิจจากมุมมองที่เน้นความเป็นประเพณีนิยม (traditionalism) ไปสู่ความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity) และจากท้องถิ่นนิยม (localism) ไปสู่ประเด็นปัญหาในเวทีระดับโลก

จากการกักขังสู่การปลดปล่อย

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาจำต้องเริ่มต้น ด้วยการปรับเปลี่ยนจากแนวคิดว่าการกักขัง ซึ่ง Jameson (1981) เรียกว่า theory of containment ไปสู่แนวคิดว่าการปลดปล่อย (Ritzer 1992: 61) งานวิจัยแทบทั้งหมดที่ผ่านมาเกี่ยวกับสังคมชาวนามักให้ความสำคัญกับ “ชุมชน” ชาวนาซึ่งมักถูกนิยามแบบโรแมนติคในลักษณะที่เป็นท้องถิ่น มีขอบเขตชัดเจนหรือเป็น “หมู่บ้าน” เป็นส่วนหนึ่งของ “ชนบท” และมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจหรือการผลิตทางการเกษตรเป็นหลัก ชุมชนในลักษณะเช่นนี้จึงได้รับการขนานนาม หรือ “สร้างภาพ” ว่าเป็น ‘ชาวนา’ บนพื้นฐานของการนิยามความหมายชุดหนึ่ง และด้วยภาพชุดนี้เอง ชาวนาก็ถูกกักขังหรือจำกัดวงให้อยู่ในพื้นที่และอัตลักษณ์บางอย่างที่ถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจน

การขนานนามบุคคล กลุ่มคน หรือชุมชนแห่งหนึ่งว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งและหลังจากนั้น จึงสร้างทฤษฎีเพื่อจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสาระหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้น ก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้น หากภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชินหรือโดยเหตุผลอื่นๆ ภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์นี้ก็กลายมาเป็นเป้าหมายภาพตัวแทนในอีกนัยหนึ่งหรืออีกความหมายหนึ่ง นั่น

คือ สัญลักษณ์ทางการเมือง การที่ชุมชนแห่งหนึ่งถูกขนานนามว่าเป็น “ชาวนา” และยอมรับภาพลักษณ์นี้ว่าเป็นจริงหมายความว่าสมาชิกของชุมชนก็จะรับเป้าหมายและยุทธวิธีการต่อสู้ทางการเมืองที่สอดคล้องกับ “ความเป็นชาวนา” ในทำนองเดียวกัน ชาวนาชนบทกลุ่มอื่นๆที่เชื่อว่าชุมชนของตนเป็นชุมชนชาวนา ก็จะได้รับเป้าหมายและยุทธวิธีการต่อสู้ที่สอดคล้องกับความเป็นชาวนาเช่นเดียวกัน โดยความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ “ชุมชน” จะถูกกักขังและจัดระเบียบ และยิ่งในกรณีภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง กลายมาเป็นแนวคิดครอบงำ ดังเช่นในกรณีที่ชุมชนหมู่บ้านหลายแห่งในลำพูนยังคงคิดว่าตนเองเป็นชุมชนชาวนาอยู่ การกักขังและการปิดพื้นที่ก็ยังแน่นหนาหนักหน่วงยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุนี้เอง การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาจึงมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางวิชาการเท่านั้น หากแต่ยังมีนัยสำคัญในแง่ของปฏิบัติการ (practice) โดยมุ่งเน้นการปลดปล่อยชาวนา จากการถูกกักขังและปิดกั้นโดยรูปแบบของตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ต่างๆที่รัฐและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ รวมทั้งนักวิชาการ สร้างขึ้น โดยนัยดังกล่าว ชาติพันธุ์พรรณนาว่าด้วยชุมชนชาวนา จึงจำต้องวางตัวเองอยู่ภายในบริบทของความสัมพันธ์ในระดับโลก เพื่อรื้อทำลายแนวคิดแบบทวินิยมโบราณที่เป็นข้อขัดแย้งระหว่างเมืองกับชนบท ความทันสมัยกับประเพณี และกรรมกรกับชาวนา เป็นต้น หากชาวนาสามารถหลุดรอดจากอำนาจในการนิยามและกำหนดภาพลักษณ์จากรัฐได้ การปรับอัตลักษณ์ของชาวนาในรูปแบบใหม่ๆที่ยืดหยุ่นและเคลื่อนไหวก็ย่อมเป็นไปได้มากขึ้น

จากอัตลักษณ์ที่แตกแยกสู่ความเป็นชาติพันธุ์

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาในแง่มุมหนึ่ง เป็นการให้ความสนใจกับอัตลักษณ์อันหลากหลายและซับซ้อนของชาวนา ในบริบททางเศรษฐกิจสังคมการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ในเขตภาคเหนือตอนบน อัตลักษณ์ของชาวนาเกิดขึ้นในบริบทที่แตกต่างกันออกไปอย่างน้อย 6 แบบด้วยกัน แบบแรก คือ ชุมชนชาวนาแบบดั้งเดิมหรือสังคมหมู่บ้าน ซึ่งชาวนาปรากฏโฉมในลักษณะของผู้ผลิตด้านการเกษตร โดยเฉพาะการผลิตเพื่อยังชีพ แบบที่สอง คือ อุตสาหกรรมการเกษตร ที่ซึ่งชาวนาถูกปรับเปลี่ยนโฉมโดยเกษตรพันธะสัญญาให้กลายเป็น “แรงงานรับจ้าง” ในที่ดินของตนเอง รวมทั้งการเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรในรูปแบบอื่นๆ แบบที่สาม คือ นิคม อุตสาหกรรมและโรงงานอุตสาหกรรมรูปแบบต่างๆในเขตภาคเหนือตอนบน ที่ซึ่งชาวนากลายมาเป็นกรรมกรรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมและสถานก่อสร้างต่างๆ แบบที่สี่ คือ ภาคการผลิตที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งชาวนากลายมาเป็นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย และลูกจ้างตามปั้มน้ำมัน ร้านค้าและบ้านเรือน แบบที่ห้า คือ บริบทของกรุงเทพ ได้หวัน โตเกียว คูเวต หรือเมืองอื่นๆ ที่ซึ่งชาวนากลายมาเป็นแรงงานอพยพและแรงงานข้ามชาติ และในบริบทแบบท้ายสุด

คือการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของชาวนาไปสู่อาชีพอื่นๆ เช่น พ่อค้า ครู ข้าราชการ ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่มักพบได้มากในเขตเมืองใหญ่ โดยเฉพาะเชียงใหม่

ชาวชนบทในเขตภาคเหนือตอนบน เคลื่อนย้ายตนเองเข้าออกข้ามบริบทต่างๆ เหล่านี้ในวัฏจักรของชีวิตที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปปีแล้วปีเล่า หรือในช่วงจังหวะของชีวิตที่แตกต่างกันออกไป ชีวิตของ “ชาวนา” คนหนึ่งจึงมิใช่เป็นชีวิตเรียบง่ายและมีอัตลักษณ์เพียงหนึ่งเดียวซึ่งยึดติดอยู่กับที่ดินและการผลิตในภาคเกษตรแต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม เมื่อเสร็จฤดูทำนา ชาวนาอาจเปลี่ยนสภาพของตนเองไปเป็น “แรงงานรับจ้าง” บนที่ดินของตนเองตามรูปแบบของเกษตรพันธะสัญญาในบริบทของความสัมพันธ์กับธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรขนาดใหญ่ หลังจากนั้นอีกเพียงไม่กี่เดือน ชาวนารายนี้อาจอพยพเข้าไปทำงานก่อสร้างในเขตเมืองเชียงใหม่ จนกระทั่งฤดูทำนาหมุนเวียนมาเยือนอีกครั้งหนึ่งจึงหวนกลับไปสู่ผืนนาของตนดั่งเดิม ชาวชนบทมากมายอาจมีสมาชิกของครัวเรือนที่จัดวางตนเองอยู่ในบริบทและตำแหน่งที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป ทั้งในหมู่บ้าน ในตัวเมืองเชียงใหม่ กรุงเทพฯ หรือจุดใดจุดหนึ่งของโลก

อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนข้อจำกัดสำคัญของอัตลักษณ์อันหลากหลายซับซ้อนของชาวชนบทในลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้คือ อัตลักษณ์ในแต่ละประเภทเป็นตัวแทนเพียงส่วนเดียวหนึ่งของประสบการณ์ชีวิตเท่านั้น บริบทที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละแบบ ก่อรูปให้เกิดการจัดองค์กร ผลประโยชน์และจุดหมายทางการเมืองที่แตกต่างกันและส่งผลให้ ‘อัตลักษณ์’ ของชาวชนบทมีลักษณะแตกแยก มีจุดยืนและผลประโยชน์ทางการเมืองที่หลากหลายจนเกินไป ปัญหาสำคัญจึงมีอยู่ว่า อัตลักษณ์แบบใดน่าจะเป็นตัวแทนของผลประโยชน์ของคนชายขอบหรือชาวชนบทในเขตภาคเหนือ ซึ่งมีลักษณะแบ่งแยกและแตกต่างหลากหลายออกไปมากมายเช่นนี้ คำตอบบางส่วนต่อคำถามนี้ คือ ประเด็นเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity)

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา อัตลักษณ์หรือความมีตัวตนที่ถูกสร้างขึ้นบนฐานของความเป็นรัฐชาติ (nation-state) ได้เคลื่อนตัวเข้าสู่จุดวิกฤตจนพังทลายลงในหลายประเทศ ชุมชนจินตนาการแบบเดิมที่วางอยู่บนเงื่อนไขของความเป็นพลเมืองของรัฐชาติเริ่มเสื่อมความสำคัญลงอย่างรวดเร็วภายใต้การถล่มทลายของพายุโลกาภิวัตน์ ชุมชนจินตนาการในรูปแบบใหม่บนฐานของความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ เริ่มเข้ามามีบทบาทและความสำคัญมากขึ้น (ยศ 2542: 226; Friedman 1994: 86-87) บริเวณภาคเหนือตอนบนของไทยก็เช่นเดียวกัน “ความเป็นชาติพันธุ์” เริ่มกลายเป็นกระแสสังคมที่เคลื่อนไหวอย่างชัดเจนในบรรดาชนกลุ่มน้อยบนที่สูง เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการตื่นตัวในกระแสความเป็นชาติพันธุ์ ก็คือประสบการณ์ของการถูกเหยียดผิวและการปฏิบัติจากเจ้าหน้าที่รัฐที่เต็มไปด้วยอคติ กลุ่มชนบนที่สูงหลายกลุ่มถูกตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ถูกป้ายสีให้เป็นตัวต้นตอของปัญหายาเสพติด หลายกลุ่มถูกปฏิเสธ การเป็นพลเมืองของรัฐไทย หรือบางกลุ่มแม้จะมีบัตรประชาชนแต่ก็ไม่ได้สิทธิของความเป็นพลเมืองอย่างเต็มที่ แต่

กลับถูกเหยียดหยามว่าไร้การศึกษา สกปรก และล้าหลัง หลายกลุ่มถูกขับไล่ออกจากพื้นที่เดิมที่เคยพำนักอาศัยและทำกิน ด้วยข้อหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและเขตต้นน้ำ วิถีปฏิบัติดั้งเดิมเช่นการทำไร่ย้ายที่ และไร่หมุนเวียน กลายเป็นสิ่งผิดกฎหมาย ผู้นำของกลุ่มชนเหล่านี้หลายคน เริ่มพูดถึงประสบการณ์ดังกล่าวในฐานะเป็นปัญหาของ “ชนพื้นเมือง” (indigenous peoples)

กระแสวัฒนธรรมการเมืองของความเป็นชาติพันธุ์ (ดังที่เราจะได้พูดถึงรายละเอียดในกรณีการต่อสู้ของชาวปกากะญอในบทที่ 3) เริ่มมีบทบาทสำคัญในกระบวนการเชื่อมโยงอัตลักษณ์ที่แตกแยกกระจัดกระจายให้หลอมรวมกลายเป็นหนึ่งเดียว ผู้นำชาวปกากะญอได้พัฒนากระแสสังคมของความเป็นชาติพันธุ์ด้วยการปรับเปลี่ยน “ภาพ” ด้านลบซึ่งตอกตรึงและฝังแน่นอยู่ในชุมชนชาวปกากะญอที่ถูกตราหน้าว่าเป็น ‘ชาวเขา’ ล้าหลังและโง่มน ให้กลายมาเป็น ‘ทุนทางวัฒนธรรม’ (Bourdieu 1993: 83-86) ในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่นและศักยภาพในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้สามารถนำไปใช้ในการลงทุนทางการเมืองเพื่อสร้างสรรค์อัตลักษณ์และควมมีตัวตนของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “กลุ่มชาติพันธุ์” ที่มีภูมิปัญญาความรู้ อัตลักษณ์ดังกล่าวเริ่มได้รับการถ่ายทอดผ่านสื่อหนังสือพิมพ์และสารคดีโทรทัศน์มากมายจนเป็นที่ยอมรับทั้งจากชาวปกากะญอเองและสังคมภายนอก ผู้นำชาวปกากะญอยังใช้ยุทธวิธีทางด้านการเมืองนิเวศ ด้วยการนำเสนอ “ภาพ” ของชาวปกากะญอ ในฐานะเป็น “ผู้ปกป้องป่า” มีวัฒนธรรมที่ผูกพันแนบแน่นกับป่ามาเนิ่นนาน อัตลักษณ์ของความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เริ่มผนวกและดูดกลืนอัตลักษณ์ย่อยอื่นๆ ให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชาวปกากะญอ ในทำนองเดียวกัน กระแสความเป็นชาติพันธุ์เริ่มกลายมาเป็นพื้นฐานของการสร้างเครือข่ายของกลุ่มชนกลุ่มต่างๆ ที่ทำการจัดการทรัพยากรร่วมกัน เช่น ชาวม้งและปกากะญอที่ใช้ป่าร่วมกัน หรืออยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน โดยผนวกผสมผสานอัตลักษณ์ของกลุ่มชนบนที่สูงเหล่านี้ให้กลายมาเป็น “กลุ่มชาติพันธุ์” หรือชนพื้นเมืองบนที่สูง

เมื่อแนวคิดเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ แทรกตัวเข้าสู่ปริณิณทลของความเป็นคนชายขอบ (marginalization) การเปลี่ยนแปลงบางประการก็เริ่มเกิดขึ้น ความเป็นชาติพันธุ์นำมาซึ่งการเปิดพื้นที่ทางสังคมอย่างกว้างขวางกว่าเก่าก่อน เนื่องจากชุมชนชาวนาหรืออัตลักษณ์ของความเป็นชาวนา ผูกโยงอยู่กับระบบการผลิตและสภาพแวดล้อมทางกายภาพบางประเภทที่เอื้อต่อการผลิตในภาคเกษตรเท่านั้น หากแต่ความเป็นชาติพันธุ์ไม่จำเป็นต้องยึดติดอยู่กับพื้นที่หรือระบบการผลิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความเป็นชาติพันธุ์จึงนำเสนออัตลักษณ์ในมิติที่สอดคล้องสำหรับคนชายขอบคนไร้ราก พลัดถิ่นาคาที่อยู่ และไร้ที่ดินทำกิน อันเป็นลักษณะของกลุ่มชนมากมายในประเทศโลกที่สามในปัจจุบัน (Kearney 1996: 179-180)

การปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์ของชาวนาแบบดั้งเดิมมาสู่ความเป็นชาติพันธุ์ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้เกิดการเสกสรรค์ความเป็น ‘ชุมชน’ รูปแบบใหม่ๆ นอกเหนือไปจากชุมชนชาวนาในลักษณะเดิมที่มีสภาพเป็นหมู่บ้านแต่เพียงอย่างเดียว การนำเอาความเป็นชาติพันธุ์เข้ามาเป็นประเด็นทางการเมืองของชาวนาหรือชาวชนบท ยังเป็นการจัดรูปความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใหม่ระหว่างชาวนากับชนกลุ่มอื่นๆ ในบริบทของประเทศไทย นั่นคือ การเปิดพื้นที่ทางสังคมที่เคยจมจ่อมอยู่กับมุมมองที่ยึดติดอยู่กับการผลิต การใช้ที่ดิน การประกันราคาผลผลิต ไปสู่ประเด็นที่กว้างขวางกว่าความขัดแย้งในเรื่องของที่ดินแต่ครอบคลุมถึงการต่อสู้เพื่อควบคุมและใช้ประโยชน์ จากสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมในการเปิดพื้นที่และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆ ให้กับชาวชนบท

การเมืองนิเวศบนเวทีโลก

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา การเมืองเรื่องชาวนาในประเทศโลกที่สามเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเนื่องจากนัยสำคัญของประเด็นที่เกี่ยวกับ “สิทธิ” และ “ธรรมชาติแวดล้อม” ปัจจุบันทั้งสองประการนี้มีอิทธิพลต่อการเมืองในสังคมชนบทของไทยเช่นเดียวกัน ในเขตภาคเหนือตอนบน กลุ่มชาติพันธุ์มากมายหลายกลุ่มตกเป็นเหยื่อของการละเมิดสิทธิมนุษยชน ถูกขับไล่ออกจากที่ดินทำกินโดยการอ้างสิทธิของรัฐเหนือวิถีชีวิตของประชาชน ในขณะที่อีกหลายกลุ่มถูกปฏิเสธสถานะความเป็นพลเมืองไทยเอาเสียเลยทีเดียว ชาวชนบทในเขตพื้นที่ราบก็ถูกละเมิดสิทธิด้วยโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น กก-อิง-น่าน หรืออภิมหาโครงการอื่นๆ ซึ่งส่งผลให้เกิดการอพยพโยกย้ายประชาชนออกจากที่ทำกินและการแตกสลายของชุมชน

การนิยามใหม่ของโครงการพัฒนาต่างๆ ในฐานะเป็น “การละเมิด” สิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนของคนยากคนจน เริ่มเกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระแสสภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย ประเด็นเรื่อง “สิทธิ” และ “สภาพแวดล้อมนิยม” เติบโตขึ้นและเริ่มมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและกันอย่างแนบแน่นจนทำให้การเมืองของชาวชนบทที่เคยจำกัดวงอยู่แต่เพียงในประเด็นเรื่องการถือครองที่ดิน การใช้ประโยชน์จากที่ดิน การประกันราคาพืชผล ฯลฯ เริ่มปรับเปลี่ยนมาสู่การเมืองเรื่องสิทธิมนุษยชนและการเมืองนิเวศเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ประเด็นเกี่ยวกับชาวนาเริ่มถูกนิยามใหม่ให้พ้นไปจากเรื่องการถือครองที่ดินและมิติอื่นๆ ของการผลิตในภาคเกษตร ไปสู่ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชน ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางวัฒนธรรม ตลอดจน ความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งล้วนแล้วแต่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ ไม่เพียงแต่ในชนบทของประเทศใดประเทศหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นประเด็นความห่วงใยร่วมกันของประชาคมโลก ด้วยเหตุนี้เอง การเมืองเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศจึงช่วยยกเวทีการต่อสู้ไปสู่เวทีระดับนานาชาติหรือระดับโลก ที่ซึ่งเปิดโอกาสให้มีการถ่วงดุลอำนาจอย่างเป็นธรรมมากขึ้นระหว่างชาวชนบทผู้ด้อยสิทธิกับหน่วยงานของ

รัฐ และทำให้ชาวชนบทมีโอกาสเป็นผู้ชนะบนเวทีเช่นนี้เพิ่มขึ้น การแทรกตัวเข้ามาของประเด็นเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศยังทำให้วาทกรรมว่าด้วยชาวนา ซึ่งเคยเป็นเครื่องมือที่รัฐใช้พัฒนาการชาวนาไว้ใน “หมู่บ้าน” หรือพื้นที่บางประเภท เริ่มเสื่อมมนต์ขลังลง ผลก็คือ อำนาจของรัฐในการกักขังชาวนาเริ่มคลอนแคลนและถูกท้าทายอย่างจริงจัง

ในบทต่อไป เราจะได้สำรวจและวิเคราะห์รูปแบบที่แตกต่างกันออกไปของการนำเสนอ “ความเป็นชุมชน” และการเปิดพื้นที่ทางสังคมของชาวชนบทกลุ่มต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ซึ่งพยายามหลีกเลี่ยงออกจากอำนาจครอบงำทางวัฒนธรรมและการนิยามความหมายเชิงสัญลักษณ์ของรัฐ ในกรณีของชาวลัวะ (บทที่ 2) การจับกุมชาวบ้านด้วยข้อหาการบุกรุกพื้นที่ป่าและการเผาไร่ นำไปสู่การปรับกรอบของประเด็นการเมืองเรื่องชาวนา จากปัญหาของการผลิตและที่ดินทำกิน ไปสู่การเปิดพื้นที่เกี่ยวกับเรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน กรมป่าไม้ถูกนำเสนอโดยองค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรที่ทำงานด้านสิทธิมนุษยชนในฐานะเป็นผู้ละเมิดสิทธิของประชาชน ในบริบทเช่นนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐไทยกับ “กลุ่มชาติพันธุ์” กลายเป็นประเด็นระดับนานาชาติซึ่งถูกเฟื่องฟูโดยประชาคมโลก

ในกรณีของชาวปกากะญอ (บทที่ 3) ประเด็นการเมืองเรื่องชาวนาไม่ได้ยึดติดอยู่แต่เพียงปัญหาที่ดินในฐานะเครื่องมือการผลิตอีกต่อไป แต่ที่ดินทำกินหรือไร่หมุนเวียน ถูกนำเสนอในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ การเมืองของชาวนาถูกนิยามใหม่ในรูปของปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า การจัดการทรัพยากรชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ในกรณีของชาวนาจังหวัดน่าน (บทที่ 4) ประเด็นปัญหาหลักคือการสูญเสียสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน โดยเฉพาะการลดลงของสายพันธุ์ข้าว ซึ่งชาวนาได้ทำการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ติดต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี ชาวนาน่านพยายามนำเสนอประเด็นการเมืองนิเวศโดยเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อนำเสนออัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะเป็น “ผู้ปรับปรุงสายพันธุ์” และ “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม” ในลักษณะเช่นนี้ ความหลากหลายทางชีวภาพกลายเป็นมิติใหม่ของอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวนา และการสร้าง “ชุมชน” ทางวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่ของชาวชนบทที่ยังคงเรียกตัวเองว่าชาวนา แต่ในความหมายที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

บทที่ 5 นำเสนอภาพของชุมชนชาวนาภาคเหนือและชีวิตทางสังคมของชาวนาที่ยึดหยุ่นเพิ่มขึ้น อันเกิดจากการเคลื่อนย้ายถิ่นที่ทำกิน การอพยพแรงงาน อิทธิพลของสื่อและข้อมูลข่าวสาร และการเดินทางข้ามพรมแดนทางการเมืองและวัฒนธรรม ในบริบทเช่นนี้ การผลิตใหม่ของวัฒนธรรมชาวนาเริ่มมีลักษณะที่ไม่ยึดติดอยู่กับความเป็นชุมชนหมู่บ้านหรือพื้นที่แบบจำเพาะตายตัว (deterritorialized) และอยู่นอกเหนืออิทธิพลของการของรัฐบาลและกฎหมายที่ศรัทธาวัฒนธรรมที่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง

การศึกษาชุมชนชาวนาภาคเหนือหลายแห่ง ที่เคยมีนักมานุษยวิทยาศึกษาเอาไว้เมื่อหลายสิบปีก่อนเพื่อเปรียบเทียบข้อมูลในอดีตกับปัจจุบัน ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้เสนอว่า เราอาจนิยามเศรษฐกิจชุมชนของชาวชนบทในสังคมไทยภาคเหนือ ภายใต้ขอบเขตของพื้นที่ทางสังคม เช่น หมู่บ้าน ในลักษณะจำเพาะเจาะจงและแน่นอนตายตัวดุจดั่งเดิมอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม วิถีปฏิบัติ ระบบคุณค่าและวัฒนธรรมของชาวนาไทยในปัจจุบัน เป็นผลผลิตของสภาวะวิสัยที่กว้างขวางกว่าชุมชนหมู่บ้านและพื้นที่ทางสังคมแบบเก่า หากแต่ครอบคลุมการเคลื่อนย้ายถิ่น แรงงาน การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต การผลิต และกระบวนการทางสังคมในระดับนานาชาติที่ส่งผลกระทบต่อนิเวศของชาวนา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเป็นชาวนามีรูปแบบ สถานภาพที่หลากหลาย ยืดหยุ่นและเลื่อนไหลมากขึ้น และสนิทแนบมากขึ้นกับกระบวนการทำงานของระบบทุนนิยมโลก ทั้งในด้านการผลิต การค้า การบริโภคและการเคลื่อนย้ายทางวัฒนธรรม ความเป็นชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่นและหลากหลาย ยังเกิดจากปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ ซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ด้วยเหตุนี้เอง งานวิจัยชิ้นนี้จึงเรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์และมุมมอง เกี่ยวกับชาวนาและชาวชนบทในประเทศโลกที่สาม เพื่อทำความเข้าใจอธิบาย และนำเสนอชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่น เคลื่อนไหว มีพลวัตและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มมากขึ้น

บทที่ 6 นำเสนอบทสรุปและข้อค้นพบจากงานวิจัยทั้งหมด พร้อมทั้งนำเสนอตัวแบบของการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วย “ชุมชน” ในลักษณะที่เป็นกระบวนการ มีพลวัต เลื่อนไหล และสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมในปัจจุบัน การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของชาวไร่ชาวนาและ คนขายขอบผู้ไร้สิทธิ ทั้งในแง่ของความเป็นชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆ ความเป็นชุมชนจึงมิได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เป็น “ยุทธวิธี” ที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจาต่อรอง ความขัดแย้ง การต่อสู้ การเลื่อนไหลไปมาของผู้คนและวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

บทที่ 2

ชาวนา ความเป็นชาติพันธุ์และการเมืองเรื่องพื้นที่

ยามบ่ายของวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2542 ครอบครัวชาวลัวะบ้านเตี้ยกลาง แห่งดอยภูคา จังหวัดน่าน เผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่หน่วยพิทักษ์ป่า อุทยานแห่งชาติดอยภูคา บริเวณถนนหน้าทางเข้าหมู่บ้าน เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้นำชายสองคนจากครอบครัวนี้ขึ้นรถของหน่วยพิทักษ์ป่าพาไปยังสถานีตำรวจภูธรอำเภอปัว และแจ้งข้อกล่าวหาว่าบุคคลทั้งสองร่วมกันยึดถือ ครอบครองทำประโยชน์ ก่อสร้างแผ้วถางและเผาป่าโดยไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่เป็นเนื้อที่รวมประมาณ 20 ไร่ คิดเป็นค่าเสียหายประมาณ 3 ล้านบาท โดยอ้างหลักฐานยืนยันว่าบุคคลทั้งสองทำผิดจริง เพราะครอบครองมีดถางหญ้าจำนวนสี่เล่ม หลังจากถูกกักขังเป็นเวลา 8 วัน และชาวลัวะกลุ่มใหญ่ทำการประท้วงเพื่อเรียกร้องให้ปล่อยตัวผู้ต้องหา ชายทั้งสองจึงได้รับอนุญาตให้ประกันตัวไป

เหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นมิใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว ในทางตรงกันข้าม เมื่อหน่วยงานของรัฐเริ่มขยายตัวเข้าควบคุมพื้นที่ป่าและปรับเปลี่ยนนโยบายจากการบุกเบิกที่ได้รับ การส่งเสริมมาเป็นการบุกรุกที่ต้องยับยั้งและจับกุมอย่างเข้มงวด ชาวนาชาวไร่และกลุ่มชนชายขอบที่เคยทำมาหากินอย่างอิสระในบริเวณพื้นที่ป่า ม่อนดอยและภูสูงห่างไกลทุรกันดาร เริ่มถูกจับจองและตรวจตราอย่างใกล้ชิด ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา กลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงมากมายหลายกลุ่ม ได้ตกเป็นเหยื่ออันโอชะของนโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง ในเดือนสิงหาคม ปี 2533 ชาวปกากะญอ 24 คนจากหมู่บ้านสองแห่งในเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ ถูกจับกุมด้วยข้อหาบุกรุกและถางป่าในพื้นที่ซึ่งชนกลุ่มนี้ได้ทำไร่หมุนเวียนติดต่อกันมาเป็นเวลานานนับร้อยปี ในปีพ.ศ. 2534 ชาวมังแห่งบ้านขุนกลางในเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ได้ถูกบังคับให้ละเลิกจากการทำไร่และได้รับการข่มขู่ว่าจะถูกโยกย้ายออกจากพื้นที่ นับเนื่องแต่ปี 2535 เป็นต้นมา กรมป่าไม้ได้เพิ่มมาตรการกวาดล้างและดำเนินการตามนโยบายอนุรักษ์ป่าอย่างเข้มงวด ด้วยการประกาศเขตอุทยานแห่ง

ชาติใหม่ๆ และขยายพื้นที่ของอุทยานแห่งชาติเดิมเพิ่มขึ้น อีกทั้งขยายโครงการปลูกป่าและอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

หมู่บ้านเตย จังหวัดน่าน ล้อมรอบด้วยพื้นที่ไร่ข้าว และไร่เหล้าอายุต่างๆ กัน

ภาพแสดงให้เห็นถึง “ไร่ข้าว” ที่กำลังเพาะปลูกในปีนั้น และพื้นที่ “ไร่เหล้า” ของชาวลัวะ บ้านเตย จังหวัดน่าน นอกจากนี้ยังมีป่าแทรกอยู่บริเวณไร่ข้าว ซึ่งเป็นป่าพิธีกรรมที่ชาวไท่นเกี๊ยกรักษาไว้

นโยบายอนุรักษ์ป่าเริ่มกลายมาเป็นประเด็นขัดแย้งทางการเมือง อีกทั้งเกิดการประท้วงต่อต้านจากประชาชนเพิ่มขึ้น เมื่อนโยบายดังกล่าวได้รับการดำเนินการอย่างเข้มงวดกับคนยาก คนจนและกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง ในขณะที่กลุ่มเศรษฐกิจเจ้าของรีสอร์ทขนาดใหญ่ที่บุกรุกป่าและกลุ่มนายทุนสวนยูคาลิปตัส กลับไม่ถูกบังคับใช้นโยบายอนุรักษ์เช่นเดียวกัน ในปี 2537 กรมป่าไม้เริ่มอพยพชาวเมี่ยนจากหมู่บ้านแม่ส้านและบ้านผาแดงในอุทยานแห่งชาติดอยหลวง และเริ่มขับเคลื่อนนโยบายอพยพคนออกจากป่าอย่างจริงจังมากขึ้น นอกเหนือไปจากการอพยพคนออกจากป่าแล้ว การขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ด้วยการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติใหม่ที่ทำกินและป่าชุมชนของชาวบ้าน อีกทั้งโครงการปลูกป่าอีกมากมายหลายแห่ง ได้ส่งผลให้ความมั่นคงในการถือครองที่ดินตามจารีตประเพณีและสิทธิการใช้แต่ดั้งเดิมของชุมชนเริ่มคลอนแคลนลง สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรป่าอันเป็นแหล่งทำมาหากินของคนจนถูกริดรอนเพิ่มขึ้น ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านชาวปกากะญอหลายแห่งในเขตอำเภอแม่อวียง ถูกยึดพื้นที่ไร่หมุนเวียนไปเป็นพื้นที่ในโครงการปลูกป่าของกรมป่าไม้

การไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่า ทำให้กรมป่าไม้อ้างกฎหมายและเร่งประกาศเขตอุทยานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว บ่อยครั้งที่อุทยานแห่งชาติที่ประกาศใหม่นั้นทับที่ทำกินและป่าชุมชนที่ชาวบ้านทั้งบนที่สูงและพื้นราบได้อนุรักษ์เอาไว้มาเป็นเวลายาวนานเพื่อใช้ประโยชน์ในรูปของป่าประเพณี ป่าต้นน้ำหรือป่าใช้สอยของชุมชน การเปลี่ยนแปลงนโยบายจัดการป่าและการบังคับใช้กฎหมายอย่างเข้มงวดก่อให้เกิดความขัดแย้งและความรุนแรงเพิ่มขึ้น จนกระทั่งชุมชนท้องถิ่นในหลายๆ พื้นที่เริ่มรวมตัวกันเป็นเครือข่ายป้องกันมิให้รัฐเข้ามาปิดล้อม และยึดป่าไปจากประชาชน (Anan 1998: 72-73)

อันที่จริง การย้ายคนออกจากป่า การประกาศอุทยานแห่งชาติและโครงการปลูกป่าเป็นส่วนหนึ่งของยุทธวิธีของรัฐในการใช้ “เทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่” กรมป่าไม้สร้างอาณาจักรด้วยการขีดเส้น ตัดแบ่ง การใช้แผนที่ เส้นแบ่งดินแดนและควบคุมความเคลื่อนไหวภายในและข้ามพรมแดนของป่าประเภทต่างๆ รวมทั้งการกำหนดโซน และพื้นที่ลุ่มน้ำ การขีดเส้นแบ่งพรมแดน การกำหนดประเภทของป่าและโซนเหล่านี้กลายมาเป็นการสร้างพื้นที่แห่งการครอบงำหรือสิ่งที่ไพล์ (Pile 1997: 3) เรียกว่า ‘ปฏิบัติการครอบงำเชิงพื้นที่’

นอกเหนือไปจากเทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่แล้ว กรมป่าไม้ยังใช้เทคนิควิทยาอีกหลายประการในการปิดกั้นมิให้ชาวบ้านแสดงอาการต่อต้านทั้งโดยพฤตินัยและการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในรูปแบบต่างๆ เทคนิคเหล่านี้รวมถึงการสร้างควมหวาดกลัวด้วยการลาดตระเวน กั้นดินแดน ควบคุมพื้นที่ ปิดถนน แบ่งแยกและปกครอง ไปจนถึงการสร้าง ความขัดแย้งระหว่างชนพื้นราบกับกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง อำนาจรัฐยังถูกนำมาใช้เพื่อยึดยึดระบบคุณค่าบาง

ประการเช่น การตีความหมายของการอนุรักษ์ป่าว่าเป็นการกระทำเพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งชาติ หรือการรักษาป่าต้นน้ำเพื่อส่วนรวม เป็นต้น ระบบคุณค่าเหล่านี้เป็นสิ่งที่ชนกลุ่มต่างๆ จำต้องยอมรับแม้ว่าจะไม่เห็นด้วยก็ตาม

เจ้าหน้าที่ป่าไม้และชาวลัวะ ต่างจับจ้องมองดูอีกฝ่ายหนึ่งด้วยสายตาหวาดระแวง แต่ละฝ่ายก็ต้องรู้ว่าคู่ตรงข้ามของตนเป็นใคร แต่ทั้งสองฝ่ายก็มิได้เห็น “ภาพ” ของอีกฝ่ายหนึ่งอย่างแท้จริง การติดต่อสื่อสารระหว่างเจ้าหน้าที่และชาวไร่บนดอยเป็นเพียงมายาภาพ เจ้าหน้าที่ที่ต้องทำความเข้าใจว่าใครกันที่พวกเขากำลังกีดกันสิทธิ จำกัดบริเวณและกิจกรรม ในลักษณะเช่นนี้ อำนาจของเจ้าหน้าที่ป่าไม้คืออำนาจในการควบคุมพื้นที่ การอ้างสิทธิ ยึดครองและสร้างหลักประกันว่าความคิดครอบงำเกี่ยวกับพื้นที่ซึ่งถูกนำมาใช้อ้างสิทธินั้นสอดคล้องกับเจตจำนงค์แห่งรัฐชาติ ในการยึดเอียดกฎเกณฑ์และควบคุมประชาชนนั้น เจ้าหน้าที่ก็ต้องเข้าใจว่าใครกันที่พวกเขา กำลังรุกรอนสิทธิ แต่ในขณะเดียวกัน เจ้าหน้าที่เองก็ไม่เข้าใจถึงสภาวะการณ์แท้จริงที่เกิดขึ้นและกำลังดำเนินไป เจ้าหน้าที่ได้สร้างภาพแทนความจริงเพื่อนำเสนอว่า “ชาวบ้าน” นั้นเป็นใคร และใช้ภาพลักษณ์นั้น ในการดูหมิ่นดูแคลนและทำให้สถานะของชนกลุ่มต่างๆ ลดต่ำลง รูปแบบของความรู้ที่เจ้าหน้าที่ใช้ในการทำความเข้าใจชาวบ้าน และจัดการความจริงนั้นเป็นมายาภาพ ความรู้เหล่านั้นวางอยู่บนพื้นฐานของเรื่องเล่า อคติ มายาคติ และคำโกหกหลอกลวง มายาภาพเกี่ยวกับ “ชาวเขา” ที่เกี่ยวคร้าน ว่างม ไร้การศึกษา ติดยาเสพติด และเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ภาพเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นภายใต้วาทกรรมการพัฒนาและกลายมาเป็นภาพแทนความจริงในจินตนาการของรัฐไทย และชนชั้นกลางผู้มีการศึกษาทั้งหลาย

อย่างไรก็ตาม ภาพลักษณ์อันเกิดจากวาทกรรมทรงอำนาจนั้นมิได้เกิดขึ้นและดำเนินไปโดยปราศจากการตอบโต้ ชาวลัวะมิได้อยู่นิ่งเฉย หากแต่ตีความและท้าทายภาพลักษณ์ดังกล่าว ในขณะที่พวกเขาถูกบังคับให้ยอมจำนน และถูกกำหนดโดยวาทกรรมไปพร้อมกัน หากพิจารณาเพียงผิวเผิน เราอาจรู้สึกว่าเป็นฝ่ายที่มีอำนาจควบคุมพื้นที่และชาวลัวะเป็นฝ่ายอ่อนแอ นิ่งเฉยและถูกควบคุม แต่เมื่อการจับกุมและขู่กล่าวหาดำเนินไป ชาวลัวะก็เริ่มตอบโต้ ปฏิบัติการต่อต้านเชิงพื้นที่หรือที่จินทรา โมฮานตี (Mohanty 1987) เรียกว่า “การเมืองเรื่องพื้นที่” ได้เริ่มต้นขึ้น

ตามทัศนะของโมฮานตี การเมืองเรื่องพื้นที่มิได้เกี่ยวพันแต่เฉพาะความรู้สึกเป็นเจ้าของหรือตำแหน่งแห่งที่ของ “บ้าน” ที่ชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งดำรงอยู่บนผืนพิภพแห่งนี้เท่านั้น หากแต่การเมืองเรื่องพื้นที่ยังผูกพันกับนิยามทางการเมืองของ “พื้นที่” ซึ่งเกิดการต่อสู้แย่งชิงระหว่างคนหลายกลุ่ม โดยนัยนี้ พื้นที่จึงเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับสถานที่ ซึ่งมักมีการต่อสู้แย่งชิง รวมทั้ง “อัตลักษณ์” ที่ประชาชนใช้ในการนำเสนอตัวตนและแสดงจุดยืนในการต่อสู้ มากกว่าที่จะพูดถึง

พื้นที่ในความหมายทางภูมิศาสตร์แบบโบราณแต่เพียงอย่างเดียว (Pie 1997: 28) พื้นที่จึงสื่อความหมายของการเข้าร่วมต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การเมืองเรื่องพื้นที่จึงเกี่ยวพันกับความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ และเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ไปพร้อมกัน พื้นที่เป็นทั้ง “สถานที่” ต่อสู้และเป็นจุดศูนย์กลางของการช่วงชิงความได้เปรียบเสียเปรียบในการต่อสู้

ในกรณีของชาวลัวะ ความเป็นชาติพันธุ์ถูกค้นหาและผลิตซ้ำในการนิยามความหมายของประสบการณ์ชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตีความพื้นที่และความเป็นเจ้าของผู้ครอบครองพื้นที่มาแต่เดิม พื้นที่สำหรับชาวลัวะจึงมีนัยสำคัญในแง่ของมิติทางประวัติศาสตร์ บ่งบอกความเป็นชุมชน ความเป็นชาติพันธุ์ การเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นการกำหนดพรมแดนว่าใครเป็นผู้ครอบครองพื้นที่นี้และใครอยู่นอกพรมแดน พื้นที่จึงเป็นยุทธวิธีในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่เลื่อนไหลอย่างต่อเนื่องในกระบวนการต่อสู้แย่งชิงเพื่อนิยามความมีตัวตน

ในลักษณะเช่นนี้ การเมืองเรื่องพื้นที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการกำหนดขอบเขต ความเคลื่อนไหวและอาณาบริเวณของชุมชน พื้นที่กลายเป็นเวทีแห่งการต่อสู้ซึ่งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้รับการก่อร่างสร้างตัว พรมแดนถูกรื้อถอนและสร้างใหม่ ประวัติศาสตร์ถูกสร้างและผลิตซ้ำ และการต่อต้านเป็นปฏิกริยาตอบโต้ต่อความขัดแย้งและความร้าวรานในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

พรมแดนแห่งความเป็นชาติพันธุ์

กรณีการต่อสู้ของชาวลัวะ ทำให้เราจำเป็นต้องทบทวนตรวจสอบประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างรากเหง้าของความเป็นชาติพันธุ์ กับการสร้างอาณาเขตหรือการถือครองดินแดน การสืบค้นรากเหง้าหรือประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ กับความเป็นชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชนกลุ่มนั้น แสดงให้เราเห็นถึงบริบทและความซับซ้อนของการสร้างประวัติศาสตร์ การผลิตความทรงจำและการอ้างสิทธิเหนือดินแดนที่ชนกลุ่มต่างๆ เรียกว่าเป็นบ้าน ประเทศหรือพื้นที่ของตน

ตัวอย่างเช่น ชาวลัวะในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ยังคงจดจำอาณาจักรที่เชื่อว่าครั้งหนึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นโดยขุนหลวงวิรังคะ ผู้นำชาวลัวะที่ยิ่งใหญ่ที่สุดท่านหนึ่ง การดำรงอยู่ของอาณาจักรแห่งนี้ได้รับการยืนยันจากพงศาวดารหลายฉบับที่เขียนขึ้นหลังจากที่ชาวยวนเรืองอำนาจในอาณาจักรล้านนา พงศาวดารเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ระบุว่าชาวลัวะเป็นชนกลุ่มแรกที่ครอบครองดินแดนแถบนี้ อีกทั้งยังเป็นผู้ก่อตั้งเมืองและชุมชนมากมายหลายแห่งในล้านนา

พงศาวดารเก่าของไทยวนจารึกว่า ดอยเงินหรือดอยสุเทพ คือ ที่ตั้งของเมืองลัวะและได้รับการสถาปนาขึ้นก่อนเมืองหริภุญไชยของมอญในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 8 (Condominas 1990: 10-19)

ในทำนองเดียวกัน ชาวลัวะแห่งดอยภูคา จังหวัดน่าน ยังคงจดจำและเล่าขานสืบต่อกันมาว่า พวกเขาคือ**ชนกลุ่มแรก**ที่ตั้งรกรากครอบครองดินแดนและก่อตั้งเมืองวรรณคร หรืออำเภอปัวในบริเวณที่ราบลุ่มเชิงดอยภูคาในปัจจุบัน จนกระทั่งชาวไทลื้อซึ่งถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยในสมัยของพระเจ้ากาวิละแห่งเวียงพิงค์ ได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากบ้านเรือนในบริเวณนั้นเมื่อกว่าสองร้อยปีมาแล้ว คนเฒ่าคนแก่แถบนั้นเล่าสืบต่อกันมาว่า ชาวไทลื้อที่อพยพมาใหม่มีจำนวนมากกว่าชาวลัวะที่อาศัยอยู่เดิม ชาวลัวะซึ่งมีนิสัยรักสงบ ไม่ต้องการมีข้อพิพาทกับคนอื่น จึงอพยพขึ้นไปตั้งรกรากเสาะหาพื้นที่ทำกินใหม่บนดอยภูคา และเริ่มทำไร่หมุนเวียนเนื่องจากไม่มีที่ราบสำหรับการทำนาดำบนดอย

การหลีกหนีภัยสงครามหรือการอพยพย้ายถิ่นไปตั้งรกรากใหม่บนที่สูง มิใช่สิ่งแปลกใหม่ในเขตภาคเหนือตอนบนของไทย ชนมากมายหลายกลุ่มถูกกวาดต้อนเป็นเชลยเมื่อผู้นำของตนพ่ายแพ้สงคราม หรือพลัดถิ่นหนีภัยและโรคระบาดมาตั้งรกรากในดินแดนใหม่ ในทำนองเดียวกับที่ชนชายขอบถูกกวาดต้อนจากบ้านและที่ทำกินเพื่อหลีกเลี่ยงให้กับการสร้างเขื่อน โรงงานไฟฟ้า การประกาศเขตอุทยานหรือโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา การอพยพโยกย้ายและการใช้กำลังบังคับเริ่มมีมากขึ้น ส่งผลให้การขัดแย้ง ตอบโต้และต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิของชนกลุ่มต่างๆ จึงเริ่มมีมากขึ้น เมื่อพื้นที่เดิมถูกทำลายโดยรัฐ อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ก็เริ่มถูกสร้างใหม่เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการอ้างสิทธิเหนือพื้นที่เดิมของตน

ในบทนี้ เราจะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กับการสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวนา โดยนำเสนอมุมมองที่ว่า อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิได้เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งหรือตายตัว หากแต่เป็นกระบวนการที่ถูกสร้างขึ้นและปรับเปลี่ยนไปอย่างต่อเนื่องและยืดหยุ่นบนพื้นฐานของการแบ่งแยกระหว่าง “เรา” กับ ชนกลุ่มอื่นๆ ที่หลากหลาย อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงมิใช่อะไรที่คงที่ หากแต่เป็นภาพสะท้อนของกระบวนการเจรจาต่อรองที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง (Bisharat 1999: 204-205) มุมมองดังกล่าวทำให้เราสามารถทำความเข้าใจกับการเมืองเรื่องพื้นที่ และการสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในฐานะเป็น “ยุทธวิธีทางการเมือง” ในการต่อสู้เพื่อปรับความสัมพันธ์ระหว่างชนชายขอบกับชนกลุ่มอื่นๆ ที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองสูงกว่า พื้นที่หรือ “สถานที่ต่อสู้” แปรสภาพกลายมาเป็นปฏิบัติการของการช่วงชิง (contestation) การเปลี่ยนรูปใหม่ (reformulation) และการต่อต้าน (resistance) ในฐานะเป็นประสบการณ์ที่ช่วยปรับแต่งและมีอิทธิพลต่อการก่อร่างสร้างตัวตนและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวนา

ไร่มนเวียนของชาวลัวะและ ‘สถานที่ต่อสู้’ บนดอยภูคา

เช่นเดียวกับพื้นที่สูงอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ดอยภูคา คือ ผลผลิตแห่งปฏิบัติการของโครงการรัฐ แม้ว่าลักษณะทางกายภาพอันเต็มไปด้วยทิวเขาสลับซับซ้อนสูงชันจะช่วยปกป้องมิให้เกิดการตั้งรกรากถิ่นฐานของผู้คนจำนวนมาก แต่ดินแดนแถบนี้ ก็เป็นส่วนหนึ่งของระบบและเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ รวมทั้ง ชาวลัวะ ม้ง ไทลื้อ และไทยวน (ชลธิรา 2530: 24-28) “หุบเขาเป็นผู้สร้างภูคดอย” ในทัศนะของสก๊อต (Scott 1999) ซึ่งหมายความว่า ผู้คนในเขตที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรหรือรัฐขนาดใหญ่ มักจะมีอิทธิพลเหนือความเป็นไปของผู้คนบนที่สูง และชาวลัวะก็ถูกผลักดันให้ถอยร่นไปอยู่ตรงชายขอบของดินแดนและทำมาหากินบนผืนดินที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์บนดอยสูง (Hirsch 1990: 50)

ในปัจจุบัน ตำบลดอยภูคา ในอำเภอบัว จังหวัดน่าน เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวลัวะ 13 หมู่บ้าน¹ มีบ้านเรือนทั้งสิ้นจำนวน 1,152 หลังคาเรือน และมีประชากรทั้งสิ้น 4,407 คน หมู่บ้านชาวลัวะเหล่านี้กระจายตัวอยู่แถบภูคดอยที่กว้างขวาง บริเวณลำน้ำบัว ห้วยงอน ห้วยสกกุน ห้วยต้นตองและลำน้ำขวาง โดยมีพื้นที่ไร่มนเวียนรวมกันนับแสนไร่

หมู่บ้านชาวลัวะเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่เน้นการพึ่งตนเองเป็นหลัก การผลิตเน้นการสร้างความมั่นคงทางด้านอาหาร โดยเฉพาะการได้ผลผลิตข้าวเพียงพอสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนตลอดทั้งปี ชาวลัวะส่วนใหญ่จึงยังมุ่งเน้นการเพาะปลูกข้าวไว้ร่วมกับพืชอาหารหลากหลายชนิด การดำเนินชีวิตของชาวลัวะยังคงเป็นไปอย่างเรียบง่าย เน้นการพึ่งพาผลผลิตในไร่และทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตจากป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ ผัก ไข่มด ตลอดจน ปลาในลำห้วยเป็นอาหารหลัก เมื่อว่างเว้นจากฤดูทำไร่ข้าว ชาวบ้านจะมีรายได้เสริมจากการทำสวนมะแขว่น เมี่ยง ละหุ่งและเก็บกักที่ขึ้นตามไร่เหล่า (ไร่ข้าวที่ปล่อยให้ว่างไว้ให้พื้นสภาพป่า) ขายเป็นรายได้ให้กับครอบครัว บางครัวเรือนยังเลี้ยงวัวเป็นรายได้เสริม โดยปล่อยให้หากินตามธรรมชาติบริเวณไหล่เขา และเลี้ยงสุกรพันธุ์พื้นบ้านสีดำ เด็กชาวลัวะรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาเริ่มออกไปเป็นแรงงานรับจ้างของกรมป่าไม้ หรืออพยพย้ายถิ่นไปทำงานต่างจังหวัด เช่น รับจ้างตัดอ้อย ปลูกข้าวโพด เป็นต้น แม้ว่าแรงงานอพยพย้ายถิ่นจะมีจำนวนไม่มากนัก

---

¹ หมู่บ้านทั้ง 13 แห่ง ได้แก่ บ้านปางยาง บ้านขุนภู บ้านผาเวียง บ้านแจลงหลวง บ้านตาน้อย บ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยกู่เหิน บ้านป่าไร่ บ้านห้วยปุด บ้านเตี้ยห้วยงอน บ้านกอก บ้านน้ำบัวพัฒนา และบ้านน้ำตัน ในการทำวิจัยภาคสนามครั้งนี้ได้เก็บข้อมูลจากหมู่บ้านสามแห่งด้วยกัน คือ บ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยห้วยงอน และบ้านเตี้ยกู่เหิน

ในอดีต ชุมชนลัวะบ้านเตยมีการติดต่อกับชุมชนลัวะบ้านบ่อเกลือเป็นประจำ โดยมีการแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นโดยเฉพาะเกลือ ชาวบ้านเตยยังทำการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนพื้นราบ โดยนำสินค้าที่ผลิตได้เองในท้องถิ่น เช่น เมี่ยงและมะแขว่นไปขายและซื้อเสื้อผ้า ยาสูบ น้ำมันก๊าด อีกทั้งเครื่องมือการเกษตรที่จำเป็น ชาวลัวะกับคนพื้นราบจึงมีการ “ผูกเสี่ยว” หรือเพื่อนซึ่งเป็นคู่ค้าแลกเปลี่ยนสินค้ากันมาเป็นเวลาช้านาน

ในหลายๆ ลักษณะ ผืนป่าและไร่เหล่าเป็นหัวใจสำคัญของชุมชนชาวลัวะและระบบเกษตรกรรมแบบไร่หมุนเวียน ในฐานะที่เป็นทั้งแหล่งอาหาร ยา แหล่งที่มาของรายได้เงินสดและเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในลักษณะพึ่งพาและผูกพันมาเป็นเวลาช้านาน ได้กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรมการผลิตและระบบการจัดการทรัพยากร ซึ่งได้รับการถ่ายทอดผ่านความเชื่อ ตำนานและจารีตปฏิบัติมากมายหลายประการ ซึ่งเน้นในเรื่องของการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างยั่งยืน ตัวอย่างเช่น ชาวลัวะมีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในบริเวณป่าต้นน้ำและบนยอดดอย ซึ่งเชื่อว่าเป็นที่สถิตยของผีขุนห้วยและเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าที่กลายมาเป็นอุทยานแห่งชาติดอยภูคาในปัจจุบันเป็นประจักษ์พยานยืนยันถึงจารีตประเพณีในการอนุรักษ์ป่าของชาวลัวะที่สืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน

ในขณะที่ความเชื่อในป่าศักดิ์สิทธิ์ ช่วยยืนยันให้เราเห็นถึงบทบาทของความเชื่อและจารีตประเพณีที่ถูกนำมาใช้เป็นพื้นฐานของอุดมการณ์อนุรักษ์ป่า ชาวลัวะยังมีกฎข้อห้ามและจารีตปฏิบัติอีกมากมายหลายประการ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างเช่น ในผืนป่าหลายประเภทมีกฎห้ามตัดไม้บริเวณสันดอยและทางน้ำ กฎเกณฑ์ทางสังคมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการรักษาทางน้ำ และปกป้องมิให้มีการชะล้างพังทลายของหน้าดิน นอกจากนี้ การปลูกระเบย มะแขว่น เมี่ยง และพืชเศรษฐกิจอีกหลายชนิดในผืนป่าบริเวณไหล่เขาและรอบๆ พื้นที่ไร่เหล่า ทำให้ชาวลัวะปลูกพืชรักษา “พื้นที่” เหล่านี้ไว้ในฐานะที่เป็นแหล่งทำกินและกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน

ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ การแลกเปลี่ยนแรงงานและการจัดการทรัพยากรร่วมกันภายในชุมชนทำให้ชาวลัวะ มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่แน่นแฟ้น ฐานะทางสังคมและการถือครองที่ดินในระดับที่ไม่แตกต่างกัน ยังช่วยเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นและความสมานฉันท์ภายใน ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ค่อนข้างเท่าเทียมและระบบการผลิตที่เน้นการยังชีพในลักษณะที่พึ่งพาธรรมชาตินี้เอง ที่ทำให้ชาวลัวะกลายมาเป็นภาพตัวแทนของชุมชนบนที่สูง ที่พยายามอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาในการปรับตัวให้เข้ากับขีดจำกัดของระบบนิเวศ ที่เป็นอุปสรรคต่อการทำการผลิตอย่างเข้มข้นและการขยายพื้นที่เพาะปลูก เงื่อนไขของระบบนิเวศและระบบการผลิตนี้เอง ที่ส่งผลให้ชาวลัวะเลือกใช้ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการทรัพยากรร่วม ซึ่งมีรูปแบบที่

ยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนตามความจำเป็นและความต้องการของครัวเรือนต่างๆ ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรร่วมกันนี้เอง ที่ช่วยสร้างหลักประกันและความมั่นคงให้กับชุมชนบนที่สูงมาเนิ่นนานหลายชั่วอายุคน

ชุมชนชาวละโว้ทุกแห่ง คือ เจ้าของไร่หมุนเวียน องค์กรรมสิทธิ์ทั้งหมดของหมู่บ้านวางอยู่บนพื้นฐานของการควบคุมที่ดิน การจัดการแรงงานและการใช้ประโยชน์จากไร่หมุนเวียน แม้ว่าที่ดินจะนับเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน แต่สิทธิในการใช้ที่ดินของแต่ละครัวเรือนซึ่งเกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมาแต่เดิม ได้รับการยอมรับและสืบทอดต่อกันไปจนถึงลูกหลาน ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อฤดูทำไร่หมุนเวียนมาบรรจบอีกวาระหนึ่ง ทุกครัวเรือนจึงมักกลับไปยังผืนไร่ที่ครอบครองเคยทำกินมาแต่เดิม ในบางกรณี พี่น้องอาจทำกินในผืนไร่แปลงเดียวกันสืบทอดไปแม้จะแต่งงานแยกครัวเรือนไปแล้วก็ตาม โดยปกติแล้วครัวเรือนอันประกอบไปด้วยพ่อแม่และลูกนับเป็นหน่วยการผลิตหลัก อย่างไรก็ตาม ระบบการผลิตแทบทั้งหมดได้รับการจัดตั้งบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้าน กลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงานจะทำหน้าที่หลักในช่วงของการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยว เมื่อมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานค่อนข้างมากภายในเวลาจำกัด การรับจ้างแรงงานในภาคเกษตรยังคงเป็นเรื่องแปลกใหม่และไม่นิยมกระทำกันในชุมชน ครัวเรือนชาวละโว้ยึดมั่นในระบบการแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียวอย่างเคร่งครัด ภายหลังการแต่งงานนิยมให้ฝ่ายชายย้ายเข้ามาอยู่ในครัวเรือนของฝ่ายหญิง ระบบการจัดที่อยู่อาศัยภายหลังการแต่งงานจึงมีลักษณะเป็นแบบ “มาตุพงศ์” (matrilocal residence) ระบบเครือญาติเป็นระบบนับญาติทั้งสองฝ่าย เด็กๆ ใช้นามสกุลของพ่อตามกฎหมายไทยแต่นับถือผีของสายสกุลข้างแม่

วัฏจักรของการเพาะปลูกในบ้านเตยเริ่มต้นขึ้นในช่วงเดือนมกราคม เมื่อผู้อาวุโสของหมู่บ้านทำการปรึกษาหารือ และตัดสินใจร่วมกันเพื่อเลือกผืนไร่สำหรับปลูกข้าวในปีต่อไป แม้ว่าผู้อาวุโสจะทราบดีว่าไร่เหล่าแปลงต่อไปที่จะถูกตัดฟันเพื่อปลูกข้าวนั้นเป็นแปลงใดในรอบของการหมุนเวียน แต่ผู้อาวุโสก็ต้องยืนยันความเหมาะสมของผืนไร่ว่าได้เจริญเติบโตมีไม้ปกคลุมได้ที่แล้วหรือไม่ อีกทั้งตรวจสอบว่าดินในบริเวณนั้นคือดินอุดมสมบูรณ์ ไม่ใช่ดิน “จืด” หรือขาดธาตุอาหารที่จำเป็นสำหรับการเจริญเติบโตของพืช อีกทั้งไม่มีร่องรอยไฟไหม้ในไร่เหล่าแปลงนี้ หากไร่เหล่าแปลงใดมีคุณสมบัติไม่เหมาะสม ชุมชนก็อาจตัดสินใจเลือกไร่เหล่าแปลงถัดไปเพื่อทำการเพาะปลูกแทน แต่เดิมมา ชาวละโว้บ้านเตยมักมีที่ดินครัวเรือนละประมาณ 8-10 แปลง ซึ่งหมายความว่า ชาวบ้านสามารถตัดฟันไร่เพื่อทำการเพาะปลูกแปลงละหนึ่งปีหมุนเวียนเปลี่ยนไปเป็นเวลาประมาณ 8-10 ปีก่อนจะครบรอบหมุนเวียนกลับมาตัดฟันไร่ผืนแรกอีกครั้งหนึ่ง หากแต่ในปัจจุบัน แรงกดดันจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ทำให้ชาวบ้านจำต้องละทิ้งไร่บางแปลงและลดรอบการ

หมุนเวียนลงจากเดิมมาเป็น 3-5 ปี เท่านั้น ซึ่งหมายความว่า การเลือกไร่เหล่าสำหรับการเพาะปลูกจะมีข้อจำกัดมากขึ้น และไร่เหล่าอาจถูกใช้งานที่ขึ้นจนขาดความอุดมสมบูรณ์และให้ผลผลิตที่ไม่เพียงพอต่อความต้องการบริโภคภายในครัวเรือน

การตัดฟันไร่จะเริ่มขึ้นในช่วงเดือนมกราคมและใช้เวลาประมาณ 10 - 15 วัน สมาชิกของครัวเรือนจะทำงานร่วมกันในการตัดฟันต้นไม้ออกจากผืนไร่ ไม้ขนาดเล็กและไม้พุ่มจะถูกตัดบริเวณโคนใกล้กับพื้นดิน ในขณะที่ไม้ขนาดใหญ่จะถูกตัดโดยเหลือลำต้นสูงประมาณ 1-2 เมตร กิ่งก้านของไม้ใหญ่จะถูกตัดฟันและริดใบออกจนหมดเพื่อมิให้เกิดร่มเงาบังต้นข้าวที่จะเกิดใหม่ จารีตปฏิบัติของการไม่โค่นไม้ใหญ่ลงทั้งหมดก็เพื่อให้ต้นไม้ฟื้นตัวขึ้นหลังจากที่ฝนเริ่มตก และทำให้ไร่เหล่าคืนสู่ความอุดมสมบูรณ์กลายเป็นผืนป่าได้เร็วขึ้น ไร่ที่ตัดฟันแล้วจะถูก “ตากไร่”ทิ้งไว้เป็นระยะเวลาประมาณ 6-8 สัปดาห์เพื่อให้ไม้แห้งสนิทและติดไฟดี การที่ครัวเรือนทั้งหมดในชุมชนมีไร่ของตนติดๆ กันเป็นผืนใหญ่ ทำให้การเผาไร่เป็นกิจกรรมที่ชุมชนทั้งหมดทำร่วมกัน แต่ละครัวเรือนจะช่วยกันทำแนวกันไฟเป็นระยะห่าง 7-8 เมตรเพื่อมิให้ไฟลามไปติดไร่เหล่าแปลงอื่น การเผาไร่ในบ้านเตี้ยจึงทำในเวลาเดียวกันและระดมแรงงานทั้งหมดหมู่บ้าน รวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆ ในละแวกใกล้เคียงมาช่วย เพื่อควบคุมทิศทางของไฟไม่ให้ลุกลามไปเผาป่าในบริเวณใกล้เคียง และลดอันตรายที่อาจเกิดขึ้นได้ ก่อนการเผาไร่ ชาวไร่จะทำพิธีไหว้ผีเพื่อขอให้การเผาริดำเนินไปอย่างเรียบร้อย

หลังจากเผาไร่และเผาซ่อมในบริเวณที่ยังเผาไม่สมบูรณ์ดี แต่ละครัวเรือนก็จะลงมือสร้างตุงหรือเทียนหลังน้อยในไร่ของตน ตุงหลังเล็กที่สร้างด้วยไม้ไผ่และมุงด้วยหญ้าจะเป็นที่ปักกินอาหารในเวลากลางวัน สถานที่หลบแดดยามบ่ายเมื่อแสงอาทิตย์แผดแรงจนอ่อนล้า หรือพื้นที่หลบฝนที่โชยกระหน่ำตามฤดูกาล เด็กๆ ที่โตแล้วอาจนอนค้างที่ไร่เพื่อเฝ้าผลผลิตก่อนและหลังการเก็บเกี่ยว

การระดมแรงงานของญาติมิตรและเพื่อนบ้านจะทำในช่วงของการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยว การปลูกจะเริ่มต้นขึ้นในช่วงต้นเดือนเมษายนก่อนที่จะเริ่มหยาดลงมา ในวันที่ 12 เมษายน ก่อนประเพณีสงกรานต์ของชาวไทยวน ชาวไร่จะแถบดอยภูคาจะทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำบัวหรือพิธีไหว้ผีเจ้าหลวงบัว ครัวเรือนทั้งหมดในทุกหมู่บ้านจะช่วยกันบริจาคเงินเพื่อซื้อไก่ หมู หรือควายเพื่อใช้เซ่นผีเจ้าหลวงบัว ในปัจจุบัน พิธีดังกล่าวเป็นเสมือนกับสัญลักษณ์ของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาวไร่ อีกทั้งช่วยตอกย้ำความเป็นชาติพันธุ์และการอ้างสิทธิเป็นผู้ครอบครองผืนดินแถบนี้มาแต่เดิม ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่กับผี

ชาวไร่บ้านเตี้ยแต่ละครัวเรือนนิยมปลูกข้าวเหนียว 7-8 สายพันธุ์ในไร่ โดยแต่ละครัวเรือนจะเก็บสายพันธุ์ของตนเอาไว้ แต่ละครัวเรือนจะเริ่มหยอดข้าวดอกก่อน แล้วจึงหยอดข้าวกลาง

และข้าวปี ซึ่งข้าวแต่ละสายพันธุ์จะสุกไม่พร้อมกัน ทำให้ชาวบ้านสามารถทยอยกันเก็บเกี่ยวโดยไม่หนักแรงจนเกินไป การปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ยังเป็นการช่วยลดความเสี่ยงจากการถูกรบกวนโดยแมลงศัตรูพืช และโรคระบาดอีกด้วย ในช่วงที่ปลูกข้าวนั้น ชาวลัวะยังนิยมที่จะหยอดเมล็ดพันธุ์พืชที่เป็นอาหารไปด้วย ดังนั้นไร่ข้าวของชาวลัวะจึงอุดมไปด้วยอาหารที่สามารถเก็บกินได้ตลอดทั้งปี ไม่ว่าจะเป็นพริก มะเขือ แตง เผือก มัน ข้าวโพด ถั่ว งา ยาสูบ พักทอง พักเขี้ยวและผักอีกหลายสิบชนิด

หลังจากปลูกข้าวแล้ว แรงงานในครัวเรือนจะใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการดูแลและกำจัดวัชพืช โดยเฉพาะการดายหญ้าในไร่ ชาวลัวะบ้านเตยเล่าถึงอดีตว่าในสมัยก่อนนั้น แรงงานในครัวเรือนมีจำกัด เพราะสุขภาพอนามัยของชาวบ้านไม่สู้ดีนัก ลูกหลานมักเจ็บป่วยเป็นประจำ ทำให้พ่อแม่ต้องใช้เวลาดูแลลูก ไม่มีเวลาไปดูแลหญ้าในไร่ ทำให้ผลผลิตไม่เพียงพอต่อการบริโภค แต่ในปัจจุบันชาวบ้านมีเวลาดูแลไร่เพิ่มขึ้นเนื่องจากมีสถานอนามัยอยู่ในหมู่บ้าน ทำให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นจนเพียงพอต่อความต้องการบริโภคภายในครัวเรือน ภาระหนักในการดายหญ้าในไร่ ทำให้ชาวลัวะไม่นิยมทำไร่ในพื้นที่แปลงใหญ่ เนื่องจากพื้นที่ไร่ขนาดใหญ่นั้นอาจตัดฟันโค่นเผาและปลูกข้าวได้ แต่ไม่สามารถดูแลวัชพืชได้อย่างทั่วถึง ปัญหาเรื่องหญ้ายังเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านไม่นิยมปลูกพืชในไร่ผืนเดียวกันเกินกว่าหนึ่งปี เพราะจะทำให้ปริมาณหญ้ามามากขึ้นและยากต่อการควบคุม ภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวลัวะเน้นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการคัดเลือกและดูแลรักษาสายพันธุ์พืช ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการสร้างความมั่นคงทางการผลิต ชาวลัวะยังตระหนักดีถึงความสำคัญของการปล่อยผืนไร่ทิ้งไว้เป็นระยะเวลาหนึ่งเพียงพอสำหรับให้ป่าฟื้นตัว และผืนดินกลับคืนสู่ความอุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง การปล่อยให้ป่าฟื้นสภาพตามทัศนะของชาวลัวะยังเป็นวิธีการควบคุมหญ้าตามธรรมชาติที่ได้ผลดี ไร่เหล่าหรือป่าฟื้นสภาพจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในวิถีคิดของชาวลัวะ ทั้งในด้านการสร้างความมั่นคงทางการผลิตและในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ไร่เหล่ายังเป็นแหล่งอาหาร และยาที่สำคัญ การสำรวจชนิดของพืชที่เติบโตขึ้นเองในไร่เหล่าของชาวลัวะบ้านเตย ยืนยันข้อค้นพบของปีเตอร์ कुนสตัดเตอร์ (Kunstadter 1978: 91) ที่พบว่าในไร่เหล่าของชาวลัวะมีพืชขึ้นเองกว่า 200 สายพันธุ์ และพืชเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นอาหารและยาของชาวลัวะ ในอดีตที่ผ่านมา รอบหมุนเวียนประมาณ 8-10 ปี นับว่าเป็นแบบแผนปกติที่พบเห็นได้ทั่วไปในระบบไร่หมุนเวียนของชาวลัวะ การลดเวลาลงย้อมทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์และส่งผลกระทบต่อปริมาณผลผลิต การลดรอบตัดฟันของไร่หมุนเวียนให้สั้นลงยังส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของผืนป่าและไร่เหล่า หญ้าคาประเภทต่างๆ จะมีมากขึ้นและส่งผลให้การใช้ที่ดินในการเพาะปลูกมีข้อจำกัดเพิ่มขึ้น

ในช่วงระยะเวลา 4-5 ปีมานี้ แรงกดดันที่เพิ่มสูงขึ้นจากการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ดอยภูคา การขยายพื้นที่อุทยาน ตลอดจนโครงการอนุรักษ์และปลูกป่าของกรมป่าไม้ ได้บีบให้ชาวลัวะแห่งดอยภูคาจำต้องลดรอบการทำไร่หมุนเวียนจากเดิมที่เคยมีรอบหมุนเวียนเป็นเวลา 8-10 ปี ลงเหลือเพียง 3-5 ปี การลดรอบและละทิ้งไร่บางแปลงทำให้นาของการถือครองที่ดินของชาวลัวะบ้านเตี้ยลดลงอย่างเป็นอย่างมาก ในขณะที่ครัวเรือนแต่ละครัวเรือนเคยมีไร่ประมาณ 8-10 แปลง และมีพื้นที่แปลงละ 10-12 ไร่ในปัจจุบัน ครัวเรือนส่วนใหญ่เหลือไร่เพียงครัวเรือนละ 3-4 แปลง การลดรอบทำไร่หมุนเวียนและการลดลงของที่ดิน ส่งผลกระทบโดยตรงต่อความมั่นคงในการผลิตและอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการผลิตในอนาคตอันใกล้ การเพาะปลูกบนที่ดินแปลงเดิมซ้ำแล้วซ้ำอีกติดๆ กันเป็นเวลาหลายปี ทำให้ปัญหาการเก็บหญ้ามีมากขึ้น ชาวลัวะบ้านเตี้ยแก้ปัญหาด้วยการใช้น้ำเกลือฉีดพ่นหญ้าคาเพื่อให้หญ้าตาย ปัญหาเกลือตกค้างและดินเค็มอาจกำลังกลายเป็นปัญหาใหญ่ที่ชาวลัวะจำต้องแก้ไขในอนาคต

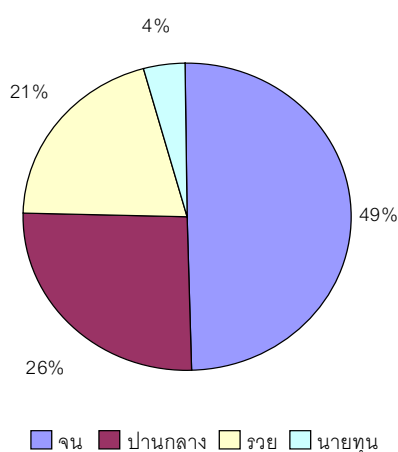
แม้ปัญหาทางการผลิตและการจัดการป่าจะมีมากขึ้นเป็นลำดับ แต่ไร่หมุนเวียนก็ยังคงเป็นระบบการผลิต และการทำมาหากินเลี้ยงชีพของชาวลัวะสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ไร่หมุนเวียนยังคงเป็นแหล่งอาหาร ยา ทำเลเลี้ยงสัตว์ และเป็นแหล่งที่มาของรายได้ที่เป็นเงินสดจากการเก็บเมี่ยง กัง มะแขว่น และผลผลิตอื่นๆ จากไร่เหล่าและพื้นที่ป่าโดยรอบ ข้อเท็จจริงที่ว่าชาวลัวะยังคงใช้ป่าในการทำมาหากินขั้นพื้นฐานและในการหารายได้ที่เป็นเงินสด และไร่หมุนเวียนยังคงเป็นระบบการผลิตสำคัญที่เชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อมเข้าด้วยกัน ทำให้สำนึกผูกพันระหว่างชาวลัวะกับผืนไร่ยังคงสนิทแนบแน่นดังเดิม “ไร่” ยังคงเป็นคำที่บ่งบอกวิถีชีวิตและและปฏิบัติ การชิงพื้นที่ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวลัวะแห่งดอยภูคา

เศรษฐกิจชุมชนของชาวลัวะ

หากเปรียบเทียบเศรษฐกิจชุมชนของชาวลัวะ กับชนพื้นราบกลุ่มต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย เราอาจกล่าวได้ว่าชุมชนลัวะยังมีความแตกต่างทางสังคมและความแตกต่างทางชนชั้นค่อนข้างน้อย ชาวลัวะยังคงเน้นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก และเน้นการเก็บผลผลิตทางภาคเกษตรที่ได้จากธรรมชาติเป็นรายได้เสริมหรือรายได้ที่เป็นเงินสด การลงทุนทางการผลิตมีน้อยมากหรือแทบไม่มีเลย ในบ้านเตี้ยไม่มีชาวนาไร่ที่ดินและชาวลัวะส่วนใหญ่ยังคงทำกินเลี้ยงชีพจากการทำไร่เป็นหลัก อย่างไรก็ตาม การสำรวจข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคมจากชาวลัวะบ้าน

เตี้ยจำนวน 198 ครัวเรือน ทำให้เราเห็นภาพเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้านเตี้ยได้ชัดเจนขึ้น² โดยสามารถแบ่งแยกกลุ่มหรือชนชั้นของชาวบ้านเตี้ยออกเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีฐานะยากจน ปานกลาง ฐานะดี และร่ำรวย

แผนภูมิที่ 1: แสดงร้อยละของครัวเรือนในชนชั้นต่างๆ ของบ้านเตี้ย

จากแผนภูมิที่ 1 เราจะเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนว่าในบ้านเตี้ยนั้น ประชากรที่จัดได้ว่ามีฐานะร่ำรวยนั้นมีอยู่เป็นจำนวนน้อยมาก คือ คิดเป็นเพียงร้อยละ 4 ของประชากรทั้งหมด และความแตกต่างทางชนชั้นก็ไม่ได้ทำให้การถือครองที่ดินมีความเหลื่อมล้ำกันมากมายนัก นั่นคือ คนร่ำรวยมิได้สะสมที่ดินเพื่อใช้เป็นเครื่องมือการผลิตและการลงทุน

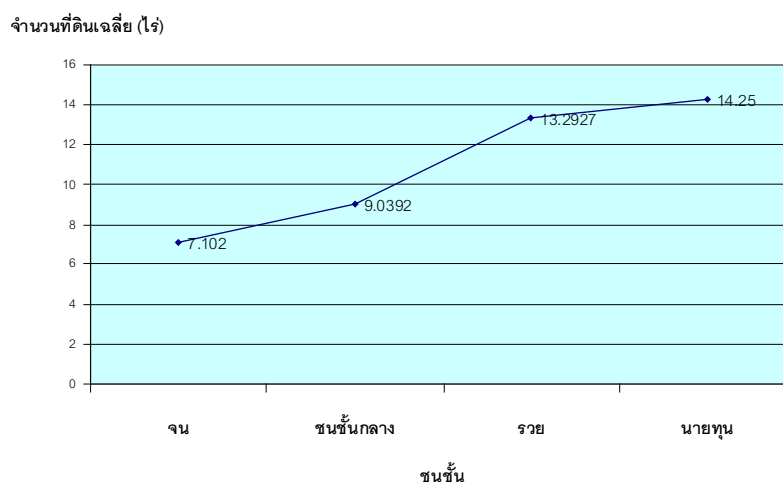
² การเก็บข้อมูลภาคสนามในบ้านเตี้ยนั้นทำในระหว่างเดือนมีนาคม 2543 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ 2544 จากจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 305 ครัวเรือนในบ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยกึ่งเหินและเตี้ยห้วยงอน เราได้เลือกสัมภาษณ์ครัวเรือนทั้งหมด 198 ครัวเรือนเพื่อเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน รายได้ รายจ่าย หนี้สิน การย้ายถิ่น เพื่อทำความเข้าใจกับสภาพเศรษฐกิจชุมชนโดยรวมและเพื่อเปรียบเทียบข้อมูลกับชุมชนอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน

ตารางที่ 1 การจำแนกชนชั้นและขนาดการถือครองที่ดินในบ้านเตี้ย

ฐานะ	จำนวนครัวเรือน	เปอร์เซ็นต์	ขนาดการถือครองที่ดิน
ยากจน (6000 บาท/ปี)	91	49.5	7.1020
ปานกลาง (6,001-12,000/ปี)	51	25.8	9.0392
ฐานะดี (12,001-60,000 ปี)	51	20.7	13.2927
ร่ำรวย (60,000+/year)	8	4.0	14.2500
Total	198	100	Mean = 9.1717

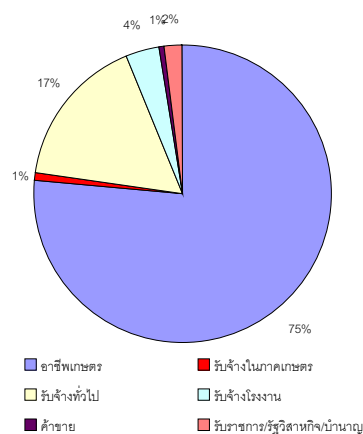
แผนภูมิที่ 2: แสดงค่าเฉลี่ยขนาดการถือครองที่ดินของครัวเรือนในชนชั้นต่าง ๆ

จากตารางที่ 1 และแผนภูมิที่ 2 จะสังเกตเห็นได้ว่า แม้ความแตกต่างทางชนชั้นกับขนาดของการถือครองที่ดิน จะมีลักษณะที่สอดคล้องกัน นั่นคือ ครัวเรือนที่มีฐานะร่ำรวยและฐานะดี จะมีขนาดการถือครองที่ดินมากกว่าครัวเรือนปานกลางและยากจน แต่แม้กระนั้นก็ดี ครัวเรือนยาก

จนและปานกลางซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของชุมชนก็ยังคงสามารถผลิตซ้ำตนเองในการทำไร่หมุนเวียนเพื่อยังชีพได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพิงรายได้จากการรับจ้างแรงงานดังเช่นเกษตรกรส่วนใหญ่ในเขตพื้นที่ราบ ข้อมูลจากตารางที่ 2 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ร้อยละ 98 ของครัวเรือนยากจนในบ้านเตี้ยยังคงพึ่งพิงการผลิตในภาคเกษตรหรือการทำไร่หมุนเวียนเพื่อยังชีพ ในขณะที่ ร้อยละ 78 ของครัวเรือนฐานะปานกลางยังคงทำไร่หมุนเวียนเป็นอาชีพหลัก ในขณะที่เกษตรกรในเขตพื้นที่ราบของภาคเหนือส่วนใหญ่ มีรายได้จากการรับจ้างแรงงานมากกว่ารายได้จากการผลิตในภาคเกษตร หากแต่ในบ้านเตี้ย กว่าร้อยละ 75 ของครัวเรือนทั้งหมดยังคงมีรายได้หลักจากการผลิตในภาคเกษตร และงานรับจ้างยังคงมีบทบาทเพียงเล็กน้อยในฐานะที่มาของรายได้ของครัวเรือน (โปรดดูแผนภูมิที่ 3) ยิ่งไปกว่านั้น ความแตกต่างในเรื่องของการเข้าถึงทรัพยากรสำคัญ คือ ที่ดิน อีกทั้งความแตกต่างในเรื่องของแบบแผนของการใช้ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาตินั้น มีอยู่น้อยมากในบ้านเตี้ย ลักษณะดังกล่าวทำให้ชาวลัวะบ้านเตี้ยยังคงมีลักษณะเป็นสังคมชาวไร่ชาวนาอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนั้น จารีตปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการที่ดิน ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและการจัดการทรัพยากรในลักษณะที่มีความยืดหยุ่นและอ่อนไหวต่อความจำเป็นและความต้องการของครัวเรือนต่างๆ ทำให้ชาวนบ้านเตี้ยยังสามารถทำมาหากินและดำเนินชีวิตอยู่บนระบบการผลิตแบบเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพพอสมควร

แผนภูมิที่ 3 กราฟแสดงจำนวนร้อยละอาชีพของครัวเรือนในบ้านเตี้ย

ตารางที่ 2: อาชีพและแหล่งที่มาของรายได้หลักในบ้านเตี้ย

Social Classes	Agriculture	Wage labour in agriculture	Wage labour outside the village	Factory worker	trade	Civil service	Total
Poor	96	1	1	-	-	-	98
Middle	38	1	8	4	-	-	51
Well-to-do	15	-	19	3	1	3	41
rich	2	-	5	-	-	1	8
Total	151	2	33	7	1	4	198

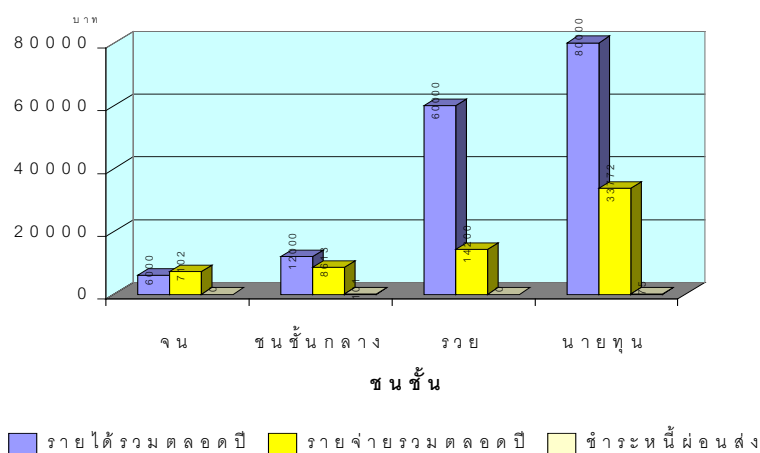
หากความแตกต่างทางชนชั้นเชื่อมโยงกับการสะสมทุน และกระบวนการเปลี่ยนแปลงซึ่งทำให้เกิดความแตกต่างในสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดิน อีกทั้งการควบคุมการผลิตและการจัดการแรงงานของคนกลุ่มต่างๆ แล้ว เราอาจกล่าวได้ว่า ความแตกต่างทางชนชั้นในบ้านเตี้ยนั้นมีอยู่น้อยมาก แม้ว่าเราจะเริ่มมองเห็นความแตกต่างในด้านของรายได้ และครัวเรือนบางครัวเรือนเริ่มมีฐานะร่ำรวยกว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ในชุมชน หากแต่ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและความสัมพันธ์ทางการผลิตอันเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมยังคงมีลักษณะแน่นแฟ้น ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามือเอาวันและการแบ่งปันที่ดินให้ครัวเรือนที่มีฐานะยากจนกว่า ยังคงเป็นวิถีปฏิบัติที่พบเห็นได้ในระบบการผลิตของชาวลัวะ ในขณะที่การเช่าที่ดินและการจ้างแรงงาน กลับไม่ปรากฏในบ้านเตี้ย นอกจากนั้น ปัจจัยที่เอื้อต่อการสูญเสียที่ดินทำกินของชาวนาพื้นราบ ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของหนี้สิน หรือการต้องแบกรับภาระดอกเบี้ยราคาแพงจากการกู้หนี้ยืมสินเพื่อไปลงทุนทำการผลิตพืชพาณิชย์ ยังคงไม่เกิดขึ้นในบ้านเตี้ย ชาวลัวะยังคงใช้ชีวิตในลักษณะที่เรียบง่าย ไม่ฟุ้งเฟ้อเห่อเหิมและสิ้นเปลืองเงินทองไปกับการซื้ออุปกรณ์ไฟฟ้าหรือการบริโภคสินค้าจากภายนอก ข้อมูลจากตารางที่ 3 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ครัวเรือนชาวลัวะในบ้านเตี้ยนั้นมีค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหาร เสื้อผ้า ยา หรือค่าใช้จ่ายอื่นๆ น้อยมาก อีกทั้งแทบไม่ปรากฏว่ามีหนี้สินแต่ประการใด

ตารางที่ 3: รายจ่ายเฉลี่ยของครัวเรือนในบ้านเตี้ย

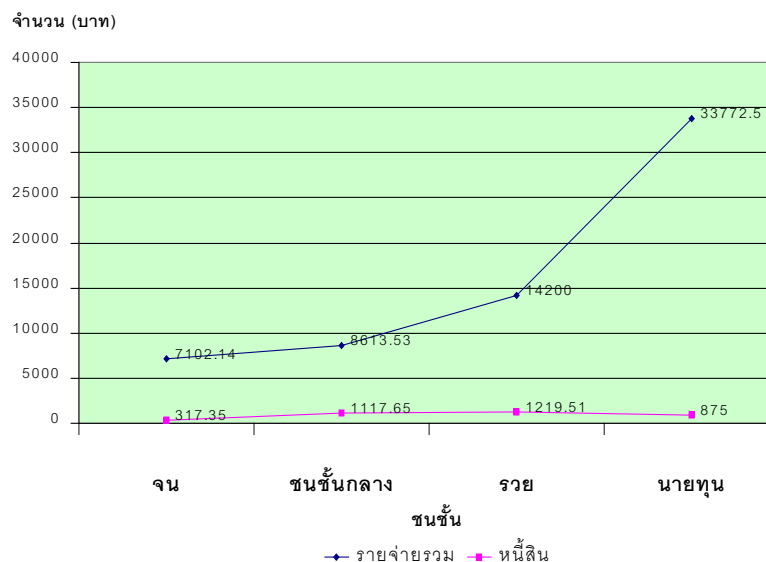
Social Classes	Food	Clothes	Medicine	Construction	Transport	Education	Household appliances	Debt payment	Others
Poor	5393	535	132	51	256	212	892	-	50
Middle	5015	422	61	925	336	412	899	101	37
Well-to-do	6624	670	152	2056	959	482	1155	-	103
Rich	13000	1487	156	27500	1875	875	1626	75	-
Total	5858	572	119	1800	487	346	966	29	55

ในทำนองเดียวกัน แผนภูมิที่ 4 และ 5 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า รายได้ต่อปีของครัวเรือนต่างๆ ในบ้านเตี้ยนั้น มีมากกว่ารายจ่ายและหนี้สินอย่างชัดเจน สาเหตุสำคัญอาจเป็นเพราะว่า ชาวลัวะบ้านเตี้ยยังมิได้ถูกดูดซึมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาด และการผลิตเชิงพาณิชย์ ซึ่งทำให้ชาวลัวะยังคงสามารถรักษาวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมและผลิตซ้ำระบบการผลิตแบบเดิมเอาไว้ได้ในระดับหนึ่งแน่นอน ความสามารถในการผลิตซ้ำความเป็นชุมชนลัวะย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถในการรักษาสถานะของการเป็นผู้ควบคุมเครื่องมือการผลิตและการจัดการแรงงานได้อย่างเหมาะสม

แผนภูมิที่ 4: แสดงร้อยละของรายได้ รายจ่ายและหนี้สินของครัวเรือนบ้านเตี้ย

แผนภูมิที่ 5: กราฟแสดงความเฉลี่ยรายจ่ายและหนี้สินของชนชั้นต่างๆ ตลอดทั้งปี

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ความมั่นคงในการยังชีพ อีกทั้งศักยภาพในการควบคุมการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชาวลัวะ ได้ถูกลดทอนลงไปเป็นอันมาก การสถาปนาระบบการจัดการป่าในอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของหลักการและวิธีคิดที่แตกต่างออกไปจากชุมชนท้องถิ่น แต่ได้รับแรงสนับสนุนจากพลังอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เหนือกว่า ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชุมชนบนที่สูง ประเด็นความขัดแย้งระหว่างการจัดการป่าแบบวนวิทยาศาสตร์ (scientific forestry) กับวัฒนธรรมการผลิตและจารีตประเพณีของชุมชน จึงกลายเป็นประเด็นปัญหาหลักของการเมืองเรื่องพื้นที่ในปัจจุบัน

ศาสตร์แห่งการครอบงำและศิลปะของการต่อต้าน

การขยายตัวของลัทธิอาณานิคมเข้ามาล่าเมืองขึ้นและปล้นชิงทรัพยากรธรรมชาติในเอเชียอาคเนย์ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ผลักดันให้รัฐไทยในสมัยนั้นทำการปฏิรูประบบราชการในลักษณะรวมศูนย์มากขึ้น อีกทั้งแสวงหามาตรการในการรักษาผลประโยชน์ และขยายอำนาจในการควบคุมทรัพยากรป่าและการทำไม้ให้เป็นระบบยิ่งขึ้น ความพยายามในการขยายอำนาจควบคุมดูแลการทำไม้ของส่วนกลาง อีกทั้งลดทอนอำนาจของเจ้าผู้

ครองนครในการจัดการผลประโยชน์จากป่า นำไปสู่การออกกฎหมายใหม่ๆ เช่น พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองซึ่งจะทำสัญญากับชาวต่างประเทศ พ.ศ.2417 ประกาศตัดไม้สัก พ.ศ. 2427 และนำไปสู่การจัดตั้งกรมป่าไม้ ภายใต้คำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญชาวอังกฤษ ในพ.ศ. 2439³ การกีดกันสำคัญของกรมป่าไม้ในช่วงเวลานั้นก็คือ การจัดระเบียบและควบคุมดูแลสัมปทานไม้สักในพื้นที่ภาคเหนือ และด้วยเหตุผลนี้เอง การควบคุมดูแลกิจการป่าไม้ทั้งหมดให้เป็นสิทธิขาดของรัฐบาลกลางจึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการขยายอำนาจ หลังจากออกพระราชบัญญัติรักษาต้นไม้สัก พ.ศ. 2441 และประกาศออกโฉนด พ.ศ. 2445 กรมป่าไม้ก็เริ่มเข้าควบคุมรักษาไม้กระยาเลย ของป่า และไม้ประเภทอื่นๆ เพิ่มขึ้น โดยการออกพระราชบัญญัติรักษาป่า พ.ศ. 2456 แล้วค่อยๆ ขยายการอ้างสิทธิของรัฐเข้าควบคุมพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังเช่น พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองป่า พ.ศ. 2481 และพระราชบัญญัติป่าไม้ 2484 ซึ่งเริ่มมีการนิยามความหมายของป่าว่า หมายถึง “ที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน” กฎหมายและการนิยามความหมายของป่าดังกล่าว ยังผลให้การขยายขอบเขตของป่าเป็นไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ กฎหมายฉบับนี้ ยังห้ามมิให้ผู้ใดทำการแผ้วถางป่าที่ยังไม่เคยถูกแผ้วถางมาก่อน หรือได้เคยถูกแผ้วถางมาแล้วและได้ทิ้งร้างมาเกินสิบปี เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นหนังสือ หากพิจารณาจากกฎหมายป่าไม้ฉบับต่างๆ เหล่านี้ เราอาจกล่าวได้ว่า การป่าไม้ของไทยเริ่มต้นและพัฒนาขึ้นบนพื้นฐานของแนวคิดสำคัญอย่างน้อยสองประการด้วยกัน ประการแรก คือ การมุ่งแสวงหาและใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากทรัพยากรป่าไม้ และประการที่สอง การอ้างสิทธิของรัฐเหนือพื้นที่ป่า โดยการแยกคนและชุมชนกับป่าออกจากกันอย่างเด็ดขาด

ภายใต้พื้นฐานของหลักการและแนวคิดดังกล่าวข้างต้น เทคนิควิธีทางด้าน “วนวิทยา ศาสตร์” จึงถูกนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการนิยามความหมายใหม่ให้กับ “ป่า” และ “จารีตประเพณี” ของชุมชนท้องถิ่นในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่า มีการกำหนดเขตและแบ่ง “ป่าสงวนแห่งชาติ” ออกเป็นแปลงเพื่อการออกสัมปทาน มีการกำหนดหลักเกณฑ์การทำไม้ ตราประทับไม้ การนำไม้เคลื่อนที่ การควบคุม การแปรรูปไม้ ค่าภาคหลวง ฯลฯ ซึ่งล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับการทำไม้ทั้งสิ้น ในแง่ของ “ความหมาย” ที่ลึกลงไปกว่านั้น ภาษาของวนวิทยาศาสตร์ยังคงถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการใช้ประโยชน์จากป่าเชิงการค้าและการทำไม้ มีการกำหนดประเภทของไม้ เช่น ไม้หวงห้าม ซึ่งยังถูกแบ่งออกเป็นไม้หวงห้ามธรรมดาและไม้หวงห้ามพิเศษ ไม้หวงห้ามหรือไม่มีค่าเหล่านี้ครอบคลุมไม้สักและไม้สักเพียงไม่กี่ชนิด โดยมีได้พูดถึงหรือให้

---

³ สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติของการจัดตั้งกรมป่าไม้และพัฒนาการของกฎหมายและนโยบายป่าไม้ของไทย โปรดดู กรมป่าไม้ (2514), Anchalee (1988), Filipchuk (1991) และเสนห์และยศ (2536)

ความสนใจกับความสัมพันธ์ระหว่างไม้เหล่านี้กับระบบนิเวศท้องถิ่น รวมทั้งการใช้ประโยชน์ของ ชุมชนท้องถิ่นเลยแม้แต่น้อย ในทำนองเดียวกัน การนิยามความหมายของป่าเสียใหม่บนพื้นฐาน ของการอ้างสิทธิของรัฐในฐานะเป็นเจ้าของผืนป่าทั้งหมด ส่งผลให้ชาวบ้านหรือผู้ใช้และดูแลป่าใน ท้องถิ่นมาแต่เดิม กลับถูกกำหนดให้กลายเป็น “ศัตรู” ของป่า “ชาวบ้าน” และ “ชาวเขา” ถูก นิยามให้เป็นตัวการในการตัดไม้ทำลายป่า และถูกจัดให้อยู่ในประเภทของศัตรูหรืออันตรายต่อป่า เช่นเดียวกับภัยพิบัติธรรมชาติและไฟป่า เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดแบบวนวิทยาศาสตร์ วางอยู่บนพื้นฐานของมายาคติเกี่ยวกับการ ใช้ประโยชน์จากป่าโดยชุมชนท้องถิ่นมาตั้งแต่ต้น เป็นเรื่องน่าแปลกที่ว่า โดยพื้นฐานแล้ว สังคม ไทยเป็นสังคมเกษตร และชุมชนชนบทประกอบเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ในอดีตสมัยที่ ป่ายังอุดมสมบูรณ์ วิธีการดำเนินชีวิตของประชาชนคนไทยส่วนใหญ่ก็อาศัยหาเลี้ยงชีพด้วยการ บุกเบิกหักล้างถางพง ทั้งทางราชการเองก็ยิ่งให้การส่งเสริมสนับสนุน ถึงขั้นรับรองสิทธิการใช้ ประโยชน์ในที่ทำกินที่บุกเบิกนั้นด้วย แม้กระทั่งเมื่อมีการเปิดประเทศเมื่อร้อยกว่าปีที่ผ่านมา ทาง ราชการมีนโยบายส่งเสริมการขยายพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อส่งออกหารายได้มาพัฒนาบ้านเมืองให้ ทันสมัย ก็ได้อาศัยชาวไร่ชาวนานี้เองที่ตอบสนองนโยบายของทางราชการ ทำการบุกเบิกหักล้าง ถางพงขยายพื้นที่ทำกินและเพิ่มผลผลิต จนเป็นผลให้ประเทศไทยมีชื่อเสียงในการส่งออกข้าวและ ผลผลิตอื่นๆ ทางเกษตร ตลอดจนในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมา ทางราชการมีนโยบายขยายพื้นที่ เพาะปลูกพืชไร่เพื่อส่งออก ก็ได้ชาวนาชาวไร่นี้เองที่สนองนโยบายการขยายผลผลิตและนำเงินตรา เข้าประเทศจนได้ชื่อว่าเป็นกระดูกสันหลังของชาติ หากแต่ในอีกด้านหนึ่ง กรมป่าไม้ก็มักกล่าวหา “ชาวบ้าน” หรือชาวไร่ชาวนาว่าเป็นผู้บุกรุกป่า ซึ่งแนวคิดและทัศนคติของกรมป่าไม้นั้น มิได้ให้ ความสนใจกับข้อเท็จจริงที่ว่า การบุกเบิกป่าของชาวนานั้นเป็นการตอบสนองนโยบายของรัฐมา ตั้งแต่ต้น กรมป่าไม้กลับถือตนเป็นเจ้าของป่าทั้งหมด และยึดเอาตัวอักษรของกฎหมายเป็นเกณฑ์ โดยมีได้คำนึงถึงวิถีชีวิตและประเพณีปฏิบัติอันมีมายาวนานแต่อดีต ซึ่งประชาชนได้บุกเบิกที่ทำ กินและทำการผลิตสนองความต้องการตามนโยบายของราชการเสมอมา มาตรการทางกฎหมาย และทัศนะของกรมป่าไม้จึงขัดแย้งกับสภาพความเป็นจริงตลอดมา ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวได้เคยทรงมีพระบรมราโชวาทถึงเรื่องนี้ไว้ว่า:

“ในป่าสงวนซึ่งทางราชการได้ขีดเส้นไว้ว่าเป็นป่าสงวนหรือป่าจำแนก แต่ว่าเราขีดเส้นไว้ ประชาชนก็มีอยู่ในนั้นแล้ว เราจะเอากฎหมายป่าสงวนไปบังคับคนที่อยู่ในป่าที่ยังไม่ได้สงวน แล้ว เพิ่งไปสงวนทีหลังโดยขีดเส้นบนเศษกระดาษก็ชอบกลอยู่ แต่มีปัญหาเกิดขึ้นที่เมื่อขีดเส้นแล้ว ประชาชนที่อยู่ในนั้นกลายเป็นผู้ฝ่าฝืนกฎหมาย ... แต่ว่าถ้าตามธรรมชาติ ใครเป็นผู้ทำผิด กฎหมาย ก็ผู้ที่ขีดเส้นนั่นเอง เพราะว่าบุคคลที่อยู่ในป่านั้นเขาอยู่มาก่อน เขามีสิทธิในทางเป็น

มนุษย์ หมายความว่าทางราชการบุกรุกบุคคล ไม่ใช่บุคคลบุกรุกกฎหมายบ้านเมือง" (สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2535)

แม้จะขัดแย้งกับความเป็นจริงทางสังคมและได้รับการท้วงติงจากพระบรมราชโองการข้างต้น หากแต่กฎหมายป่าไม้และยุทธวิธีในการจัดการป่าแบบวนวิทยาศาสตร์ ยังคงเน้นการอ้างสิทธิของรัฐเหนือผืนป่า และการกีดกันสิทธิตามจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น โดยมองว่าชาวบ้านเป็นศัตรูของป่ามาโดยตลอด การจัดการป่าตามแบบวนวิทยาศาสตร์ จึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำลายบทบาทและจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ในฐานะเป็นผู้จัดการ ใช้ประโยชน์และดูแลป่ามาในอดีต

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชาวบ้านหรือชุมชนท้องถิ่นจะถูกกำหนดนิยามด้วยภาษาของวนวิทยาศาสตร์ให้เป็นศัตรูตัวฉกาจของป่าของรัฐ หากแต่กฎหมายป่าสงวนแห่งชาติก็ไม่ได้มีการบังคับใช้อย่างเข้มงวด ในทางปฏิบัติ ชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ ยังคงใช้ประโยชน์และดูแลรักษาป่าของตนตามประเพณีสืบต่อไปได้ในระดับหนึ่ง หากแต่ในปีพ.ศ. 2532 การเกิดอุทกภัยหลายครั้งติดต่อกันนำไปสู่กระแสเรียกร้องให้ยกเลิกสัมปทานป่าไม้ทั่วประเทศและมีการประกาศปิดป่าอย่างถาวร แม้ว่าปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การลดลงและความเสื่อมโทรมของผืนป่าจะมีอยู่มากมายไม่ว่าจะเป็นการให้สัมปทานป่าโดยปราศจากการดูแลจัดการให้มีการปลูกทดแทน การบุกรุกป่าของนายทุน ความไม่มั่นคงในการใช้ที่ดิน การปลูกพืชพาณิชย์ ความไม่สมดุลของการพัฒนาระหว่างเมืองกับชนบท ตลอดจนระบบการบริหารจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจที่ไร้ประสิทธิภาพ หากแต่เหตุปัจจัยสำคัญเหล่านี้กลับไม่เคยได้รับการทบทวนตรวจสอบและพิจารณาแก้ไข (Yos 1992: 107) ในทางตรงกันข้าม กรมป่าไม้กลับเริ่มดำเนินนโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการป่าอย่างมีนัยสำคัญ

การปรับเปลี่ยนนโยบายจากการใช้ประโยชน์เชิงพาณิชย์มาสู่การอนุรักษ์แบบสุดโต่ง ทำให้กรมป่าไม้เริ่มดำเนินการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ต้นน้ำ และขยายโครงการปลูกป่าถาวรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อีกทั้งทำการเข้มงวดกวดขันการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านในพื้นที่อนุรักษ์เหล่านี้ การปรับเปลี่ยนนโยบายดังกล่าวส่งผลกระทบอย่างมากต่อชาวบ้านยากจน ซึ่งใช้ป่าเป็นแหล่งเก็บหาอาหารและทำมาหากินในชีวิตประจำวัน และเคยใช้ประโยชน์จากป่าตามจารีตประเพณีมาแต่เดิม ยิ่งไปกว่านั้น การประกาศพื้นที่อุทยานแห่งชาติและการปลูกป่าเพิ่มเติมมักเกิดปัญหาพื้นที่ทับซ้อนกับป่าชุมชนหรือไร่เหล้าซึ่งชาวบ้านใช้ประโยชน์มาแต่ดั้งเดิม การปรับเปลี่ยนนโยบายของกรมป่าไม้ ยังทำให้เกิดการนิยามความหมายใหม่ของจารีตประเพณีในการใช้ป่า ดังเช่น การห้ามมิให้ทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน และการตัดฟันโค่นเผา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตที่ดำเนินสืบทอดกันมาหลายร้อยปี กรมป่าไม้เริ่มบังคับใช้กฎระเบียบและข้อบังคับ

เหล่านี้ยิ่งเข้มข้นมากขึ้น จนทำให้ชาวบ้านในหลายๆ พื้นที่จำต้องละทิ้งประเพณีปฏิบัติและระบบการผลิตเดิมโดยสิ้นเชิง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการผลิตของชุมชนท้องถิ่น

นโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง และการบีบบังคับให้ชุมชนท้องถิ่นจำต้องละทิ้งประเพณีปฏิบัติเกี่ยวกับการผลิตและการจัดการป่า เป็นประเด็นปัญหาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด การจัดการป่าบนพื้นฐานของวิถีคิดแบบวนวิทยาศาสตร์เน้นการกีดกันสิทธิของชุมชนท้องถิ่นซึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่ามาแต่เดิม ภายใต้แนวคิดดังกล่าว การปิดล้อมและกีดกันสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเป็นหัวใจสำคัญต่อผลสำเร็จในการจัดการป่าอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำ ป่าที่มีระบบนิเวศเปราะบาง หรือการปลูกป่าถาวร นอกจากนั้น การป้องกันไฟป่า ได้รับการยกระดับให้เป็นประเด็นสำคัญในการสร้างหลักประกันว่าป่าที่ปลูกใหม่จะเจริญเติบโตขึ้นอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้เอง การเผาป่า หรือการเกษตรแบบตัดฟันโค่นเผา จึงเป็นประเพณีปฏิบัติที่ต้องได้รับการควบคุมและหยุดยั้งเพื่อประโยชน์สุขของวนวิทยาศาสตร์

การสูญเสียอำนาจในการควบคุมจัดการป่าและไร่เหล่านี้เป็นสิ่งที่กระทบกระเทือนความรู้สึกของชาวนาบนดอยภูคาเป็นอย่างยิ่ง และนำไปสู่ความรู้สึกขัดเคืองใจอย่างรุนแรง ลุงอิน ชาวละวะคนหนึ่งที่ถูกจับกุมเมื่อวันที่ 10 มกราคม 2542 อธิบายความรู้สึกนี้ได้อย่างชัดเจน:

“กรมป่าไม้มาแย่งชิงพื้นที่ป่าและไร่ข้าวของเราไป มันมาปล้นชิงทรัพย์สินของเรา ทั้งๆ ที่เราอยู่ที่นี่มาหลายร้อยปีแล้ว”

ในทัศนะของชาวละวะบนดอยภูคา ปฏิบัติการของกรมป่าไม้ มิได้แตกต่างไปจากการปล้นชิงทรัพย์สินของพวกเขา ชาวละวะอยู่ที่นี่มาเนิ่นนาน ทำมาหากินบนผืนดินแถบนี้อย่างเสรี ปราศจากการควบคุมบังคับหรือระเบียบกฎเกณฑ์จากภายนอก ชาวละวะจึงมั่นใจอย่างเต็มเปี่ยมต่อสิทธิอันชอบธรรมของตน ในการเป็นเจ้าของและใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินที่เป็นของพวกเขา มาแต่เดิม กฎเกณฑ์ของกรมป่าไม้ ซึ่งเพิ่งมากำหนดและบังคับใช้เมื่อไม่นานมานี้ จึงเป็นการริดรอนสิทธิและลงเอยด้วยการใช้กำลังบังคับและจับกุมอย่างไม่เป็นธรรม

แต่ในทัศนะของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ชาวละวะเป็นฝ่ายดื้อแพ่งและไม่เชื่อฟัง เจ้าหน้าที่รายหนึ่งเสนอว่า:

“เราได้เตือนชาวบ้านมาหลายครั้งแล้วว่า การเผาป่าในเขตอุทยานแห่งชาตินั้นเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย และยอมรับไม่ได้ เราจึงจำต้องจับกุมเป็นบทเรียนเพื่อให้เกรงกลัวต่อกฎหมายบ้านเมือง”

รากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งในเรื่องของป่าและที่ดินทำกิน ระหว่างกรมป่าไม้กับชาวนาชาวไร่บนที่สูง จึงอยู่ที่แนวคิดที่แตกต่างกันในเรื่องของระบบกรรมสิทธิ์และการถือครองที่ดินสำหรับชาวไร่แล้ว ผืนป่าและไร่เหล่าเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน คราวเรือนมีสิทธิในการใช้ซึ่งสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน การที่กรมป่าไม้ไม่เคยให้ความสนใจกับผืนป่าในบริเวณนี้มาก่อนไม่เคยเข้ามาดูแลรักษาและใช้ประโยชน์ ทำให้ชาวไร่มีความชอบธรรมในการอ้างสิทธิในฐานะเป็นเจ้าของผืนดินแถบนี้

ในบางแง่มุม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เป็นผลมาจากการต่อสู้ระหว่างชาวไร่ชาวนากับกรมป่าไม้ ชาวบ้านต่อสู้เพื่อหยดยืนอยู่บนแผ่นดินและเอาชีวิตรอด ส่วนกรมป่าไม้ต่อสู้เพื่อยึดครองความรู้ลึกซึ้งเชิงใจของชาวบ้านเป็นผลมาจากการที่สิทธิตามจารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติของพวกเขาถูกริดรอนโดยวาทวิทยาศาสตร์ การเข้ามาแย่งชิงผืนป่าและนำเอาระบบบริหารจัดการแบบอื่นเข้ามาใช้ จึงเป็นการปฏิเสธบทบาทของรัฐในการเป็นผู้อุปถัมภ์และสนับสนุนส่งเสริมให้ชาวบ้านทำการผลิตในภาคเกษตร และในขณะเดียวกันก็เป็นอันตรายต่อ “จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ” (Scott 1976: 2) และความมั่นคงของชาวไร่บนดอย

การต่อต้านของชาวบ้านจึงเริ่มต้นขึ้น ในช่วงแรกนั้น การท้าทายต่ออำนาจครอบงำเชิงพื้นที่ของกรมป่าไม้นั้นแสดงออกมาในรูปแบบของการท้าทายตรงๆ ในปี 2540 ชาวไร่บนดอยภูเขาได้ชุมนุมประท้วงต่อต้านโครงการประกาศอุทยานแห่งชาติดอยภูเขา ชาวบ้านในบริเวณนี้สามารถรวมตัวกันเป็นขบวนการทางสังคม และถึงกับข่มขู่จะใช้กำลังในขั้นรุนแรงเข้าต่อกรให้กรมป่าไม้ยุติการริดรอนสิทธิ มิเช่นนั้นจะเผาสำนักงานอุทยาน การใช้กำลังต่อสู้และท้าทายต่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้ของชาวไร่ครั้งนี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกับกรณีการต่อสู้ของชาวนาในอันตรประเทศ และอุทัยปุระ ซึ่งชาวบ้านป่าบุกเข้าโจมตีและทำร้ายร่างกายเจ้าหน้าที่ป่าไม้ (Haimendorf 1982: 90-92) หรือกรณีที่ชาวบ้านพร้อมอาวุธครบมือ แต่งกายเป็นสตรี ('Demoiselles') บุกเข้าโจมตีหน่วยลาดตระเวนป่าและเจ้าหน้าที่ตำรวจในเขตภูเขาของรัฐ Ariege ในฝรั่งเศสช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 (Sahlins 1994) รวมทั้งการก่อกบฏลุกฮือขึ้นของชาวบ้านป่าในอุตรขาน (Guha 2000: 187-189) และขบวนการ “จารขาน” และขบวนการ “ชิปโก้” ที่ชาวบ้านลุกฮือขึ้นต่อต้านการจัดการป่าของรัฐ (Sengupta 1988: 111-12) ในเวลาต่อมา องค์การพัฒนาเอกชนและองค์กรชาวบ้านในจังหวัดน่าน เริ่มเข้ามาทำหน้าที่คนกลางเพื่อจัดเวทีเจรจาระหว่างชาวไร่กับเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ การต่อสู้จึงเริ่มลดระดับความรุนแรงลงและหันมาใช้การเจรจาเพื่อหาข้อตกลงมากกว่าการใช้กำลังโดยตรง กลุ่มชาวไร่เองก็มีการพูดคุยและปรึกษาร่วมกันมากขึ้นเกี่ยวกับยุทธวิธีและรูปแบบในการต่อต้านการรุกรานของรัฐ อย่างไรก็ตาม ในขณะที่เวทีเจรจาต่อรองยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ชาวไร่ก็ยังคงยืนหยัดทำไร่หมุนเวียนและใช้ป่าในชีวิตประจำวันของตนดังเดิม

นอกจากการตีแผ่ในเรื่องของการทำงานไร่หมุนเวียนและการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าแล้ว การต่อต้านอำนาจครอบงำของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ยังแสดงออกในรูปแบบอื่นๆ แม้ว่าในชีวิตประจำวัน ชาวลัวะจะแสดงความอ่อนน้อมและยำเกรงต่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้ แต่ในเวลาเดียวกัน ชาวลัวะก็พยายามหลีกเลี่ยงและไม่ต้องการยุ่งเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ ชาวลัวะจำนวนไม่น้อยปฏิเสธที่จะเป็นลูกจ้างของสำนักงานอุทยานแห่งชาติดอยภูคา และการที่เด็กหนุ่มชาวลัวะบางคนทำงานเป็นลูกจ้างของอุทยาน ยังผลให้ผู้ใหญ่และคนเฒ่าคนแก่รู้สึกโกรธเคือง จนพ่อแม่หลายรายต้องออกปากห้ามไม่ให้ลูกหลานของตนทำงานให้กับอุทยาน ในวิถีคิดของชาวบ้าน ผืนป่าซึ่งพวกเขาไม่อาจเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เช่นเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่ถูกนำไปเป็นพื้นที่ปลูกป่าของอุทยาน ก่อให้เกิดความรู้สึกขุ่นเคืองใจ การต่อสู้และการต่อต้านจึงเกิดขึ้นจากประสบการณ์ของความอยุติธรรมและความรู้สึกถูกรังแก

ด้วยเหตุนี้เอง ในช่วง 4-5 ปีมานี้ ผืนป่าและไร่เหล้าจึงกลายมาเป็นพื้นที่แห่งการต่อต้าน ในแง่ที่ชาวบ้านรู้สึกว่าการเขาจำต้องต่อสู้เพื่อช่วงชิงพื้นที่ซึ่งเป็นของเขาแต่เดิม การรวมตัวกันของชุมชนเพื่อต่อต้านอำนาจจากภายนอกจึงเริ่มต้นขึ้นจากการก่อร่างสร้างตัวตนของพื้นที่ การตีความใหม่ของแนวคิดเกี่ยวกับเขตแดน และการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ การเมืองเรื่องพื้นที่จึงมีความคาบเกี่ยวสัมพันธ์กับการเมืองเรื่องอัตลักษณ์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เมื่อขอบเขตของความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่อย่างต่อเนื่อง การต่อต้านจึงเกี่ยวข้องกับการตีความพื้นที่ การกำหนดเขตแดน และในกรณีของดอยภูคา ยังเกี่ยวข้องกับการสร้างอัตลักษณ์ผ่านความเชื่อและพิธีกรรม

ทุกๆ ปีในช่วงสัปดาห์ที่สองของเดือนเมษายน ชาวลัวะจะผลิตใหม่และตีความหมายของ “บ้าน” ผ่านกระบวนการผลิตซ้ำของอัตลักษณ์แห่งความเป็นลัวะในฐานะเป็นรูปแบบหนึ่งของการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวลัวะในหมู่บ้านต่างๆ บนดอย ก่อนการเริ่มหยอดข้าวหรือฤดูกาลเพาะปลูก ชาวลัวะจะทำพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงปู่ ผีที่ทรงอำนาจที่สุดบนดอยภูคา เจ้าหลวงปู่เกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับชาวลัวะ และการอพยพของชาวลัวะขึ้นมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บนดอยภูคา ตำนานของเจ้าหลวงปู่ถูกจดจำ เล่าขาน และตีความใหม่ทุกปีเพื่อสร้างเสริมอัตลักษณ์ของชาวลัวะในฐานะเป็นชนกลุ่มแรกผู้ครอบครองแผ่นดินบริเวณนี้

ตามความทรงจำของชาวลัวะ เจ้าหลวงปู่เดิมมีชื่อว่าเจ้าจอม เป็นชาวพื้นราบอยู่แถบบริเวณบ้านแก้มบ้านล้าน อำเภอบัว ในบริเวณลำน้ำบัวแถบนี้ มีหินศักดิ์สิทธิ์ก้อนหนึ่ง เรียกว่า “หินสะโตก” มีลักษณะเหมือนขันโตก มีการกล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ของหินสะโตกว่า หากใครนับถือจะทำให้อยู่ยงคงกระพัน พันแทงไม่เข้า ในเวลาต่อมา มีการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในแถบนี้เพิ่มขึ้น ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าลดลง มีการแย่งชิงที่ดินทำกินระหว่างคน

พื้นราบกับคนลัวะซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่มาแต่เดิม อยู่มาปีหนึ่ง น้ำป่าไหลหลากท่วมท้นบ้านเรือนอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เมื่อน้ำลดชาวบ้านพบว่าหินสะโตกหายสาบสูญไปอย่างไร้ร่องรอย ชาวบ้านบางส่วนพากันตามหาหินสะโตกโดยเดินล่องตามลำน้ำ ส่วนเจ้าหลวงบัวได้พาชาวบ้านส่วนหนึ่งตามหาหินสะโตก แต่ด้วยเหตุผลใดไม่ปรากฏชัด เจ้าหลวงบัวเลือกที่จะเดินทวนน้ำขึ้นไป การเดินทางของชาวบ้านนั้นต้องเดินหาทุกลำห้วยที่เป็นสาขาของลำน้ำบัว จึงต้องใช้เวลานานหลายวัน เมื่อเสบียงหมด จึงต้องมีการหยุดพักเป็นครั้งคราวเพื่อหาปู ปลาและปลุกผักไว้เป็นอาหาร จุดแรกที่ชาวบ้านพักคือ “ห้วยสะกาด” ซึ่งเกิดจากการที่คณะของเจ้าหลวงบัวหวนผักกาดเพื่อปลุกเป็นอาหาร ต่อจากนั้น กลุ่มชาวบ้านก็ไปหยุดพักที่ “วังคร้ว” เพื่อเตรียมเสบียงอาหารในการทำครัว บริเวณนี้อยู่ใกล้กับบ้านเตยในปัจจุบัน ต่อจากนั้น คณะของเจ้าหลวงบัวก็ตามหาหินศักดิ์สิทธิ์ไปจนถึงบริเวณวังแวน โดยเจ้าหลวงบัวได้บนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เจ้าป่าเจ้าเขา ว่าหากหินศักดิ์สิทธิ์อยู่บริเวณใดก็ขอให้เจ้าหลวงบัวเป่าปี่แล้วกังวาลไพเราะ เมื่อมาถึงวังแวนเจ้าหลวงบัวเริ่มเป่าปี่และมีเสียงดังแต่ไม่มาก กลุ่มชาวบ้านเริ่มมีความหวังว่าหินศักดิ์สิทธิ์น่าจะอยู่บริเวณนี้ จึงเตรียมเสบียงและเดินทางทวนน้ำขึ้นดอยต่อไปจนถึง “บ้านสกุ๋น” เจ้าหลวงบัวจึงได้บนบานและเป่าปี่อีกครั้ง ปรากฏว่าปี่มีเสียงดังกังวาลไพเราะมาก ชาวบ้านรู้สึกดีใจจึงช่วยกันค้นหาและพบหินสะโตกบริเวณที่ใช้ประกอบพิธีเลี้ยงผีสืบมาจนถึงปัจจุบัน เจ้าหลวงบัวกลายมาเป็นผู้หน้าที่ได้รับการเคารพนับถือจากชาวบ้าน มีการนำเอาควายมาฆ่าเพื่อเลี้ยงเจ้าหลวงบัว จนเมื่อเจ้าหลวงบัวเสียชีวิตไปแล้ว และชาวลัวะอพยพขึ้นมาตั้งรกรากบนดอยภูคา ก็ยังมีการฆ่าควายเพื่อเลี้ยง “ผีเจ้าหลวงบัว” สืบมาเป็นประจำทุกปี จนถึงปัจจุบัน

ทุกๆ ปีก่อนจะมีการเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวลัวะดอยภูคาจะทำพิธี “ย่ำเขว้น” ซึ่งเป็นการสานสัมพันธ์ระหว่างชาวลัวะจากหมู่บ้านต่างๆ และเพื่อผลิตซ้ำความรู้สึกเป็นพี่น้องในหมู่ชาวลัวะ โดยชาวลัวะแต่ละบ้านจะเดินร้องรำทำเพลงไปที่เรือนของข้าวจ้างหรือผู้นำพิธีกรรมของหมู่บ้าน มีการเลี้ยงอาหารและเหล้าอู๋ ชาวลัวะจะเริ่มเดินย่ำเขว้นจากบ้านหนึ่งไปอีกบ้านหนึ่ง โดยเริ่มจากบ้านกอก บ้านจูน บ้านเตยห้วยงอน บ้านเตย กลาง บ้านเตยกิวเห็น บ้านน้ำบัวพัฒนา ใช้เวลาในการเดินย่ำเขว้นประมาณ 4-5 วัน ชาวลัวะเชื่อว่าการเดินย่ำเขว้นนั้นเป็นการระลึกถึงการเดินทางตามหาหินศักดิ์สิทธิ์ และในการเดินนั้น ผีเจ้าหลวงบัวจะประทับอยู่กับชาวบ้านเพื่อเดินทางไปเยี่ยมลูกหลานตามหมู่บ้านต่างๆ และให้พรกับชาวลัวะ พิธีย่ำเขว้นจึงเป็นการผลิตซ้ำความรู้สึกเป็นเจ้าของ “บ้าน” และผู้ครอบครองเป็นเจ้าของดอยภูคามาดั้งเดิม

เมื่อทำพิธีย่ำเขว้นเสร็จแล้ว ชาวลัวะจากบ้านต่างๆ ที่ย่ำเขว้นมาด้วยกันจะพากันไปยังหินสะโตก เพื่อเตรียมพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว โดยในวันแรกเป็นวันเตรียมงาน ชาวบ้านจะช่วยกันถางหญ้าให้เตียนโล่ง เป็นสัญลักษณ์ของการปิดกวาดข้อพิพาทบาดหมางระหว่างกันและกัน

แล้วช่วยกันสร้างห่อผีและที่ปักสำหรับค้างคืน เพื่อนอนเฝ้าเจ้าหลวงบัว ชาวบ้านจะช่วยกันหุงหาอาหารที่เก็บจากป่า รวมทั้งปลาในลำห้วย เพื่อแบ่งปันกันกิน ในวันรุ่งขึ้น ผู้นำหมู่บ้านจะทำพิธีขอขมาควายแล้วฆ่าเพื่อนำเอาหัว หางและเครื่องในไปทำพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวจำจะทำพิธีอัญเชิญเจ้าหลวงบัวตามคำสวดว่า

“ต่อแต่นี้ขอเชิญแม่ธรณี เจ้าจอม (ชื่อเดิมเจ้าหลวงบัว) ผีป่าและเจ้าที่เจ้าทางทั้งหลาย บัดนี้พวกเราได้นำอาหารมาเลี้ยงที่นี่แล้ว ขอให้ออกมาดื่มกินให้อิ่ม สิ่งศักดิ์สิทธิ์และผีทั้งหลาย บัดนี้เรามาพินาศจากถาง มาทำให้เปียกป่าบริเวณนี้ บัดนี้เราได้มาเลี้ยงแล้ว แม่ธรณี เจ้าหลวงบัว เราไม่ได้ละทิ้งท่าน ขอให้ท่านอย่าละทิ้งเรา”

จากนั้น ชาวบ้านจะนำเนื้อควายที่เหลือมาทำอาหารกลางวันแล้วแบ่งปันกัน จากนั้นจึงยิงปืนขึ้นฟ้าแล้วแยกย้ายกันกลับไป ในการผลิตข้าวฟ้าย่ำเขว้นและพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวลัวะได้ต่อยอดย้าสิทธิอันชอบธรรมของตนในการครอบครองและใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินบนดอยภูเขา การผลิตข้าวตำนาน ความเชื่อและพิธีกรรมเป็นเครื่องมือที่ชาวลัวะใช้ในการขีดเส้นพรมแดนและปักรั้วรอบอาณาบริเวณของตน ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวลัวะวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับผืนป่า วนวิทยาศาสตร์ได้คุกคามที่จะทำลายความสัมพันธ์นี้ ด้วยการรื้อถอนและกีดกันสิทธิของชาวลัวะเหนือผืนป่า และชักนำระบบการจัดการแปลกปลอมเข้ามาแทนที่ประเพณีปฏิบัติเดิม โดยนัยนี้ การต่อต้านของชาวลัวะได้นำเสนอให้เรามองเห็นประเด็นปัญหาอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรก คือ แนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิและการถือครองที่ดินที่ถกเถียงกันระหว่างชาวลัวะกับกรมป่าไม้ และด้านที่สอง คือความขัดแย้งในแนวคิดด้านการจัดการป่า ความขัดแย้งดังกล่าววางอยู่บนพื้นฐานของวิธีคิดที่แตกต่างกัน อีกทั้งการให้ “ความหมาย” เกี่ยวกับที่ดินและผืนป่าที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง วนวิทยาศาสตร์คุกคามและเป็นอันตรายต่อระบบการผลิต วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวนาชาวไร่บนดอย การต่อต้านวนวิทยาศาสตร์จึงจำต้องกระทำด้วยการนำเสนอระบบการจัดการและความหมายของผืนป่าที่แตกต่างออกไป

ในการค้นหาความหมายของผืนป่าที่แตกต่างไปจากกรมป่าไม้นี้เอง ดอยภูคาจึงถูกตีความใหม่ให้กลายมาเป็นพื้นที่ ทั้งในด้านของระบบการผลิตและระบบสัญลักษณ์ ดอยภูคามิได้เป็นเพียงภูเขา หากแต่เป็นบ้าน เป็นที่พักพิง เป็นพื้นที่ซึ่งชาวลัวะพำนักอาศัยบนผืนพิภพแห่งนี้ และเป็น “สถานที่ต่อสู้” ระหว่างชาวลัวะกับกรมป่าไม้ ดอยภูคาจึงเป็นทั้งสัญลักษณ์ทางด้านประวัติศาสตร์ ความเป็นชุมชน ความเป็นชาติพันธุ์และความยึดมั่นผูกพันของชาวลัวะในฐานะพี่น้อง ดอยภูคาคือดินแดน เขตแดน และต้นกำเนิดของขบวนการทางสังคม ผืนดินที่ซึ่งเขตแดนแห่งความเป็นชาติพันธุ์ได้รับการรื้อถอนและปักปัน ประวัติศาสตร์ถูกตีความและผลิตใหม่ และความ เป็นลัวะกับไร่หมุนเวียนสนิทแนบแน่นจนไม่อาจแยกออกจากกันได้

การตอกย้ำสิทธิของชาวไร่เหนือผืนป่าและไร่เหล่าของพวกเขา เป็นการเพียรร้องผ่านเสียงและรูปแบบการต่อต้านอันหลากหลายในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่ในกระบวนการผลิตทางการเกษตร ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่กับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ไปจนถึงในตำนาน เรื่องเล่าและพิธีกรรมทางศาสนา สิทธิอันชอบธรรมของชาวไร่วางอยู่บนพื้นฐานของการเป็นผู้บุกเบิก ครอบครอง ใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินบริเวณนี้เป็นกลุ่มแรกสืบทอดต่อกันมาโดยไม่ขาดสาย รวมทั้งสายสัมพันธ์ระหว่างความเป็นไร่กับผืนดินแห่งนี้ แม้กระนั้นก็ดี ความรู้สึกเป็นเจ้าของบ้าน อีกทั้งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไร่กลับมิได้หยุดนิ่งตายตัว ในทางตรงกันข้าม การก่อร่างสร้างตัวของความหมายในเรื่องของพื้นที่และอัตลักษณ์เป็นเรื่องของยุทธศาสตร์ในการต่อสู้และต่อรอง “พื้นที่” เหล่านี้จึงเลื่อนไหล ปรับเปลี่ยน และวางอยู่บนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อสู้ระหว่างชาวไร่กับคนอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าหน้าที่ป่าไม้และคนพื้นราบ

การเมืองเรื่องดอยภูคาจึงเป็นการเมืองเรื่องพื้นที่ ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านการต่อสู้แย่งชิงผลประโยชน์ทั้งทางด้านวัตถุและการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ ดอยภูคาเป็นทั้งพื้นที่ของการต่อสู้และเป็น “อุปมาอุปไมย” หรือสัญลักษณ์แห่งพื้นที่ซึ่งมีประวัติศาสตร์แทรกซึมอยู่ในทุกอณูของผืนดิน การต่อต้านนวนิยายศาสตร์และการใช้เทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ของกรมป่าไม้ วางอยู่บนพื้นฐานของการล้มเลิกอดีต การสร้างใหม่ของความทรงจำว่าด้วยการพลัดถิ่น ความไร้รากและการถูกขับไล่ออกจาก “บ้าน” เดิมของตนบนพื้นราบ การปฏิเสธและต่อต้านเทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ จึงวางอยู่บนพื้นฐานของการต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่และความเป็นชาติพันธุ์ของตน

บทส่งท้าย

สำหรับชาวนาชาวไร่และชนชายขอบผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เริ่มมีความหมายในฐานะเป็นตัวแทนของความเป็นบ้าน ความเป็นชุมชน พื้นที่ที่ปลอดภัย พื้นที่ซึ่งพวกเขาไม่จำเป็นต้องอธิบายตนเองต่อคนนอก ความเป็นชาติพันธุ์กับพื้นที่เริ่มมีความหมายแบบสนิทชิดกันมากขึ้น เมื่อมีการล้มเลิกอดีตและการโยยหาความสุขในอดีตซึ่งอาจไม่เคยมีจริง ความรู้สึกโยยหาที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการมองข้ามความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความแตกต่างและการกีดกันสิทธิ (Kondo 1996: 210) การเปิดพื้นที่ทางสังคม การสร้างบ้าน ความเป็นชุมชนและความเป็นชาติพันธุ์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชนชายขอบในปัจจุบัน อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิใช่สิ่งที่หยุดนิ่งตายตัวอีกต่อไป แต่กลับกลายมาเป็นผลผลิตแห่งการต่อสู้ที่เลื่อนไหลไปตามบริบทและสถานการณ์

การที่เปลี่ยนแปลงไป อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ยังเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับยุทธวิธีทางการเมืองและ การตีความประวัติศาสตร์ (Martin and Mohanty 1986: 210)

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงมิใช่ผลผลิตของเชื้อชาติ ชนชาติ และวัฒนธรรม (Miron 1999: 80-81) หากแต่อัตลักษณ์ถูกสร้างขึ้นและสร้างใหม่เป็นกระบวนการอย่างสัมพันธ์กับบริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และการเลื่อนไหลของเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ประเด็นสำคัญในการทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในลักษณะสัมพันธ์จึงอยู่ที่ว่า อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไม่อาจดำรงอยู่อย่างโดดๆ แยกออกจากความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่นๆ กระบวนการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ในบริบทของความเป็นชาติพันธุ์ จึงไม่อาจแยกออกได้จากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสัญลักษณ์

การที่ประเด็นเรื่อง “ความเป็นชาติพันธุ์” (ethnicity) กลายเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจจากประชาคมโลก ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ให้กับการเมืองเชิงวัฒนธรรมแบบใหม่ ที่ซึ่งชาวนาผู้อ่อนแอสามารถก่อร่างสร้างตัวตนและยืนหยัดท้าทายการรุกรานของรัฐชาติ การทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์และชีวิตตัวตนของชาวชนบทกลุ่มต่างๆ จึงไม่อาจพิจารณาแยกออกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ชนเหล่านี้มีกับชนกลุ่มอื่นๆ ทั้งในทางวัฒนธรรมเศรษฐกิจและการเมือง การทำความเข้าใจกับกระบวนการสร้างอัตลักษณ์และตัวตนทางสังคมของชาวนาและชนชายขอบ จึงสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการทำความเข้าใจ “ชาติพันธุ์” ในฐานะเป็น “เวทีการต่อสู้ทางวัฒนธรรม” ที่ซึ่งพรมแดนถูกรื้อถอนและปักใหม่อยู่ตลอดเวลา การปรับเปลี่ยนพรมแดนทางวัฒนธรรมทำให้เราจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับความขัดแย้งเชิงคุณค่าและอุดมการณ์ทางสังคมที่เลื่อนไหลไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้วิธีคิดเช่นนี้ ความขัดแย้งถูกยกระดับให้กลายเป็นบรรทัดฐานทางสังคม ความขัดแย้งและการต่อสู้มีใช้สิ่งที่เลวร้ายหรือสร้างความแตกแยก หากแต่ความขัดแย้งเป็นรากฐานแห่งพลวัตทางสังคม

บทที่ 3

ทุนวัฒนธรรมของชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์

การกระทำหรือปฏิบัติการทางสังคมทั้งหมด ตามทัศนะของปีแอร์ บูร์ดิเยว (Bourdieu 1977: 178) เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายหรือ “ผลประโยชน์” (interest) บางอย่างเสมอ ไม่มีการกระทำใดที่เลื่อนลอยไร้จุดหมาย บูร์ดิเยวได้นำเอาตรรกะแห่งการคาดคำนวณผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐศาสตร์ มาประยุกต์ใช้เพื่อนำเสนอแนวคิดที่ว่า ปฏิบัติการทางสังคมทั้งหมดเป็นไปเพื่อผลกำไร ทั้งทางด้านวัตถุและทางด้านสัญลักษณ์ ผลประโยชน์ทางด้านวัตถุและสัญลักษณ์ จึงเป็นรูปแบบสองประการของผลประโยชน์สำคัญในทุกสังคม ในเวลาต่อมา บูร์ดิเยว (Bourdieu 1990: 16) ยังได้นำเอาแนวความคิดที่มองปฏิบัติการทางสังคมในฐานะเป็น “ยุทธวิธี” (strategy) เพื่อนำเสนอประเด็นหรือมุมมองที่ว่าปฏิบัติการของมนุษย์นั้นมีพื้นฐานอยู่ที่ผลประโยชน์ และมนุษย์ในฐานะผู้กระทำ พยายามอย่างต่อเนื่องที่จะสร้างประโยชน์สูงสุด จากสถานการณ์ต่างๆ ที่เขาและเธอกำลังเผชิญหน้าและใช้ชีวิตอยู่

ในทัศนะของบูร์ดิเยว มนุษย์ผู้กระทำทุกคนคือนักสะสมทุน และลงทุนเพื่อมุ่งหวังผลกำไร บูร์ดิเยวได้นำเอาแนวคิดเรื่อง “ทุน” ของมาร์กซ์มาขยายสู่รูปแบบของความสัมพันธ์เชิงอำนาจอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนในด้านของวัตถุ ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนสัญลักษณ์ ในชีวิตประจำวันปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างนำเอาทุนประเภทต่างๆ ที่มีอยู่ไปใช้เพื่อเพิ่มพูนฐานะตำแหน่งทางสังคมของตนให้สูงขึ้นหรืออย่างน้อยก็รักษาไว้มิให้ตกต่ำไปจากเดิม ทรัพยากรกลายเป็นทุนเมื่อถูกนำมาใช้ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และเป็นเป้าหมายของการต่อสู้แย่งชิงในสนามแห่งการแข่งขันในสังคมชาวนา ความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนแต่ละแห่งมิได้วางอยู่บนพื้นฐานของที่ดิน สัตว์เลี้ยง และเครื่องมือการผลิตอื่นๆ เท่านั้น หากแต่วางอยู่บนพื้นฐานของทุนทางวัฒนธรรมในด้านของภูมิ

ปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร ตลอดจนวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ และเครือข่ายของเพื่อนบ้านและสมัครพรรคพวกที่ประกอบเป็นกลุ่มบนพื้นฐานของพันธะผูกพันทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ที่กลายมาเป็นจารีตประเพณีเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ ซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ยามต้องการ ในสังคมสมัยใหม่ การแสวงหางานและรายได้ในตลาดแรงงานจำเป็นต้องพึ่งพาทุนทางวัฒนธรรมในรูปของปริญญา และประสบการณ์การทำงาน รวมทั้งทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายของเพื่อนและวงศ์ตระกูล

แนวคิดของบูร์ดิเยวี่ในเรื่องของทุนทางวัฒนธรรม ครอบคลุมทรัพยากรมากมายหลายชนิดด้วยกัน รวมทั้งหลักฐานการศึกษา ความเชี่ยวชาญ หรือความสามารถพิเศษต่างๆ เช่น ความสามารถในการพูด ความรอบรู้ในด้านกีฬา ตลอดจน สุนทรียและรสนิยมทางด้านอาหารและดนตรี เป็นต้น (Swartz 1997: 75-77) บูร์ดิเยวี่พัฒนาแนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมขึ้นจากความพยายามที่จะทำความเข้าใจและอธิบายผลการเรียนที่แตกต่างกันของเด็กๆ ที่มาจากครอบครัวที่มีพื้นเพทางสังคมใกล้เคียงกันแต่มีพื้นฐานทางด้านการศึกษากันต่างกัน ท่านเสนอว่าแนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมช่วยให้เรามีทางเลือกในการอธิบายเพิ่มขึ้นไปจากแนวความคิดเดิมที่มองว่า ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการศึกษา เป็นผลมาจากสติปัญญาที่แตกต่างกันของเด็ก ในทางตรงกันข้าม บูร์ดิเยวี่มองว่าความสำเร็จหรือล้มเหลวในการศึกษา อาจได้รับการอธิบายได้ดีกว่าหากพิจารณาจากปริมาณและประเภทของทุนทางวัฒนธรรมที่เด็กได้รับจากครอบครัว แทนที่จะมุ่งเน้นความสามารถเฉพาะตัวหรือผลสัมฤทธิ์อันเกิดจากพรสวรรค์ของเด็กเพียงอย่างเดียว

บูร์ดิเยวี่ (Bourdieu 1986: 242-243) ยังได้แบ่งแยกทุนทางวัฒนธรรมออกเป็น 3 รูปแบบด้วยกัน รูปแบบแรก เป็นทุนทางวัฒนธรรมที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมหรือการซึมซับรับเอาคุณค่าต่างๆ ที่มีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละชนชั้น มาเป็นคุณค่าส่วนตน ซึ่งรวมทั้งทัศนคติเกี่ยวกับประเด็นปัญหาทางสังคมวัฒนธรรม ไปจนถึงรสนิยมในการดื่มไวน์ ความชื่นชมในการเสพศิลปะและดนตรี ทุนทางวัฒนธรรมรูปแบบที่สอง เป็นเรื่องของวัตถุ เช่น หนังสือ กวีนิพนธ์ ภาพวาด ประติมากรรม หรือเครื่องมือทดลองทางวิทยาศาสตร์ ส่วนทุนทางวัฒนธรรมรูปแบบที่สาม เป็นเรื่องของสถาบัน เช่น สถาบันการศึกษา การประศาสน์ปริญญาบัตรเพื่อแสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในระดับต่างๆ เป็นต้น

แนวคิดเรื่องทุนของบูร์ดิเยวี่มีนัยสำคัญอย่างยิ่ง ต่อการศึกษาทางด้านสังคมวิทยา โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจ บูร์ดิเยวี่ไม่เพียงแบ่งทุนออกเป็นประเภทต่างๆ และชี้ให้เห็นถึงรูปแบบของทุนแต่ละประเภทเท่านั้น แต่บูร์ดิเยวี่ยังแสดงให้เห็นว่าทุนประเภทต่างๆ นั้นสามารถสลับสับเปลี่ยนและแปลงตนจากทุนประเภทหนึ่งไปเป็นทุนอีกประเภทหนึ่งได้ และรูปแบบของการแปลงทุนจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละสังคมวัฒนธรรม โดยปกติแล้ว เรา

สามารถแปลงทุนทางเศรษฐกิจไปเป็นทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม ได้ง่ายด้ายกว่าการแปลงทุนทางวัฒนธรรมหรือทุนทางสังคมไปเป็นทุนทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม เราอาจจัดหาหรือได้มาซึ่งสินค้าและบริการบางอย่างโดยการใช้ทุนทางเศรษฐกิจ ในขณะที่สินค้าและบริการบางอย่างอาจแลกมาได้โดยการใช้ทุนทางสังคมหรือทุนวัฒนธรรมเท่านั้น นักการเมืองบางคนอาจใช้ทุนทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานสำคัญของการหาเสียง แต่ในขณะเดียวกันเขาก็จำเป็นต้องใช้ทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายหัวคะแนน และทุนวัฒนธรรมในแง่ของการเป็นคนท้องถิ่น หรือความเข้าใจในวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อเป็นทุนในการต่อสู้ทางการเมืองเพื่อให้ได้รับเลือกตั้ง เป็นต้น

แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นรูปแบบหนึ่งของทุน ช่วยชี้ให้เราตระหนักถึงมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แฝงอยู่ในทรัพยากรทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งศักยภาพของการที่ทุนวัฒนธรรมจะปรับเปลี่ยน หรือแปลงเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ บุรีเดียวิโต้แย้งแนวคิดของพวกมากชีสต์รุ่นเก่า ที่เน้นความสำคัญของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและชนชั้นว่า ละเลยความสำคัญของมิติทางด้านสัญลักษณ์ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ บุรีเดียวิเสนอว่าแม้ในสังคมอุตสาหกรรมรูปแบบหลักของอำนาจและการครอบงำได้ปรับเปลี่ยนจากการใช้กำลังบังคับและการใช้ความรุนแรง ไปสู่การใช้สัญลักษณ์เป็นยุทธวิธีในการหลอกล่อและครอบงำประชากรกลุ่มต่างๆ จุดเน้นตรงนี้เองที่ทำให้บุรีเดียวิสนใจบทบาทของกระบวนการทางวัฒนธรรม ตลอดจน ผู้ผลิตวัฒนธรรม (cultural producers) และสถาบันต่างๆ ในกระบวนการครอบงำเชิงสัญลักษณ์และการสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เหลื่อมล้ำในสังคม

ตามทัศนะของบุรีเดียวิ อำนาจเชิงสัญลักษณ์มีความสำคัญแทบเท่าเทียมกับอำนาจทางเศรษฐกิจเลยทีเดียว อำนาจเชิงสัญลักษณ์เป็นอำนาจในการครอบงำผ่านการสร้างความชอบธรรม (legitimacy) หรือที่มากซ์เรียกว่าอุดมการณ์ (ideology) บุรีเดียวินิยามอุดมการณ์หรือที่เขาเรียกว่าความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (symbolic violence) ว่าเป็นศักยภาพในการสร้างและยึดเหนี่ยวรูปแบบ และวิธีการทำความเข้าใจและปรับตัวเข้ากับสังคมด้วยการนำเสนออำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองในรูปแบบที่กลบเกลื่อนหรือปิดบังซ่อนเร้นอำนาจที่แท้จริงเอาไว้ การใช้อำนาจจำเป็นต้องมีความชอบธรรมบางอย่างที่สร้างให้เกิด “ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน” หรือสำนึกที่ผิดพลาดเกี่ยวกับการใช้อำนาจนั้น บุรีเดียวิมองว่าสำนึกที่ผิดพลาดเกิดจากการ “สร้าง” ปฏิเสธผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองที่แฝงเร้นอยู่ในกิจกรรมทุกประเภท นั่นคือ ตรรกของผลประโยชน์ที่เป็นพื้นฐานของกิจกรรมทุกอย่าง ถูกทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปว่าเป็นเรื่องของกาไม่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้อง ปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์หลอกล่อหรือบิดเบือนความสนใจไปจากผลประโยชน์ที่อยู่ในกิจกรรมเหล่านั้นและทำให้ดูราวกับว่ากิจกรรมนั้นเกิดขึ้นและดำเนินไปโดยไม่มีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้อง กิจกรรมหรือการกระทำบางอย่างอาจสร้างให้เกิดอำนาจเชิง

สัญลักษณ์หรือความชอบธรรมขึ้นได้ เมื่อกิจกรรมนั้นถูกนำเสนอในลักษณะที่แตกต่างหากจากผลประโยชน์ที่อยู่เบื้องหลัง และทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนว่าเป็นกิจกรรมที่ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝงเลยแม้แต่น้อย

ปัจเจกบุคคลและกลุ่มซึ่งสามารถกลบเกลื่อน และปรับเปลี่ยนผลประโยชน์ส่วนตนไปสู่การนำเสนอว่าไม่มีผลประโยชน์อะไรเกี่ยวข้องในกิจกรรมบางอย่าง สามารถสะสมหรือเพิ่มพูนทุนสัญลักษณ์ของตนได้ (Bourdieu 1990: 118) ทุนสัญลักษณ์จึงหมายถึงทุนที่ถูกปฏิเสธ (denied capital) นั่นคือ ผลประโยชน์ถูกกลบเกลื่อนภายใต้การกระทำที่ดูดีแล้ว ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝง ความสำคัญของทุนสัญลักษณ์เกิดจากการปฏิเสธทุนทางเศรษฐกิจ ทุนสัญลักษณ์เป็นรูปแบบหนึ่งของอำนาจซึ่งคนทั่วไปมักไม่มองว่าเป็นอำนาจ หากแต่เป็นการยอมรับ เป็นความจงรักภักดีและความซื่อตรงมั่นคง ในความสัมพันธ์ทางสังคมชุดใดชุดหนึ่ง บุรีเดียวยกตัวอย่างการแลกเปลี่ยนของขวัญของก้านิลในสังคมชาวนาคาบิเลีย ซึ่งแบบแผนของการแลกเปลี่ยนกลบเกลื่อนหรือทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายแท้จริงของการแลกเปลี่ยน ในทำนองเดียวกัน ปฏิบัติการของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ลงพื้นที่ไปเยี่ยมชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นการไปงานแต่งงาน หรือไปช่วยงานศพ ล้วนแล้วแต่ถูกนำเสนอว่าเป็นการแสดง “น้ำใจ” แต่คนคุ้นเคยทั้งๆ ที่การกระทำดังกล่าวคือการเปลี่ยนทุนเศรษฐกิจ ในรูปของเงินและสิ่งของช่วยเหลือต่างๆ ให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ นั่นคือ การสร้างภาพของคนดีมีน้ำใจซึ่งอาจเปลี่ยนไปเป็นความชอบธรรม ที่จะได้รับเลือกตั้งเป็นตัวแทนเข้าไปในสภาผู้แทนราษฎรอีกในอนาคต ในทำนองเดียวกัน การบริจาคเงินเพื่อทำทานโดยบริษัทขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการแจกผ้าห่มของเปียร์ยี่หื้อดง หรือการเป็นเจ้าของภาพถ่ายทอดสตฟุตบอลโลก ก็คือความพยายามที่จะสะสมทุนสัญลักษณ์ โดยการปรับเปลี่ยนทุนเศรษฐกิจไปสู่การจัดกิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เพื่อสร้างภาพลักษณ์และการยอมรับจากสาธารณชน

เช่นเดียวกับทุนประเภทอื่นๆ ทุนสัญลักษณ์อาจถูกใช้จนร่อยหรอไป หรือได้รับการสะสมจนเพิ่มพูนขึ้น หรืออาจปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นทุนประเภทอื่นๆ หรือใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจบางชุด บุรีเดียวยังให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับบทบาทของผู้ผลิตวัฒนธรรม (cultural producers) เช่น ผู้นำ ครู นักเขียน นักวิชาการ ศิลปิน นักบวช สื่อมวลชน ฯลฯ ในการทำงานที่สร้างความชอบธรรมให้กับการจัดระเบียบสังคมโดยการสร้างทุนสัญลักษณ์

การศึกษาสังคมชาวนาไทยภาคเหนือในบทนี้จะให้ความสนใจกับการนำเอาแนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรมของบุรีเดียวยุโรปศึกษาทำความเข้าใจ สัมพันธภาพระหว่างการผลิตทางวัฒนธรรมของชาวกะเหรี่ยง กับเศรษฐศาสตร์การเมืองด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ หรือความพยายามของผู้นำชาวกะเหรี่ยงในการผลิต และสะสมอำนาจเชิงสัญลักษณ์โดยการใช้ทุนทางวัฒนธรรมในรูปของ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นความรู้ในการจัดการผลิตและการจัดการทรัพยากร พิธีกรรม และคติชนต่างๆ เพื่อนำเสนอภาพลักษณ์สร้างการยอมรับ และความชอบธรรมในการดำเนินชีวิต อยู่ร่วมกับป่าได้อย่างยั่งยืน

ตลอดช่วงเวลาสองทศวรรษที่ผ่านมา ปรากฏมีงานเขียน สารคดี บทความ งานวิจัยของ นักวิชาการ ตลอดจน องค์กรเอกชนต่างๆ ที่ได้นำเสนอภาพของชาวกะเหรี่ยงในฐานะที่เป็น “กลุ่ม ชนที่รักป่า” และเป็นนักอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมชั้นเลิศ ผู้ผลิตวัฒนธรรมกะเหรี่ยงประสบความสำเร็จอย่างงดงาม ในการกระตุ้นกระแสสภาพแวดล้อมนิยม ตลอดจน ประเด็นในเรื่องของความ เป็นชาติพันธุ์ ด้วยการนำเอาองค์ประกอบทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อ ประเพณี คุณค่า และภาษา มาเป็นทุนวัฒนธรรมหรือเป็น “หน้าตัก” ของกลุ่มชาติพันธุ์ในการต่อสู้ ต่อรอง ตีความ และนิยามความหมายของการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับป่า ซึ่งเป็นประเด็นขัดแย้งระหว่างรัฐ กับชาวไร่ ชาวนาหลายกลุ่ม ผู้นำชาวกะเหรี่ยงสามารถนำเอาทุนวัฒนธรรมมาใช้เพื่อนำเสนอภาพ ลักษณะของ “คนรักป่า” เพื่อสะสมทุนสัญลักษณ์ และสร้างความชอบธรรมในการดำรงอยู่ของชาว กะเหรี่ยงในพื้นที่ป่าได้ในระดับหนึ่ง ในกระบวนการดังกล่าว การสร้างภาพลักษณ์ที่ปรับเปลี่ยน จากความเป็นคน “กะเหรี่ยง” หรือชาวเขา ไปสู่ความเป็น “ปกากะญอ” หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่รักและ ห่วงแหนป่า อีกทั้งมีภูมิปัญญาความรู้ในการจัดการทรัพยากร ล้วนแล้วแต่เกิดจากกระบวนการ สะสมทุนวัฒนธรรมและการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมไปสู่อำนาจเชิงสัญลักษณ์ การสะสมและ ปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมกลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อสู้กับอำนาจรัฐ ไม่เพียงในการสร้าง ความชอบธรรมของชาวกะเหรี่ยงในการใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่ป่าต่อไปเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการต่อสู้ เพื่อกำหนดนิยามความหมายของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์อีกด้วย

ชาวกะเหรี่ยงในลุ่มน้ำแม่วาง

บ้านหนองเต่าเป็นชุมชนกะเหรี่ยงที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ในจังหวัดเชียงใหม่ หมู่บ้านตั้งอยู่ในระดับความสูง 1,100 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล อาณาบริเวณทั้งหมดของหมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่กว่า 8,000 ไร่ พื้นที่ประมาณ 1,500 ไร่ถูกจัดให้เป็นที่อยู่อาศัยและพื้นที่การเกษตร พื้นที่ประมาณ 4,000 ไร่เป็นเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของหมู่บ้าน พื้นที่ 1,000 ไร่เป็นป่าใช้สอยสำหรับการเก็บเห็ด หน่อไม้ พืชและอาหารของชาวบ้าน ส่วนพื้นที่อีก 1,500 ไร่เป็นป่าพิธีกรรมของหมู่บ้าน ผืนป่าบริเวณลุ่มน้ำแม่วางเป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายทางชีวภาพสูง ยิ่ง ทั้งในด้านของความหลากหลายของระบบนิเวศ ตั้งแต่ป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ ป่าสนเขา ป่าดิบแล้ง ไปจนถึงป่าดิบเขาบนยอดดอย ผืนป่าแถบนี้ยังคงอุดมไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร สมุนไพร

และสัตว์ป่านานาชนิด อีกทั้งยังเป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำลำธารกว่า 20 สาย รวมทั้ง ห้วยแม่สะป๊อก ซึ่งเป็นแหล่งน้ำสำคัญหล่อเลี้ยงผลผลิตและประชาชนแถบนี้มาเนิ่นนาน ปัจจุบันบ้านหนองเต่ามีประชากรทั้งสิ้น 564 คน และมีครัวเรือน 114 ครัวเรือน อาชีพหลักของชาวบ้านแถบนี้คือ การทำนาและไร่ข้าว รวมทั้งการปลูกพืชพาณิชย์หลากหลายชนิด ดอกไม้และผลไม้

บ้านหนองเต่าในอดีตเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนลัวะโบราณ ดังปรากฏหลักฐานในรูปของศาสนสถานหลายแห่ง รวมทั้งป่าเมี่ยงเดิมของชาวลัวะอีกด้วย ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านหนองเต่าเล่าว่าบรรพบุรุษของชาวกะเหรี่ยงอพยพเข้ามาตั้งรกรากในแถบนี้เมื่อ 274 ปีมาแล้ว เรื่องเล่าดังกล่าวสอดคล้องกับงานศึกษาของ Mischung (1986) และ Renard (1986) ที่เสนอว่าหมู่บ้านกะเหรี่ยงสกอร์หลายแห่งในเขตอำเภอแม่วาง แม่ลาหลวงและแม่แจ่ม เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากพม่าเมื่อกว่าสองร้อยปีมาแล้ว ชาวกะเหรี่ยงบางกลุ่มมีความเชี่ยวชาญในการเลี้ยงช้างและการทำไม้ และอพยพเข้ามาเพื่อทำงานรับจ้างให้กับบริษัททำไม้ของอังกฤษ หลังหมดสัมปทานก็ตั้งรกรากลงหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในบริเวณนี้สืบมา หลังหมดยุคทำไม้ของอังกฤษ สัมปทานไม้ก็ใช้ว่าจะสิ้นไปจากดินแดนแถบนี้ ในปี พ.ศ. 2484 ปีเดียวกับที่พระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 หรือพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติฉบับแรกได้รับการประกาศใช้ ก็มีการให้สัมปทานไม้ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างแก่บริษัทเอกชนของคนไทย ส่งผลให้ขบวนการตัดไม้ลามเข้าสู่พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน อันเป็นที่อยู่ของชาวกะเหรี่ยงหลายหมู่บ้านด้วยกัน ในขณะเดียวกัน รัฐบาลในสมัยนั้นเริ่มส่งเสริมให้มีการปลูกฝิ่นอย่างถูกต้องตามกฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณขุนห้วยแม่สะป๊อก ซึ่งมีพื้นที่และสภาพอากาศเหมาะสมสำหรับปลูกฝิ่น ชาวม้งบริเวณขุนห้วยแม่สะป๊อกเริ่มปลูกฝิ่น โดยได้รับการว่าจ้างและหนุนเสริมจากหน่วยงานราชการอย่างเป็นล่ำเป็นสัน โดยชาวกะเหรี่ยงบางส่วนกลายมาเป็นลูกจ้างในไร่ฝิ่นของชาวม้งไปด้วย ส่งผลให้ชาวกะเหรี่ยงบางคนเริ่มติดฝิ่น การปลูกฝิ่นในระบบความสัมพันธ์เชิงการค้าและการว่าจ้างแรงงานกับชาวม้ง ยังมีบทบาทสำคัญทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงหลายแห่งในลุ่มน้ำแม่วาง ต้องเผชิญหน้ากับปัญหานี้สินอย่างรุนแรง (Cohen 1984: 153-165) ในขณะเดียวกัน ขบวนการทำไม้เถื่อนก็เริ่มลุกลามจากพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างรุกขึ้นมาทางเหนือ รวมทั้งมีการล่าสัตว์ป่าในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนบนด้วย พื้นที่ป่าบริเวณนี้ถูกทำลายจนลดลงอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเริ่มติดฝิ่นจนก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมาอย่างมากมาย แม้ว่าฝิ่นจะถูกยกเลิกอย่างเป็นทางการในปีพ.ศ. 2501 หากแต่ในบริเวณลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ก็ยังคงมีการปลูกฝิ่นต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงปีพ.ศ. 2525 ช่วงปีพ.ศ. 2505 พระสงฆ์คาทอลิกเริ่มเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในแถบลุ่มน้ำแม่วาง มีชาวกะเหรี่ยงบางส่วนหันมานับถือศาสนาคริสต์ ในขณะที่อีกหลายส่วนหันไปนับถือศาสนาพุทธตามโครงการธรรมจาริกเพื่อเผยแพร่ศาสนาในกลุ่มชาวเขา

ในปีพ.ศ. 2510 กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยได้ทำการขึ้นทะเบียนบ้านให้กับราษฎรในหมู่บ้านหนองเต่าและหมู่บ้านใกล้เคียง หากแต่เอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งชาวบ้านถามหากลับไม่เคยได้รับการขานรับจากทางราชการ ในปีพ.ศ. 2515 กรมป่าไม้ประกาศเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ และเริ่มเข้ามาทำโครงการปลูกป่าเพื่อทดแทนพื้นที่ป่าที่เคยได้รับสัมปทานไปแต่เดิมในเขตลุ่มน้ำแม่วาง แต่การปลูกไม้สนเพื่อทดแทนผืนป่าธรรมชาติกลับถูกมองจากชาวกะเหรี่ยงว่าเป็นโครงการปลูกไม้ทำลายป่า เพราะชาวกะเหรี่ยงและชาวบ้านในแถบภาคเหนือใช้ไม้สนเป็นเชื้อฟืน ดังนั้นไม้สนจึงเป็นเชื้อเพลิงอย่างดีเมื่อเกิดไฟป่า การปลูกไม้สนจึงมีวิธีการฟันฟูสภาพป่าให้คืนความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ ยิ่งไปกว่านั้น เจ้าหน้าที่ป่าไม้เริ่มตั้งคำถามกับการทำไร่หมุนเวียนของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งมีการตัดฟันโค่นเผาพื้นที่ไร่เหล่าเพื่อปลูกข้าว ความไม่เข้าใจในระบบการผลิตของชาวบ้าน และมีได้มองการใช้ไฟว่าเป็นการจัดการป่าในรูปแบบหนึ่ง ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้กับชาวบ้านอยู่เป็นครั้งคราว ในขณะที่เจ้าหน้าที่มองว่าชาวกะเหรี่ยงตัดไม้ทำลายป่าและใช้ไฟเผาป่าในการทำ “ไร่เลื่อนลอย” ชาวกะเหรี่ยงกลับมองว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง มีพฤติกรรมในการละเมิดกฎหมายบ้านเมือง ไม่ว่าจะในเรื่องของการมีส่วนร่วมรู้เห็นเป็นใจกับการทำไม้เถื่อนและการล่าสัตว์ป่า เป็นต้น

ทรัพยากรธรรมชาติที่เริ่มร่อยหรอลงทุกขณะ ทำให้ชาวบ้านหนองเต่าเริ่มรวมตัวกันเพื่อทบทวนสาเหตุของปัญหา และต่อรองกับรัฐที่พยายามเข้ามาประกาศเขตอุทยานแห่งชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ในปี 2516 ชาวบ้านหนองเต่าและหมู่บ้านใกล้เคียงได้รวมตัวกันเพื่อยื่นหนังสือประท้วงต่อนายกรัฐมนตรีให้ยกเลิกสัมปทานเหมืองแร่ที่บ้านห้วยอีค่าง ซึ่งได้สร้างปัญหาใหญ่หลวงต่อที่นาและแหล่งน้ำในแถบนี้ หลังจากนั้นไม่นาน สัมปทานเหมืองแร่ก็ถูกรัฐบาลสั่งระงับ หากแต่แม่วางก็เริ่มถูกจับตามองในฐานะเป็นพื้นที่สีชมพู หรือเป็นเขตการทำงานของสหพันธ์ชาวไร่ชาวนาแห่งประเทศไทยร่วมกับขบวนการนักศึกษา และผู้นำนักศึกษาบางคนก็เข้าไปทำงานการเมืองร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ในระยะเวลาไรรี่ๆกันนั้น มีการเปิดโรงเรียนแห่งแรกขึ้นในเขตแม่วางตอนบน มีการสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านต่างๆ ตลอดจนมีการสร้างถนนลาดยางจากอำเภอสันป่าตองมาจนถึงเขตตำบลแม่วิน และบ้านหนองเต่า การสร้างถนนนับเป็นปฏิบัติการสำคัญ ในการเพิ่มความเข้มงวดให้กับการลาดตระเวน เพื่อควบคุมสอดส่องดูแลการเคลื่อนไหวของฝ่ายตรงข้าม และการขยายอำนาจรัฐเข้าครอบคลุมพื้นที่แม่วางตอนบน

นอกเหนือไปจากการตัดถนนสายบ้านกาด-แม่วินแล้ว เทคนิควิธีในการควบคุมพื้นที่ยังดำเนินการผ่านรูปแบบอื่นๆ เช่น การก่อตั้งกองกำลังลูกเสือชาวบ้านในปี พ.ศ. 2520 และการจัดตั้งศูนย์พัฒนาโครงการหลวงที่บ้านห้วยตองในปี พ.ศ. 2522 การส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ของโครงการหลวงนั้น เป็นการปลูกพืชที่ใช้ที่ดินและแรงงานอย่างเข้มข้น เพราะพืชส่วนใหญ่ที่ปลูกเป็น

พืชเมืองหนาวที่จำเป็นต้องดูแลอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นพืชผัก เช่น ผักสลัด แครอท ชูกี้ กระเทียมต้น และหอมญี่ปุ่น ไม้ผล เช่น แอปเปิ้ล อาโวคาโด ท้อ สาลี่ บ๊วย พลับ และดอกไม้เมืองหนาว เช่น แกลดิโอลัส คาร์เนชั่น เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การปลูกพืชพาณิชย์มิได้สร้างผลประโยชน์แก่ชาวบ้านในชุมชนอย่างเท่าเทียมกัน ในทางตรงกันข้าม ครั้วเรือนที่มีฐานะดี มีที่ดินมากและสามารถเข้าถึงแรงงานและเงินลงทุน ย่อมมีความพร้อมสำหรับการผลิตเชิงพาณิชย์มากกว่าครั้วเรือนที่มีฐานะยากจน มีที่ดินจำกัด และไม่สามารถเข้าถึงแหล่งทุนและตลาดได้ ครั้วเรือนร่ำรวยยังกลายมาเป็นเจ้าของร้านค้า และนายทุนเงินกู้ การเปิดร้านค้าของชำขึ้นในหมู่บ้าน ทำให้การบริโภคสินค้าประเภทเครื่องอุปโภคบริโภคเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และความต้องการเงินสดก็มีมากขึ้นตามไปด้วย ชาวนายากจนเริ่มได้รับแรงกดดันจากการบริโภคเพื่อไปทำการผลิตพืชพาณิชย์เพื่อขายเพิ่มขึ้น โดยการปรับเปลี่ยนพื้นที่ไร่หมุนเวียนของตนไปทำการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ ผลที่ตามมาคือการผลิตข้าวลดลงจนไม่เพียงพอต่อการบริโภคภายในครั้วเรือน ชาวนายากจนจำต้องยืมข้าวโดยเสียดอกเบี้ยในอัตราสูง และส่งผลให้บางครั้วเรือนเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สินและความยากจน

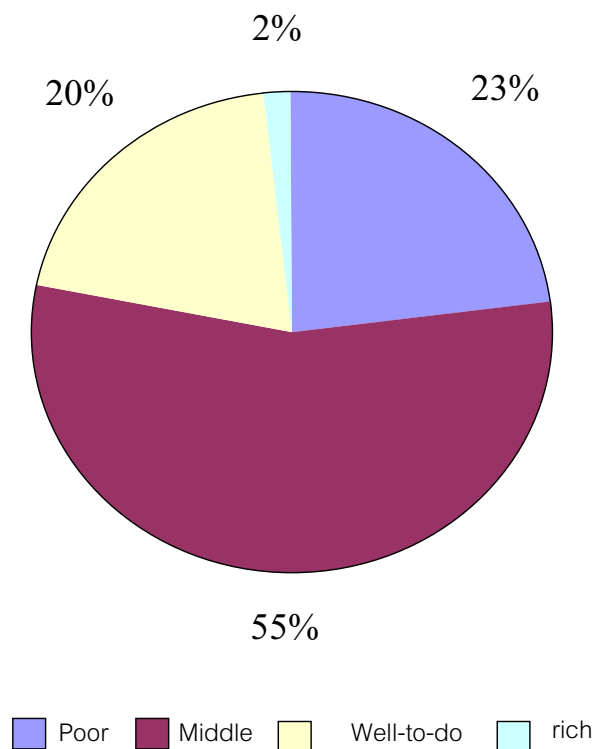
การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตมาสู่การปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้น ทำให้ชาวกะเหรี่ยงเริ่มเผชิญหน้ากับปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา ในด้านหนึ่ง ชาวนาบางคนเริ่มใช้ชีวิตอยู่ในสถานะที่มีความวิตกกังวล และความเครียดเกี่ยวกับราคาพืชผลที่ขึ้นลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งส่งผลกระทบต่อสถานะความเป็นอยู่ของครอบครัว ยิ่งชาวนาขนาดเล็กเปลี่ยนพื้นที่ไร่ไปทำการเพาะปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้นเท่าใด หนี้สินก็พอกพูนขึ้นเป็นเงาตามตัว ในอีกด้านหนึ่ง ผืนป่าและไร่เหล่าของชาวกะเหรี่ยง เริ่มถูกนิยามความหมายใหม่ว่าเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำ ซึ่งต้องได้รับการควบคุมดูแลอย่างเข้มงวดจากเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ ซึ่งเริ่มเอาจริงจังกับการเผาไร่และการทำ “ไร่เลื่อนลอย” ในเขตป่าอนุรักษ์ แม่วางเริ่มกลายมาเป็นพื้นที่ซึ่งได้รับการดูแลอย่างเข้มงวดกวดขัน หมู่บ้านบนพื้นที่สูงเริ่มได้รับการกำกับโดยเจ้าหน้าที่ป่าไม้บริเวณทางเข้าสู่ผืนป่าและไร่เหล่า ตลอดจนมีการลาดตระเวนโดยเฮลิคอปเตอร์ และการเยี่ยมเยียนพื้นที่ของเจ้าหน้าที่ป่าไม้บ่อยครั้งขึ้นกว่าแต่ก่อน

แรงกดดันจากหน่วยงานรัฐที่เพิ่มสูงขึ้น บังคับให้ชาวกะเหรี่ยงค่อยๆ ลดพื้นที่ทำไร่ลง โดยการลดรอบของการหมุนเวียนจากแต่เดิมที่เคยแบ่งการถือครองที่ไร่ออกเป็นครั้วเรือนละ 7-8 แปลง และทำการเพาะปลูกปีละหนึ่งแปลงหมุนเวียนสลับเปลี่ยนกันไป มาเป็นเพียงครั้วเรือนละ 3-4 แปลง การลดลงของพื้นที่ไร่ย่อมทำให้ความมั่นคงในการผลิตลดลง ยิ่งไปกว่านั้น แบบแผนของการเพาะปลูกพืชก็เริ่มเปลี่ยนไปสู่การเพาะปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ

ในปัจจุบัน พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ยังคงเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านชาวกะเหรี่ยงหลายบ้านด้วยกัน เช่น บ้านหนองเต่า บ้านห้วยตอง บ้านห้วยเกียง บ้านทุ่งหลวงและบ้านห้วยทราย การ

สำรวจสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนชาวกะเหรี่ยง 242 ครัวเรือนจากจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 316 ครัวเรือน ทำให้เราได้ข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจกับความแตกต่างทางด้านฐานะรายได้ ขนาดการถือครองที่ดิน ของชาวนากลุ่มต่างๆ ในแถบนี้

Diagram 1: Percentage of Village Household and Social Differentiation (Baan Doi)

จากแผนภูมิที่ 1 จำแนกความแตกต่างทางชนชั้นและจำนวนร้อยละของประชากรในแต่ละชนชั้น จะเห็นได้ว่า ชาวนากลางยังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของชาวบ้านในแถบแม่วางตอนบน ชาวนารวยมีเพียงไม่ถึงร้อยละ 2 ของจำนวนประชากรทั้งหมด และความแตกต่างทางชนชั้น ในด้านการถือครองที่ดินก็ยังคงมีความแตกต่างไม่มากนัก จากตารางที่ 1 จะเห็นได้ว่าความแตกต่างของการถือครองที่ดินระหว่างชาวนาจน ชาวนากลาง และชาวนาที่มีฐานะดีนั้นยังคงมีไม่มากนัก ยกเว้นในกรณีของชาวนารวยที่มีเพียง 4 ครัวเรือน ซึ่งมีขนาดการถือครองที่ดินมากกว่ากลุ่มอื่นๆ อย่างชัดเจน

Table 1: Distribution of Households and Farm Land

Type of Household	No. of Household	Percent	Size of Swidden Farm (Rai)
Poor (12,000 Baht/year)	56	23.1	5.81
Middle (12,,001-36,000/year)	133	55	7
Well-to-do (36,001- 20,000/year)	49	20.2	8.4
Rich (120,000+/year)	4	1.7	16.2
Total	242	100	Mean = 7.18

จากแผนภูมิที่สอง จะสังเกตเห็นได้ว่าแม้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม และการเกษตรยังคงเป็นแหล่งที่มาของรายได้สำคัญของครัวเรือนเกือบทั้งหมด แต่การทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านก็เริ่มเพิ่มสูงขึ้นและคิดเป็นร้อยละ 24 ของอาชีพหลักของครัวเรือน รวมทั้งการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรซึ่งคิดเป็นร้อยละ 15 ของอาชีพหลักของครัวเรือน การทำงานรับจ้างเริ่มกลายมาเป็นอาชีพที่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวนายากจนและชาวนากลาง ประเด็นที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งประเด็นหนึ่งคือ เรื่องของความหลากหลายของอาชีพ ข้อมูลจากตารางที่สองแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า แม้อาชีพเกษตรยังคงเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนชาวนายากจนส่วนใหญ่ หากแต่ความหลากหลายของอาชีพเริ่มมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะดี ซึ่งมีแหล่งที่มาของรายได้จากการทำการเกษตร การทำงานรับจ้างในและนอกหมู่บ้าน ตลอดจน การทำการค้าและการรับราชการ ในขณะที่ชาวนารวยจะให้ความสนใจกับการทำงานที่มีรายได้สูง เช่น การค้าขายและการรับราชการมากที่สุด

Diagram 2 : Percentage of Household Occupation

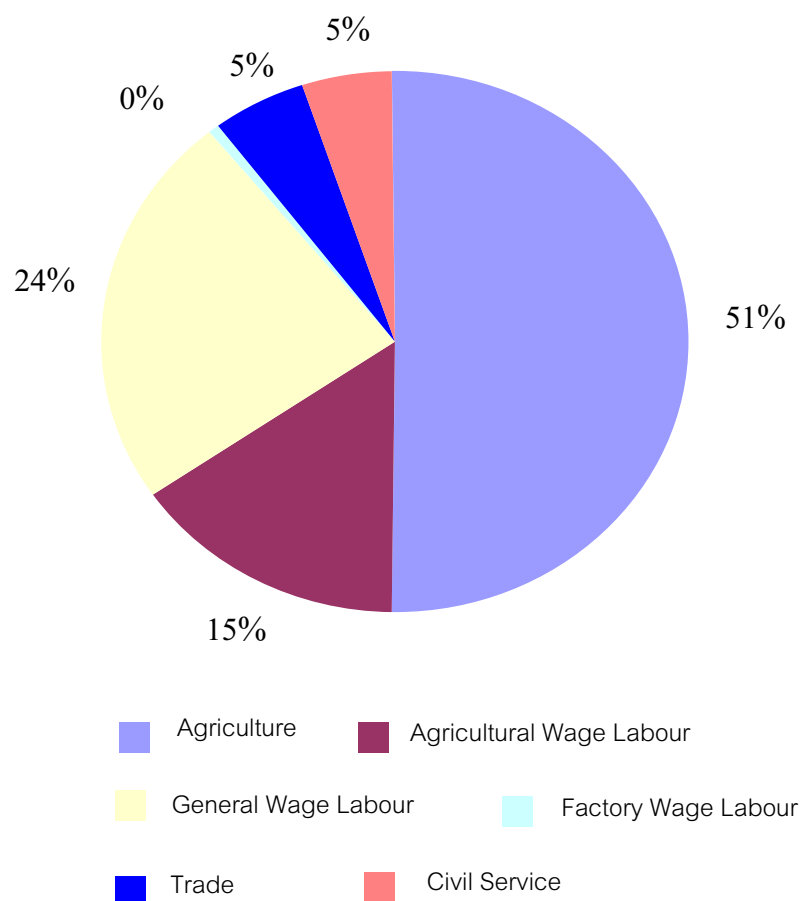

Table 2: Occupation and major sources of income

Social Classes	Agriculture	Wage labour in agriculture	Wage labour outside the village	Factory worker	trade	Civil service	Total
Poor	42	8	6	-	-	-	56
Middle	64	19	37	1	6	6	133
Well-to-do	15	10	14	-	6	4	49
Rich	-	-	1	-	1	2	4
Total	121	37	58	1	13	12	242

Table 3: Average Household Expenditures

Social Classes	Food	Clothes	Medicine	Construction	Transport	Education	Household appliances	Debt payment	Others
Poor	11,016	791	1,016	1,687	3,938	894	1,195	2,123	796
Middle	13,649	924	1,435	1,085	4,014	893	1,868	2,886	1,070
Well-to-do	17,584	1,324	1,479	5,551	9,579	2,185	2,423	3,355	2,131
Rich	32,750	2,000	975	35,000	16,500	500	3,250	14,262	2,500
Mean	14,152	992	1,139	2,689	5,330	1,149	1,847	2,992	1,239

จากข้อมูลของตารางที่ 3 แสดงรายจ่ายเฉลี่ยของครัวเรือนต่างๆ รวมทั้งค่าใช้จ่ายในด้านของอาหาร เสื้อผ้า การซ่อมแซมหรือปลูกสร้างอาคารบ้านเรือน เป็นต้น จะเห็นได้ว่าค่าใช้จ่ายเฉลี่ยของชาวกะเหรี่ยงนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มชนบนที่สูงกลุ่มอื่นๆ เช่น ชาวลัวะบนดอยภูคาแล้ว ค่าใช้จ่ายของชาวกะเหรี่ยงนั้นจัดได้ว่าค่อนข้างสูง ซึ่งหมายความว่าชาวกะเหรี่ยงเริ่มเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ครัวเรือนทุกกลุ่มเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สิน ที่เกิดจากการผลิตพืชพาณิชย์และการบริโภคภายในครัวเรือน

สายธารแห่งการเปลี่ยนแปลง เริ่มส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยงเพิ่มมากขึ้น คนเฒ่าคนแก่เริ่มวิตกว่าลูกหลานของพวกเขาจะสูญเสียระบบคุณค่าและอัตลักษณ์แห่งความเป็นลูกหลานของแผ่นดิน ของผืนน้ำ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการป่า “เราไม่เคยหลงทางในป่า” ผู้เฒ่าท่านหนึ่งแห่งบ้านหนองเต่าบอกเรา “เพราะในป่ามีร่องรอยและเครื่องหมายที่เราเข้าใจ ต้นไม้ หมูนกและสายน้ำ ชักนำเรากลับมายังหมู่บ้าน แต่เราจะหลงทางในเมือง เพราะถนนหนทางและตึกรามบ้านช่องแลดูเหมือนกันไปหมด เราไม่มีทางจดจำหนทางออกจากเมือง”

ในช่วงสามสิบปีมานี้ การโหยหาวันเวลาเก่าๆ และวิถีชีวิตแบบเดิมเริ่มมีมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพัฒนาการในด้านของนโยบายป่าไม้เริ่มสร้างแรงกดดันต่อระบบการผลิตและการทำไร่หมุนเวียนบนผืนดินซึ่งในปัจจุบันถูกนิยามใหม่โดยรัฐว่าเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ การตัดฟันและเผาไร่เหล่าเป็นสิ่งที่ทำได้ยากขึ้นเรื่อยๆ และนำมาซึ่งความวิตกกังวลและความไม่มั่นคงในการถือครองที่ดิน และระบบการผลิตเดิม

สภาพแวดล้อมนิยม การเมืองชาติพันธุ์และการผลิตวัฒนธรรม

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา กระแสเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความ เป็นชาติพันธุ์ได้เริ่มก่อตัวขึ้นในหมู่ชาวกะเหรี่ยงในประเทศไทย โดยมีเงื่อนไขสำคัญสองประการ

ช่วยสนับสนุนส่งเสริมกระแสเคลื่อนไหวดังกล่าว เจื่อนไขประการแรก คือ ประสพการณ์ของการถูกกระทำให้เป็นชนชายขอบและความรู้สึกเหยียดผิวที่ชาวปกากะญอได้รับจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เจ้าหน้าที่ป่าไม้มักกล่าวโทษชาวไร่บนดอย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนกลุ่มน้อย ว่าเป็นต้นตอของปัญหาการลดลงของผืนป่า เจ้าหน้าที่มองว่าการทำมาหากินของคนเหล่านี้มีลักษณะเป็นการ**ทำไร่เลื่อนลอย** นั่นคือ ระบบการทำไร่ซึ่งทำการตัดฟันผืนป่าและเผาเพื่อทำการเกษตร พื้นที่ไร่นี้จะถูกใช้ประโยชน์ในช่วงสั้นๆ เพียงแค่ 1-2 ปี ก่อนที่ดินจะเสื่อมสภาพและหญ้าคามีจำนวนมากขึ้นจนไม่สามารถควบคุมได้ ที่ไร่จะถูกทิ้งร้างไปและมีการย้ายที่ไปตัดฟันโค่นเผาป่าแปลงอื่นต่อไป จากมุมมองของกรมป่าไม้ ชาวไร่บนดอยจึงเป็น “คนกินป่า” และการเสาะหาผืนป่าที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด กลายมาเป็นสาเหตุสำคัญของการลดลงของพื้นที่ป่า (Fox et al 2001: 43-50) แนวคิดในเรื่องของไร่เลื่อนลอยจึงกลายมาเป็นพื้นฐานของการสร้างความชอบธรรมให้กับนโยบายป่าไม้ ที่เน้นการควบคุมการผลิตของกลุ่มชนบนที่สูงอย่างเข้มงวด รวมไปถึงการขับไล่กลุ่มชนบนที่สูงออกจากบ้านของพวกเขา ด้วยข้อกล่าวหาว่าเป็นอันตรายต่อระบบนิเวศและผืนป่าอันเปราะบาง

เจื่อนไขประการที่สอง ที่ช่วยหนุนเสริมกระแสเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความเป็นชาติพันธุ์ของชาวกะเหรี่ยง คือ การเฟื่องฟูขึ้นอย่างรวดเร็วของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย ในช่วงยี่สิบปีมานี้ ปัญหาสภาพแวดล้อมในสังคมไทยเริ่มเข้าสู่สภาวะวิกฤติ ชนทุกกลุ่มในสังคมไทยเริ่มมีความตระหนักเพิ่มขึ้นว่าปัญหาสภาพแวดล้อมมิใช่ปัญหาไกลตัว หากแต่ส่งผลกระทบต่อชีวิตและความเป็นอยู่โดยตรง สำหรับกลุ่มชนบนที่สูงแล้ว ปัญหาสภาพแวดล้อมถูกนำมาผูกโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาในเรื่องของสิทธิเหนือผืนป่า ที่ดินและวิถีชีวิตของตน

เจื่อนไขทั้งสองประการดังกล่าวข้างต้นส่งผลให้ผู้นำชาวกะเหรี่ยง เริ่มพูดถึงความเป็น**“คนปกากะญอ”** ในฐานะที่เป็นลูกหลานที่ก่อกำเนิดและสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์บนพื้นฐานของสัมพันธภาพที่แนบแน่นระหว่างคนกับป่า อีกทั้งยังได้สร้างกระแสของความโหยหาต่อระบบคุณค่า และจารีตประเพณีวิถีปฏิบัติเดิมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินและการทำการเกษตรในผืนป่าอย่างยั่งยืน เพื่อนิยามความหมายของความเป็น “ปกากะญอ” และยืนยันสถานะอันชอบธรรมของชาวปกากะญอที่จะอยู่อาศัยในผืนป่าของพวกเขาต่อไป ท่ามกลางความขัดแย้งตลอดหลายสิบปีในมุมมองระหว่างรัฐกับชาวบ้านในเรื่องของการดำรงอยู่ร่วมกันของคนกับป่า (Walker 2001: 155) ผู้นำหรือผู้ผลิตวัฒนธรรมของชาวปกากะญอสามารถส่งเสริม “วาทกรรมว่าด้วยความเป็นชุมชน” (Hayami 1997: 559) ซึ่งเน้นในประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนและจารีตประเพณีในการจัดการทรัพยากร แม้ว่าในขณะเดียวกัน สิทธิเหนือที่ดินในหมู่บ้านชาวปกากะญอมากมายหลายแห่ง

กำลังเริ่มมีความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ

“ไร่เหလာ” ที่มีอายุต่างกันตั้งแต่ 1-12 ปี มีให้พบเห็นทั่วไปบริเวณรอบๆ บ้านหนองเต่า และห่างไกลออกไป ในภาพจะสังเกตเห็นร่องรอยการทำไร่และการปล่อยให้ที่ดินฟื้นคืนความสมบูรณ์

“พ่อหลวงจอนิ” กำลังอธิบายระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในระบบนิเวศของป่า ตลอดจนความอุดมสมบูรณ์ของดิน และความหลากหลายของสายพันธุ์พืช

ในภาพเป็นไร่ข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว ซึ่งจะถูกละทิ้งให้เป็น “ไร่เหလာ” ต่อไป ทว่ายังมีผลผลิตอีกจำนวนมาก เช่น มันชนิดต่างๆ ถั่วปี ผัก ที่สามารถเก็บหาไปกินได้อีก 1-2 ปี

ท่ามกลางกระแสสภาพแวดล้อมนิยม ที่เริ่มเป็นประเด็นห่วงใยของคนกลุ่มต่างๆ ทั่วประเทศ ชาวปกากะญอได้ปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมของตนให้กลายมาเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้และท้าทายวาทกรรมของรัฐ องค์ประกอบสำคัญอย่างน้อย 3 ประการในทุนวัฒนธรรมของปกากะญอได้รับการเน้นย้ำอย่างต่อเนื่อง ประการแรก คือ การนิยามความหมายของ “ไร่หมุนเวียน” ในฐานะที่เป็นหัวใจของอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของชาวปกากะญอ ประการที่สอง คือ การชูประเด็นเกี่ยวกับกฎเกณฑ์และระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวปกากะญอ เพื่อนิยามความหมายและสร้างภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “ผู้รักษาป่า” และประการที่สาม คือ การนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นไปปรับใช้กับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้แผนที่ดาวเทียม ภาพถ่ายทางอากาศ และเทคนิคการซ้อนภาพเพื่อแสดงให้เห็นว่าในบริเวณที่มีหมู่บ้านชาวปกากะญออาศัยอยู่นั้น สภาพป่ามักมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าพื้นที่อื่นๆ นอกจากนี้ ผู้นำชาวปกากะญอยังได้ประยุกต์ใช้พิธีกรรมและความเชื่อทางพุทธศาสนา ตลอดจน การสร้างเครือข่ายขององค์กรกลุ่มน้ำ เพื่อพิสูจน์ให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

จากไร่เลื่อนลอยสู่ไร่หมุนเวียน

ตลอดระยะเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมาของการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การดำเนินยุทธศาสตร์การพัฒนาเกิดขึ้นและดำเนินไปพร้อมๆ กับการแผ่ขยายอำนาจของหน่วยงานรัฐเข้าครอบคลุมนพื้นที่ ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นบ้านและที่ทำกินของกลุ่มชนบทที่สูงมากมายหลายกลุ่ม การขยายอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ่านทางระบบกฎหมายที่อ้างสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลให้กลุ่มชนเหล่านี้ถูกจำกัดสิทธิ เหนือที่ดินและทรัพยากร ถูกเบียดขับ และกลายสภาพเป็นชนชายขอบที่ถูกลดทอนคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ไป การออกพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติเพื่ออ้างสิทธิเหนือ “ที่ดิน” ตลอดจน กฎหมายอุทยาน และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าต่างๆ เป็นจุดเริ่มต้นของระบบการจัดการทรัพยากรของรัฐที่มีลักษณะรวมศูนย์มากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ผืนป่าเริ่มถูกนิยามความหมายใหม่ ถูกแบ่งแยกและกำหนดขอบเขตให้กลายเป็นพื้นที่ประเภทต่างๆ เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า พื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1 เป็นต้น ภายใต้วาทกรรมของวนวิทยาศาสตร์ การเกษตรบนที่สูงเริ่มถูกนิยามใหม่ว่าเป็น “ไร่เลื่อนลอย” และมีความหมายว่าเป็นการเกษตรที่ไม่มีความมั่นคง เลื่อนลอย ไร้ระเบียบแบบแผน ในการกล่าวถึงสถานะของป่าไม้ไทยในปีพ.ศ. 2509 เจ้าหน้าที่ระดับสูงของกรมป่าไม้ท่านหนึ่งกล่าวว่า

“การทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขาในเขตภาคเหนือ ... นับเป็นสาเหตุสำคัญของการตัดไม้ทำลายป่า และมาตรการในการควบคุมแนวปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องนี้ ก็คือ การควบคุมพื้นที่ล่อแหลมอย่างเข้มงวดกวดขัน” (อ้างจาก Pinkaew 1999: 41, การเน้นย้ำเป็นของผู้เขียน)

วาทกรรมของวนวิทยาาสตร์ได้กำหนดให้ชาวกะเหรี่ยงและกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงอื่นๆ กลายเป็น “ชาวเขา” ที่ทำการผลิตแบบตัดฟันโค่นเผาหรือการทำไร่เลื่อนลอยซึ่งเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อป่าของรัฐ การทำไร่เลื่อนลอยได้รับการนำเสนอว่าเป็นสาเหตุหลักของการลดลงและความเสื่อมโทรมของผืนป่า การพังทลายของหน้าดิน และการเกิดไฟป่า รูปแบบของการเกษตรในลักษณะดังกล่าวจึงจำเป็นต้องได้รับการควบคุมและปรับเปลี่ยนไปสู่การเกษตรแบบถาวรและมีระเบียบแบบแผนมากขึ้น

ในปีพ.ศ. 2520 จอห์น โอโดเฮา ซึ่งในขณะนั้นเป็นผู้นำรุ่นหนุ่ม ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านหนองเต่า และต่อมากลายมาเป็นผู้นำคนสำคัญของเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือ (คกน.) ในการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนและที่ดินทำกินในเขตป่า¹ เน้นอน พ่อหลวงจอห์นมิใช่ผู้นำชาวปกากะญอเพียงท่านเดียวที่วิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านวาทกรรมกระแสหลักว่าด้วยไร่เลื่อนลอย ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอคนอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นพ่อเลป่า และบือพอ (2540) ล้วนมีบทบาทสำคัญในการสร้างกระแสแห่งความโหยหาอาหารต่อระบบคุณค่าและจารีตประเพณี เพื่อนำเสนอภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวิถีชีวิตเรียบง่าย เน้นการยังชีพ เศรษฐกิจพอเพียง เน้นการใช้ป่าอย่างอ่อนน้อมและยั่งยืน ยิ่งไปกว่านั้น เรื่องราวการต่อสู้ของ ชุมชนกะเหรี่ยงแห่งบ้านวัดจันทร์เพื่อปกป้องป่าสนจากการตัดฟันขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (Hayami 1997: 570-575) การต่อสู้ของชาวกะเหรี่ยงบ้านแม่หาร ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน เพื่อปกป้องป่าต้นน้ำของตนจากนายทุนอิทธิพลที่เข้ามาตัดไม้ทำลายป่า (เสนห์และยศ 2526: 176-177) รวมทั้งตำนานการต่อสู้เพื่อปกป้องป่าของชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่อื่นๆ ล้วนแล้วแต่ส่งผลอย่างมีนัยสำคัญในการช่วยสนับสนุนภาพลักษณ์ของชาว “ปกากะญอ” ในฐานะเป็นนักอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ภาพลักษณ์ดังกล่าวได้รับการสร้างและผลิตซ้ำในแวดวงวิชาการ ผ่านงานสัมมนา การนำเสนอผลงานวิจัย ตลอดจน ได้รับการตีพิมพ์ตามหน้าหนังสือ

¹ แม้ว่าพ่อหลวงจอห์น จะได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากบาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร พระสงฆ์คาทอลิกผู้เป็นผู้นำแนวคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชน และมีบทบาทสำคัญในการก่อตั้งศูนย์สังคมพัฒนา รวมทั้งทำงานพัฒนาร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงมาเป็นเวลานาน แต่ฐานคิดของพ่อหลวงจอห์นนั้นวางอยู่บนรากเหง้าของภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบคุณค่าของชาวปกากะญอ ซึ่งทำให้พ่อหลวงจอห์นกลายเป็นผู้นำที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตและนำเสนออัตลักษณ์ของความเป็นปกากะญอในงานเขียน สารคดี และเวทีสาธารณะต่างๆ

พิมพ์ นิตยสาร และรายการสารคดีโทรทัศน์อีกมากมาย เวทีสัมมนา หนังสือพิมพ์ นิตยสาร และจอทีวี กลายมาเป็นพื้นที่ซึ่งผู้ผลิตวัฒนธรรมใช้ในการสร้างและผลิตซ้ำภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอ และนำเสนอระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน ในลักษณะที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในระบบนิเวศของป่า ตลอดจน ความอุดมสมบูรณ์ของดิน และความหลากหลายของสายพันธุ์พืช แนวคิดดังกล่าวได้รับการต่อยอดในงานวิจัยของนักวิชาการและนักวิจัยขององค์กรพัฒนาเอกชนหลายท่านด้วยกัน (ปิ่นแก้ว 2539, วราลักษณ์ 2540, ประเสริฐ 2541) ซึ่งนำเสนอหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าไร่หมุนเวียนแตกต่างอย่างชัดเจนจากแนวคิดเรื่องไร่เลื่อนลอยของรัฐ เพราะไร่หมุนเวียนเป็นระบบการเกษตรที่เชื่อมโยงกับองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศของป่า อีกทั้งมีการจัดการทรัพยากรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ระบบการจัดการไร่หมุนเวียน เกี่ยวพันโดยตรงกับเทคนิคและองค์ความรู้ในการเลือกพื้นที่ไร่ การใช้ประโยชน์จากที่ดินในช่วงสั้นๆ เพียง 1-2 ปีและปล่อยให้ดินพักฟื้นคืนสู่สภาพป่าเป็นระยะเวลานาน การควบคุมไฟและการทำแนวกันไฟ การปล่อยต่อไม้ขนาดใหญ่ไว้ในไร่เพื่อให้ป่าฟื้นสภาพได้โดยเร็ว อีกทั้งการจัดการป่าต้นน้ำ และการป้องกันการพังทลายของหน้าดิน เป็นต้น

การผลิตทางวัฒนธรรมในประเด็นเรื่องไร่หมุนเวียน เป็นยุทธวิธีทางการเมืองที่ช่วยหนุนเสริมภาพลักษณ์ของความมั่นคง สม่่าเสมอและความยั่งยืนของระบบเกษตรในวิถีชีวิตของชาวปกากะญอ ซึ่งขัดแย้งและแตกต่างโดยสิ้นเชิงจากวาทกรรมไร่เลื่อนลอยของรัฐ แนวคิดเรื่องไร่หมุนเวียนนำเสนอภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับสัมพันธ์ภาพระหว่างไร่เหล้ากับการฟื้นสภาพของป่าในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับความยั่งยืนและความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชาวปกากะญอเรียกไร่ว่า คี และเรียกไร่เหล้าที่กำลังฟื้นสภาพป่าว่า คี๋ย และวัฏจักรของไร่หมุนเวียนในแต่ละปี เป็นพัฒนาการพลิกฟื้นคืนความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่า โดยมีการเรียกชื่อไร่เหล้าในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ตัวอย่างเช่น ไร่เหล้าปีแรก เรียกว่า คี๋ย โอ เม ซึ่งหมายถึงไร่เหล้าซึ่งเป็นที่เก็บหาอาหารและพืชพันธุ์ธัญญาหารมากมายที่ชาวปกากะญอบริโภคในชีวิตประจำวัน ไร่เหล้าปีที่สองเรียกว่า คี๋ย วว หรือไร่เหล้าซึ่งพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ ได้รับการเก็บเกี่ยวไปจนหมดสิ้น ไร่เหล้าปีที่สามและสี่เรียกว่า คี๋ยโบ หรือไร่เหล้าซึ่งต้นไม้เริ่มเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชและไม้ยืนต้นเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งถึงไร่เหล้าปีที่ห้าและหก หรือ คี๋ยดูโท ซึ่งผืนไร่เริ่มฟื้นสภาพกลายเป็นป่า และความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินได้รับการฟื้นฟู ไร่เหล้าปีที่เจ็ดและแปด เรียกว่า ดูละ หรือผืนป่า ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ผืนป่าได้รับการพลิกฟื้นคืนสู่สภาพสมบูรณ์ และพร้อมจะเข้าสู่วัฏจักรของการทำไร่หมุนเวียนรอบใหม่

ในวิถีคิดและภาษาของชาวปกากะญอ ไร่หมุนเวียนมิใช่เป็นเพียงระบบการใช้ที่ดินเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม แต่ละขั้นตอนของการหมุนเวียนถูกนำเสนอในลักษณะที่เชื่อมโยงอย่างแนบ

แน่นกับวัฒนธรรม ไ่ว่หมุนเวียนถูกนำเสนอในลักษณะที่เป็นแกนกลางของวัฒนธรรมปากกะญอ เป็นพื้นที่ซึ่งตกทอดมาด้วยความทรงจำของชาวปากกะญอทุกคนตั้งแต่เด็กจวบจนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ เป็นศูนย์กลางของความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม และระหว่างมนุษย์กับเพื่อนบ้านญาติพี่น้องผ่านกระบวนการผลิตและการแลกเปลี่ยนแรงงาน ไ่ว่หมุนเวียนยังเป็นที่แห่งการเรียนรู้ การเจริญเติบโต และการพัฒนาอัตลักษณ์ของความเป็นปากกะญอ ไ่ว่หมุนเวียนจึงถูกนำเสนอในฐานะเป็นแก่นของความเป็นปากกะญอ และเป็นสัญลักษณ์ของวิถีชีวิตแบบเรียบง่าย พึ่งตนเอง และการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

หลักการเชิงนิเวศและระบบการจัดการทรัพยากร

ตามทัศนะของพ่อหลวงจอนิ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปากกะญอ ความมั่นคงและความยั่งยืนของไ่ว่หมุนเวียน ได้รับการรองรับสนับสนุนโดยระบบการจัดการป่าตามภูมิปัญญาเดิมของชาวปากกะญอ คำว่าป่า หรือ ปากา มิได้หมายถึง ที่ดิน หากแต่เป็นระบบนิเวศและระบบความสัมพันธ์ที่ครอบคลุมพืช ต้นไม้ สัตว์ แมลง และสิ่งมีชีวิตทั้งหมด รวมทั้งตัวมนุษย์ด้วย สรรพสิ่งต่างๆ ได้มอบชีวิตให้กับป่าและป่าก็มอบชีวิตกลับมาเป็นวงจรแห่งความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว ผืนป่าที่อุดมสมบูรณ์สามารถแบ่งออกได้เป็นระบบนิเวศขนาดเล็กที่หลากหลาย หรือที่พ่อหลวงจอนิเรียกว่า ป่าเจ็ดชั้น ชั้นที่หนึ่ง เป็นพืชและสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ตามหน้าดิน ขอนไม้ เปลือกและใบไม้ที่โคนล้มคว้างหล่นบนแผ่นดินกลายเป็นอาหารและที่อยู่ของมด ปลวก แมลง เชื้อรา และสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กอีกมากมาย ป่าชั้นที่สอง ประกอบด้วยพืชคลุมดินและต้นไม้ขนาดเล็กที่กำลังเติบโตขึ้น พืชหลากหลายชนิดเป็นผักและยาสมุนไพรที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต ป่าชั้นที่สาม ประกอบไปด้วยไม้พุ่มเตี้ยๆ และดอกไม้ซึ่งเบ่งบานในช่วงฤดูฝน คอยย้าเตือนผู้คนให้ตระหนักถึงการเปลี่ยนผ่านของฤดูกาล ป่าชั้นที่สี่ ประกอบด้วยต้นไม้ใหญ่ที่มีกิ่งก้านสาขามากมาย ในขณะที่ป่าชั้นที่ห้า ประกอบไปด้วยตะไคร่น้ำและพืชอื่นๆ ที่ขึ้นบนไม้ใหญ่ ป่าชั้นที่หก ประกอบไปด้วยกล้วยไม้และกาฝากทั้งหลาย ที่สร้างสีสันและความงามให้กับผืนป่า ในขณะที่ป่าชั้นที่เจ็ด คือ ยอดไม้และเถาวัลย์ต่างๆ ที่เกาะโยงต้นไม้

คนปากกะญอมองว่าป่าที่อุดมสมบูรณ์จะต้องมีเจ็ดชั้น นั่นคือ ป่าตกทอดมาด้วยความหลากหลายของพันธุ์พืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ร่วมกัน และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอย่างเกื้อกูล ไม่มีสิ่งมีชีวิตใดอยู่ได้โดยลำพัง เมื่อไม้ต้นหนึ่งล้มลง สิ่งมีชีวิตอื่นๆ ก็พลอยถูกทำลายไปด้วย ต้นไม้ มด เอื้อง และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ถูกทำลายลงพร้อมกัน เพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ ดังนั้นบทเรียนที่มนุษย์ควรได้รับก็คือ เราควร “ให้” ผู้อื่นเช่นเดียวกัน ป่าแต่ละชั้นยังเป็นสัญลักษณ์ของ

วัฏจักรของชีวิตมนุษย์ ปกาเกอญอใช้คำว่า *ปกา มี ปกา ปกา* ซึ่งหมายถึงป่า เป็นคำเรียกผู้อาวุโส หรือผู้เปี่ยมไปด้วยภูมิปัญญาและสามารถให้บทเรียนสั่งสอนลูกหลานรุ่นต่อไป

นอกเหนือไปจากป่าเจ็ดชั้นแล้ว ภูมิปัญญาท้องถิ่นของปกาเกอญอยังได้รับการนำเสนอในรูปแบบของการจัดแบ่งประเภทและการจัดการป่าที่ซับซ้อน ตัวอย่างเช่น ในบ้านหนองเต่า ตัวหมู่บ้านจะรายรอบไปด้วยที่นาและไร่ และผืนป่าซึ่งได้รับการจัดแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ป่าแต่ละประเภทมีกฎเกณฑ์ในการดูแลรักษา การใช้ประโยชน์และพิธีกรรมที่แตกต่างกันออกไป ใกล้กับหมู่บ้านเราจะพบป่าสะดือ หรือ *ปกาเดพอ* ในอดีตนั้นชาวปกาเกอญอนิยมนำเอาสายสะดือของเด็กเกิดใหม่ ห่อผ้าใส่กระบอกไม้ไผ่แล้วนำไปวางไว้บนกิ่งไม้ใหญ่ในป่าประเภทนี้ โดยมีความเชื่อว่าขวัญของเด็กจะร่มเย็นเป็นสุขทำให้เด็กเจริญเติบโตแข็งแรง ในทางตรงกันข้าม หากไม้ต้นนั้นถูกโค่นล้มลง เด็กก็จะล้มป่วยหรือเป็นอันตราย ความเชื่อดังกล่าวทำให้มีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในป่าสะดือโดยเด็ดขาด ในปัจจุบันแม้ว่าชาวบ้านหนองเต่าส่วนใหญ่นิยมคลอดลูกในโรงพยาบาล และการนำเอาสายสะดือเด็กไปไว้บนต้นไม้เริ่มหมดไป แต่ความเชื่อในเรื่องของการห้ามตัดไม้ในป่าสะดือก็ยังคงได้รับการปฏิบัติสืบมา นอกเหนือจากป่าสะดือแล้ว ป่าอีกประเภทหนึ่งที่อยู่ใกล้หมู่บ้านคือป่าช้า ซึ่งเป็นที่ฝังศพคนตายและมีกฎระเบียบห้ามการตัดไม้หรือในพื้นที่นี้โดยเด็ดขาด นอกจากนั้น ชาวปกาเกอญอยังมีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในป่าขุนห้วย ป่าน้ำซับ ป่าน้ำผุด บริเวณสันดอย ทางน้ำ และพื้นที่อื่นๆ อีกมากมาย ที่เรียกว่า *ดู่ตะ* หรือป่าอนุรักษ์ตามประเพณี

พ่อหลวงจอนิ (2541, โปรดดู กรณีการและเบญจา 2542) ยังได้นำเอาความสัมพันธ์ระหว่างหลักการเชิงนิเวศที่ปรากฏในจักรวาลวิทยาของปกาเกอญอ ผ่านตำนาน นิทานและบทเพลงพื้นบ้าน มาโยงกับปรัชญาการดำเนินชีวิตเพื่อนำเสนอภาพของวิถีวัฒนธรรมชาวปกาเกอญอที่สอดคล้องสอดคล้องกับธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่องผีขุนห้วยในวิถีคิดของชาวปกาเกอญอ กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของอำนาจในการตรากฎระเบียบเกี่ยวกับการควบคุมและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าต้นน้ำ ในขณะเดียวกัน ป่าสะดือเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของแนวทางในการอบรมสั่งสอนเด็กๆ ให้ซึมซับรับเอาคุณค่าของการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม ความเชื่อในเรื่องผีและสำนึกในคุณค่าของป่า กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบการจัดการทรัพยากรของชาวปกาเกอญอ

นอกจากนั้น ผู้นำชาวปกาเกอญอยังนำเอาคำทาหรือบทเพลงพื้นบ้านและตำนานต่างๆ มาเป็นพื้นฐานในการนำเสนอวิถีคิดและภาพลักษณ์ของปกาเกอญอได้อย่างมีพลัง ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนที่สุดประการหนึ่ง คือ ตำนานนกขั้วญั่ว ทุกปีในช่วงเริ่มทำการเพาะปลูก ชาวปกาเกอญอจะทำพิธีเชิญนกขั้วญั่วลงมาจากสวรรค์ ในช่วงเวลานี้ คนเฒ่าคนแก่จะเล่าตำนานนกขั้วญั่วให้ลูกหลานในหมู่บ้านฟัง โดยมีเนื้อหาสาระโดยสังเขปดังนี้

“เดิมมีชุมชนชาวปากกะญอแห่งหนึ่ง ในชุมชนนี้มีหนุ่มลูกกำพร้าคนหนึ่งชื่อว่า“จอเฝ่ แด” เมื่อถึงฤดูกาลไถไร่ ชาวบ้านทุกคนต่างก็ไปไถไร่และหาขายไร่ตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้นำชุมชน หนุ่มกำพร้าคนนี้ก็ไปหาขายไร่ด้วย แต่ไปตรงไหนก็มีคนหาขายไร่หมดแล้ว เหลือแต่ที่ที่เป็นหินเป็นดินลูกรังไม่มีต้นไม้ขึ้น ผู้นำชุมชนจึงอนุญาตให้หนุ่มกำพร้าทำกินบริเวณนั้น เมื่อไม่มีทางเลือกอื่น หนุ่มกำพร้าก็ตัดสินใจปลูกข้าวบนที่ดินแปลงนั้น ชายหนุ่มต้องไปเก็บไม้จากที่อื่นมากองสุมแล้วเผาเพื่อเป็นพื้นที่ปลูกข้าวเพราะบริเวณนั้นไม่มีต้นไม้ขึ้นอยู่เลย เขาปลูกข้าวได้เพียง 7 หลุมเท่านั้น เทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์ผู้ดูแลทุกข์สุขของมวลมนุษย์ได้เฝ้าสังเกตพฤติกรรมของชายหนุ่มกำพร้าผู้นี้มาโดยตลอด และแปลงกายเป็นหญิงมายชรา ซึ่งติดอยู่ในกอหนาม ส่งเสียงร้องขอความช่วยเหลือจากผู้คนที่เดินผ่านไปมา แต่ไม่มีผู้ใดยอมหยุดช่วยแม้แต่รายเดียว ในที่สุดหนุ่มกำพร้าเดินผ่านมาได้ยินเสียงร้องขอความช่วยเหลือ จึงเข้าไปดูและเห็นหญิงชราติดอยู่ในกอหนาม ชายหนุ่มเกิดความสงสารแต่เขามีเพียงมีดสั้นเล่มเดียว จึงใช้มีดสั้นตัดหนามอยู่สองวันจึงช่วยหญิงชราออกมาจากกอหนามได้สำเร็จ หลังจากช่วยเหลือหญิงชราออกมาได้แล้ว หญิงผู้นี้ก็ไม่ว่าจะไปอยู่ที่ไหนเพราะหลงทางมาไกล จึงอ่อนวอนขออาศัยอยู่ในกระท่อมของหนุ่มกำพร้า ชายหนุ่มก็ยินยอมเพราะความสงสาร

ในเวลาต่อมา หนุ่มกำพร้าไปไถและดายหญ้าในไร่ข้าว 7 หลุมของตนทุกวันจนข้าวเจริญงอกงามแตกออกเป็น 7 กอ แต่ละกอมีใบเขียวชะอุ่มสมบูรณ์ เมื่อฤดูกาลอดอยากข้าวมาถึง (ข้าวของปีก่อนเริ่มหมดลง) หญิงมายชรา ก็บอกให้หนุ่มกำพร้าไปเกี่ยวใบข้าวจากข้าว 7 กอ เอามานึ่ง ชายหนุ่มก็ทำตามตามที่หญิงชราบอก ใบข้าวหนึ่งก็กลายเป็นข้าวเหนียวให้ทั้งสองอาศัยกิน เมื่อข้าวเหนียวที่มาจากใบข้าวหมดลง หญิงชรา ก็บอกให้ชายหนุ่มไปเกี่ยวใบข้าวมาอีก และใบข้าวก็แตกใหม่ทุกวัน ในที่สุด ต้นข้าวก็เริ่มออกรวงเหลืองอร่าม ข้าว 7 กอของชายหนุ่มออกรวงสวยงาม เมล็ดข้าวทุกเมล็ดอวบใหญ่สมบูรณ์ ไม่มีลีบแม้แต่เมล็ดเดียว เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชายหนุ่มก็ไปเกี่ยวข้าวของตน วันรุ่งขึ้น ข้าว 7 กอ ก็ออกรวงเหลืองอร่ามเหมือนเดิม ชายหนุ่มไปเกี่ยวข้าวทุกวันจนได้ข้าวมากมายเต็มยุ้งฉาง จึงเรียกข้าว 7 กอของหนุ่มกำพร้าว่าข้าววิเศษหรือข้าวทิพย์ หลังจากนั้น หญิงชรา ก็บอกหนุ่มกำพร้าว่า “ยายจะกลับบ้านบนฟ้าแล้ว เมื่อใดที่เห็นดอกไม้ถูกเผาเป็นสีดำทั่วไร่ ให้เรียกยายลงมาแล้วยายจะมาใหม่” เมื่อพูดจบหญิงชรา ก็แปลงร่างเป็นนกวิเศษไผ่บินขึ้นสู่สวรรค์ ชาวปากกะญอจึงเรียกเทพแห่งข้าวหรือเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ว่า “โถ ปี่ ข้า” หรือนกขวัญข้าว ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา”

ทุกปีก่อนเริ่มทำการเพาะปลูก ชาวปากกะญอที่บ้านหนองเต่าจะทำพิธีปลูกแม่ข้าว 7 หลุม และทำพิธีเชิญนกขวัญข้าวลงมายังไร่ข้าว การทำพิธีเทงแม่ข้าว 7 หลุม และการเชิญนกขวัญข้าวลงจากฟ้า เป็นการผลิตซ้ำและนำเสนออุดมการณ์โถปี่ข้า ซึ่งเป็นพื้นฐานของเจตนารมณ์

และหลักการเกี่ยวกับการจัดการไร่หมุนเวียน นั่นคือ การแบ่งปันและการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม ตำนานนกขั้วญข้าวเล่าถึงหนุ่มกำพร้ากับหญิงชรา ซึ่งเป็นผู้ด้อยโอกาสในสังคม หนุ่มกำพร้าคือตัวแทนของคนจน ไร่ที่ดินทำกิน จนต้องไปทำไร่ข้าวบนพื้นที่ซึ่งมีแต่หินและดินลูกรัง ในขณะที่นกขั้วญข้าวแปลงร่างเป็นหญิงม่ายที่อยู่เพียงคนเดียว ไม่มีใครเลี้ยงดู ถูกปล่อยให้เผชิญหน้ากับชะตากรรมเพียงลำพัง การที่ชายหนุ่มแสดงความเมตตาช่วยเหลือหญิงชรา และได้รับผลตอบแทนด้วยพรอันประเสริฐจากนกขั้วญข้าวให้ข้าวทั้ง 7 กอเป็นข้าวทิพย์ เก็บเกี่ยวไม่หมดสิ้นจนได้ข้าวเต็มยุ้งฉาง เป็นสัญลักษณ์ว่าความดีที่มนุษย์กระทำนั้นจะได้รับการตอบแทนจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์หลายเท่าทวีคูณ อุดมการณ์นกขั้วญข้าวนำเสนอหลักการพื้นฐานของชาวปกากะญอที่สั่งสอนสืบต่อกันมาว่า ชุมชนต้องดูแลคนด้อยโอกาส เช่นเด็กกำพร้าและหญิงหม้าย ให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อุดมการณ์โง่ปีข่านำเสนอแนวคิดที่ว่า ความเป็นธรรมทางสังคมเป็นเงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ หากปราศจากเสียซึ่งความเป็นธรรมทางสังคม คนยากจน คนด้อยโอกาสและไร่ที่ทำกินย่อมต้องช่วยตัวเองด้วยการออกไปตัดฟันไม้ในป่าธรรมชาติ ออกล่าสัตว์และเบียดเบียนธรรมชาติแวดล้อมเพิ่มมากขึ้น และทำให้ชุมชนไม่อาจรักษาความมั่นคงและความเป็นธรรมทางนิเวศหรือความสมดุลของสภาพแวดล้อมได้อีกต่อไป ซึ่งความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบการผลิตและความมั่นคงของผลผลิตของชุมชนในโอกาสต่อไป

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา พ่อหลวงจอนิ ตลอดจนผู้นำและผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญออีกหลายท่านด้วยกัน ได้มีบทบาทสำคัญในการพลิกฟื้นภูมิปัญญาความรู้ ความเชื่อ พิธีกรรม ตำนานและเพลงพื้นบ้านของชาวปกากะญอมาเป็นสื่อในการทำความเข้าใจกับลูกบ้าน ให้มองเห็นความสำคัญของการจัดการทรัพยากรและการรื้อฟื้นวัฒนธรรมประเพณีเดิมมาใช้เพื่อเป็นยุทธวิธีในการแสดงควมมีตัวตนของชาวปกากะญอ โดยต่อยอดความผูกพันระหว่างคนและชุมชนกับธรรมชาติ จนกระทั่งชาวบ้านมีความเข้าใจและเริ่มเข้ามามีส่วนร่วมในการฟื้นฟูป่าเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

หัวใจของการ “นำเสนอ” ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวปกากะญอในสิ่งที่เกี่ยวกับไร่หมุนเวียน จึงอยู่ที่ว่า ความเป็นธรรมทางสังคม คือ เงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับระบบการผลิตของชาวปกากะญอเกิดขึ้นและดำเนินไปเพื่อสืบทอดหลักการดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า แม้ชาวปกากะญอบ้านหนองเต่าจำนวนมาก ได้หันไปนับถือศาสนาคริสต์เป็นเวลาหลายสิบปี แต่ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำไร่หมุนเวียน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนที่เกี่ยวกับนกขั้วญข้าว การไหว้ผีไร่ ผีไฟ การทำพิธีขึ้นปีใหม่ การมัดมือ เป็นต้น ยังคงได้รับการสืบทอดและผลิตซ้ำ โดยชาวปกากะญอคริสต์เองก็มิได้รู้สึกขัดแย้งกับ

ความเชื่อทางศาสนาแต่ประการใด การสืบทอดอุดมการณ์นักขัตติยชาวนำผ่านความเชื่อและพิธีกรรม ในระบบไร่หมุนเวียน ช่วยให้ชาวปกากะญอสามารถนำเสนอประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตน เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของ “คนรักป่า” ให้เป็นที่ยอมรับทั้งในแวดวงของคนปกากะญอเอง และ สังคมภายนอกในวงกว้าง

พลวัตของภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา กระแสของการปรับประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการ ทรัพยากร เริ่มขยายวงจากบ้านหนองเต่าไปสู่หมู่บ้านใกล้เคียง เริ่มมีเครือข่ายการรักษาป่าในหมู่บ้านชาวปกากะญอที่มีเขตป่าติดต่อกัน จนกลายมาเป็นการจัดตั้งเครือข่ายการรักษาป่าในกลุ่มน้ำแม่วางเมื่อปี พ.ศ. 2536 มีการประชุมร่วมกันเพื่อทำการออกกฎระเบียบและการจัดการป่าของ เครือข่ายกลุ่มน้ำแม่วาง มีตัวแทนของชุมชนต่างๆ ทำหน้าที่เป็นคณะกรรมการประสานความร่วมมือ ในการพิจารณา และดำเนินมาตรการสำคัญๆ ที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมอย่างมี ประสิทธิภาพ มีการขยายเครือข่ายจากแต่เดิมที่มีการรวมกลุ่มเฉพาะในกลุ่มชาวปกากะญอไปสู่ ชาวม้งที่อยู่ต้นน้ำและคนเมืองในที่ราบ จนนำไปสู่การก่อตั้งเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือ (คกน) ในปีพ.ศ. 2537 เพื่อต่อสู้เรียกร้องสิทธิทำกินในเขตป่า เครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือในฐานะเป็น ขบวนการทางสังคมเริ่มให้ความสนใจกับการต่อสู้เพื่อคัดค้านการขยายตัวของอุทยานแห่งชาติ และการเรียกร้องพระราชบัญญัติป่าชุมชน และการรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ

ในเวทีการเมืองระดับชาติ เครือข่ายเกษตรกรรมรายย่อยได้กดดันอำนาจรัฐด้วยการชุมนุม ประท้วงหน้าทำเนียบรัฐบาลเป็นประจำทุกปี การจัดการชุมนุมประท้วงมีเป้าหมายเพื่อสร้างความ ตระหนักให้สาธารณชนมีความรู้ความเข้าใจ ในปัญหาเกี่ยวกับที่ดินทำกินในเขตป่าเพิ่มขึ้น และ เพื่อให้สื่อมวลชนนำเสนอปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสภาพแวดล้อมของชุมชนท้องถิ่นเพิ่มมา กขึ้น ส่วนในระดับท้องถิ่น เครือข่ายเกษตรกรรมรายย่อยทำหน้าที่จัดเวทีเพื่อสร้างการเจรจาต่อรอง ระหว่างสมาชิกเครือข่ายกับหน่วยงานของรัฐ ภายในกระบวนการเจรจาต่อรองนี้เอง ที่ชาว ปกากะญอเริ่มนิยามความหมายของ “ป่า” ในรูปแบบใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหาของยุคสมัย แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาคุณค่าเชิงสัญลักษณ์เดิมเอาไว้ ชาวบ้านเริ่มนำเอาระบบความรู้ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งแต่เดิมเคยถูกผูกขาดโดยหน่วยงานรัฐและวนวิทยาศาสตร์ มาใช้ในการ ได้เถียงและต่อต้านวาทกรรมของรัฐ และการรื้อถอนทำทนายพรมแดนของผืนป่าและการแบ่ง ประเภทของป่าตามแนวคิดวนวิทยาศาสตร์ ชาวปกากะญอแม่วางเริ่มเรียนรู้ที่จะปรับประยุกต์ ภูมิปัญญาเดิมของตนมาใช้ร่วมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้ภาพถ่ายดาวเทียม และแผนที่

มาเพื่อสร้างตัวแบบของการใช้ที่ดิน การทำโมเดล การกำหนดพรมแดนของป่าชุมชน ที่ดินทำกิน การใช้แผนที่ป่ากับแผนที่ของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนปกากะญอในประเทศไทยมาซ้อนทับกัน เพื่อแสดงให้เห็นว่า “ที่ไหนมีชุมชนปกากะญอ ที่นั่นป่ามีความอุดมสมบูรณ์กว่าที่อื่นๆ ” ตลอดจนการปรับประยุกต์จารีตประเพณีในการรักษาป่าให้กลายเป็นกฎระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้ง่ายต่อการสื่อสารกับเจ้าหน้าที่รัฐและสาธารณชน

ในปีพ.ศ. 2539 เครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือได้จัดทำโครงการขนาดใหญ่เพื่อผลิตข้าวและดอกย้าภาพลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่นในฐานะเป็นผู้ดูแลป่า ด้วยการจัดทำโครงการบวชต้นไม้ 50 ล้านต้นเพื่อเฉลิมฉลองปีกาญจนาภิเษกในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ 50 ปี สัญลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ ตลอดจน พุทธศาสนา ถูกนำมาเชื่อมโยงกับจริยศาสตร์แห่งการอนุรักษ์ของชาวบ้านอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับจุดยืนเชิงอุดมการณ์ที่ว่า ป่าชุมชนเป็นรูปแบบของการจัดการป่าอย่างยั่งยืน โครงการนี้เป็นความพยายามในการผลิตข้าวและนำเสนอศักยภาพในการจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่น ให้เป็นที่ยอมรับของชนชั้นกลาง ตลอดจนหน่วยงานราชการต่างๆ อีกทั้งยังเป็นการนำเสนอภาพของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนกะเหรี่ยง ในฐานะเป็นผู้ดูแลรักษาป่า

โครงการบวชต้นไม้ 50 ล้านต้น มีความสืบเนื่องและเชื่อมโยงกับพิธีสืบชะตาของชาวล้านนา ซึ่งมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความเป็นสิริมงคล การขจัดปัดเป่าภัยอันตรายและความชั่วร้าย ทั้งปวงไม่ให้มาแผ้วพาน เพื่อยืดชีวิตออกไป เมื่อนำเอาแนวคิดเกี่ยวกับการสืบชะตามาใช้กับการบวชต้นไม้ จุดมุ่งหมายก็คือ การสืบชะตาและทูลบารุงจิตวิญญาณแห่งป่า ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของชาวปกากะญอและกลุ่มชนบ้านป่าอีกหลายกลุ่มที่เชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่า ในพิธีดังกล่าว ต้นไม้ใหญ่ในพื้นที่ป่าชุมชนจะได้รับการบวชและผูกด้วยผ้าเหลืองของภิกษุในบวรพุทธศาสนา และมีการนำเอาสายสิญจน์มาพันรอบผืนป่า เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และป้องกันมิให้มีการลักลอบตัดไม้ มีการอาราธนาพระภิกษุให้เข้าร่วมพิธีด้วยการสวดภาวนา สัญลักษณ์ของพุทธศาสนาถูกนำมาใช้ร่วมกับแนวความเชื่อตามจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ในบริบทเช่นนี้ ป่าชุมชนได้รับการสถาปนาให้กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ด้วยสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา และด้วยความเชื่อมโยงกับอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ยิ่งไปกว่านั้น ป่าที่ได้รับการบวชทั้งหมดถูกนำขึ้นน้อมเกล้าถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นเครื่องสักการะจากคนยากจนแต่องค์พระประมุข การตัดไม้ในป่าเหล่านี้จึงไม่เพียงแต่เป็นอาชญากรรมต่อธรรมชาติแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังเท่ากับเป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินอีกด้วย การทำพิธีบวชป่าจึงเป็นเสมือนกับใช้อุดมการณ์รัฐชาติและสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนามาสร้างความชอบธรรมให้กับป่าชุมชน ซึ่งได้รับการดูแลจัดการโดยชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงที่มีได้นับถือ

บทสรุป

บทวิเคราะห์ว่าด้วยทุนวัฒนธรรมของชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ เป็นความพยายามที่จะนำเสนอการต่อสู้ดิ้นรนในอีกรูปแบบหนึ่งของชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ภายใต้บริบทของการกีดกันสิทธิและการถูกกระทำให้เป็นชนชายขอบในความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับรัฐไทยโดยการพินิจพิจารณากระบวนการสร้างภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “คนรักป่า” และนักอนุรักษ์สภาพแวดล้อม การต่อสู้ของชาวปกากะญอแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การสะสมทุนวัฒนธรรม ในรูปของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในรูปของการจัดการไร่หมุนเวียน เพลงและนิทานพื้นบ้าน ตลอดจน ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ และการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์นั้น เป็นส่วนสำคัญของกระบวนการต่อสู้ของชาวนาต่อวาทกรรมครอบงำของรัฐ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอได้สร้างและหนุนเสริมยุทธวิธีการต่อสู้ในลักษณะเช่นนี้ ด้วยการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรวัฒนธรรมให้มาเป็นทุนสัญลักษณ์ที่สามารถนำมาใช้เป็น “หน้าตัก” ในการลงทุนเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองและการสร้างพันธมิตรกับชนกลุ่มอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชนและสื่อมวลชน เป็นต้น ด้วยการนำเสนอภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะที่เป็น ผู้ดูแลป่าทั้งในความคิดของชาวปกากะญอเอง และในสายตาของบุคคลภายนอก ภาพลักษณ์ในด้านลบที่เคยถูกตราตรึงและฝังแน่นในวาทกรรมกระแสหลักซึ่งสร้างให้ชาว “กะเหรี่ยง” เป็น “ชาวเขา” กลุ่มหนึ่งที่โง่เขลา ทำไร่เลื่อนลอยและทำลายป่า ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายมาเป็นภาพของ “ชาวปกากะญอ” ผู้รักและหวงแหนป่า และเป็นชนท้องถิ่นที่สามารถจัดการป่าได้อย่างยั่งยืน

ภาพลักษณ์ใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นจากการสะสมทุนวัฒนธรรม และการสร้างอำนาจเชิงสัญลักษณ์นี้ มีประสิทธิภาพพอสมควรในการต่อสู้กับวาทกรรมของรัฐ ในช่วงหลายปีมานี้ ชุมชนปกากะญอสามารถเรียกร้องการยอมรับสิทธิเหนือที่ดินทำกินและต่อสู้เพื่อปกป้องการรุกรานของเจ้าหน้าที่รัฐได้ในระดับหนึ่ง กรมป่าไม้เริ่มพูดถึงการย้ายชุมชนท้องถิ่นออกจากป่าน้อยลง และนโยบายป่าไม้แห่งชาติก็เริ่มให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนเพิ่มมากขึ้น ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น สาธารณชนเริ่มให้ความสนใจและยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้น และพระราชบัญญัติป่าชุมชนก็ได้รับความสนใจจากประชาชนและนักการเมืองเพิ่มมากขึ้น

เมื่อความเป็นชาติพันธุ์ถูกนำเสนอในลักษณะที่ผสมผสานกับการเมืองนิเวศ ในบริบทของการต่อสู้ของชาวนา การเมืองของชาวนาในลักษณะเดิมที่เคยให้ความสำคัญกับเรื่องของที่ดินใน

เขตป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องมือการผลิต ก็ถูกเปลี่ยนรูปไปสู่การนำเสนอ “ป่า” ในฐานะเป็นพื้นที่แห่งการผลิตความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ และความมีตัวตนไปพร้อมๆ กับความหมายของป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยนัยเช่นนี้ สิทธิชุมชนมิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติและการจัดการเท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงสิทธิในการกำหนดนิยามความเป็นชุมชน การกำหนดความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ การขยายรูปแบบของการเรียกร้องสิทธิของชาวปกากะญอจากการเรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินในเขตป่า ไปสู่การนิยามความหมายของป่าและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศเดียวกันอย่างแยกไม่ออก ย่อมหมายถึงการนิยามความหมายใหม่ของที่ป่า ซึ่งมีได้จำกัดอยู่แต่เพียงความหมายเชิงคุณค่าทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมความหมายเชิงคุณค่าอื่นๆ ที่มีนัยสำคัญกว้างขวางขึ้น

ภายใต้กระแสตื่นตัวของสาธารณชน ในเรื่องของปัญหาสภาพแวดล้อมทั้งในระดับชาติและระดับนานาชาติ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอสามารถสร้างกระแสของความเป็นชาติพันธุ์และกระแสของความหวังในฝันโลก ด้วยการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ ในการต่อสู้เพื่อท้าทายวาทกรรมกระแสหลักของรัฐ ผู้นำเหล่านั้นนำเสนอ “ความเป็นปกากะญอ” ในฐานะลูกหลานของป่า และสามารถปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบการจัดการทรัพยากร บนฐานของจารีตประเพณีเดิม ให้กลายมาเป็นอำนาจในการนิยามความหมายและสร้างความชอบธรรมให้กับจุดยืนและฐานะของชาวปกากะญอในฐานะผู้ปกป้องป่า ภายใต้บริบทของการเมืองเรื่องการอนุรักษ์ที่กำลังต่อสู้ขับเคลื่อนอย่างเข้มข้นระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นในสงครามแย่งชิงความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากร ในบริบทเช่นนี้ ความเป็นชาติพันธุ์กลายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเมืองเรื่องอัตลักษณ์ โดยนำเสนอประเด็นการเมืองที่เชื่อมโยงการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร เข้ากับอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้เพื่อเสริมสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และการเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้ของชนชายขอบ

บทที่ 4

ชาวนา เศรษฐกิจชุมชนและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม

“ทำไมปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านมากมายอย่างนี้?” ผมถามยายหวัน ขณะที่เราเดินบ้ายหน้าไปยังแปลงนาของเขาในบ้านหาดเค็ด ครั้นนั้นนับเป็นครั้งที่สามแล้วที่ผมเข้ามาแวะเยี่ยมและพูดคุยกับชาวบ้านหาดเค็ดในจังหวัดน่าน ยายหวันและชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้อีกหลายคน ทำการทดลองปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านหลายสิบสายพันธุ์ อาทิ เช่น ข้าวแพร์ ข้าวมหาวงศ์ ข้าวมะน้ำ ข้าวหอมทุ่ง ตลอดจนทำการทดลองผสมพันธุ์ข้าวข้ามสายพันธุ์ เช่น นำเอาข้าวหอมทุ่งมาผสมกับข้าวข.6 และข. 10 เป็นต้น ยายหวันทดลองนำเอาข้าวหอมทุ่ง ซึ่งเป็นสายพันธุ์พื้นบ้านมาเป็นต้นตอ พอข้าวเริ่มออกดอก ก็จะมีการครอบดอกเอาไว้ พอดอกข้าวบานก็นำเอาเกสรของข้าวข.6 และ ข. 10 มาผสม ข้าวแต่ละสายพันธุ์ที่ทำการทดลองจะแยกปลูกในนาแปลงเล็กๆ โดยมีชื่อและวันเดือนที่ปลูกปักติดอยู่ริมคันนาแต่ละแปลง “ผมสนใจ อยากรู้ แต่เดิมมาครั้งปู่ย่าตายาย เคยคัดเลือกและเก็บข้าวเชื้อ และแลกเปลี่ยนกับบ้านอื่นๆ แต่เดี๋ยวนี้เรามีความรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์ข้าวน้อยมาก” ยายหวันตอบ “ผมอยากได้พันธุ์ข้าวที่แข็งแรง คุณภาพดี มีภูมิต้านทานโรค ทนทานต่อสภาพแวดล้อม และให้ผลผลิตสูง”

การคัดสรร ผสมพันธุ์ แลกเปลี่ยนและเรียนรู้เกี่ยวกับข้าวสายพันธุ์ต่างๆ มิใช่เรื่องแปลกใหม่สำหรับชาวนาไทยครั้งปู่ย่าตายาย โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาไทยแต่เดิมมาปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์พร้อมๆ กันเพื่อสร้างหลักประกันในความมั่นคงทางด้านอาหาร ข้าวแต่ละสายพันธุ์ยังมีความเหมาะสมเฉพาะตัว ทั้งในด้านของรูปร่างลักษณะของเมล็ด ปริมาณผลผลิต รสชาติ ตลอดจนคุณสมบัติเพื่อการใช้สอยอย่างอื่นๆ ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงพบว่าในอาณาบริเวณของประเทศไทยในอดีตนั้น มีการเพาะปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านกว่า 20,000 สายพันธุ์ (อภิชาติและคณะ 2538) และชุมชนชาวนาหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณชายขอบของภาคเหนือตอนบน ยังคงเพาะปลูกข้าวหลายสิบสายพันธุ์ในเวลาเดียวกัน ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการคัดสรร

พัฒนาและใช้ประโยชน์ตามจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันออกไป อีกทั้งมีการปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศแต่ละชุดภายในระบบเกษตร (Harlan 1975: 1996: 17-18) ชาวนาจึงเลือกปลูกข้าวแต่ละสายพันธุ์ในลักษณะที่สอดคล้องกับความลาดชันของพื้นที่ ความต้องการแสงแดด ปริมาณน้ำ ตลอดจนคุณสมบัติอื่นๆ เช่น การทนทานต่อสภาพแวดล้อม และแมลงศัตรูพืช เป็นต้น งานศึกษาสัมพันธภาพระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศของ Rambo (1991) และ Rigg (1993) พบว่าความแตกต่างของระบบนิเวศในไร่นา นำไปสู่การปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ เช่น ชาวนาจะปลูกข้าวปีในนาลุ่มและข้าวเบาหรือข้าวตอในนาดอน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การให้น้ำหนักกับการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศของไร่นาเพียงอย่างเดียว อาจทำให้เรามีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับวิถีคิดและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลังการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมของชาวนา นอกเหนือไปจากการคัดสรรและพัฒนาคุณสมบัติของข้าวแต่ละสายพันธุ์ที่สอดคล้องกับระบบนิเวศแต่ละชุดแล้ว ชาวนายังคงรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชด้วยเหตุผลของรสนิยมในการบริโภค เช่น ข้าวสายพันธุ์ที่มีรสอร่อย ข้าวสำหรับทำขนมหวาน เป็นต้น รสนิยมในการบริโภค จึงเป็นแรงจูงใจสำคัญอีกประการหนึ่ง นอกเหนือไปจากเงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อมที่ทำให้ชาวนารักษาความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว ตลอดจนพืชพันธุ์ธัญญาหารอื่นๆ ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงอาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสายพันธุ์พืชกับชาวนา มิได้เป็นเพียงผลผลิตของการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเท่านั้น หากแต่ยังเป็นผลมาจากรสนิยม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

จุดมุ่งหมายหลักของชาวนาทุกหนแห่งคือความอยู่รอด (Anderson 1994: 40) แต่เงื่อนไขที่นำไปสู่ความอยู่รอดอาจแตกต่างกันออกไปในแต่ละแห่ง ภาวะวิสัยและเงื่อนไขที่ต่างกันนี้เองนำไปสู่ยุทธวิธีในการปรับตัวที่แตกต่างกันของชาวนาในแต่ละพื้นที่ ในขณะที่พวกเขาต่างก็ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดเช่นเดียวกัน สำหรับชาวลัวะบนดอยภูคา ยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และการเมืองของชาวนาถูกกำหนดไว้ในรูปของการเมืองเรื่องพื้นที่ การยืนยันสิทธิเหนือที่ดินทำกินถูกนำเสนอผ่านรูปแบบของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน รวมทั้งในการผลิตทางด้านการเกษตร หรือการทำไร่หมุนเวียน และในการประกอบพิธีกรรม สิทธิอันชอบธรรมของชาวลัวะวางอยู่บนพื้นฐานของการวางตนเองไว้ในสถานะของ “ชนพื้นถิ่น” ซึ่งใช้ชีวิตตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษอยู่ในพื้นที่อย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน รวมทั้งความเชื่อมโยงระหว่างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์กับพื้นที่ สำหรับชาวกะเหรี่ยงที่แม่วาง กระแสของความเป็นชาติพันธุ์และสภาพแวดล้อมนิยมได้รับการหนุนเสริมด้วยการปรับเปลี่ยนทุนทางวัฒนธรรม ให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้เพื่อควบคุมพื้นที่ป่าและการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ แต่สำหรับชาวนาเช่นอ้ายห้วน ยุทธวิธีทางการเมืองของชาวนา คือ การกอบกู้อำนาจเหนือความรู้และการผลิตทางการ

เกษตร ประเด็นสำคัญของชาวนาเหล่านี้ คือ การต่อสู้เพื่อควบคุมความรู้และสายพันธุ์พืชในฐานะเป็นเครื่องมือการผลิตพื้นฐานในระบบเกษตร

ข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่พยายามนำเสนอในที่นี้มีอยู่ว่า วัฒนธรรมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาในเขตร้อน มีพัฒนาการเชื่อมโยงกับความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านซึ่งได้รับการคัดสรร สร้างเสริมและพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายร้อยปีภายในบริบทของระบบนิเวศขนาดเล็ก ผืนนา ไร่ข้าว และม่อนดอย เป็นเหมือนกับห้องทดลองที่ซึ่งความรู้ท้องถิ่น ปฏิบัติการเทคโนโลยีและเชื้อพันธุ์ได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างสม่ำเสมอ ยิ่งไปกว่านั้น ความรู้ท้องถิ่นไม่เคยถูกปิดกั้นกักขังอยู่แต่เพียงภายในบริเวณใดบริเวณหนึ่งอย่างจำกัด หากแต่ได้รับการหยิบยืม เผยแพร่ และแลกเปลี่ยน ผ่านการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชระหว่างชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อย่างต่อเนื่องเรื่อยมา การแลกเปลี่ยน หยิบยืมและเรียนรู้ร่วมกันเป็นส่วนสำคัญของวิถีชีวิตของชาวนาเสมอมา

หากแต่ในช่วงสองสามทศวรรษที่ผ่านมา การจัดการทรัพยากรพันธุกรรมเริ่มหลุดพ้นไปจากอำนาจควบคุมของท้องถิ่น และเริ่มมีการถดถอยอย่างชัดเจนขององค์ความรู้ ปฏิบัติการเทคโนโลยีและสายพันธุ์พื้นบ้าน เมื่อชาวนาถูกดูดดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมเพิ่มมากขึ้นและจำเป็นต้องพึ่งพิงการใช้ปุ๋ยและสารเคมี ตลอดจนเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตจากบริษัทข้ามชาติเพิ่มขึ้นในชุมชนท้องถิ่น ประเด็นปัญหาสำคัญอยู่ที่การลดลงของผืนป่า การพังทลายของหน้าดิน การปนเปื้อนของสารเคมีในแหล่งน้ำ ตลอดจนการสูญเสียทรัพยากรพันธุกรรมของสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตง และพันธุ์พืชพื้นบ้านอื่นๆ ที่ชุมชนเคยคัดสรรและเก็บรักษามาเนิ่นนาน ในเวทีระดับชาติและระดับนานาชาติ ประเด็นปัญหาหลักคือการใช้สารเคมีอย่างกว้างขวางจนเป็นอันตรายไม่เพียงต่อผู้ใช้ แต่ยังรวมไปถึงผู้บริโภคผลผลิตอีกด้วย ประเด็นปัญหายังรวมไปถึงความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม การลดลงของผืนป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ และการแสวงหามาตรการในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน การเกิดขึ้นและขยายตัวของการเมืองนิเวศ ส่งผลให้เกิดการจัดเวทีใหม่ๆ ที่ซึ่งภาพลักษณ์และอัตลักษณ์ของชาวนาร่วมสมัยถูกนำเสนอในฐานะเป็นผู้ปกป้องผืนป่า ผู้จัดการความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม และผู้ดูแลทรัพยากรธรรมชาติ

งานวิจัยในบทนี้นำเสนอการต่อสู้ และยุทธวิธีทางการเมืองของชาวนาในอีกรูปแบบหนึ่ง นั่นคือ การปรับกรอบของประเด็นปัญหาของชาวนาในรูปของการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม เนื้อหาของเรื่องราวในบทนี้จะเล่าถึงการปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในสังคมชาวนา ที่เริ่มต้นตั้งแต่การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าและการส่งออกข้าวของไทยเมื่อกว่าร้อยปีมาแล้ว ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่ทำการเกษตรด้วยการกันสร้างแผ้วถางผืนป่าเพื่อเปลี่ยนให้เป็นผืนนา

และไว้ เพื่อเพิ่มผลผลิตสำหรับการส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว และทำให้ประเทศไทยสามารถ หนีภัยยืนอยู่ในตลาดโลกในฐานะผู้ส่งออกข้าวและผลิตผลทางการเกษตรรายใหญ่ของโลก มาใน ยุคของการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ หลังถึงพุทธกาลเป็นต้นมา รัฐก็พยายาม ขยายประเภทของพืชผลทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมให้มีการปลูกปอ มัน ลำปะหลังหรือข้าวโพด เป็นต้น นโยบายของรัฐได้รับการสนับสนุนด้วยดีจากชาวนาไทยมาโดยตลอด แม้ว่าผลประโยชน์จากภาษีที่มาจากหยาดเหงื่อแรงงานของชาวนาชาวไร่จะถูกนำไปใช้ในการ เสริมสร้างภาคอุตสาหกรรมเป็นหลัก นโยบายพัฒนาที่ขาดความสมดุลและเน้นการเจริญเติบโต ของธุรกิจอุตสาหกรรม ตลอดสี่สิบปีที่ผ่านมา ส่งผลกระทบอย่างมีนัยสำคัญ ต่อการลดลงอย่างต่อเนื่องของความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม ภาพของชาวนาที่เราจะนำเสนอ ในบทนี้ แสดงถึงการรื้อฟื้นปฏิบัติการเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม และชีวิตของชาวนา ซึ่งเป็นผู้จัดการทรัพยากรเหล่านี้ ภาพดังกล่าว จะช่วยให้เราเริ่มตั้งคำถามเกี่ยวกับความเชื่อโดยทั่ว ไป ในเรื่องของทรัพยากรพันธุกรรม และบทบาทของทรัพยากรพันธุกรรมในชีวิตและวัฒนธรรมของ ชาวนาไทย

ทฤษฎีทันสมัยมักสร้างภาพให้เราหลงเชื่อว่า สังคมชาวนาจะพัฒนาจากสังคมประเพณีไป สู่สังคมทันสมัยในลักษณะที่เป็นเส้นตรง (Watts 1983: 34-37) ในทำนองเดียวกัน ทรัพยากรพันธุ กรรมแม้จะมีแนวโน้มลดลงแต่ก็ได้ถูกทำลายเสียจนราบคาบไปด้วยน้ำมือของการปฏิวัติเขียวที่ เริ่มต้นขึ้นหลังปี 2504 แม้ว่าการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก จะส่งผลให้ความหลากหลายของสาย พันธุ์และทรัพยากรพันธุกรรมลดลงอย่างรวดเร็ว และทำให้อำนาจต่อรองและการควบคุมของชา วนาในการผลิตลดลงอย่างชัดเจน แต่ชาวนาในชุมชนหลายแห่งยังคงรักษาความหลากหลายของ สายพันธุ์ไปพร้อมกับการเพาะปลูกพืชเชิงพาณิชย์ การค้าและการเป็นแรงงานรับจ้าง ข้อค้นพบดัง กล่าวข้างต้นนี้นับว่าแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากแนวคิดกระแสหลัก เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมซึ่งมองการล่มสลายของทรัพยากรพันธุกรรมในสังคมชาวนา ในลักษณะที่ เป็นเส้นตรงและเหมือนกันไปหมดทุกหนแห่ง โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การลดลงของทรัพยากร พันธุกรรมในสังคมชาวนามีได้มีลักษณะเป็นเส้นตรง หรือเหมือนกันไปหมด การเจริญเติบโตของ ตลาดและพืชพาณิชย์ มิได้มีอิทธิพลต่อสภาพแวดล้อมและส่งผลให้ระบบการผลิตของชาวนา เปลี่ยนแปลงเป็นเส้นตรงไปสู่ความทันสมัยเสมอไป ในทางตรงกันข้าม บทบาทของทรัพยากรพันธุ กรรมและความรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในระบบเกษตรของชาวนาไทยนั้น มีความยืดหยุ่น เลื่อนไหลและซับซ้อนกว่านั้นมากมาย

ในช่วงสี่สิบปีมานี้ การพัฒนาที่ขาดความสมดุลและเน้นทิศทางเดียว โดยกำหนดให้ภาค อุตสาหกรรมเป็นฝ่ายได้เปรียบอย่างต่อเนื่อง ได้ส่งผลให้รายได้ของภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์

มวบรวม ตลอดจนโอกาสและความเป็นไปได้ของการพัฒนาภาคเกษตรนั้นแล้วมีความหวังที่รับหรืออย่างยิ่ง การผลิตในภาคเกษตรมีความสำคัญลดลงเมื่อเทียบกับภาคการผลิตอื่นอย่างต่อเนื่อง และตลอดสี่ทศวรรษนี้ สังคมชนบทก็ได้ก้าวล่วงผ่านการเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างภายในเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การแบ่งแยกภายในสังคมชนบท มิได้นำไปสู่การแยกตัวหรือการแบ่งชนชั้นออกเป็นชาวนาไร้ที่ดินและเจ้าที่ดินรายใหญ่อย่างชัดเจน (Anan 1984, Bray 1986, Turton 1989) ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างทางการผลิตของชนบท กลับก่อให้เกิดการแบ่งแยกภายในที่ก่อกำเนิดกลุ่มชาวนาที่หลากหลายและมีความแตกต่างภายในที่ซับซ้อน นับตั้งแต่ แรงงานรับจ้างไร้ที่ดิน แรงงานอพยพ ผู้ผลิตรายย่อย พ่อค้ารายย่อย ไปจนถึงแรงงานข้ามชาติและเจ้าที่ดินรายใหญ่ ภายในชุมชนชาวนาที่ซึ่งชาวนากลุ่มต่างๆ ยังคงเชื่อมโยงและผูกพันกัน ภายใต้รากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อน ทั้งในแง่ของความเป็นญาติ เพื่อนบ้าน หรือระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบอื่นๆ ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ผลิตรายย่อยหรือชาวนารายย่อยยังคงสามารถผลิตซ้ำตนเอง และยังคงหยั่งยื้นดำรงอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป และพากันดิ้นรนเอาตัวรอดโดยใช้ยุทธวิธีและกลไกที่แตกต่างกันออกไป

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ต้นทุนการผลิตอันสืบเนื่องมาจากราคาปุ๋ยและสารเคมีได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งอันตรายจากการใช้ยาฆ่าแมลง ทั้งต่อสภาพแวดล้อมและสุขภาพอนามัยของผู้ผลิตได้เริ่มเป็นปัญหาที่ชัดเจนขึ้น ความต้องการสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและการหวนกลับไปสู่การเกษตรพื้นบ้าน ในชื่อที่เรียกขานแตกต่างกันออกไป ตั้งแต่ เศรษฐกิจพอเพียง เกษตรอินทรีย์ เกษตรปลอดสารพิษหรือเกษตรทางเลือก เริ่มได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การเติบโตขึ้นของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยม การยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรชีวภาพ ตลอดจน ความต้องการอาหารปลอดสารพิษของผู้บริโภคที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ล้วนแล้วแต่เป็นแรงกระตุ้นสำคัญให้มีความสนใจในเรื่องของอาหาร สมุนไพร และพืชผักพื้นบ้านตามธรรมชาติเพิ่มขึ้น นักวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่ง เริ่มหันมาเก็บรวบรวมและอนุรักษ์สายพันธุ์พืชพื้นบ้าน และส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชาวบ้าน ที่ทำงานทางด้านของการอนุรักษ์สายพันธุ์พืช การปรับปรุงพันธุ์ และการใช้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านซึ่งใช้ต้นทุนต่ำ ในฐานะเป็นทางเลือกใหม่สำหรับการสร้างความมั่นคงทางการผลิตอาหาร ผู้ผลิตรายย่อยมากมาย รวมทั้งอ้ายหวัน เริ่มหวนกลับมาซื้อพืชพันธุ์ในการใช้ประโยชน์จากสายพันธุ์พืชพื้นบ้านที่หลากหลายเพื่อพัฒนาและรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชในระบบการผลิตของชาวนา

ความมั่นคงทางด้านอาหารและความหลากหลายของสายพันธุ์

บ้านหาดเค็ด ตำบลเมืองจัง จังหวัดน่าน เป็นหมู่บ้านที่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นเมื่อประมาณ 183 ปีมาแล้ว โดยชาวไทยวนซึ่งส่วนหนึ่งมีถิ่นกำเนิดอยู่ในบริเวณนั้น และบางส่วนได้อพยพมาจากถิ่นอื่น เช่น จากตำบลม่วงตึ๊ดและจากอำเภอสันติสุข การอพยพเข้ามาตั้งรกรากในบ้านหาดเค็ด เป็นการอพยพเข้ามาเพื่อจับจองที่ดินทำกิน เพราะบ้านหาดเค็ดมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบขนาดเล็กกระหว่างหุบเขา อยู่ติดกับลำน้ำน่าน จึงมีดิน น้ำ ป่าและความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติที่เหมาะสมต่อการผลิตในภาคเกษตร แต่เดิมมาหมู่บ้านตั้งอยู่บริเวณที่ราบติดลำน้ำน่าน ทำให้เกิดน้ำท่วมบ้านเรือนและวัดบ่อยครั้งในฤดูน้ำหลาก ในปี 2480 ชาวบ้านจึงอพยพบ้านเรือนขึ้นมาอยู่ห่างจากแม่น้ำ และใช้ที่ราบบริเวณหมู่บ้านเดิมในการเพาะปลูกเวลาน้ำไม่ท่วม ที่ดินทำกินของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นราบริหว่างหุบเขาและที่ไร่ตามบริเวณไหล่เขา รายล้อมไปด้วยผืนป่าสักที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเก็บหาอาหารตามธรรมชาติ

เช่นเดียวกับชุมชนชาวนาอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ชาวบ้านหาดเค็ดต้องเผชิญหน้ากับปัญหาขาดแคลนที่ราบลุ่มสำหรับทำนา เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เต็มไปด้วยภูเขาสูง ที่ราบเหมาะกับการทำนามีจำกัด ความมั่นคงทางด้านอาหาร หรือการผลิตอาหารให้เพียงพอต่อความต้องการของครัวเรือน จึงขึ้นอยู่กับการขยายพื้นที่ทำกินออกไปตามไหล่เขา เชิงดอย เพื่อทำไร่ข้าว ในลักษณะไร่หมุนเวียนเสริมจากการทำนา รวมทั้งการปรับปรุงสายพันธุ์ข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงขึ้น ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวจึงเป็นผลผลิตจากการคิดค้นและความยืดหยุ่นในระบบการผลิตของชาวนา การที่หมู่บ้านรายรอบไปด้วยภูเขาทั้งทางด้านทิศเหนือ ตะวันออก และตะวันตก ทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดต้องปรับระบบการเพาะปลูกข้าวภายในระบบนิเวศที่หลากหลาย ทั้งในส่วนที่เป็นที่ราบลุ่ม ในส่วนที่เป็นที่ดอน บริเวณไหล่เขาและสันดอย การพัฒนาและคัดสรรสายพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมต่อความลาดชัน ปริมาณน้ำฝน และแสงแดด ตลอดจนมีคุณสมบัติในการทนทานต่อสภาพแวดล้อม และให้ผลผลิตในลักษณะที่แตกต่างกัน กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญในการสร้างความมั่นคงทางการผลิต ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการพัฒนาขึ้นให้สอดคล้องกับระบบนิเวศขนาดเล็กแต่ละชุด ผ่านการคัดสรรและกระบวนการเรียนรู้ที่สั่งสมสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน

ประสบการณ์และองค์ความรู้ที่สั่งสมต่อเนื่องมาเนิ่นนาน ทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดพัฒนายุทธวิธีในการเพาะปลูกอย่างหลากหลาย บนพื้นฐานของการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของสายพันธุ์พืชและทรัพยากรพันธุกรรม สำหรับข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ชาวบ้านจะเก็บสายพันธุ์ข้าวที่มีคุณสมบัติแตกต่างกันสำหรับข้าวนา และข้าวไร่ ทั้งข้าวนาและข้าวไร่ ยังแยกออกเป็น

ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวปี โดยแต่ละชนิดจะมีความหลากหลายของสายพันธุ์แยกย่อยออกไปอีก ข้าวเบาจะแบ่งออกเป็นข้าวเบาหรือข้าวดอก ซึ่งมีหลากหลายสายพันธุ์ เช่น ดอนกແ້ນ ดอกขาว ดอกปูลี ข้าวกลาง เช่น เหมยนอง ขาวกล้วย ทวายมูล มหาวงศ์ เพ็ญคำ คำดี ดอกพุดม และข้าวปี เช่น เพ็ญดืบ ลายหลัง แก้ว แก้วต้นตาล มะน้ำ ปูตา บางเกิด เป็นต้น ในขณะที่ข้าวไร่ก็จะแบ่งออกเป็น ข้าวเบา ข้าวกลางและข้าวปี และมีความหลากหลายของสายพันธุ์แยกย่อยไปในแต่ละชนิด เช่นเดียวกัน ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการคัดสรรและพัฒนาบนพื้นฐานของคุณสมบัติที่แตกต่างกันออกไป และชาวนาจะเลือกเพาะปลูกข้าวแต่ละชนิดบนพื้นฐานของเงื่อนไขและความต้องการที่หลากหลายออกไป เช่น ครัวเรือนที่มีข้าวเหลือจากฤดูกาลผลิตปีก่อนค่อนข้างน้อย อาจเลือกปลูกข้าวดอกเพิ่มขึ้น เพราะได้ผลผลิตเร็ว หรือในบางปีที่คาดว่าอาจประสบความแห้งแล้ง ชาวนาอาจเลือกปลูกข้าวที่ทนแล้งได้ดี เป็นต้น ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวซึ่งมีอยู่บนร้อยละสายพันธุ์ในแต่ละหมู่บ้าน จึงเป็นเครื่องมือการผลิตสำคัญสำหรับการเพาะปลูก อีกทั้งยังเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ที่ดินและการจัดการทรัพยากรของชาวนา

วิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย เป็นอิสระ ทำการค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิต ความรู้ และสายพันธุ์พืชร่วมกับชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ของชาวบ้านหาดเค็ด เริ่มค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปทีละน้อยๆ เมื่อรัฐไทยเริ่มดำเนินนโยบายตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

หลังปี 2504 เป็นต้นมา กรมส่งเสริมการเกษตรและกรมวิชาการเกษตรเริ่มจัดทำโครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกับข้าวพันธุ์ส่งเสริม ซึ่งให้ผลผลิตสูงกว่า นโยบายของรัฐที่ต้องการให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวสายพันธุ์ใหม่ ได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากหน่วยงานของรัฐและเอกชน รวมทั้งการสร้างแรงจูงใจอื่นๆ เช่น เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการมีสิทธิในการกู้ยืมเงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์ เป็นต้น ภายในปีพ.ศ. 2523 ข้าวสายพันธุ์ส่งเสริมได้ขยายตัวครอบคลุมพื้นที่เพาะปลูกข้าวกว่าครึ่งหนึ่งของประเทศ การใช้สายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านลดลงจากร้อยละ 45 ในปี 2524 ลงเหลือเพียงร้อยละ 24 ในปี 2527 (Decha and Withoon 1992: 39)

ช่วงต้นทศวรรษที่ 2520 นโยบายเพิ่มผลผลิตในภาคเกษตรด้วยการใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้พืชสายพันธุ์ส่งเสริมเริ่มแพร่เข้ามาในเขตภาคเหนือตอนบนอย่างรวดเร็วและส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงการผลิตโดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มและเขตชลประทาน การใช้พันธุ์พืชใหม่ และการเพาะปลูกข้าวปีละสองครั้ง ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนชาวนาเป็นอย่างมาก การส่งเสริมสายพันธุ์ใหม่ๆ นำไปสู่การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นและการเพาะปลูกพืชเพื่อการพาณิชย์โดยตรงเพียงอย่างเดียว แทนการปลูกพืชเพื่อบริโภคแล้วเหลือจึงขาย การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น และการปลูกพืชสายพันธุ์ใหม่ ทำให้ประเพณีปฏิบัติที่เคยวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม การคัดสรร รักษา และปรับปรุงสายพันธุ์พืชพื้นบ้านเริ่มถดถอยลง การปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพิ่มขึ้นไม่เพียงแต่นำไปสู่การลดลงของสายพันธุ์ที่เคยหลากหลาย แต่ยังนำไปสู่การหยุดชะงักและในบางพื้นที่การสะสมของกระบวนการเรียนรู้และวงจรของความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรชีวภาพ ที่เคยเป็นพื้นฐานของการเกษตรอย่างยั่งยืน และที่สำคัญที่สุด การปลูกพืชเชิงเดี่ยว ส่งผลกระทบต่อศักยภาพของชาวนาในการเอาตัวรอดและการปรับตัว เพราะการปลูกพืชพาณิชย์เป็นหลัก ส่งผลให้อำนาจต่อรองของชาวนาลดลงอย่างสำคัญ

ช่วงปี 2508-2510 ผืนป่าบริเวณรอบบ้านหาดเค็ดถูกบริษัททำไม้ที่ได้รับสัมปทานจากรัฐตัดฟันไม้สักขนาดใหญ่จนหมด มีการนำเอาซังเข้ามาซักลากไม้ออกจากป่า เมื่อไม้ใหญ่หมดไปไม้เล็กก็ถูกตัดฟันต่อจนผืนป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์เริ่มเสื่อมโทรม ชาวนาบางคนเริ่มเข้าไปตัดฟันและถางต่อเพื่อเปลี่ยนพื้นที่ป่าให้กลายเป็นไร่สำหรับปลูกข้าว ช่วงปี 2523 เริ่มมีบริษัทเอกชนและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรนำเอาข้าวโพดพันธุ์ส่งเสริมเข้ามาแนะนำให้ชาวนาในแถบนี้ทดลองปลูก ส่งผลให้มีการขยายการตัดฟันพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม เพื่อเปลี่ยนเป็นไร่ปลูกข้าวโพดเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงฤดูแล้ง ผืนป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์เริ่มแปรสภาพเป็นภูเขาหัวโล้นทอดตัวยาวไกลสุดสายตา การพังทลายของหน้าดินเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินลดลง การลงทุนปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขาย ทำให้ชาวนาบ้านหาดเค็ดเริ่มใช้ปุ๋ยและสารเคมีเพื่อเร่ง

ดอกผล หากแต่สภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลงเรื่อยๆ ส่งผลให้ผลผลิตค่อยๆ ลดต่ำลงอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านหลายครัวเรือนเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สินและการจำนำจำนองที่ดิน สภาพดินที่เสื่อมลงอย่างต่อเนื่องผนวกกับสภาพอากาศที่แปรปรวนในบางปี ทำให้หนี้สินของชาวบ้านเริ่มพอกพูนขึ้น ชูศักดิ์ เป็นชาวนาบ้านหาดเค็ดรายหนึ่งชีวิตเริ่มผกผันไปในทางย่ำแย่ลงเพราะพืชพาดิน

ชูศักดิ์เกิดในบ้านหาดเค็ดเมื่อ 55 ปีก่อน พ่อแม่ของเขามีฐานะค่อนข้างยากจน และทำให้ชูศักดิ์ต้องเริ่มทำงานตั้งแต่อายุได้เพียง 7 ขวบ ด้วยการเป็นแรงงานช่วยพ่อในไร่นา เมื่ออายุย่างเข้า 27 ปี ชูศักดิ์พบรักและแต่งงานกับคำมว สวจากครัวเรือนยากจนของบ้านท่าวังผา และทั้งสองก็ตัดสินใจเริ่มต้นครอบครัวใหม่ โดยคำมวย้ายมาอยู่ที่บ้านหาดเค็ดกับสามี หลังจากแต่งงาน ชูศักดิ์แยกครัวจากพ่อแม่และเริ่มต้นทำการผลิตเองโดยเช่าที่ไร่ประมาณ 20 ไร่จากชาวบ้านหาดเค็ดด้วยกัน ชูศักดิ์และภรรยาทำงานอย่างหนักเพื่อสร้างครอบครัว เขาลงทุนปลูกข้าว ข้าวโพด ถั่วแขก และถั่วเขียว ส่งขายให้พ่อค้าที่มารับซื้อตามหมู่บ้าน รายจ่ายของครอบครัวเริ่มมีมากขึ้นเมื่อพยานรักของทั้งสองทยอยกันล้มตามาตุโลก

“จากที่เคยปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงปากท้อง เราเริ่มหันมาปลูกข้าวโพดขาย จากเดิมมีแต่คำว่าพอเพียงก็เริ่มมีความอยากได้ อยากมี ได้น้อยไม่พออยากได้มากๆ จากเดิมเคยแบ่งปันก็เริ่มซื้อขาย การปลูกข้าวโพดเริ่มมีการใช้ทุน ใส่ปุ๋ย ใช้ยาฆ่าหญ้า จากเดิมถางป่าทำไร่ข้าว ต่อมาถางเพิ่มเป็นร้อยๆ ไร่ แข่งกันถางแข่งกันลงทุน ต่างคนอยากได้พื้นที่มากๆ ในที่สุด ป่าที่เสื่อมโทรมก็กลายเป็นเขาหัวโล้น ยามหน้าแล้งมองไปทางไหนมีแต่ความแห้งแล้ง น้ำในห้วยเริ่มแห้งขอด กินไม่ได้เพราะมีสารเคมีปนเปื้อนมากจนได้กลิ่น เพราะมีการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและยาฆ่าหญ้ามากขึ้นๆ พอหน้าฝนน้ำก็หลากท่วมบ้านและที่ทำกิน เพราะไม่มีป่า

เมื่อข้าวโพดพันธุ์สูงเสริมเข้ามาก็มีทุนจากธกส.และนายทุน ยื่นข้อเสนอให้ชาวบ้านกู้เงินไปลงทุนก่อน โดยจ่ายคืนพร้อมดอกเบี้ยหลังเก็บเกี่ยวและขายข้าวโพดได้แล้วจากนั้นก็เริ่มมีการว่าจ้างแรงงาน การลงแขก เอามื้อเอววันเริ่มหายไป ทุกอย่างเป็นเงินไปหมด เราอยากได้เงินมากก็ใช้ปุ๋ยใช้ยาเพิ่ม แต่ก็ช่วยได้เพียงปีแรกๆ เท่านั้น ผลผลิตเริ่มลดลง หนี้สินกลับเพิ่มขึ้น ร่างกายของเราก็เริ่มซูบผอม อ่อนแอลงเรื่อยๆ”

นับแต่ปี 2523 เป็นต้นมา ผืนป่าแถบรอบบ้านหาดเค็ดก็เริ่มแปรสภาพเป็นไร่ข้าวโพดเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว การปลูกข้าวโพด รวมทั้งมะเขือ ถั่วแขกและพืชพาดินอีกเพียงไม่กี่ชนิด

เริ่มทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป ทุกคนทำงานหนักขึ้นเพื่อดูแลผลผลิตที่พวกเขาไม่ได้กิน การเปลี่ยนแปลงได้รับการกระตุ้นอย่างต่อเนื่องจากการบริโภคสินค้าที่เพิ่มขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน จากนโยบายส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ จากความต้องการผลผลิตทางการเกษตรที่เพิ่มขึ้น และจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง ชาวบ้านเริ่มใช้เงินจับจ่ายใช้สอย ไม่เพียงแต่ซื้อปุ๋ย สารเคมีและเครื่องมือเพาะปลูกเท่านั้น แต่การปลูกพืชพาณิชย์ทำให้ชาวบ้านเริ่มซื้อกับข้าวและอาหาร รวมทั้งเครื่องใช้ไฟฟ้า รถมอเตอร์ไซด์ การบริโภคสินค้าภายในหมู่บ้านเพิ่มสูงขึ้นหลายเท่าตัวในช่วงเวลาเพียงไม่กี่ปี พร้อมๆ กับการขยายตัวของ การปลูกพืชพาณิชย์

ต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่ราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอน ทำให้ชาวบ้านหลายครัวเรือนเริ่มมีหนี้สะสม และศักยภาพของชาวบ้านในการเพิ่มผลผลิตเพื่อใช้หนี้ก็มีแนวโน้มลดลง พร้อมกับความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและความอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน การกู้หนี้ยืมสินกลับมีมากขึ้นและมีได้จำกัดแต่เพียงการกู้ยืมเพื่อมาลงทุนทำการเกษตรเท่านั้น แต่กลับมีการกู้ยืมเงินเพื่อใช้จ่ายในชีวิตประจำวันเพิ่มขึ้น ความล้มเหลวของราคาผลผลิต และการลงทุนทำให้ชีวิตของชาวนาเริ่มผันผวนและไร้ความมั่นคงยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

นับแต่ปี 2530 เป็นต้นมา ปัญหาหนี้สินและความผันผวนของราคาพืชผล ทำให้ชาวบ้านหาคะดีเริ่มออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาวจนถึงวัยกลางคน ช่วงเริ่มต้นมักเป็นการย้ายถิ่นไปหางานทำในช่วงฤดูแล้งหลังการเก็บเกี่ยวก็เดินทางไปทำงานที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง เมื่อใกล้ฤดูฝนก็เดินทางกลับบ้านเพื่อทำนา เพราะกลุ่มที่ย้ายถิ่นไปทำงานล้วนแล้วแต่เป็นวัยแรงงานที่สำคัญของครัวเรือน คือ มีอายุประมาณ 20 – 40 ปี หลังจากนั้นไม่นาน แรงงานอพยพก็เริ่มกลับบ้านน้อยลง และส่งเงินเป็นค่าจ้างทำนามาช่วยทางบ้านแทนแทบทุกครัวเรือนในหมู่บ้าน เริ่มมีสมาชิกออกไปทำงานต่างแดน และจำต้องพึ่งพิงรายได้จากการรับจ้างแรงงานนอกหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น

ชูศักดิ์เองก็มีหนี้สินล้นพ้นตัวจากการลงทุนปลูกข้าวโพดในช่วงเวลานั้นเช่นเดียวกัน เขาตัดสินใจเดินทางไปหางานทำข้างนอก

“ช่วงนั้นลำบากมาก ยิ่งทำยิ่งล้มเหลว หนี้สินเพิ่มขึ้นทุกปี ลูกๆ ก็ยังเล็ก และภรรยาผมต้องเลี้ยงลูกคนเดียว แต่เราไม่มีทางเลือกอื่น เราต้องหาเงินมาใช้หนี้ การออกไปทำงานข้างนอกเป็นทางเดียวที่จะอยู่รอดได้”

ปี 2531 ชูศักดิ์รวบรวมเงินลงทุนเดินทางไปทำงานที่ประเทศมาเลเซีย เพื่อหาเงินมาใช้หนี้ เขาทำงานอย่างหนักและทนเก็บหอมรอมริบนานหลายปี จึงกลับมาบ้านและใช้เงินออมที่มีอยู่ซื้อที่ดินเสื่อมโทรมประมาณ 22 ไร่เพื่อเป็นที่ดินทำกินของครอบครัวต่อไป

นอกเหนือไปจากการเดินทางไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านหาดเค็ดจำนวนไม่น้อยเริ่มละเลิกจากการทำไร่ข้าวโพด และปรับเปลี่ยนที่ไร่มาทำสวนไม้ผล โดยเริ่มจากการปลูกลิ้นจี่ ลำไย และมะม่วง ในพื้นที่ซึ่งแห้งแล้งปลูกข้าวโพดไม่งาม ความล้มเหลวของการปลูกข้าวโพดทำให้ชาวบ้านพยายามปลูกพืชหลากหลายชนิดขึ้น และ พยายามแสวงหารายได้ทั้งจากการปลูกพืชพาณิชย์ ไม้ผล และการทำงานรับจ้างภายนอกไปพร้อมกัน ช่วงปีพ.ศ. 2535 ชาวบ้านหาดเค็ดกว่าครึ่งเริ่มละเลิกจากการปลูกไม้ผล เนื่องจากต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น ทั้งการสูบน้ำจากน้ำน่านขึ้นมารดไม้ผล ตลอดจน การลงทุนในด้านปุ๋ยและยา สภาพน้ำน่านที่แห้งขอดในช่วงฤดูแล้ง บวกกับความแห้งแล้งที่เพิ่มขึ้น ทำให้การทำสวนไม้ผลเริ่มไม่คุ้มทุน

ความเสื่อมโทรมของผืนดินทำให้ต้นทุนการผลิตเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง การที่ชาวบ้านหาดเค็ดพยายามเร่งผลผลิตข้าวโพดในช่วงปี 2524 เป็นต้นมาทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินในไร่ลดลงอย่างรวดเร็ว การเน้นปลูกพืชเชิงเดี่ยว ทำให้ชาวบ้านละเลิกจากการปลูกข้าวไร่ หรือการปลูกพืชบำรุงดิน เช่น ถั่วเหลืองและถั่วเขียว การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นส่งผลกระทบต่อกระบวนการปลูกพืชสายพันธุ์พื้นบ้าน เพราะชาวบ้านหลายรายที่พยายามปลูกข้าวไร่สลับกับการปลูกข้าวโพดเริ่มประสบปัญหา เพราะผลผลิตจากข้าวไร่เริ่มตกต่ำลงเนื่องจากดินขาดความอุดมสมบูรณ์ และพันธุ์ข้าวพื้นบ้านนั้นไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี ดังเช่นสายพันธุ์ส่งเสริม ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเริ่มทิ้งสายพันธุ์พื้นบ้านไป

ในด้านของทีนานั้น ก่อนจะมีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำแม่วะและอ่างน้ำจ่าในพื้นที่ใกล้บ้านหาดเค็ดในปี 2535 การทำนํานั้นต้องพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก แต่เดิมมาชาวบ้านจะทำการปลูกข้าวหลากหลายชนิด ทั้งข้าวเบา ข้าวกลางและข้าวปี เพื่อเก็บไว้สำหรับการบริโภค ภายในครัวเรือนเป็นหลัก ความต้องการของครัวเรือนและปริมาณข้าวที่เหลืออยู่จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการตัดสินใจเลือกปลูกพันธุ์ข้าวชนิดใดในปีต่อไป แต่เมื่อเริ่มมีการใช้ที่ไร่อย่างเข้มข้นเพิ่มขึ้น การปลูกข้าวในที่นา ก็ค่อยๆ เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเช่นเดียวกัน ชาวบ้านเริ่มหันมาปลูกข้าวดอก เพื่อให้เก็บเกี่ยวผลผลิตได้เร็ว เพราะต้องการใช้ที่นาปลูกพืชหลังนา โดยเฉพาะถั่วเหลืองและพืชพาณิชย์อีกหลายชนิด เพื่อขาย พันธุ์ข้าวกลางและพันธุ์ข้าวปีซึ่งใช้เวลาเพาะปลูกนานกว่า เริ่มค่อยๆ หายสาบสูญไปเพราะชาวบ้านหันมาเน้นการปลูกข้าวที่มีอายุสั้นแทน ชาวนาหลายครัวเรือนเริ่มต้องซื้อข้าวกิน เพราะผลิตข้าวได้ไม่เพียงพอต่อการบริโภค

อย่างไรก็ตาม การละทิ้งสายพันธุ์พืชพื้นบ้านมิได้เกิดขึ้นกับทุกครัวเรือนเหมือนกันไปหมด (Zimmerer 1996: 126) ในบ้านหาดเค็ด ครัวเรือนที่ละทิ้งสายพันธุ์พื้นบ้านมากที่สุดมักเป็นครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะปานกลาง ซึ่งมีหนี้สินจากการลงทุนปลูกพืชพาณิชย์ค่อนข้างมาก ชาวนากลางเหล่านี้มักพยายามดิ้นรนเพื่อใช้ที่ดินทำการเพาะปลูกอย่างเข้มข้น และในเวลาต่อมา

ชาวนากลุ่มนี้เองที่ต้องพลัดถิ่นาคาที่อยู่กระเสือกกระสนออกไปหางานรับจ้างนอกภาคเกษตร เพื่อหาเงินมาใช้หนี้ และทำให้ชาวนากลุ่มนี้บางส่วนหลุดออกไปจากระบบการผลิตในภาคเกษตรอย่างถาวร ในขณะที่บางส่วนหวนกลับคืนสู่หมู่บ้านและบุกเบิกที่ไร่ให้กลายเป็นนาปลูกข้าวในเวลาต่อมา

เศรษฐกิจชุมชนและความแตกต่างภายใน

ในปัจจุบัน บ้านหาดเค็ดมีประชากรทั้งสิ้น 115 ครัวเรือน แต่ในจำนวนประชากรทั้งหมดนี้ มีการเลื่อนไหลเข้าออกของประชากรตามการย้ายถิ่นแบบฤดูกาล รวมทั้งการย้ายถิ่นระยะยาวและถาวรรวมอยู่ด้วย ซึ่งทำให้จำนวนประชากรตามจริงที่อยู่ในหมู่บ้านมีปริมาณน้อยกว่าที่ปรากฏในทะเบียนราษฎร์ อย่างไรก็ตาม การสำรวจและจัดเก็บข้อมูลพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนต่างๆ ในบ้านหาดเค็ดจำนวน 96 ตัวอย่าง ทำให้เราสามารถแบ่งแยกความแตกต่างทางด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ของชุมชนชาวนาบ้านหาดเค็ดออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ ชาวนาจน ชาวนากลาง ชาวนาที่มีฐานะดี และ ชาวนารวย

ตารางที่ 1: ความแตกต่างของฐานะของครัวเรือน

Class	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Poor (รายได้ไม่เกิน 12,000 บาทต่อปี)	8	8.3	8.3	8.3
Middle (รายได้ตั้งแต่ 12,001 - 60,000บาทต่อปี)	57	59.4	59.4	67.7
Well-to-do (รายได้ตั้งแต่60,001- 20,000บาทต่อปี)	26	27.1	27.1	94.8
Rich (รายได้สูงกว่า 120,000 บาทต่อปีขึ้นไป)	5	5.2	5.2	100.0
Total	96	100.0	100.0	

จากตารางที่ 1 จะสังเกตเห็นได้ว่า ชาวนารายย่อยหรือชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะค่อนข้างดี จัดเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของบ้านหาดเค็ด กล่าวคือ มีสัดส่วนรวมกันกว่าร้อยละ 80

ของครัวเรือนทั้งหมด ครัวเรือนชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะค่อนข้างดียังมีค่าเฉลี่ยของการถือครองที่ดินในลักษณะใกล้เคียงกัน คือ มีการถือครองที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 7-8 ไร่ ดังข้อมูลในตารางที่ 2

ตารางที่ 2: การกระจายตัวของการถือครองที่ดิน

ชนชั้น		ขนาดถือครองที่ดิน	ขนาดที่ดินที่เช่า
Poor	Mean	3.2500	.0000
	N	8	8
Middle	Mean	7.7939	.0000
	N	57	57
Well-to-do	Mean	8.0385	.0000
	N	26	26
Rich	Mean	18.0000	.0000
	N	5	5
Total	Mean	8.0130	.0000
	N	96	96

ตารางที่ 3: อาชีพหลักของครัวเรือนในแต่ละชนชั้น

ชนชั้น	อาชีพหลักของครัวเรือน							Total
	อาชีพเกษตร	รับจ้างในภาคเกษตร	รับจ้างทั่วไป	รับจ้างโรงงาน	ค้าขาย	รับราชการ	อื่นๆ	
Poor	2		3		2		1	8
Middle	11	2	35	2	5		2	57
Well-to-do		1	20	1	2	2		26
Rich	1		1			3		5
Total	14	3	59	3	9	5	3	96

การสำรวจข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคมจากครัวเรือนต่างๆ ในหมู่บ้าน ทำให้เราพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีได้มีรายได้หลักมาจากการเกษตรอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม ครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้หลักมาจากอาชีพรับจ้างทั่วไปจำนวน 60 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 62 และอาชีพ

อื่นรองลงไปคือ อาชีพด้านการเกษตรร้อยละ 14 ค้าขายร้อยละ 9 รับราชการร้อยละ 5 รับจ้างในภาคเกษตร รับจ้างในโรงงานและอาชีพอื่นๆ อีกอย่างละ ร้อยละ 3 กลุ่มอาชีพรับจ้างทั่วไป เป็นอาชีพที่ทำรายได้หลักให้แก่ครัวเรือนส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน โดยส่วนหนึ่งเป็นการที่สมาชิกในครัวเรือนย้ายถิ่นออกไปทำงานที่อื่น ซึ่งมีมากกว่า 26 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 27 ของประชากรตัวอย่าง โดยส่วนใหญ่ย้ายไปทำงานก่อสร้างและเป็นลูกจ้างในกรุงเทพฯ นอกจากการทำงานรับจ้างทั่วไปแล้ว การเกษตรและการรับจ้างในภาคเกษตรมีความสำคัญเป็นอันดับต่อมา โดยชาวบ้านส่วนใหญ่ทำไร่ข้าวโพดและสวนไม้ผลยืนต้น รวมทั้งปลูกงาน มะเขือเทศ ถั่วเขียวและพริกเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ส่วนการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรนั้นเกือบทั้งหมดเป็นการรับจ้างภายในหมู่บ้านเดียวกันและหมู่บ้านใกล้เคียงในฤดูกาลเพาะปลูก นอกจากนั้น กลุ่มอาชีพรับราชการ ทำงานโรงงานและค้าขาย เริ่มมีมากขึ้นและมีความสำคัญต่อรายได้ของครัวเรือนต่างๆ ในชุมชนเพิ่มขึ้น อาชีพรับราชการที่พบ เช่น ครู ตำรวจ ส่วนอาชีพทำงานโรงงานนั้นพบว่า เป็นการย้ายออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่อื่นของสมาชิกในครัวเรือน และครัวเรือนที่ทำอาชีพค้าขายทั้งหมด เป็นการเปิดร้านขายของเบ็ดเตล็ดในหมู่บ้าน 2-3 ร้าน รวมทั้งการค้าขายอาหารริมถนน และอาชีพค้าพืชผลการเกษตรตามฤดูกาล เช่น ข้าวโพด งาม ถั่ว เป็นต้น

ตารางที่ 4: ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น

ชนชั้น	ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น		Total
	ไม่ย้าย	ย้าย	
Poor	8		8
Middle	40	17	57
Well-to-do	19	7	26
Rich	3	2	5
Total	70	26	96

ตารางที่ 5: อาชีพหลักของครัวเรือนกับการย้ายถิ่น

อาชีพหลักของครัวเรือนคือ	ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น		Total
	ไม่ย้าย	ย้าย	
อาชีพเกษตร	11	2	13
รับจ้างในภาคเกษตร	2	1	3
รับจ้างทั่วไป	47	13	60
รับจ้างโรงงาน		3	3
ค้าขาย	5	4	9
รับราชการ/รัฐวิสาหกิจ/บำนาญ	3	2	5
อื่นๆ	2	1	3
Total	70	26	96

จากตารางที่ 4 และ 5 แสดงให้เห็นถึงการย้ายถิ่น เปรียบเทียบกับอาชีพหลักของครัวเรือน เราพบว่า การย้ายถิ่นในบ้านหาดเค็ดเพื่อไปหางานทำนอกหมู่บ้านนั้นมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการผลิตในภาคเกษตรไม่สามารถตอบสนองการพึ่งตนเอง และความต้องการเงินสดที่เพิ่มสูงขึ้นได้อีกต่อไป ในปัจจุบันครัวเรือนประมาณร้อยละ 30 มีสมาชิกอย่างน้อยหนึ่งคนย้ายถิ่นเพื่อไปทำงานรับจ้างในเขตเมือง ครัวเรือนที่รายได้หลักมาจากการรับจ้างทั่วไปจะมีอัตราการย้ายถิ่นสูงที่สุด ในขณะที่ครัวเรือนที่รายได้หลักมาจากการเกษตร มีอัตราการย้ายถิ่นต่ำที่สุด

วิถีชีวิตของชาวบ้านหาดเค็ดเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ในลักษณะที่พึ่งพิงภายนอกมากยิ่งขึ้น ความต้องการเงินสดมีมากขึ้น ตามลักษณะของการบริโภคที่เพิ่มขึ้นในชีวิตประจำวัน หากพิจารณาจากรายจ่ายและหนี้สินของชาวบ้านแล้วจะเห็นได้ว่าในปัจจุบัน การบริโภคเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในทุกประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านของอาหาร การชำระหนี้ ผ่อนส่งจากเครื่องอุปโภคและเครื่องใช้ไฟฟ้า ค่าใช้จ่ายสำหรับการเดินทาง และค่าเล่าเรียนของลูกๆ การหันมาพึ่งพิงงานรับจ้างเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนแทนการเกษตรทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดจำเป็นต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากในแต่ละปีสำหรับเป็นค่าอาหารรวมทั้งค่า

ตารางที่ 6: แสดงรายจ่ายและหนี้สินในบ้านหาดเค็ด

ชนชั้น		รายจ่ายรวมตลอดปี	หนี้สิน
Poor	Mean	25048.75	3750.00
	N	8	8
Middle	Mean	40630.53	10657.89
	N	57	57
Well-to-do	Mean	42982.69	11500.00
	N	26	26
Rich	Mean	88600.00	2000.00
	N	5	5
Total	Mean	42467.50	9859.38
	N	96	96

ตารางที่ 7: แสดงประเภทของรายจ่ายในครัวเรือนแต่ละชนชั้น

ชนชั้น		ค่าอาหาร รวมตลอดปี	ค่าเสื้อผ้า	ยารักษา โรค	ที่อยู่อาศัย	ค่ายานพาหนะ	ค่าเล่าเรียน	ของใช้ในบ้าน	ชำระหนี้ ผ่อนส่ง	อื่นๆ
Poor	Mean	12550.00	525.00	187.50	.00	1750.00	2500.00	2512.50	3750.00	945.00
	N	8	8	8	8	8	8	8	8	8
Middle	Mean	17729.82	1265.61	9192.98	1880.70	4882.98	2698.60	2661.05	5153.51	1081.05
	N	57	57	57	57	57	57	57	57	57
Well-to-do	Mean	21557.69	1271.54	480.00	557.69	6785.00	4067.69	2984.62	4734.62	805.38
	N	26	26	26	26	26	26	26	26	26
Rich	Mean	23760.00	5120.00	800.00	.00	22840.00	50.00	6040.00	24000.00	3360.00
	N	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Total	Mean	18648.96	1406.25	5645.63	1267.71	6072.29	2914.90	2912.29	5904.69	1113.75
	N	96	96	96	96	96	96	96	96	96

การหวนกลับของชาวนารายย่อยและการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม

นับเนื่องแต่ปี 2532 เป็นต้นมา มีการสร้างอ่างเก็บน้ำในเขตพื้นที่ใกล้เคียงกับบ้านหาดเค็ด ถึงสองอ่างด้วยกัน คือ อ่างน้ำวะ ซึ่งสร้างเสร็จในปี 2532 และอ่างน้ำจำ ซึ่งสร้างเสร็จในปี 2535 อ่างเก็บน้ำทั้งสองแห่ง ช่วยบรรเทาสภาพขาดแคลนน้ำในพื้นที่ลงเป็นอย่างมาก และทำให้ชาวบ้านแถบนี้ เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้ที่ดินในเขตที่ลุ่ม จากเดิมที่เคยใช้พื้นที่ทำการเพาะปลูก ข้าวโพด และทำสวนไม้ผล เช่นมะม่วง และลิ้นจี่ ก็เริ่มปรับเปลี่ยนมาเป็นพื้นที่นาเพื่อปลูกข้าว ความผันผวนลุ่มดอนของราคาข้าวซื้อพืชพาณิชย์และไม้ผล ผนวกกับปริมาณน้ำที่มีเพิ่มขึ้น ทำให้ชาวบ้านบางส่วนที่เคยเดินทางไปทำงานรับจ้างตลอดทั้งปี เริ่มกลับมาทำนาในช่วงฤดูการเพาะปลูก และกลับไปทำงานรับจ้างในช่วงฤดูแล้ง

รูปแบบทางการผลิตที่เริ่มพบเห็นเพิ่มมากขึ้นในบ้านหาดเค็ด นับเนื่องแต่ทศวรรษที่ 2540 เป็นต้นมาก็คือ การทำนาปลูกข้าวเพื่อบริโภค บวกกับการทำงานรับจ้างนอกฤดูทำนาเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดสำหรับค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ชาวบ้านเริ่มกลับคืนสู่ผืนนาและการผลิตในรูปแบบของเกษตรผสมผสานเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเพิ่มขึ้น ส่งผลให้สายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ใช้ต้นทุนการผลิตต่ำกว่าสายพันธุ์ส่งเสริม เริ่มได้รับความสนใจจากชาวบ้านเพิ่มมากขึ้น การเกษตรในลักษณะนี้ให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์พื้นที่เพื่อปลูกพืชหลากหลายชนิดตลอดจน การเรียนรู้และทดลองเพื่อพัฒนาทรัพยากรพันธุ์กรรมพืชพื้นบ้าน เริ่มพลิกฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

ชูศักดิ์ เป็นชาวนารายย่อยคนหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ เมื่อเขาเดินทางกลับจากการเป็นแรงงานรับจ้างในมาเลเซีย และชดใช้นั้นสินที่เกิดและสั่งสมมาจากการลงทุนปลูกพืชเชิงเดี่ยวไปจนหมดสิ้น ชูศักดิ์ตัดสินใจใช้เงิน 9000 บาทที่สู้เก็บหอมรอมริบจากการทำงานในต่างแดน ซื้อที่ดิน 22 ไร่เพื่อเป็นทุนทำการเพาะปลูก

“วันแรกที่ผมเข้ามาบุกเบิกทำกิน พื้นที่แห่งนี้มีแต่ความแห้งแล้ง สภาพดินไม่เหมาะกับการเพาะปลูก แม้แต่หญ้าก็ไม่มีสักต้น ผมเริ่มแก้ปัญหาดินจากจุดเล็กๆ โดยขุดหลุมแล้วหาหน้าดินจากที่อื่นมาใส่เพื่อปลูกต้นไม้ โดยเลือกปลูกไม้ผลที่โตช้า เช่น ลิ้นจี่ ลำไย แล้วคลุมดินด้วยฟางเพื่อให้ช่วยเก็บความชื้น ค่อยๆ หาเอามูลสัตว์มาใส่ ช่วงนั้นชาวบ้านใช้แต่ปุ๋ยเคมี ทั้งมูลสัตว์ไว้ไม่ใช้ประโยชน์ ผมขุดบ่อน้ำไว้บ่อหนึ่ง แต่ก็ไม่สามารถเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง ต้องหาน้ำจากก้นบ่อที่แห้งขอดขึ้นมารดน้ำต้นไม้ เวลาผ่านไปหนึ่งปี ต้นไม้ก็เริ่มเจริญงอกงามออกมาให้เห็น ดินเริ่มดีขึ้น หญ้าก็ตามออกมา ใหม่ๆ ผมก็ใช้ยาฆ่าหญ้าเหมือนอย่างที่บ้านทั่วไปใช้ แต่ก็เริ่มรู้สึกว่ามีผลต่อสุขภาพ เลยพยายามหาทางออกอย่างอื่น มานึกขึ้นได้ว่าสิ่งที่กินหญ้าเป็นอาหาร คือ วัว แต่การเอาวัวมาเลี้ยงวัวก็จะกินยอดไม้ด้วย ผมสังเกตเห็นว่าเมื่อเดินเข้าไปในสวน เห็นหญ้าที่ออก

สวยงามแต่วัวไม่กินหญ้าตรงนั้นจึงเดินเข้าไปดูใกล้ๆ พบว่ามีกองขี้วัว จึงคิดว่าวัวอาจไม่ชอบกลิ่น ขี้ เลยทดลองนำเอามูลวัวมาละลายน้ำฉีดพ่นตามต้นไม้ที่มียอดอ่อน ก็ปรากฏว่าได้ผล”

การเรียนรู้จากประสบการณ์และการหมั่นศึกษาหาความรู้ใหม่ๆ ทำให้ชูศักดิ์ค่อยๆ พัฒนาพื้นที่ของเขาจนกลายเป็นสวนที่มีความอุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยไม้ผลหลากหลายชนิด เช่น มะม่วง ส้มโอ มะขาม กระท้อน ฯลฯ ซึ่งหมุนเวียนเก็บผลผลิตขายได้ตลอดทั้งปี ชูศักดิ์ยังปลูกผักทุกชนิดที่กินและขายได้ เช่น ผักหวาน ผักขม ชะอม ข่า ตะไคร้ พริก และทดลองปลูกผักกางมุ้ง และผักสวนครัว เช่น ผักกาดหอม กวางตุ้ง ผักชี ต้นหอม และเลียงสัว เช่น วัว หมู เป็ด ไก่ น่าน โดยเน้นการใช้อาหารสัตว์จากผลผลิตที่ได้จากในสวน อีกทั้งขุดบ่อเลี้ยงกบและปลาอีกหลายชนิด ชูศักดิ์ยังให้ความสนใจกับการปรับปรุงสายพันธุ์ไม้ผล โดยการนำเอาสายพันธุ์ไม้ผลพื้นบ้านมาเป็นต้นตอและผสมร่วมกับสายพันธุ์จากถิ่นอื่น รวมทั้งมีการนำเอาพืชผักพื้นบ้านมาปลูกในสวนเพื่ออนุรักษ์สายพันธุ์ การประยุกต์ภูมิปัญญาเดิมเข้ากับนวัตกรรมใหม่ๆ ทำให้การเกษตรแบบผสมผสานเริ่มให้ดอกผลที่เป็นรูปธรรม ชูศักดิ์สามารถขายผลผลิต ทั้งผลไม้ ผัก ปลา กบ และสัตว์เลื้อยอื่นๆ หมุนเวียนไปตลอดทั้งปี การผสมผสานของพืชผักไม้ผลและการเลี้ยงสัตว์ทำให้เกิดระบบการผลิตที่มีความยั่งยืนสูง แต่มีต้นทุนการผลิตต่ำ และทำให้ฐานะความเป็นอยู่ของครอบครัวดีขึ้นเป็นลำดับ

ตารางที่ 8: ตารางแสดง ชนิดไม้ผลในสวนเกษตรของชูศักดิ์

ชื่อไม้ผล	จำนวน/ต้น	อายุ/ปี	ขาย/บาท	หมายเหตุ
ลิ้นจี่	200	8	30,000	-ไม้ผลทุกชนิดปลูกในพื้นที่ 22 ไร่ ปลูกปะปนกันโดยไม่ต้องแยก ชนิดพืช
ลำไย	300	8	55,000	
มะม่วง	400	8	6,000	
ส้มโอ	130	7	15,000	
กระท้อน	15	3	-	บางปีไม่ค่อยติดดอกออกผล
มะขาม	10	5	-	-ไม้ผลบางชนิดอายุยังน้อย ยังไม่ ให้ผลผลิต
ขนุน	10	5	-	
มะนาว	70	3	-	
พุทรา	10	3	-	-ไม้ผลทุกชนิดในสวนไม่ได้ใส่ปุ๋ย เคมี จะใช้ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยหมัก เท่านั้น
ฝรั่ง	10	2	-	
มะปราง	5	2	-	-ไม้ผลบางชนิดยังสามารถตอน กิ่งขายได้
มะพร้าว	20	8	-	
กล้วย	50	-	2,000	
มะละกอ	100	1	1,000	
		รวม	109,000	

ตารางที่ 9: แสดง การเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ฟาร์มของชูศักดิ์

ชนิดสัตว์	จำนวนตัว	ขาย/บาท	หมายเหตุ
วัว	8	45,000	- สุกรพ่อพันธุ์ 1 ตัว แม่พันธุ์ 4 ตัว
สุกร	60	180,000	- เปิดขายได้ทั้งตัวเปิดและไขเปิด
เปิด	50	3,000	ไขจะขายให้เพื่อนบ้าน ตัวมีพ่อค้า
ไก่	100	9,000	ในเมืองมารับซื้อ
ปลา - ดูก	5,000	28,000	- ปลาเมื่อตัวโตแล้วจะจับขาย ขาย
- สวาย	5,000	10,000	เป็นกิโลแล้วแต่ชนิดปลา
- ไน, นิล	5,000	5,000	- กบจะจับตัวที่โตขาย (ขายเป็นตัว)
กบ	-	3,000	- ห่านไม่มีตลาด (ไม่มีคนนิยมกิน)
ห่าน	20		
	รวม	280,000	

ตารางที่ 10: แสดง ช่วงระยะเวลาการปลูกและการให้ผลผลิตในรอบปี

ชนิด	ระยะเวลาที่เหมาะสม	หมายเหตุ
ผักกาด	ตุลาคม-มกราคม	- ผักกาด, ผักคะน้า, ฟักทอง เป็นต้น
ผักคะน้า	พฤศจิกายน-มกราคม	เหมาะที่จะปลูกในช่วงที่อากาศเย็น
ผักหวาน	เมษายน-พฤษภาคม	อายุปลูกถึงเก็บเกี่ยว 30-45 วัน
พริก	มิถุนายน-กันยายน	- ผักหวานเป็นไม้ยืนต้นให้ผลผลิต
มะเขือ	พฤษภาคม-กันยายน	ในช่วงร้อนต้นฝน
ถั่วฝักยาว	กันยายน-มกราคม	- มะเขือ, ผักปราง, ตะไคร้, พริก เป็นต้น
ชะอม	พฤษภาคม-กันยายน	สามารถมีอายุข้ามปีได้ แต่ไม่ควร
ผักปราง	พฤษภาคม-กันยายน	เกิน 2 ปี ให้ผลผลิตในช่วงฤดูฝน
ผักตำลึง	พฤษภาคม-กันยายน	- พืชผักทุกชนิดจะปลอดภัยจาก
ฟักทอง	กันยายน-มกราคม	สารเคมี
ตะไคร้	มิถุนายน-กันยายน	

ตารางที่ 11: แสดงรายรับรายจ่ายในการผลิตของชุมชนในรอบหนึ่งปี พ.ศ.2542

รายรับ/บาท		รายจ่าย/บาท	
ขายผลไม้ทุกชนิดจากสวน	= 109,000	ค่าแรงงาน	= 15,000
ขายสัตว์	= 280,000	ค่าน้ำมัน	= 5,000
ขายพืชผัก	= 30,000	ค่าอาหารสัตว์	= 85,000
ขายกิ่งพันธุ์	= 10,000	ค่าอุปกรณ์การเกษตร	= 5,000
		ค่าก่อสร้างบ่อเก็บ	= 2,000
		ค่าพันธุ์ปลา	= 4,000
		ค่าวัสดุขยายพันธุ์พืช	= 1,000
รวม	429,000	ค่าไม้ไผ่ค้ำต้นไม้	= 2,500
		รวม	119,000

ข้อมูลจากตารางที่ 8 – 11 ข้างต้นแสดงให้เห็นค่อนข้างชัดเจนถึงความสำเร็จของชุมชนในการผลิตแบบเกษตรผสมผสาน การปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์ ซึ่งแต่ละชนิดและสายพันธุ์ให้ผลผลิตในเวลาที่แตกต่างกัน กลายเป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ตลอดจนเปิดโอกาสให้ชุมชนสามารถจัดการกับแรงงานภายในครัวเรือนและแรงงานรับจ้างได้อย่างมีประสิทธิภาพ รายได้จากการขายผลผลิตหลากหลายชนิดมีมากกว่ารายจ่ายถึงสี่เท่าตัว ทำให้ชุมชนกลายเป็นตัวแบบของความสำเร็จ เกษตรผสมผสานของชุมชนเริ่มเป็นที่สนใจของชาวบ้านในละแวกใกล้เคียง ทำให้มีการขยายผลไปยังเพื่อนบ้าน โดยเน้นการขุดสระ เลี้ยงไก่บนบ่อปลา การปลูกพืชผักสวนครัวและไม้ผล อีกทั้งมีการตั้งกลุ่มเกษตรยั่งยืน โดยมีชุมชนเป็นประธานกลุ่มเกษตรยั่งยืนนี้ในเวลาต่อมาได้รับความสนใจและทุนสนับสนุนจากกลุ่มอีกเมืองน่าน ทุนแคนาดาฟันด์ และกองทุนสังคมของรัฐบาล ให้ขยายการทำงานและสมาชิกเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จนในปัจจุบันมีสมาชิกของกลุ่มกว่าสองร้อยครัวเรือน

นอกจากเกษตรยั่งยืนของชุมชนแล้ว ชาวบ้านหาดเค็ดอีกหลายคน เช่น พ่อสม พ่อบุญมี และหวัน ยังให้ความสนใจกับการอนุรักษ์และพัฒนาสายพันธุ์ข้าวและพืชพื้นบ้าน โดยทำการทดลองข้าวนา เช่น ข้าวแพร่ ข้าวมหาวงศ์ ข้าวหอมทุ่ง ข้าวมะน้ำ และนำเอาข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านไปทดลองผสมร่วมกับข้าวสายพันธุ์ส่งเสริม เช่น ข้าวกข 6 กข8 และกข10 ผู้อาวุโสอย่างเช่นพ่อสมไม่เพียงมีความรู้แตกฉานในด้านยาสมุนไพรและการรักษาพยาบาลพื้นบ้านเท่านั้น แต่ยังมีความเชี่ยวชาญในเรื่องของการคัดเลือกสายพันธุ์ข้าว สามารถบรรยายลักษณะของข้าวแต่ละ

สายพันธุ์ ทั้งในเรื่องของรูปทรง ขนาด และสีของเมล็ด รวมทั้งปริมาณผลผลิต ความต้านทานโรค และแมลงของข้าวแต่ละสายพันธุ์

“ข้าวแต่ละสายพันธุ์มีลักษณะไม่เหมือนกัน บางพันธุ์ต้นใหญ่ สูง ให้ฟางเยอะ เหมาะสำหรับปลูกไว้เป็นอาหารสัตว์และใช้ประโยชน์อย่างอื่น บางพันธุ์ให้ผลผลิตสูง บางพันธุ์ทนแล้งได้ดี บางพันธุ์ชอบน้ำ การมีสายพันธุ์ที่หลากหลายทำให้เราสามารถเลือกปลูกได้ตามสภาพดินฟ้าอากาศ และโรคแมลงที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละปี การปลูกสายพันธุ์เดิมซ้ำแล้วซ้ำอีก ทำให้ข้าวเปลือกที่ ผลิตต่ำ ต้องใส่ปุ๋ยเพิ่มและเกิดแมลงระบาด”

ผู้อาวุโสชนพ่อบ้านเอง ที่ยังคงเก็บรักษาและปลูกสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวนหนึ่งสืบมา ทำให้การใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางพันธุกรรมยังคงเป็นปฏิบัติการทางวัฒนธรรมที่ดำเนินสืบเนื่องต่อมาโดยไม่สูญหายไปจนหมดสิ้น เมล็ดพันธุ์พืชพื้นบ้านที่ชาวนาอาวุโสคัดสรรและเก็บรักษา รวมทั้งความรู้ที่สั่งสมมาเนิ่นนานแต่ครั้งบรรพบุรุษได้รับการสืบทอดและสานต่อโดยชาวนารุ่นหนุ่มเช่นหวัน ซึ่งเริ่มเรียนรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกสายพันธุ์และการทดลองผสมพันธุ์ข้าวใหม่ๆ โดยการนำเอาสายพันธุ์พื้นบ้านหลากหลายชนิด ทั้งที่มาจากบ้านหาดเค็ดเอง และจากที่อื่นๆ มาผสมกับสายพันธุ์ส่งเสริม หวันได้สั่งสมประสบการณ์จากการเรียนรู้ และการศึกษาดูงานทั้งในและต่างประเทศภายใต้การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน และเริ่มนำเอาความรู้ที่ได้รับมาจุดประกายให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ เกี่ยวกับความหลากหลายของสายพันธุ์พืช ให้พลิกฟื้นคืนกลับมาใหม่ในชุมชนหาดเค็ด

การหวนกลับของชาวนารายย่อย และการปรับเปลี่ยนที่ไร่และสวนให้กลายเป็นนาเพิ่มขึ้น เป็นผลส่วนหนึ่งจากความล้มเหลวของกระบวนการเข้าสู่การผลิตพืชพาณิชย์ของชาวบ้าน ความลุ่มดอนของราคาผลผลิตที่ก่อให้เกิดหนี้สิน ตลอดจน ปัญหาเศรษฐกิจระดับชาติที่เกิดจากฟองสบู่แตกในช่วงต้นปี 2540 ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ทำให้ชาวนาในหลายพื้นที่ ต้องการขยายฐานการผลิตให้มีความหลากหลายและความยืดหยุ่นมากขึ้น เพื่อลดความเสี่ยงของการผลิตลง การลดต้นทุนการผลิตกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่สร้างความมั่นคง และในกรณีของบ้านหาดเค็ด การใช้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านตอบสนองต่อการลดต้นทุนการผลิตของชาวนาได้เป็นอย่างดี ในช่วง 2-3 ปีมานี้ ชาวนาบ้านหาดเค็ดเริ่มหันมาปลูกข้าวพื้นบ้านพันธุ์หอมทุ้ง ซึ่งมีลำต้นต่ำ ไม่ล้ม เก็บเกี่ยวง่าย มีภูมิต้านทานโรคได้ดี อีกทั้งให้ผลผลิตสูงและมีรสอร่อย คราวเรือน 4 ใน 5 คราวเรือนหันกลับมาปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง มีการปลูกข้าว กข. 10 คิดเป็นร้อยละ 10 ของพื้นที่ทั้งหมด กข. 6 ประมาณร้อยละ 7 ของพื้นที่ และ กข. 16 เพียงร้อยละ 3 ของพื้นที่เท่านั้น ที่เหลืออีกประมาณร้อยละ 80 ชาวนา

หาดเค็ดจะปลูกข้าวหอมทุ่งและข้าวแก้ว เป็นหลัก เมื่อปีที่ผ่านมามีพื้นที่ปลูกข้าวพื้นบ้านมีมากถึง 700 ไร่ โดยข้าวหอมทุ่งให้ผลผลิตประมาณ 75 ถังต่อไร่ และข้าวกล.10ให้ผลผลิต 65 ถังต่อไร่

สายสัมพันธ์ระหว่างความหลากหลายทางพันธุกรรมพืช กับ ความอยู่ดีกินดีและวิถีชีวิตของชาวบ้านหาดเค็ด ทำให้เราได้รับรู้บทเรียนเกี่ยวกับยุทธวิธีในการปรับตัวของชาวนาในแง่มุมที่แตกต่างออกไป แม้ว่าประเทศไทยจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตข้าวรายใหญ่ของโลก เป็นแหล่งหรือถิ่นกำเนิดของการเพาะปลูกข้าวมาแต่โบราณและมีความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก แต่ชีวิตของชาวนาที่ปลูกข้าวกลับต้องเผชิญหน้ากับความลุ่มดอน ผักผัน และการต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป ในขณะที่ชาวนาบางแห่งเลือกที่จะละทิ้งไร่นา และหมู่บ้านเพื่อออกไปหางานรับจ้างในเมืองท่าในลักษณะที่ถาวร แต่ชาวนาบ้านหาดเค็ดบางส่วนเลือกที่จะพลิกฟื้นภูมิปัญญาเดิมของบรรพบุรุษ หวนคืนสู่ที่นา ปรับปรุงประยุตสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศเกษตร เพื่อผลิตข้าวสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว ทำการผลิตในรูปแบบที่หลากหลาย ควบคู่ไปกับการทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรหลังฤดูทำนาเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดไปพร้อมกัน

การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรพันธุกรรมในสังคมชาวนา จึงไม่ได้เป็นไปในลักษณะที่เหมือนกันไปหมดในทุกพื้นที่ หรือมีลักษณะเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบเส้นตรงจากการใช้สายพันธุ์พื้นบ้านที่หลากหลาย ไปสู่การใช้สายพันธุ์ส่งเสริมและการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวเหมือนๆ กันไปหมด ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับทรัพยากรพันธุกรรมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขและสภาวะการณ์ ที่ไม่จำเป็นต้องนำไปสู่การสาบสูญของสายพันธุ์พื้นบ้านทั้งหมดเสมอไป ในทางตรงกันข้าม สายพันธุ์และภูมิปัญญาความรู้ อาจได้รับการพลิกฟื้นให้คืนสู่ชุมชนอีกครั้งหนึ่ง

การลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม มิได้เกิดจากการแทนที่ของสายพันธุ์ส่งเสริมแต่เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากเงื่อนไขปัจจัยที่หลากหลายและเชื่อมโยงกับการพึ่งพิงตลาดและการผลิตเชิงพาณิชย์ที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการปลูกพืชโดยคำนึงถึงการใช้เวลาเพาะปลูกที่สั้นที่สุด ซึ่งทำให้เกิดข้อจำกัดในการใช้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านที่มักต้องการเวลาในการเจริญเติบโตยาวนานกว่า การลดลงของความหลากหลายทางพันธุกรรมยังเชื่อมโยงกับการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกอย่างเข้มข้น จนทำให้ดินเสื่อมสภาพและนำไปสู่การใช้ปุ๋ยและสารเคมีเพิ่มขึ้น การเสื่อมสภาพอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน กลายเป็นข้อจำกัดสำคัญของการปลูกพืชพื้นบ้านซึ่งไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี การลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพยังเชื่อมโยงกับการจัดการพื้นที่ไร่นา (farm space) ในลักษณะเชิงเดี่ยว ขาดความยืดหยุ่นซับซ้อน การผสมผสานและเกื้อกูลของสังคมพืชหลากหลายชนิด การปลูกพืชพาณิชย์เชิงเดี่ยว ทำให้การจัดการพื้นที่

ไรรู้ว่า ตอบสนองต่อการว่าจ้างแรงงานและการผลิตในลักษณะที่ทำให้จำเป็นต้องทำการเพาะปลูกด้วยความรวดเร็ว การเข้าสู่ระบบตลาดทำให้ชาวนาเริ่มมีความเครียดจากการบริหารจัดการหนี้สิน การผลิตอย่างเข้มข้นนำไปสู่การจัดตารางเวลาเพาะปลูกอย่างต่อเนื่องจนทำให้ชาวนาต้องทำงานหนัก ไม่มีเวลาเหลืออยู่สำหรับการเรียนรู้ การค้นคว้าทดลอง และการปรับปรุงสายพันธุ์ซึ่งเป็นพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแต่เดิม

แม้กระนั้นก็ดี การพลิกฟื้นของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับทรัพยากรพันธุกรรมในบ้านหาดเค็ด ก็มีได้บ่งบอกอนาคตที่แน่นอนชัดเจน แม้ว่าชาวนาย่อยยับนับสิบรายในบ้านหาดเค็ดจะเริ่มหวนกลับมาปลูกข้าวพื้นบ้าน และพลิกฟื้นการจัดการผลิตในลักษณะที่ยืดหยุ่นเพิ่มขึ้น เพื่อตอบสนองต่อฐานการผลิตที่หลากหลายมากขึ้น แต่ ความหลากหลายของทรัพยากรพันธุกรรมและกระบวนการเรียนรู้และผลิตใหม่ของภูมิปัญญาท้องถิ่น ก็ยังคงไม่มีสถานะมั่นคงในสัมพันธ์ภาพระหว่าง ชุมชนชนบทกับทรัพยากรธรรมชาติ ความสนใจและศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมมีความแตกต่างหลากหลายกันออกไปในแต่ละกลุ่มฐานะ ชาวนาที่มีฐานะค่อนข้างดี มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง รวมทั้งชาวนากลางที่สามารถจัดการปัญหาหนี้สินของตนเองได้ ดังเช่นกรณีของชูศักดิ์ เป็นกลุ่มที่หันกลับมาสนใจภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ในขณะที่ชาวนากลางที่ยังคงมีหนี้สินตลอดจนชาวนาจนและชาวนาไร้ที่ดิน เป็นกลุ่มที่ไม่สนใจภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรพันธุกรรม และสูญเสียศักยภาพในการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรไปอย่างรวดเร็ว ภายใต้งื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางรายขาดที่ดินทำกิน เป็นต้น การขาดแคลนที่ดิน ปัญหาการจัดการแรงงาน และการเข้าถึงแหล่งทุนและสินเชื่อ กลายเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญสำหรับชาวนากลุ่มนี้มากกว่าทรัพยากรพันธุกรรม

การปลูกพืชเพื่อขาย หรือที่ชูศักดิ์เรียกว่า “การปลูกให้คนอื่นกิน” นำไปสู่การจัดการผลิตและแรงงานในลักษณะที่พึ่งพิงภายนอกมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ การผลิตเริ่มได้รับอิทธิพลจากธุรกิจการเกษตร และความต้องการของตลาด ซึ่งล้วนแล้วแต่ส่งผลต่อความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน ความเสื่อมโทรมของที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ไร่หรือที่ดอน เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การเพาะปลูกพืชพื้นบ้านไม่ได้ผลและนำไปสู่การทอดทิ้งสายพันธุ์พื้นบ้าน ยิ่งไปกว่านั้น การที่ชาวบ้านในพื้นที่ต่างๆ เผชิญหน้ากับชะตากรรมเดียวกัน นั่นคือ อานิสต์ของการพัฒนาที่นำไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ ความลุ่มดอนผันผวนของราคาผลผลิต วัฏจักรของหนี้สิน และการเข้าสู่ตลาดแรงงานรับจ้าง ส่งผลให้การแลกเปลี่ยนสายพันธุ์ระหว่างหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ลดลงอย่างรวดเร็ว

อย่างไรก็ตาม ขบวนการทางสังคมเพื่อการพลิกฟื้นความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและเกษตรยั่งยืนในบ้านหาดเค็ด แสดงให้เราเห็นว่า ความหลากหลายทางชีวภาพไม่จำเป็นต้องถดถอยลงเพราะการแพร่กระจายของการผลิตเชิงพาณิชย์ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในสังคมชาวนาภาคเหนือมีลักษณะของการผสมผสาน การเลือกสรร และมีได้เกิดขึ้นเป็นเส้นตรงในรูปแบบและลักษณะที่เหมือนกันไปหมด ในบางจุดและบางแห่ง เรายังคงพบเห็นชุมชนชาวนายีนหยัดดำรงอยู่เพื่อเรียกร้องเอกราชทางการผลิต และการควบคุมชะตาชีวิตของตนเอง ผ่านการผลิตซ้ำของประเพณีและการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อจุดประกายกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์พืชและการผลิตในภาคเกษตร ในลักษณะที่ยืดหยุ่นหลากหลายและมีพลวัต

เสียงของนักจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมเหล่านี้ เปรียบกร้องให้เราเข้าใจว่าความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชน มิได้วางอยู่บนพื้นฐานของรายได้ที่เป็นเงินสดแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังวางอยู่บนพื้นฐานของความหลากหลายของทรัพยากรพันธุ์กรรม ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติแวดล้อม และการปรับตัวของภูมิปัญญาท้องถิ่นให้สอดคล้องกันสถานการณ์ เงื่อนไข และบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปในการสืบทอดและผลิตซ้ำอำนาจในการตัดสินใจและการควบคุมการผลิตและวิถีชีวิตของตน

บทที่ 5

พลวัตของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาพื้นราบ

สังคมชาวนาเป็นประเด็นเชิงทฤษฎี และหน่วยการวิเคราะห์ที่ได้รับความสนใจจากนักมานุษยวิทยามาเนิ่นนานนับศตวรรษ แม้ว่าความสนใจจะแตกต่างกันออกไปในหลายแง่มุม เช่น ความเป็นชาวนาที่ผูกพันกับวิถีชีวิตและความเป็นชนชาติ (Leach 1954) เทคนิคในการควบคุมน้ำ (Wittfogel 1957) ระบบการผลิต (Eggan 1941, Conklin 1957, Freeman 1955, Geddes 1954, Wolf 1966) ระบบนิเวศ (Burling 1965) เทคโนโลยีการผลิต (Geertz 1963, Tanabe 1981, 1994) และการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนา (Gulliver 1965, Hobsbawm 1970) เป็นต้น ในสังคมไทย การศึกษาระบบเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชนชาวนา เริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ภายใต้การบุกเบิกของลอริสตัน ชาร์ปและคณะจากมหาวิทยาลัยคอร์เนล (Sharp et al. 1953) รวมทั้งงานรุ่นบุกเบิกชิ้นสำคัญๆ เช่น de Young (1955), Janlekha (1955), Kaufman (1960) และ Kingshill (1965) เป็นต้น

ในขณะที่งานวิจัยรุ่นบุกเบิก มักให้ภาพของชุมชนชาวนาในลักษณะที่หยุดนิ่ง เรียบง่าย และสมานฉันท์ ระบบเศรษฐกิจและการผลิตวางอยู่บนพื้นฐานของแรงงานในครัวเรือน ซึ่งเป็นทั้งหน่วยการผลิตและการบริโภค งานวิจัยทางมานุษยวิทยาแนวใหม่ๆ เริ่มให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลง **ทั้งในด้านของเศรษฐกิจชุมชน** วิธีการผลิตและกระบวนการถูกดูดซึมเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก ภายใต้อิทธิพลของรัฐและกลไกตลาด ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบการผลิต การจัดการแรงงาน การแลกเปลี่ยนผลผลิต ระบบกรรมสิทธิ์ ความหลากหลายของอาชีพ และความแตกต่างทางชนชั้น **และในด้านการปรับตัวทางวัฒนธรรม** หรือประสบการณ์ในการปรับตัวและการต่อสู้ของชาวบ้าน ในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนนาวิวัฒน์กับโลกาวิวัฒน์ ซึ่งมีรูปแบบที่ซับซ้อนและแตกต่างหลากหลายกันออกไป

รายงานวิจัยบทนี้ นำเสนอการศึกษาพัฒนาการและพลวัตของเศรษฐกิจชุมชน ชาวนาภาคเหนือโดยทำการศึกษการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านชาวนา 4 แห่งที่เคยมีนักวิชาการศึกษาเอาไว้ในช่วงห้าสิบปีมานี้ ได้แก่ (1) บ้านสันโป่ง ในเขตอำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งจอห์น เดอยัง (de Young 1955) เคยศึกษาเอาไว้เมื่อห้าสิบปีก่อน (2) บ้านกู่แดง อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งคอนราด คิงชิล (Kingshill 1965), แจ็ค พอตเตอร์ (Potter 1976) และวีระสิทธิ์ (Werasit 1988) เคยศึกษาไว้เมื่อสี่สิบ สามสิบและยี่สิบปีก่อน (3) บ้านปิง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ซึ่งไมเคิล มอร์แมน (Moerman 1968) เคยศึกษาเอาไว้เมื่อเกือบสี่สิบปีมาแล้ว และ (4) บ้านสันโป่ง อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่ง พอล โคเฮน (Cohen 1981) และอานันท์ กาญจนพันธุ์ (Anan 1984) เคยศึกษาไว้เมื่อยี่สิบปีที่ผ่านมา

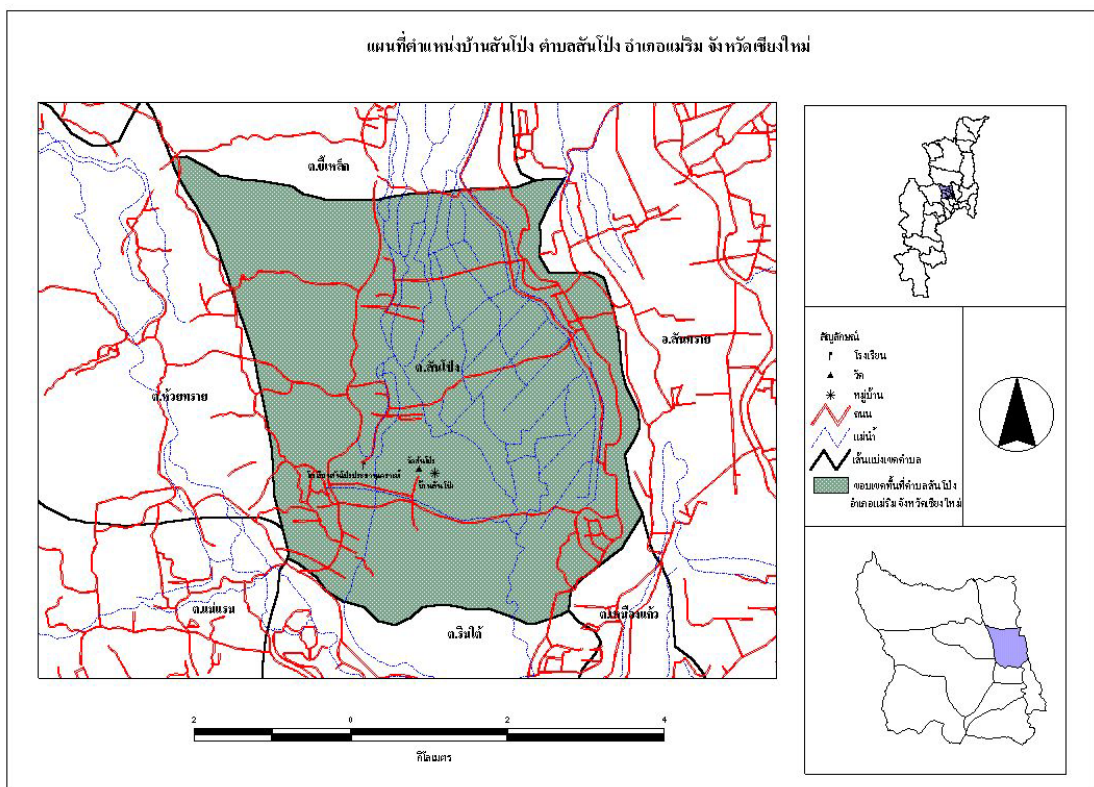
รายงานวิจัยในบทนี้ มิได้ต้องการนำเสนอเนื้อหาหรือภาพของหมู่บ้านทั้งสี่แห่งโดยละเอียด ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของระบบการผลิตหรือวิถีชีวิตของชุมชน เพราะผู้อ่านเองย่อมกลับไปหางานดั้งเดิมอ่านได้ไม่ยากนัก หากแต่จุดหมายสำคัญในบทนี้ต้องการมุ่งเน้นการทำความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลง ประสบการณ์และรูปแบบของการปรับตัวของชุมชนในรอบห้าสิบปีที่ผ่านมา เพื่อทำการเปรียบเทียบและนำเสนอพลวัตของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาภาคเหนือต่อไป

บ้านสันโป่ง แมริม

บ้านสันโป่ง อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ นับได้ว่าเป็นหมู่บ้านชาวนาภาคเหนือแห่งแรกๆ ที่มีนักวิชาการตะวันตกทำการศึกษเก็บข้อมูลสนามอย่างเป็นระบบ และเขียนรายงานเกี่ยวกับวิถีชีวิตของสังคมชาวนาในขณะนั้น จอห์น เดอยัง ทำงานวิจัยสนามที่บ้านสันโป่งเป็นเวลาหลายเดือนในระหว่างปีค.ศ. 1948-49 แต่มิได้อธิบายว่าทำไมเขาจึงเลือกทำงานสนามที่หมู่บ้านแห่งนี้ เดอยังเขียนในบทนำของหนังสือว่า ในเวลานั้น ชุมชนชาวนาในที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งลอร์สตัน ชาร์ป กำลังวางแผนทำการศึกษอยู่ กำลังอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบการผลิตแบบการค้า ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาอย่างมากมาย (de Young 1955: vi) เขาต้องการเรียนรู้เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมชาวนาไทยนับเนื่องแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา เพื่อทำความเข้าใจเชิงเปรียบเทียบกับการศึกษาสังคมชาวนาจากแหล่งอื่นๆ และหาข้อสรุปเกี่ยวกับแบบแผนของการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนา

หากแต่ภาพของบ้านสันโป่งที่เราได้เห็นจากหนังสือของเดอยัง เป็นภาพกว้างๆ ของสังคมชาวนาที่สงบนิ่ง เรียบง่าย เดอยังบรรยายภาพเกี่ยวกับการจัดองค์กรสังคม วัฏจักรของชีวิตชาวนา ตั้งแต่เกิด วัยเด็ก วัยรุ่น การแต่งงาน ไปจนถึงวัยชราและพิธีศพ วัดและอิทธิพลของพุทธศาสนาต่อ

ชีวิตของชาวนาสันโป่ง ตลอดจนบรรยายความสัมพันธ์ในเชิงกลไกระหว่างรัฐกับอำเภอและหมู่บ้าน โดยผ่านการเลือกตั้ง ระบบโรงเรียนและสาธารณสุข ส่วนที่น่าสนใจที่สุดในหนังสือเล่มนี้น่าจะเป็นบทที่ว่าด้วยระบบการผลิตและการจัดการแรงงานในภาคเกษตร ซึ่งเดอยังพูดถึงการแลกเปลี่ยนแรงงาน และการว่าจ้างแรงงาน ซึ่งมีอยู่อย่างแพร่หลายในขณะนั้น รวมทั้งแรงงานอพยพจากอีสานที่เข้ามารับจ้างเก็บเกี่ยว โดยครัวเรือนกว่าร้อยละ 35 ของครัวเรือนบ้านสันโป่งที่มีที่ดินมาก ต้องจ้างแรงงานเพิ่มในช่วงของการเก็บเกี่ยว หากแต่เดอยังมิได้ให้รายละเอียดหรืออธิบายเพิ่มเติมว่า การว่าจ้างแรงงานนั้นมีการจ่ายค่าตอบแทนเป็นข้าวหรือเป็นเงินสดและในอัตราเท่าไร ภาพที่เรามองเห็นจากการวาดของเดอยัง เป็นภาพของชุมชนชาวนาที่หยุดนิ่ง ไม่มีบริบททาง ประวัติศาสตร์ ไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับพัฒนาการของหมู่บ้าน ไม่มีการพูดถึงระบบเหมืองฝายที่เป็น หัวใจสำคัญของการผลิตในหมู่บ้าน หรือการพูดถึงระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินในชุมชนแต่อย่างใด

การที่บ้านสันโป่งตั้งอยู่ติดถนนสายแมริม-เชียงใหม่ อยู่ห่างจากอำเภอมะแมริมเพียงสอง กิโลเมตรและมีการคมนาคมที่ค่อนข้างสะดวก ทำให้สันโป่งได้รับอิทธิพลจากภายนอกอย่างรวดเร็ว แม้กระนั้นก็ดี หากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านแถบชานเมืองเชียงใหม่อื่นๆ เช่นบ้านกู่แดงแล้ว บ้านสันโป่งก็ยังคงความเป็นชุมชนชาวนาเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง ในปัจจุบัน บ้านสันโป่งมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 210 ครัวเรือน มีประชากร 768 คน เป็นชาย 354 คน หญิง 414 หมู่บ้านตั้งอยู่บนพื้นที่ราบโดยมีทุ่งนารายล้อมหมู่บ้านไว้โดยรอบ และมีหมู่บ้านจัดสรรอยู่ใกล้กับบ้านสันโป่ง เมืองเชียงใหม่ค่อยๆ คืบคลานเข้ามาบีบคั้นให้บ้านสันโป่งต้องปรับตัวไปอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ จากการสำรวจข้อมูลเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือนจำนวน 164 ครัวเรือนในบ้านสันโป่ง พบว่า อาชีพหลักของครัวเรือนส่วนใหญ่ในปัจจุบันคือ อาชีพรับจ้างทั่วไป พบถึง 84 ครัวเรือนคิดเป็นร้อยละ 51 รองลงไปคือ อาชีพทำนาร้อยละ 19 รับราชการร้อยละ 13 ค้าขายร้อยละ 8 รับจ้างในภาคเกษตรร้อยละ 4 และทำงานโรงงาน 1 ครัวเรือน

การประกอบอาชีพรับจ้างของชาวบ้านส่วนใหญ่ แบ่งออกเป็นสองประเภทด้วยกัน ประเภทแรกเป็นงานรับจ้างในภาคธุรกิจเอกชน บริษัทห้างร้าน และลูกจ้างของสถานที่ราชการต่างๆ ในจังหวัดเชียงใหม่ และประเภทที่สองเป็นลูกจ้างงานก่อสร้างบ้านเรือนในตัวเมืองเชียงใหม่ ทั้งหมดเดินทางไปเข้าเย็นกลับ ลูกจ้างประเภทแรกมีความมั่นคงสูงกว่า มีงานประจำและมีเงินเดือนแน่นอน ส่วนประเภทที่สองมีงานสม่ำเสมอเป็นประจำเกือบตลอดทั้งปี ยกเว้นในช่วงฤดูฝน ส่วนอาชีพทำนานั้น พบว่าชาวบ้านร้อยละ 19 ยังคงทำงานทางด้านเกษตรเป็นหลัก แต่ส่วนใหญ่เป็นชาวนาเช่า ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง โดยเน้นการปลูกข้าวดอกซึ่งให้ผลผลิตเร็วกว่าข้าวปี และปลูกถั่วเหลืองหรือมะเขือเทศหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวแล้วเสร็จ เกษตรกรหลายครัวเรือนหันไปทำงานรับจ้างทั่วไปในเมืองหลังฤดูทำนา

การเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดิน

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ที่นาของบ้านสันโป่ง ตั้งแต่ยุคที่เดอยังเข้ามาเก็บข้อมูลได้เปลี่ยนมือไปเป็นของคนนอกหมู่บ้านมาหลายชั่วอายุคน โดยส่วนใหญ่แล้วเจ้าของนาที่เป็นคนในเมืองมักมีที่นาหลายสิบไร่ ขณะที่เจ้าของนาที่เป็นคนบ้านสันโป่งมักมีนาไม่เกินสิบไร่ (de Young 1955: 75) เมื่อนำมาแบ่งมรดกให้ลูกหลาน ก็จะเหลือเพียงคนละไม่กี่ไร่ บางครั้งก็นามรดกไม่เพียงพอสำหรับทำกิน ชาวบ้านบางคนจึงขายที่นาให้กับคนฐานะดีในเมืองและเช่าที่นาเพื่อทำนาต่อไปแทน การเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่นาจึงหมุนเวียนเปลี่ยนมือกันไปจากคนในหมู่บ้านไปสู่คนนอกหมู่บ้านมากขึ้น ตั้งแต่เมื่อสามถึงสี่ชั่วอายุคนก่อน ในกรณีที่เจ้าของที่นาที่เป็นคนนอกหมู่บ้านขาย

ที่นาของตนเองให้กับคนอื่น ชาวนาเช่าในบ้านสันโป่งก็หันมาเช่านากับเจ้าของนารายใหม่แทน เจ้าของนารายเดิมสืบไป

แม่ปิ่น หญิงวัย 60 เศษซึ่งครอบครัวเป็นคนบ้านสันโป่งมาหลายชั่วคนเล่าว่า “คนรุ่นทวด และรุ่นหม่อนนั้น เมื่อบุกเบิกที่นาแล้วก็มักขายให้คนรวย เนื่องจากมีลูกเยอะ บางปีมีข้าวไม่พอกิน ก็ต้องขาย ที่นาสมัยก่อนไม่มีราคามากนัก” ที่ดินจึงเปลี่ยนมือจากชาวนารายย่อยไปเป็นของ เจ้าที่ดินรายใหญ่อย่างง่ายดาย เจ้าของที่นารายใหญ่ในบ้านสันโป่งตั้งแต่เมื่อร้อยกว่าปีก่อน คือ ขุนพัฒน์ ซึ่งมีที่นาคับร้อยไร่ในบ้านสันโป่ง ต่อมาขุนพัฒน์เสียชีวิต ที่นากลายเป็นมรดกสืบทอดสู่ ลูกหลาน ซึ่งบางส่วนขายที่นาให้กับผู้อื่น ปัจจุบัน เจ้าที่ดินรายใหญ่คือ ครูไก่อายุประมาณ 70 ปี ซึ่งเป็นหลานของขุนพัฒน์ มีที่นาให้คนในหมู่บ้านเช่าประมาณ 70-80 ไร่ และอีกรายคือ เจ้ทอง ซึ่งเป็นคนอเมริกัน มีที่นาให้คนสันโป่งเช่ากว่าร้อยไร่

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในบ้านสันโป่งยังเกิดขึ้น ในสามรูปแบบด้วยกัน รูปแบบแรก เป็นการขายที่นาเพื่อแบ่งมรดก บางครัวเรือนเมื่อพ่อแม่ เสียชีวิตลง พี่น้องตัดสินใจขายที่นาด้วยเหตุผลต่างๆ เช่น ที่นาอยู่ไกล มีพี่น้องหลายคนแต่ที่นามีไม่พอแบ่งทำกิน เป็นต้น จึงตัดสินใจขายที่นามรดกนั้นและนำเงินมาแบ่งกันในหมู่พี่น้อง การขาย ที่นาในลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นมากในช่วงปี 2520-2525 ซึ่งในช่วงเวลานั้นราคาซื้อขายที่ดินตก ประมาณไร่ละ 5,000 บาท ชาวบ้านบางคนนำเอาเงินส่วนแบ่งจากมรดก มาผสมกับเงินออมของตนเองเพื่อซื้อที่นาผืนใหม่ใกล้บ้านสันโป่งซึ่งมีราคาถูกกว่าเพื่อทำนาต่อไป ในขณะที่บางคน กลายเป็นชาวนาเช่า รูปแบบที่สอง เป็นการขายที่นาเพื่อนำเงินมาชำระหนี้ โดยมักขายให้คน ฐานะดีในเมืองและเช่าที่นาผืนเดิมเพื่อทำนาต่อไป บางส่วนขายที่นาให้คนในหมู่บ้านและคนต่าง หมู่บ้าน และเช่าที่นาจากเจ้าของรายใหม่ บางรายขายที่นาเนื่องจากไม่มีแรงงานทำการเกษตร เพราะลูกๆ ทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านกันหมด รูปแบบที่สาม เป็นการขายที่นาให้โครงการบ้าน จัดสรร ซึ่งเกิดในช่วงปี 2534-2536 ชาวบ้านที่ขายที่นาแบ่งได้เป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกเป็นคนนอก ซึ่งเป็นเจ้าของ ที่นา และกลุ่มที่สองเป็นชาวบ้านสันโป่งและหมู่บ้านใกล้เคียง ในบ้านสันโป่งนั้นมี ทั้งชาวบ้านที่เต็มใจและไม่เต็มใจขายที่นา ชาวบ้านที่เต็มใจขายมักไม่ได้ทำนาเองแต่ให้ผู้อื่นเช่า เพราะลูกหลานไปทำงานในเมือง ส่วนที่ไม่เต็มใจขายคือชาวบ้านที่ทำนาบนที่ดินของตนเอง แต่ จำต้องขายเพราะที่ดินข้างเคียงถูกซื้อไปหมดแล้วทำให้ไม่มีทางเข้าออกของน้ำในการทำนา ปัจจุบันชาวบ้านที่ขาย ที่นายังไม่ได้รับเงินครบจำนวน แม้จะยังไม่มีการโอนกรรมสิทธิ์แต่พวกเขาก็ ไม่สามารถกลับไปทำนาบนที่ดินผืนเดิม เพราะที่ดินได้ถูกปรับสภาพไปแล้วบางส่วน ราคาที่ดินที่ ชาวบ้านขายในช่วง ดังกล่าวตกประมาณไร่ละสามแสนบาท ในช่วงเวลาสองสามปีมานี้ มี ชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันกลับมาทำนา เพราะสภาวะพองสบู่แตกทำให้การเป็นแรงงานรับจ้างนอก

หมู่บ้านเริ่มหายาก มีชาวบ้านสันโป่งที่กลับบ้านจากการเป็นแรงงานรับจ้างมาถามซื้อ “สิทธิในการทำนา” จากผู้เช่านาในหมู่บ้านโดยเสนอราคาว่าหมื่นบาทสำหรับการซื้อสิทธิทำนา 5-7 ไร่ นอกจากนี้ ก็ยังมีคนในเมืองเชียงใหม่มาขอซื้อที่นาเพื่อปลูกบ้าน ปัจจุบันมีการซื้อขายที่ดินกันในราคาไร่ละ 250,000 บาท

ชาวนาและระบบเหมืองฝาย

ก่อนที่จะมีชลประทานแม่แตงเมื่อปี 2506 ชาวบ้านสันโป่งปลูกข้าวนาปีเพียงอย่างเดียว โดยใช้น้ำจากฝายแมริม ซึ่งเป็นฝายที่ใช้ร่วมกันของชาวบ้านสองตำบล คือ ตำบลริมเหนือกับตำบลสันโป่ง หลังจากมีน้ำจากชลประทานแม่แตง ผสมกับการส่งเสริมของเจ้าหน้าที่ ชาวบ้านเริ่มทำการเกษตรอย่างเข้มข้นโดยปลูกพืชในฤดูแล้ง โดยเฉพาะถั่วเหลือง มะเขือเทศ และในปัจจุบันเริ่มมีการปลูกข้าวโพดเพิ่มขึ้น การเลือกปลูกพืชแต่ละชนิด มักขึ้นอยู่กับ การเข้ามาส่งเสริมของพ่อค้าและการประกันราคาผลผลิตเป็นสำคัญ

ฝายแมริมเป็นระบบการจัดการน้ำของชุมชน ครอบคลุมพื้นที่ทำกินกว่า 2,000 ไร่ในเขตสองตำบล โดยมี “แก่งฝาย” เป็นหัวหน้าและมีผู้ช่วยแก่งฝายประจำหมู่บ้านต่างๆ ทำหน้าที่จัดสรรน้ำจากฝายแมริม ให้ชาวบ้านทุกครัวเรือนได้รับน้ำเพียงพอสำหรับการปลูกข้าวนาปี โดยแก่งฝายจะได้รับค่าตอบแทนเป็นข้าวไร่ละ 3 ลิตร และเพิ่มขึ้นเป็น 5 และ 10 ลิตรตามกาลเวลา เพื่อนำไปแบ่งปันกับผู้ช่วย ในปัจจุบัน ค่าตอบแทนเปลี่ยนเป็นเงินสดในอัตราไร่ละ 15 บาท ซึ่งเป็นอัตราเดียวกันกับค่าน้ำของชลประทานแม่แตง ในอดีตนั้น ฝายแมริมเป็นฝายไม้ แก่งฝายจะเกณฑ์ชาวบ้านไปตีฝาย โดยทุกครัวเรือนต้องนำไม้ไปตีฝายไร่ละ 10 เล่ม การกั้นลำน้ำเพื่อให้มีน้ำพอเพียงต่อการเพาะปลูกหรือการตีฝายในอดีตนั้นเป็นกิจกรรมที่เต็มไปด้วยความยากลำบาก ดังนั้นชาวบ้านจึงขอความร่วมมือจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์ด้วยการทำพิธีไหว้ผีฝายโดยนำเอาสัตว์ใหญ่ เช่น วัวหรือควาย มาเซ่นไหว้ แต่ในช่วงกว่าสามสิบปีมานี้ การเลี้ยงผีฝายเริ่มเปลี่ยนแปลงจากแต่เดิมที่มีการเซ่นไหว้ด้วยวัวควาย ก็เริ่มลดลงมาเป็นการไหว้ด้วยหัวหมู ในขณะที่เดียวกัน ฝายไม้ก็ถูกแทนที่ด้วยปูน การระดมแรงงานเพื่อตีฝายเปลี่ยนไปเป็นการช่วยกันลอกทรายออกจากฝายแทนการ ตีไม้ แม้ว่าพิธีกรรมจะมีขนาดเล็กลงและชาวบ้านสันโป่งจะมีทางเลือกในการแสวงหาความมั่นคงทางเศรษฐกิจได้หลากหลายมากขึ้น แต่การดำรงอยู่ของพิธีเลี้ยงผีฝายจนถึงทุกวันนี้แสดงให้เห็นวิถีคิดในเรื่องสิทธิ ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าน้ำเป็นสิทธิชุมชนที่พวกเขากำหนดกฎเกณฑ์ร่วมกันเพื่อสร้างความเป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากร

นอกจากฝายแมริมแล้ว ชลประทานแม่แตงซึ่งสร้างเสร็จในปี 2506 ทำให้ชาวบ้านสันโป่งสามารถทำการเพาะปลูกในฤดูแล้งได้มากขึ้น พืชพาณิชย์ที่ชาวบ้านสันโป่งนิยมปลูก คือ ถั่วเหลือง

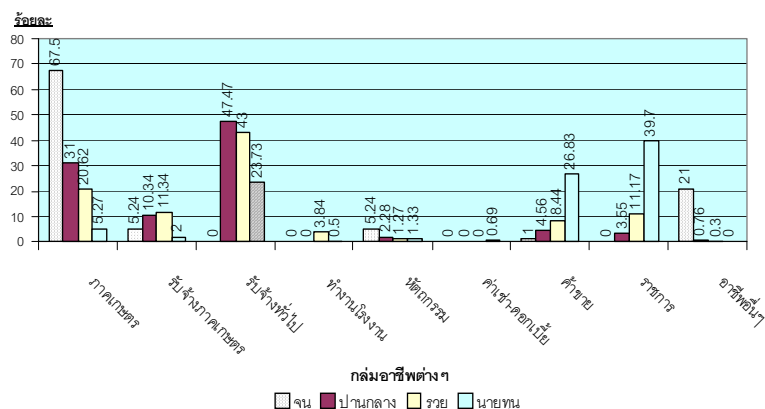
และมะเขือเทศ การใช้น้ำชลประทานนั้น ผู้ใช้น้ำจะต้องเสียค่าใช้น้ำต่อไร่ซึ่งราคาเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ โดยในปัจจุบัน “เงินค่าน้ำ” อยู่ที่ไร่ละ 15 บาท ซึ่งผู้ใช้น้ำต้องชำระให้กับแก่งฝาย ชลประทานแม่แตงเป็นการจัดการน้ำโดยรัฐ ซึ่งชาวบ้านมักมองว่าฝายแม่แตงเป็นของหลวง น้ำจากฝายแม่แตงเป็นน้ำที่รัฐแบ่งให้ประชาชนใช้ ในแง่ของการจัดการ ชลประทานแม่แตงแต่งตั้ง “นายตรวจนา” ซึ่งก็คือ “แก่งฝาย” ในชุมชนเพื่อเป็นตัวแทนไปร่วมประชุมและเป็นคนกลางในการทำความเข้าใจกฎระเบียบในการเปิดปิดน้ำตามเวลาที่ทางราชการกำหนด บ้านสันโป่งมีแก่งฝายสองคน คนแรก คือ พ่อดวง อายุ 68 ปี เป็นแก่งฝายของฝายแมริมมากกว่า 20 ปี ปัจจุบันมีตำแหน่งเป็นนายตรวจนาของชลประทานแม่แตง ดูแลน้ำเหมืองชอย 8 ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ 3 หมู่บ้าน ได้แก่บ้านน้ำหลง บ้านป่าตั่วและบ้านสันโป่ง ส่วนแก่งฝายอีกคนหนึ่ง คือ พ่อจันต๊ะ ดูแลการใช้น้ำในส่วนของฝายแมริมและชลประทานแม่แตง แก่งฝายทั้งสองคนจะรับผิดชอบในการจัดการน้ำในเขตพื้นที่ของตน และทำหน้าที่จัดประชุมและนัดหมายในการล่อกล้าเหมืองทุกเส้นซึ่งมักกระทำในช่วงเดือนพฤษภาคมของทุกปี

คลองส่งน้ำจากชลประทานแม่แตง หรือ “น้ำเหมืองชอย 8” มุ่งสู่บ้านสันโป่งแมริม ทำให้ “การจัดการน้ำของชุมชน” เปลี่ยนจาก “แก่งฝาย” ไปเป็น “นายตรวจนา” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ “การจัดการน้ำโดยรัฐ”

การดำรงอยู่ร่วมกันของชลประทานแม่แตงและฝายแมริม ทำให้เรามองเห็นวิถีชีวิตที่แตกต่างกัน อย่างชัดเจนในเรื่องการจัดการน้ำของชาวบ้าน น้ำจากฝายแมริมซึ่งชุมชนใช้มาเป็นเวลายาวนาน เป็นการจัดสรรน้ำเพื่อรองรับการปลูกข้าวหรือการผลิตเพื่อการบริโภค ขณะที่น้ำจากฝายแม่แตง เกิดขึ้นพร้อมกับการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ในฤดูแล้ง ในการจัดการฝายแมริมนั้น ผู้ใช้น้ำเป็นผู้ กำหนดกฎเกณฑ์ในการเปิดปิดและการแบ่งปันน้ำตามธรรมชาติ โดยมีแก่ฝายและผู้ช่วยเป็นผู้ดูแล ให้เกิดความเป็นธรรมในการจัดสรร ในขณะที่อำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับการเปิดปิดน้ำ ชลประทานแม่แตงอยู่ในมือของเจ้าหน้าที่รัฐ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านก็ได้ใช้จารีตประเพณีในการ จัดการน้ำของชุมชน ผ่านระบบแก่ฝาย เป็นเครื่องมือในการเจรจาต่อรองกับ เจ้าหน้าที่ชลประทาน เพื่อให้การเปิดปิดน้ำสอดคล้องกับกฎระเบียบและความต้องการของชุมชน

แผนภูมิที่ 1 : แสดงค่าเฉลี่ยรายได้ของครัวเรือนในแต่ละชนชั้นจำแนกตามกลุ่มอาชีพ (บ้านสันโป่ง -แมริม)

สาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้องค์กรเหมืองฝายยังคงมีบทบาทสำคัญในบ้านสันโป่ง เป็นเพราะชาวบ้านกว่า 90 ครัวเรือนยังคงปลูกข้าวนาปี แม้ว่าส่วนใหญ่จะทำการเพาะปลูกบน ที่นาเช่าก็ตาม เมื่อสิ้นฤดูเก็บเกี่ยว ชาวบ้านบางครัวเรือนยังทำการปลูกถั่วเหลือง ขณะที่คนที่มี ที่นาดอน นิยมปลูกมะเขือเทศเพื่อส่งโรงงานปลากระป๋อง เป็นต้น แม้ว่ารายได้จากภาคเกษตรจะมี ความสำคัญลดน้อยลงในฐานะเป็นแหล่งรายได้ที่เป็นเงินสด หากแต่การเกษตรก็ยังคงเป็นอาชีพ สำคัญสำหรับคนจน นั่นคือ การเกษตรยังคงเป็นแหล่งที่มาของรายได้ร้อยละ 67 ของครัวเรือนที่ ยากจน และร้อยละ 31 ของครัวเรือนที่มีฐานะปานกลาง ในขณะที่ชาวนาที่มีฐานะดีที่สุด มี

แหล่งที่มาของรายได้มาจากการค้าขายและการรับราชการเป็นสำคัญ¹ (โปรดดูแผนภูมิที่ 1 แสดงค่าเฉลี่ยรายได้ของครัวเรือนในบ้านสันโป่ง)

การเปลี่ยนแปลงของบ้านสันโป่ง

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา แม้ว่าชาวนารายย่อยยังคงยืนหยัดทำนาและผลิตข้าวความเป็นชุมชนชาวนา ผ่านการสร้างผลผลิตทางการเกษตรเลี้ยงตัวเองไว้ได้ในระดับหนึ่ง แต่ครัวเรือนในบ้านสันโป่งก็เริ่มปรับตัวเข้าสู่อาชีพและการทำมาหากินในลักษณะที่หลากหลายเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในภาคเกษตรเอง นอกจากจะทำนาปี และปลูกพืชพาณิชย์ในช่วงฤดูแล้งแล้ว ชาวบ้านหลายครัวเรือนยังเลี้ยงกบ ไก่ชน วัว ปลูกผักและทำสวนไม้ผลเป็นอาชีพเสริม ผู้หญิงในหมู่บ้านกว่า 20 คนทำงานเป็นแคดดี้ในสนามกอล์ฟ และทำงานรับจ้างให้กับมูลนิธิวัดป่าดาราภิรมย์ใกล้บ้าน ยิ่งไปกว่านั้น การเกิดขึ้นของแรงงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากทำงานรับเหมาก่อสร้าง เช่น งานปูน งานไม้ รับจ้างทาสี เป็นต้น ในบ้านสันโป่งมีผู้รับเหมาก่อสร้างถึง 7 ราย ผู้รับเหมามีรถกระบะของตนเองและรับคนงานในบ้านสันโป่งออกไปเป็นแรงงานนอกหมู่บ้าน โดยแรงงานก่อสร้างจะได้ค่าแรงประมาณวันละ 200–300 บาทตามประสบการณ์และฝีมือ รายได้จาก การเป็นแรงงานรับจ้าง ทำให้คนหนุ่มสาวนิยม “ตัดนา” หรือเลิกทำนา แล้วออกไปเป็นแรงงานรับจ้างแทน

ในช่วงปี 2537 มีบ้านจัดสรรสองแห่งเกิดขึ้นในบริเวณบ้านสันโป่ง คือ หมู่บ้านธรินภรณ์ และหมู่บ้านดวงเดือน เจ้าของที่ดินบริเวณที่ถูกนำมาทำเป็นบ้านจัดสรรสองแห่งนี้ส่วนใหญ่เป็นคนในอำเภอแมริม ซึ่งขายที่ให้กับหมู่บ้านจัดสรร ส่งผลให้ชาวบ้านสันโป่งที่เคยเช่านาในบริเวณดังกล่าวต้องไปหาที่นาเช่าที่อื่นทำแทน แม่บัวตา ชาวนาเช่ารายหนึ่งของบ้านสันโป่ง ไม่สามารถทำนาที่เธอเคยทำมานานได้หลังจากที่เจ้าของตัดสินใจขายที่ดินให้กับบ้านจัดสรร แม่บัวตาต้องไปทำนาในพื้นที่นอกหมู่บ้าน ซึ่งเจ้าของมาประกาศหาคนเช่านา โดยเสนอค่าเช่าเพียงไร่ละ 10 ถึงในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา การซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไร ทำให้ที่ดินเปลี่ยนมือไปเป็นกรรมสิทธิ์ของคนรวยในเมืองเพิ่มมากขึ้น และส่งผลให้ที่นาเป็นจำนวนมากในเขตรอบนอกของเมืองเชียงใหม่แปรสภาพมาเป็นที่รกร้างว่างเปล่า สภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทำให้เจ้าของที่นาไม่สามารถขายที่ดินได้ตามที่คาดหวังไว้ การปล่อยให้ชาวนาในพื้นที่ใกล้เคียงเช่าในราคาถูกจึงดีกว่าไม่ได้ผลตอบแทน

¹ ในการแบ่งกลุ่มฐานะหรือชนชั้นในหมู่บ้านชาวนาพื้นราบทั้งหมดนั้น ใช้เกณฑ์เดียวกันบ้านหาคีต นั้นคือกลุ่มครัวเรือนที่มีฐานะยากจน หมายถึงครัวเรือนที่มีรายได้ไม่เกิน 12000 บาทต่อปี ปานกลาง 12,001–60,000 บาทต่อปี รวย 60,001–120,000 บาทต่อปี และนายทุน มีรายได้มากกว่า 120,000 ต่อปีขึ้นไป

เสียเลย เพราะหาที่ดินถูกปล่อยทิ้งไว้นานเกินไป ก็จะกลายเป็นทุ่งไมยราบและต้องเสียค่าใช้จ่ายในการปรับพื้นที่เป็นเงินค่อนข้างมาก

การเกิดขึ้นของบ้านจัดสรรยังทำให้ชาวบ้านสันโป่ง 4 – 5 รายตัดสินใจขายที่ดินของตนให้กับบ้านจัดสรรเพราะได้ราคาดี ชาวบ้านบางคนบอกว่าที่ดินขายที่นาเป็นเพราะ “ลูกรับราชการ ไม่มีใครทำนาต่อแล้ว” บางคนอธิบายว่า “ที่นาใกล้เคียงขายกันหมด ทำให้เราต้องขายด้วย” ป้าจิ้น อายุ 63 ปี ขายที่นามรดกของสามีให้กับหมู่บ้านธรินภรณ์เป็นเงินประมาณล้านบาทเศษ เธออธิบายว่า “นามรดกมีประมาณ 10 ไร่ แบ่งกันในหมู่พี่น้องของสามี 3 คน แต่ละคนก็ได้ที่เพียง 3 ไร่ และที่นาบริเวณข้างๆ เจ้าของก็ขายให้บ้านจัดสรรหมด ป้าเลยจำใจต้องขายด้วย ตอนขายที่ร้องไห้เลย เพราะเคยทำกิน” แต่จนถึงทุกวันนี้ ป้าจิ้นก็ยังได้เงินค่าที่ไม่ครบ และยังคงทำงานรับจ้างหาเลี้ยงปากท้องอยู่ทุกวัน

การเกิดขึ้นของสนามกอล์ฟลานนาและกรีนวัลเลย์ในช่วงสิบปีมานี้ ทำให้ผู้หญิงบ้านสันโป่งร่วม 20 คนหันไปทำงานรับจ้างเป็นแคดดี้ โดยได้รับค่าตอบแทนในการออกรอบๆ ละ 140 บาท ในฤดูร้อนจะออกรอบประมาณสัปดาห์ละ 3 รอบ ส่วนฤดูหนาวสัปดาห์ละ 6 รอบ เมื่อรวมค่าตอบแทนและค่าทิปแล้ว แคดดี้แต่ละคนจะมีรายได้ประมาณเดือนละ 5,000 – 6,000 บาท ซึ่งทำให้ชาวบ้านสันโป่งหันมาให้ความสนใจกับอาชีพนี้เพิ่มมากขึ้น

การจัดการแรงงานในภาคเกษตร

การที่คนหนุ่มสาวจำนวนมากหันไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ประกอบกับการที่ชาวบ้านนิยมส่งลูกหลานให้เรียนหนังสือสูงขึ้น ทำให้แรงงานในภาคเกษตรลดลงอย่างชัดเจน แม้ว่าครัวเรือนเกือบครึ่งหนึ่งของบ้านสันโป่งยังคงทำการเกษตรอยู่ แต่โดยปกติแล้ว เรามักพบว่าแต่ละครัวเรือนอาจมีสมาชิกเพียงคนเดียวเท่านั้นที่ทำงานในภาคเกษตร เช่น สามีทำนา ภรรยารับจ้างเย็บผ้า ลูกสาวทำงานสนามกอล์ฟ ลูกชายทำงานรับจ้างก่อสร้าง เป็นต้น ความหลากหลายที่เพิ่มสูงขึ้นของอาชีพรับจ้างนอกหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องมีรูปแบบในการจัดการแรงงานใหม่ โดยผสมผสานการจัดการแรงงานแบบเอามือเอารุ่น หรือการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเดิม เข้ากับการจ้างแรงงานรายวัน ซึ่งมีทั้งการจ่ายค่าตอบแทนเป็นเงินและข้าว รวมทั้ง เกิดเครือข่ายแรงงานในรูปของการจ้างเหมาในบางขั้นตอนของการทำงาน เมื่อแรงงานในครัวเรือนลดลง รูปแบบของการจัดการแรงงานแบบเอามือเอารุ่น จะมีเฉพาะในบางขั้นตอนของการผลิตเท่านั้น เช่น ในขั้นตอนของการถอนกล้า หรือเก็บเกี่ยว เป็นต้น รูปแบบของการจ้างเหมาเริ่มมีบทบาทมากขึ้นในขั้นตอนของการปักดำ ส่วนการรับจ้างรายวันจะมีบทบาทสำคัญในช่วงเก็บเกี่ยว

บ้านสันโป่งมีกลุ่มรับจ้างเหมาปลูกนาสองกลุ่ม ซึ่งเริ่มก่อตั้งขึ้นเมื่อประมาณสิบปีที่ผ่านมากลุ่มแรกมีสมาชิกทั้งหญิงและชาย 10 คน ส่วนกลุ่มที่สองมีสมาชิก 15 คน คุณสมบัติสำคัญของสมาชิกในกลุ่มรับเหมา คือต้องมีความชำนาญในการทำนา ทั้งสองกลุ่มนี้จะทำการเหมาปลูกนาเกือบทั้งหมดของที่บ้านสันโป่ง โดยคิดค่ารับเหมาปลูกนาไร่ละ 250 บาท แรงงานหนึ่งคนสามารถปลูกนาได้หนึ่งไร่ต่อวัน ระยะเวลาในการรับเหมาเริ่มตั้งแต่กลางเดือนกรกฎาคมถึงกลางเดือนสิงหาคม ชาวนาส่วนใหญ่จะใช้วันเดิมในการปลูกนา ใครเคยปลูกวันไหน เมื่อถึงปีต่อไปก็ใช้วันเดิมและหมุนเวียนไปตามลำดับ เมื่อทำนาในบ้านสันโป่งเสร็จสิ้นแล้ว กลุ่มรับจ้างเหมาปลูกก็จะไปรับจ้างหมู่บ้านใกล้เคียงอื่นๆ ต่อไป

โดยปกติแล้ว ค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรของบ้านสันโป่งตกประมาณวันละ 120 บาท ยกเว้นการตีข้าว ซึ่งเป็นงานยากและหนักจะมีค่าจ้างประมาณวันละ 200 – 250 บาท ในช่วงห้าปีมานี้ เริ่มมีแรงงานจากกลุ่มชนที่สูงจากอำเภอแม่แตงเข้ามารับจ้างในหมู่บ้าน โดยเข้ามารับเหมาเกี่ยวข้าวไร่ละ 500 บาท แต่ชาวบ้านสันโป่งไม่นิยมใช้แรงงานจากภายนอกและการเก็บเกี่ยวแบบเหมา เนื่องจากทำให้ต้นทุนการทำนาสูงเกินไป ในทางตรงกันข้าม ชาวบ้านนิยมใช้แรงงานในหมู่บ้าน เนื่องจากมั่นใจว่าแรงงานจะทำงานให้อย่างเต็มที่ การจ่ายค่าตอบแทนแรงงานมีอยู่สองแบบ คือ จ่ายเป็นเงินสด 120 บาทหรือจ่ายเป็นข้าวจำนวน 2 ถังข้าวเปลือก แม้ว่าการจ่ายเป็นข้าวเมื่อคำนวณเป็นเงินจะมีมูลค่าเพียง 100 บาท แต่แรงงานรับจ้างส่วนหนึ่งก็ยังพอใจกับค่าตอบแทนเป็นข้าว เพราะพวกเขาเห็นว่า “เอาข้าวกินได้นาน เอาเงินกินได้ครู่เดียว” วิธีคิดดังกล่าวมาจากการคำนวณว่าเมื่อเอาข้าวสองถังไปสีจะได้ข้าวประมาณ 16-17 ลิตร คราวเรือนที่มีสมาชิก 3 คนสามารถกินได้นาน 7-8 วัน ขณะที่เงิน 120 บาทใช้เพียงวันสองวันก็หมดไป หลายครัวเรือนที่ไม่ได้ทำนาเช่าหรือไม่มีที่นาเป็นของตนเองจึงนิยมรับค่าแรงเป็นข้าว

เทคโนโลยีการผลิต

ในอดีตเมื่อครั้งยังใช้ควายไถนา ผลผลิตที่ได้จากการทำนาจะหักค่าแรงควายแล้วจึงแบ่งผลผลิตแบบ “ผ่ากิ่ง” หรือแบ่งคนละครึ่งระหว่างชาวนาเช่ากับเจ้าของนา เช่น มีที่นา 10 ไร่ ได้ผลผลิตไร่ละ 60 ถังรวม 600 ถัง ชาวนาจะหักค่าแรงควาย 70 ถัง ที่เหลือ 530 ถังจึงนำมาแบ่งครึ่งกับเจ้าของนา แต่ในปัจจุบันการใช้แรงงานควายไถนาหายสาบสูญไปจากบ้านสันโป่งมากกว่าสิบปีแล้ว ชาวบ้านทั้งหมดหันมาใช้รถไถเดินตามในการทำนา ซึ่งการใช้รถไถในฐานะเครื่องมือการผลิตนั้นมีหลายแบบ เช่น ให้เจ้าของนาซื้อรถไถให้ โดยแบ่งผลผลิตคนละครึ่งโดยไม่ต้องมีการหักค่า แรงควาย ในบางครัวเรือนที่มีพี่น้องทำนาหลายคน จะรวมเงินกันซื้อรถไถเพื่อจะได้ไม่ต้องไป

เสียค่าเช่ารถไถ ชาวนาที่ทำการเกษตรเต็มตัวและมีที่ดินมาก อาจซื้อรถไถเป็นของตนเอง และยักรนำ รถไถไปรับจ้างไถนาในที่คนอื่นด้วย โดยปกติแล้ว ค่าจ้างรถไถไร่ละ 500 บาท

นอกเหนือไปจากการใช้รถไถเดินตามแล้ว การใช้ “รถโม” ก็เริ่มเข้ามาแทนที่การตีข้าวแบบเดิม คือ การตีครุ หรือการใช้กระดังขนาดใหญ่ไว้ฟาดข้าว ชาวบ้านสันโง่งที่ยังคงตีครุมักเป็นครัวเรือนที่สามีภรรยาช่วยกันทำนา และสามีเป็นคนฟาดข้าว รวมทั้งจ้างแรงงานรายวันมาเพิ่มเติมวันละ 200 บาท ชาวบ้านกลุ่มนี้อธิบายว่า หากใช้รถโม จะต้องขนฟางที่กองอยู่ในที่เดียวกัน แต่ถ้าใช้วิธีฟาดข้าวจะสามารถจัดการกับกองฟางบนที่นาเป็นจุดๆ ได้ง่ายกว่า อีกทั้งยังเป็นการประหยัดเงินค่าจ้างรถโม ชาวบ้านส่วนหนึ่งให้เหตุผลเพิ่มเติมว่า ที่นาที่ไม่ได้ติดทางเข้าออกของรถโมไม่สามารถใช้รถโมได้ เนื่องจากหากปล่อยให้รถโมวิ่งผ่านจะทำให้ดินแข็ง ปลุกถั่วหลังทำนาไม่ได้ผลดี การจ้างรถโมมักเป็นที่นิยมสำหรับครัวเรือนที่ทำนาเพียงคนเดียว เช่น ผู้หญิงเป็นฝ่ายทำนามักใช้วิธีการจ้างรถโม เนื่องจากการตีข้าวเป็นงานหนัก ค่าจ้างรถโมคิดตามปริมาณข้าว คือ กระสอบถุงปุ๋ยละ 10 บาท และค่าขนลากอีกประมาณ 400 บาท หากทำนาประมาณ 5 ไร่ จะเสียค่าโมและ ค่าขนลากประมาณ 1,000 บาท

การเปลี่ยนแปลงค่าเช่านา

ค่าเช่านาในบ้านสันโง่งมีรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไปจากอดีตแต่เดิม ที่เคยทำนาผ่ากิ่งหรือจ่ายค่าเช่าเป็นผลผลิตครึ่งหนึ่ง หากแต่ในปัจจุบัน การจ่ายค่าเช่านามีหลากหลายรูปแบบ และขึ้นอยู่กับข้อตกลงกับเจ้าของนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนบ้านอื่นหรือคนในเมืองและอำเภอแมริม เช่น การจ่ายค่าเช่าเป็นเงิน ไร่ละประมาณ 1,000 บาท มักพบในกรณีที่เจ้าของที่นาอยู่ไกลจากบ้านสันโง่ง การนำข้าวไปส่งทำได้ลำบาก เจ้าของนาจึงขอรับเป็นเงินแทน บางรายมีการจ่ายค่าเช่านาเป็นข้าวโดยแบ่งผลผลิตคนละครึ่ง และเจ้าของนาเป็นผู้ซื้อรถไถให้ บางรายเช่านาแบบผ่าสาม คือ ผลผลิตแบ่งเป็นสามส่วน เจ้าของนารับไปเป็นค่าเช่าหนึ่งส่วน ผู้ผลิตได้สองส่วน บางรายจ่ายค่าเช่าตายตัวไร่ละ 15 ถึง และในช่วง 4-5 ปีมานี้ การจ่ายค่าเช่านาในบางพื้นที่เริ่มลดลงมาเหลือเพียงไร่ละ 10 ถึงข้าวเปลือก เนื่องจากมีที่นารกร้างว่างเปล่าเป็นจำนวนมาก ทำให้เจ้าของนาในบางพื้นที่เสนอให้เช่านาในอัตราค่อนข้างต่ำ

การเช่านาในบ้านสันโง่ง มักเป็นการเช่าที่สืบทอดกันในตระกูล เช่น พ่อมาเคยเช่าที่นาของขุนพัฒน์ เมื่อพ่อมาเลิกทำนาก็ยกให้ลูกทำนาสืบทอดไป เมื่อเจ้าของนาบางคนขายนาไป ชาวบ้านก็จะยังคงเช่าที่นาแปลงเดิมกับเจ้าของที่นาคนใหม่ จวบจนถึงช่วงเวลาสิบปีที่ผ่านมาที่บ้านจัดสรรเริ่มรุกเข้ามาและส่งผลให้ชาวนาเช่าบางรายต้องไปหาที่นาแปลงใหม่บริเวณห่างไกลออกไปสำหรับทำนาสืบทอด

การปรับตัวของชาวนากับการผลิตในภาคเกษตร

แม้ว่าการผลิตในภาคเกษตร จะมีได้เป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักของครัวเรือนส่วนใหญ่ของบ้านสันโป่งอีกต่อไป หากแต่การเกษตรก็ยังคงผูกพันกับวิถีชีวิตและวิถีคิดของชาวบ้านสันโป่งอย่างแนบแน่น ชาวบ้านสันโป่งจำนวนไม่น้อยยังคงมีมุมมองที่ว่า การมีข้าวไว้กินเปรียบเสมือนเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับความมั่นคงในชีวิต ดังจะเห็นได้จากการที่แรงงานรับจ้างที่ไม่ได้เข้านาจำนวนหนึ่ง ยังคงเลือกที่จะรับค่าตอบแทนเป็นข้าวแทนเงิน ซึ่งเป็นวิธีการว่าจ้างแรงงานที่มีมาแต่โบราณ แม้ว่าบางครัวเรือนจะเริ่มมองว่าการทำนาในปัจจุบันต้องประสบปัญหาขาดทุน เพราะมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะจากค่าแรง ค่าปุ๋ย สารเคมี การว่าจ้างรถไถ รถโม เป็นต้น แต่ชาวบ้านสันโป่งก็ยังคงพยายามปรับตัวและผสมผสานรูปแบบของแรงงานแบบเก่า เช่น การเอามือเอารุ่น และขยายรูปแบบแรงงานแบบใหม่ในบางขั้นตอนของการปลูกข้าว รวมทั้งเลือกรับเทคโนโลยีในบางขั้นตอน เช่น การใช้รถไถ เป็นต้น ในขณะที่ขั้นตอนของการดีข้าวนั้น ครัวเรือนบางครัวเรือนก็ยังเลือกใช้วิธีการดีครุ แทนการใช้รถโม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณของแรงงานที่มีอยู่ในแต่ละครัวเรือนเป็นสำคัญ

สุทิน อายุ 50 ปี เป็นชาวบ้านสันโป่งคนหนึ่งที่ยังคงอาชีพทำนาเอาไว้ไม่เปลี่ยนแปลง สุทินไม่มีนาของตนเองแต่ทำนาของพ่อประมาณ 10 ไร่ เมื่อปีกลายได้ผลผลิตประมาณ 600 ถัง แบ่งให้พ่อ 100 ถัง เก็บไว้กินเองอีก 100 ถัง ที่เหลือขายให้กับพ่อค้าที่ตำบลป่าดัว ครอบครัวของสุทินมีด้วยกันทั้งหมด 4 ชีวิต คือ สุทิน ภรรยา และลูกสาวอีกสองคน คนโตเรียนจบราชภัฏลำปาง ส่วนคนเล็กเรียนอยู่มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ภรรยาของสุทินยึดอาชีพเย็บเสื้อผ้าอยู่กับบ้าน ตัวสุทินจึงเป็นแรงงานในภาคเกษตรเพียงคนเดียว เขาใช้รถไถของตนเองไถนาด้วยตนเอง ใช้เวลาประมาณ 3 วัน อีกทั้งหว่านกล้าเอง แต่เมื่อถึงเวลาปักดำ สุทินต้องจ้างกลุ่มรับเหมาในหมู่บ้านโดยเสียค่าจ้างไร่ละ 250 บาท ในฤดูเก็บเกี่ยว สุทินจะจ้างแรงงานมาช่วยเกี่ยวข้าวโดยจ่ายค่าจ้างเป็นรายวัน อีกทั้งจ้างรถโมจากหมู่บ้านอื่นมาไม่ซ้ำ หลังเก็บเกี่ยว สุทินจะลงมือปลูกข้าวเหลือง โดยใช้แรงงานรับจ้างรายวันประมาณ 15 คน เป็นเวลาสองวัน และในฤดูเก็บเกี่ยวก็ว่าจ้างแรงงานมาทำการเก็บเกี่ยวเช่นเดียวกัน เมื่อปีกลาย สุทินได้เงินจากการขายข้าวเหลือง 190 ถังเป็นเงิน 34,200 บาท โดยมีต้นทุนการผลิตทั้งสิ้นประมาณหมื่นบาทเศษ ช่วงวันว่างจากการดูแลข้าวและข้าวโพด สุทินจะไปรับจ้างตัดหญ้าตามหมู่บ้านและรีสอร์ทแถบน้ำตกแม่สา เป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่ง สุทินเคยไปทำงานรับจ้างก่อสร้างที่กรุงเทพฯ ช่วงสั้นๆ ระยะเวลาหนึ่ง แล้วตัดสินใจกลับมาทำนาที่บ้าน เมื่อถามว่าทำไมเขายังคงทำนาอยู่ ไม่ออกไปรับจ้างเป็นงานประจำ เขาตอบว่า “ตั้งแต่เกิดจนโตก็เห็นแต่นา ไม่ทำนาก็ไม่รู้จะทำอะไร”

แม่บัวถา เป็นชาวบ้านสันโป่งอีกคนหนึ่งที่ยังคงมีความรู้สึกผูกพันกับที่นาและการปลูกข้าว แม่บัวถาปัจจุบันอายุ 58 ปี ในอดีตพ่อของแม่บัวถามีนาอยู่ 5 ไร่ แต่พ่อขายที่นาไป แม่บัวถาจึงเช่านาจากเจ้าของที่นารายหนึ่งในอำเภอแมริมจำนวน 15 ไร่ และทำนาผืนนี้มาเป็นเวลาหลายสิบปี จนกระทั่งเมื่อ 8 ปีที่ผ่านมา เจ้าของที่นาได้ขายนาให้กับโครงการหมู่บ้านจัดสรร แม่บัวถาจึงหันมาเช่านาของเจ้ทอง คนแมริม จำนวน 5 ไร่ โดยจ่ายค่าเช่านาไร่ละ 10 ถึง สามีของบัวถาทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ส่วนลูกสาวทำงานเป็นแคดดี้ที่สนามกอล์ฟลานนา และลูกชายทำงานรับจ้างก่อสร้าง บัวถาจึงเป็นแรงงานในภาคเกษตรเพียงคนเดียวในบ้าน สำหรับที่นา 5 ไร่ที่เช่าอยู่นั้น บัวถาต้องใช้เงินในการจ้างรถไถ 3,000 บาท ค่าจ้างแรงงานถกกล้า 600 บาท ค่าจ้างเหมาปลูก 2,500 บาท ค่าจ้างเกี่ยวข้าว 1,200 บาท ค่ารถไถ 600 บาท ค่าขนลาก 400 บาท และค่าปุ๋ย 450 บาท โดยในบางขั้นตอน บัวถาจะแลกเปลี่ยนแรงงานเอามือเอารวันกับเพื่อนบ้านเพื่อประหยัดต้นทุนในการว่าจ้างแรงงาน นอกจากการทำนาแล้ว บัวถายังรวมกลุ่มกับชาวนาในหมู่บ้านรับจ้างเหมาปลูกนา

“เราทำนามาตั้งแต่สิบขวบ มีความชำนาญมาก เลยรวมกลุ่มกับพี่น้อง 3 คน ญาติอีก 3 คน และเพื่อนบ้านอีก 4 คน รวมเป็น 10 คนตั้งเป็นกลุ่มรับเหมาปลูกนาให้กับคนในและนอกหมู่บ้าน”

ค่าแรงจากการรับจ้างเหมาปลูกนั้น เธอจะนำมาเป็นต้นทุนในการปลูกข้าว แต่ละปี บัวถาได้ผลผลิตข้าวประมาณ 250 ถัง แบ่งให้เจ้าของนา 50 ถัง เก็บไว้กินประมาณ 100 ถังและที่เหลือขายให้พ่อค้าที่มารับซื้อถึงที่นา หลังจากเก็บเกี่ยว บัวถาจะปลูกถั่ว โดยจ้างแรงงานรายวันมาช่วย และตัวเธอเองก็ทำงานรับจ้างอีกหลายอย่าง เช่น รับจ้างปั้นคันทนา รับจ้างปลูกถั่ว และทำน้ำพริกขายเป็นรายได้เสริม บัวถาเห็นว่าการรับจ้างโดยได้ค่าตอบแทนเป็นเงินอย่างเดียวไม่มั่นคงนัก แต่ควรทำนาเพื่อให้มีข้าวกินเสียก่อน หลังจากนั้นจึงเอาเวลาที่เหลือไปทำอย่างอื่น ซึ่งเธอก็ปฏิบัติเช่นนั้นมาตั้งแต่ยังเด็ก

“ตั้งแต่เล็กแล้ว แม่ไม่เคยเห็นชาวนาคนไหนทำนาอย่างเดียว แต่ต้องทำงานรับจ้างหรือหารายได้ทางอื่นมาเสริมด้วย เพียงแต่เดี๋ยวนี้ เราต้องการใช้เงินสดมากขึ้น และต้องทำงานหนักขึ้น เพราะมีค่าใช้จ่ายมากขึ้น”

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวบ้านสันโป่งที่ยังคงทำการผลิตในภาคเกษตรมักเป็นคนที่มียายุ 40-50 ปี ขึ้นไป ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังคงเห็นว่า การมีข้าวไว้กินตลอดทั้งปีเป็นรากฐานของความมั่นคงของชีวิต ที่เหลือจึงนำไปขายและใช้เวลาส่วนอื่นๆ นอกจากนั้นในการหารายได้เพิ่มเติม คนรุ่นนี้ยังคงยึดมั่นในพิธีกรรมทางการเกษตรเช่น พิธี “ก้างข้าวแหก” พิธีตานข้าวกองกลางและตานข้าว

ลันบาตร และพิธีเลี้ยงผีฝ่าย เป็นต้น² เป็นต้น ในขณะที่คนรุ่นหนุ่มสาวจะให้ความสำคัญกับการทำงานรับจ้างที่มีรายได้ประจำ โดยมองว่ารายได้ที่เป็นเงินสดมีความสำคัญมากกว่าการทำงานในภาคเกษตร

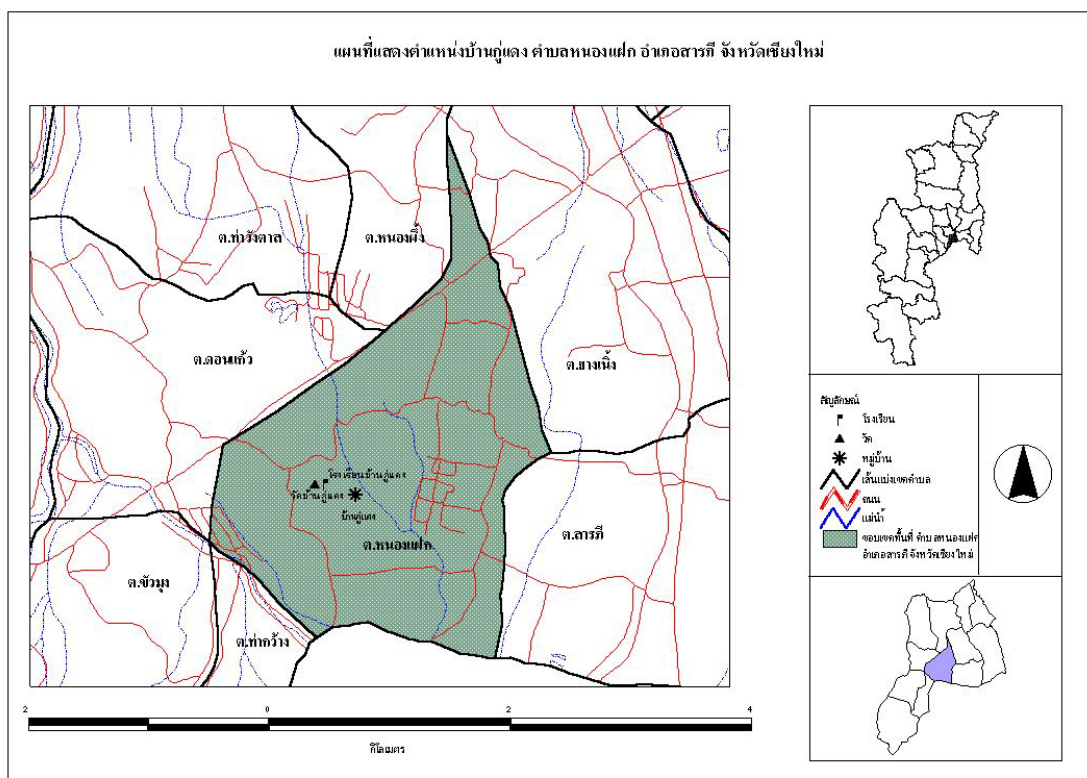
ในแง่หนึ่ง การที่บ้านสันโป่งเป็นชุมชนใกล้เมืองและได้รับอานิสงส์จากการขยายตัวของเมืองเชียงใหม่ ตลอดจน ความต้องการที่ดินเพื่อสร้างบ้านจัดสรรมากขึ้น ทำให้ที่ดินเริ่มเปลี่ยนมือจากเจ้าที่ดินเดิมที่สร้างรายได้จากค่าเช่า ไปสู่เจ้าที่ดินรายใหม่ๆ ที่พยายามใช้ประโยชน์จากที่ดินในรูปแบบอื่นๆ เช่น การทำบ้านจัดสรร สนามกอล์ฟ เป็นต้น ความมั่นคงในการใช้ที่ดินซึ่งมีน้อยอยู่แล้ว ยิ่งลดลงไปกว่าเดิม ชาวนาหลายครัวเรือนต้องดิ้นรนหาที่ดินผืนใหม่ที่อยู่นอกไกลออกไปจากเดิมเพื่อทำการเกษตร แต่ในอีกมุมหนึ่ง เราพบว่าชาวนารายย่อยยังคงสามารถผลิตข้าตนเองเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง ยังมีครัวเรือนเกือบครึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน ที่ยังคงทำการผลิตในภาคเกษตร สาเหตุส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะค่าเช่าถูก และที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าไม่ได้ใช้ประโยชน์ ยังคงมีอยู่ค่อนข้างมาก แต่การทำการเกษตรของชาวบ้านสันโป่งจะมีลักษณะที่เน้นพืชที่มีความมั่นคงค่อนข้างสูง โดยเฉพาะข้าวและถั่วเหลือง และในขณะเดียวกัน แต่ละครัวเรือนที่ทำการเกษตรก็มักมีสมาชิกเพียงคนเดียวที่ทำการเกษตร ในขณะที่คนอื่นๆ จะหารายได้จากการทำงานรับจ้างอื่นๆ ความยืดหยุ่นของการใช้แรงงานในรูปแบบต่างๆ เช่น การเอามือเอารวัน การจ้างเหมา หรือการจ้างเป็นรายวัน เริ่มผันแปรไปตามชนิดของพืช และประเภทของงานอย่างจำเพาะเจาะจงมากขึ้น ในขณะเดียวกัน ชาวบ้านสันโป่งก็เลือกที่จะประกอบอาชีพที่หลากหลาย ตั้งแต่ การรับราชการ การทำงานรับจ้าง การรับเหมาปลูกนา ทำสวน ตัดหญ้า แคคตัส เย็บผ้า ฯลฯ ความหลากหลายของอาชีพและความหลากหลายยืดหยุ่นของการผลิต ยังคงเป็นคุณลักษณะที่เราพบเห็นในสังคมชาวนาภาคเหนืออื่นๆ ด้วยเช่นกัน

---

² พิธีทำข้าวแสด เป็นพิธีที่ทำก่อนลงมือปลูกข้าวในช่วงกลางเดือนกรกฎาคม ชาวบ้านจะนำสวดดอกและนำข้าวใส่ไว้ตรงกลางสวดดอกไปไว้ที่หัวนา เพื่อบอกแม่ธรณีว่าจะทำการปลูกข้าว ขอให้ช่วยคุ้มครองให้ได้ผลผลิตที่ดี พิธิตานข้าวกองกลางและพิธิตานข้าวลันบาตร จะจัดในวันเพ็ญเดือนสี่ หรือประมาณเดือนมกราคม หลังฤดูเก็บเกี่ยว สองพิธีนี้จะจัดในวันเดียวกันที่วัดสันโป่ง โดยพิธิตานข้าวกองกลาง ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะนำข้าวไปถวายให้วัด ตามแต่ศรัทธา ข้าวที่ได้จากพิธีนี้จะนำไปขายเก็บเป็นเงินสำหรับจัดงานปอยหลวงหรืองานบุญอื่นๆ ส่วนพิธิตานข้าวลันบาตร จะมีบาตรวางไว้กลางศาลาวัด ชาวบ้านจะนำข้าวไปถวายเท่าใดก็ได้ แต่อย่างน้อยต้องใส่ให้ลันบาตร ส่วนพิธีเลี้ยงผีฝ่ายจะจัดในช่วงก่อนฤดูทำนา ประมาณเดือนกรกฎาคม โดยชาวบ้านที่ใช้น้ำเหมืองฝายจะร่วมกันออกเงินเพื่อเลี้ยงผีฝ่าย แต่เดิมพิธีเลี้ยงผีฝ่ายจะจัดอย่างใหญ่โต มีการลัมว่ว ในปัจจุบันเริ่มลดขนาดลง โดยใช้หัวหมูและเหล้าไปเลี้ยงผี การลดขนาดลงของพิธีเลี้ยงผีและเครื่องเซ่นไหว้ อาจเป็นดัชนีชี้วัดระดับความสำคัญของการผลิตในภาคเกษตรที่เริ่มลดความสำคัญลงเช่นเดียวกัน

บ้านกู่แดง

บ้านกู่แดง อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ เป็นชุมชนชนบทที่ถูกศึกษามากที่สุดแห่งหนึ่งในเขตภาคเหนือตอนบน ทั้งจากนักวิชาการชาวต่างประเทศและชาวไทยมากมายหลายคน งานเขียนหลักๆ เกี่ยวกับบ้านกู่แดงมีอยู่ 3 เล่มด้วยกัน คือ งานของคิงส์ฮิล (Kingshill 1965), พอตเตอร์ (Potter 1976) และวีระสิทธิ์ (Werasit 1988) ในขณะที่คิงส์ฮิล เขียนหนังสือเรื่อง “กู่แดง” โดยวาดภาพหมู่บ้านชาวนาที่เรียบง่าย และสมานฉันท์ พอตเตอร์กลับให้ความสนใจกับ “โครงสร้าง” ของสังคมชาวนา และใช้กู่แดงเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นมายาคติของแนวคิดเรื่องโครงสร้างหลวมของนักวิชาการสำนักคอร์แนล ส่วนวีระสิทธิ์นั้นใช้กู่แดงเพื่อแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทภาคเหนือ

บ้านกู่แดงตั้งอยู่ในพื้นที่ราบ ซึ่งในอดีตเป็นทุ่งนารอบหมู่บ้าน หากแต่ในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกข้าวเป็นสวนลำไย ทั้งในบริเวณบ้านของชาวบ้านและที่นารอบหมู่บ้าน ความเป็นหมู่บ้านชนเมืองซึ่งอยู่ระหว่างจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน อยู่ใกล้ดินคมอุตสาหกรรมลำพูน อีกทั้งอยู่ใกล้ตลาดขนาดใหญ่ถึงสองตลาด คือ ตลาดหนองหอยและตลาดยางเนิ้ง ทำให้บ้านกู่แดงได้รับอิทธิพลจากภายนอกค่อนข้างมาก ที่ดินเริ่มเปลี่ยนมือไปสู่บุคคลภายนอก และมี

การจัดทำโครงการบ้านจัดสรรใกล้ๆ กับหมู่บ้านอีกด้วย ในส่วนของการปกครอง บ้านกุ้แดงประกอบด้วย 2 หมู่บ้านทางการ คือ หมู่ที่ 6 และหมู่ที่ 7 ซึ่งมีประชากรประมาณ 620 คน จากการสำรวจครัวเรือนทั้งสิ้น 211 ครัวเรือน ทำให้เราพบว่าอาชีพหลักที่ทำรายได้ให้แก่ครัวเรือนมากที่สุดคือ อาชีพรับจ้างทั่วไป จำนวน 101 ครัวเรือนคิดเป็นร้อยละ 46 รองลงมาคืออาชีพรับจ้างในโรงงาน คิดเป็นร้อยละ 16 ค้าขายร้อยละ 13 เกษตรกรรมร้อยละ 12 รับราชการร้อยละ 8 อาชีพรับจ้างในภาคเกษตรและอื่นๆ รวมกันอีกร้อยละ 5

ย้อนอดีต : เมื่อชาวกุ้แดงยังทำนา

หนังสือเรื่อง “โครงสร้างสังคมชาวนาไทย” ของแจ๊ค พอตเตอร์ (Potter 1976) ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของการทำวิจัยสนามในบ้านกุ้แดงเมื่อสามสิบปีมาแล้ว ให้ภาพบ้านกุ้แดงว่าเป็นหมู่บ้านชาวนา ที่นอกจากจะทำการปลูกข้าวนาปีแล้ว ยังมีการปลูกกะเทียม ถั่วเหลืองและถั่วลิสงหลังการเกี่ยวข้าว ชาวบ้านติดต่อกับค้าขายกับคนภายนอกหมู่บ้าน เช่น ค้ากะเทียม ค้าลำไยและทำถั่วเน่าขาย นอกจากนี้ในกลุ่มชาวบ้านที่ฐานะดี ได้ส่งลูกหลานเข้าเรียนต่อในตัวเมืองเชียงใหม่ ขณะที่ชาวบ้านที่ไม่มีที่นาหรือมีที่นาไม่พอกินนอกจากจะรับจ้างภายในหมู่บ้านแล้วยังเข้ามาทำงานรับจ้างในเมือง เช่น ผู้ชายทำงานก่อสร้าง ผู้หญิงเป็นคนรับใช้ตามบ้านในเขตอำเภอเมือง เป็นต้น

ที่ดิน โดยเฉพาะที่นาในบ้านกุ้แดงเริ่มมีการเปลี่ยนมือในช่วงราว 40 ปีที่ผ่านมา เมื่อชาวบ้านบางครอบครัวได้รับมรดกเป็นที่นาผืนเล็กๆ ไม่เพียงพอสำหรับการปลูกข้าวเลี้ยงสมาชิกในครัวเรือน บางครัวเรือนจึงขายที่นาและอพยพไปอยู่ที่อำเภอฝาง โดยนำเงินจากการขายที่นาไปซื้อที่นาในเขตอำเภอฝางซึ่งราคาถูกกว่าหลายเท่า แตกต่างจากบ้านกุ้แดงที่พื้นที่ในการทำนามีอยู่อย่างจำกัดไม่สามารถบุกเบิกเพิ่มได้ ดังนั้นในปัจจุบันจึงมีเครือข่ายของคนกุ้แดง ไปมาหาสู่กับคนกุ้แดงที่ย้ายไปอยู่บ้านหนองดุ่ม อ.ฝาง จำนวนหนึ่ง การขายที่นานั้น มีทั้งเป็นการขายให้กับคนในหมู่บ้าน และการขายให้กับญาติพี่น้อง หากเป็นการขายในหมู่บ้านซึ่งได้รับมรดก จะเรียกว่าเป็น “การแก้เอาของพี่น้อง” หรือ “ซื้อแก้” โดยจ่ายเงินให้กับพี่น้องคนที่ขายให้ ทั้งนี้เพื่อให้อีกฝ่ายหนึ่งมีที่ดินทำกินเพิ่มขึ้นจากที่ได้รับมรดก

นอกเหนือไปจากการทำนาและการปลูกพืชพาณิชย์เช่นถั่วเหลืองและถั่วลิสงแล้ว ชาวบ้านกุ้แดงยังนิยมทำสวนลำไย โดยแรกเริ่มเดิมทีนิยมปลูกลำไยในบริเวณบ้าน คนกุ้แดงรู้จักต้นลำไยมาไม่ต่ำกว่า 60 ปี รอบๆ ที่สวนบริเวณบ้านยังมีต้นลำไยเก่าแก่หลงเหลือให้เห็น โดยเฉพาะในบ้านของคนที่มีฐานะดี ลำไยยุคแรกเป็นพันธุ์กะโหลก ซึ่งมีเม็ดใหญ่และเนื้อบาง นอกจากรับประทานลำไยสดแล้ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจะนำเนื้อลำไยมากวนเก็บไว้กิน จนกระทั่ง

ราว 40 ปีที่ผ่านมา ชาวภู่แดงจึงเริ่มปลูกลำไยพันธุ์สีชมพู และยึดที่นำมาจากต่างอำเภอ เช่น อำเภอหางดง จ.เชียงใหม่ หรือ หนองช้างค้ำ จ.ลำพูน ชาวบ้านฐานะดีจะปลูกลำไยหลายสิบต้นในบริเวณบ้าน และจะเก็บขายให้กับคนต่างถิ่น เช่น เก็บใส่ล้อเกวียนเพื่อนำไปส่งที่สถานีรถไฟเพื่อไปขายต่อให้กับคนลำปาง เป็นต้น การขายลำไยเป็นการขายเหมาแข่งในสนนราคาที่ไม่แพงเท่าทุกวันนี้ แต่กระนั้นก็ตาม ลำไยเป็นพืชเงินสดที่ทำรายได้ให้กับชาวนาฐานะดีอย่างเบ็ดเสร็จเมื่อเปรียบเทียบกับปลูกข้าว

ยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง : จากชาวนาสู่ชาวสวนลำไย

ในสังคมชาวนา การมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภคเป็นหลักประกันความมั่นคงของครัวเรือน ชาวนาบ้านภู่แดงเคยคิดว่า การซื้อข้าวกินเป็นเรื่องน่าอับอาย เพราะแสดงว่าครอบครัวนั้นยากจน (Potter 1976: 55) แต่เมื่อเวลาผ่านไป 30 ปี การซื้อข้าวกินกลับกลายเป็นเรื่องปกติของแทบทุกครัวเรือน การปรับพื้นที่จากนาเป็นสวนลำไยเกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการและเริ่มเร่งรัดมากขึ้น ในช่วงระยะเวลากว่า 10 ปีที่ผ่านมาคือประมาณปี พ.ศ.2524-2535 พร้อมๆ กับที่ชาวบ้านมีช่องทางเข้าถึงรายได้ที่หลากหลายมากขึ้น เนื่องจากพื้นที่แห่งนี้ไม่ห่างไกลจากตัวเมืองมากนัก การติดต่อระหว่างคนภู่แดงกับคนในเมืองค่อนข้างแน่นแฟ้นมาหลายสิบปี เช่น การติดต่อค้าขาย ถั่วเน่า ค้ากะเทียมให้กับพ่อค้าชาวจีนในตลาด ตลอดจน การประกอบอาชีพรับจ้างในตัวเมืองเชียงใหม่

จากแต่เดิมที่พื้นที่ทางการเกษตร มีไว้สำหรับการปลูกข้าวเพื่อความมั่นคงทางอาหาร คนภู่แดงที่ฐานะดีเริ่มส่งลูกเข้าไปเรียนต่อในเมือง ส่งผลให้แรงงานในหมู่บ้านลดน้อยลง โดยเฉพาะแรงงานในการทำนา และในอีกด้านหนึ่ง การศึกษายังเป็นการสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตด้วยช่องทางอื่นๆ เช่น เมื่อเรียนจบครู เข้ารับราชการ มีเงินเดือนประจำ เงินเดือนประจำนี้เองที่ถือเป็นความมั่นคง มีความเสี่ยงน้อยแตกต่างจากวิถีชีวิตของชาวนาที่มีความเสี่ยงสูง ดังนั้นจึงต้องปลูกข้าวเพื่อสร้างหลักประกันให้กับชีวิต

ตัวอย่างเช่น ครอบครัวของครูพาณี เป็นชาวนาที่ฐานะดีมีที่นามากมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่า เมื่อมาถึงสมัยพ่อของครูพาณี นอกเหนือจากที่นาแล้ว พ่อของครูพาณียังมีอาชีพเป็นครู มีเงินเดือนประจำ และจากการได้ติดต่อกับคนภายนอกมากกว่าครอบครัวอื่นๆ ครอบครัวนี้จึงนำลำไยเข้ามาปลูกในบ้านภู่แดงเป็นรายแรกๆ ปัจจุบันมีลำไยต้นที่อายุมากที่สุดประมาณ 60 ปี

พ่อของครูพาณี มีลูกสาว 2 คน ยึดอาชีพสอนหนังสือทั้งคู่ ครูพาณีรับราชการเป็นครูในโรงเรียนของรัฐบาล ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นครูในโรงเรียนเอกชน ปัจจุบันครูพาณีลาออกจากราชการ มีเงินบำนาญ และมาดูแลสวนลำไยซึ่งมีอยู่เกือบ 20 ไร่ และยังมีที่นาอีก 8 ไร่ ที่ยังไม่ได้ปรับเป็น

สวนลำไย ที่นาเคยถูกทิ้งไว้โดยไม่มีใครทำนาช่วงเวลาหนึ่ง จนกระทั่งเมื่อ 5 ปี ที่ผ่านมา จนถึงปัจจุบันมีคนในหมู่บ้าน 2 รายเข้าทำนา โดยจ่ายค่าเช่านาทั้งหมด 3,000 บาทต่อปี

ในหนังสือของพอดเตอร์จากข้อมูลในอดีตเมื่อ 30 ปีที่ผ่านมา ครอบครัวของครูพาดิเป็นตัวอย่างของชาวนารวยที่มีที่ดินมาก ปัจจุบันครอบครัวนี้ก็ยังเป็นคนฐานะดีของหมู่บ้าน ชาวภู่แดงอธิบายว่า ครูพาดิฐานะดีเพราะว่า มีเงินเดือนประจำ มีสวนลำไยมากที่สุด เก็บลำไยขายเอง แทนที่จะเหมาสวนขาย ครูพาดิอธิบายว่าการเหมาขายลำไย มักถูกพ่อค้ากดราคาต่ำกว่าที่จะจ้างคนเก็บและออกไปขายเอง ขณะที่พ่อของครูพาดิส่งลูกออกไปเรียนหนังสือต่อในเมืองเชียงใหม่ เมื่อ 30 ปีก่อน ลูกของชาวนาฐานะยากจนก็ถูกส่งออกไปในเมืองเช่นกันแต่ไปเป็นแรงงานรับจ้าง เช่น ผู้หญิงภู่แดงหลายคนออกไปทำงานเป็นคนรับใช้ตามบ้านเรือน หรือไปช่วยขายของให้กับพ่อค้าแม่ค้าในตลาด

พรรณ วัย 43 ปีเป็นตัวอย่างของหญิงสาวชาวภู่แดง เริ่มต้นไปเป็นคนรับใช้ในเมืองเมื่อสามสิบปีก่อน และต่อมาทำงานเป็นลูกจ้างให้กับร้านขายผ้าที่ตลาดวโรรส เธอออกไปรับจ้างตั้งแต่วัยสาว จึงทำนาไม่เป็น แต่รับจ้างทำสวนได้บ้าง เธอลาออกจากการรับจ้างในเมืองและกลับมาอยู่ในหมู่บ้านได้ประมาณ 3 ปี ปัจจุบันแต่งงานแล้ว มีสวนลำไยประมาณไร่เศษ หนทางในการทำมาหากินของพรรณคือ เก็บกึ่งตัวเล็กๆ ขายในหมู่บ้าน ตอนเย็นพรรณและสามีจะไปวางลอบดักกิ้งตามร่องเหมือง และไปเก็บตอนเช้ามีดี มีรายได้จากการขายกิ้งวันละ 100 กว่าบาท ส่วนในตอนกลางวันก็ไปดูแลสวนลำไย หรือรับจ้างถางหญ้า

การขาดแคลนแรงงานสำหรับทำนาประการหนึ่ง และการเปลี่ยนมือของที่ดินอีกประการหนึ่ง ส่งผลให้การทำนาในบ้านภู่แดงลดลงอย่างรวดเร็ว ในปัจจุบัน อาชีพเกษตรของชาวภู่แดงส่วนใหญ่เป็นการทำสวนลำไย ซึ่งไม่จำเป็นต้องดูแลตลอดทั้งปี โดยส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านจะเริ่มดูแลสวนลำไยในช่วงเดือนเมษายน โดยทำการใส่ปุ๋ย ถางหญ้า รดน้ำ และฉีดสารฆ่าแมลง การใส่สารโปรแตสเซียมคลอไรด์ จนไปถึงช่วงเก็บเกี่ยวในเดือนกรกฎาคมและสิงหาคม จากนั้นก็ปล่อยให้ต้นลำไยฟื้นตัว การผลิตในภาคเกษตรอื่นๆ นอกจากลำไยแล้วยังมีการปลูกพริก ถั่วเหลืองและผักพืชบ้าน ส่วนการทำนานั้นในปัจจุบันมีชาวนาเช่าอยู่เพียง 2 - 3 ครัวเรือนเท่านั้น

ชาวภู่แดงอธิบายว่าสาเหตุที่ชาวบ้านปรับเปลี่ยนที่นา มาทำสวนลำไยเพิ่มขึ้นว่าเป็นเพราะการทำนานั้นต้องใช้ต้นทุนสูงขึ้นเรื่อยๆ ต้องว่าจ้างแรงงานจากภายนอกหมู่บ้านโดยจ่ายค่าแรงเป็นเงินสด ชาวบ้านคิดเปรียบเทียบผลตอบแทนระหว่างข้าวกับลำไย และเพิ่มความไว้วางใจในการพึ่งพิงผลผลิตจากลำไยมากขึ้นเรื่อยๆ แม้ทุกคนปรารถนาจะมีรายได้จากการขายลำไยเหมือนกัน แต่โอกาสในการจะลงทุนปลูกลำไยระหว่างชาวบ้านที่ฐานะดี กับชาวบ้านที่ฐานะ

รองๆ ลงมาก็แตกต่างกันไป จะเห็นได้ว่า ในที่สวนแปลงหนึ่งๆ นั้น จะมีขนาดอายุของต้นลำไยไม่เท่ากัน

ชาวนาฐานะดีมักเป็นผู้เริ่มการเปลี่ยนแปลง เนื่องจากมีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากร และทุนมากกว่า เช่น ชาวบ้านที่มีที่ดินหลายแปลงจะเริ่มจากการปรับที่ดินบางแปลงเป็นสวนลำไย โดยการจ้างรถไถโคโรมาขุดร่องทำสวนลำไย และปลูกลำไยครั้งเดียวหลายสิบต้นบนที่ดินขณะเดียวกันก็ยังเก็บที่นาผืนอื่นๆ ไว้ปลูกข้าว จนกระทั่งอีกหลายปีต่อมาเกิดความมั่นใจในผลผลิตจึงขยายไปปลูกลำไยบนที่นาแปลงอื่นๆ

ตัวอย่างเช่น ลุงมูน อายุ 72 ปี เป็นเจ้าของสวนลำไย 16 ไร่ รวม 3 แปลง ลุงมูนเป็นลูกของคนมีฐานะในหมู่บ้านคนหนึ่ง เริ่มได้พันธุ์ลำไยอีตดมาจากลำพูนเมื่อ 40 ปีที่ผ่านมา และได้ขอซื้อที่นาจำนวน 3 ไร่ จากญาติคนหนึ่งซึ่งย้ายไปอยู่ที่อำเภอฝาง ลุงมูนปลูกลำไยประมาณ 100 ต้น ปัจจุบันเหลือลำไยอายุประมาณ 40 ปี จำนวน 70 ต้น ช่วงปีพ.ศ.2533 มีคนมาติดต่อขอซื้อที่นาจากลุงมูนไร่ละแสนบาท ลุงขายไป 5 ไร่ เพราะว่าที่นาตรงนั้นเป็นนาลุ่ม มีน้ำท่วมขังเป็นประจำ เงินที่ได้จากการขายที่นา ลุงมูนมาซื้อที่ยกร่องทำเป็นสวนลำไยอีก 1 ไร่ กับ 2 งาน

ผืนนาบ้านกู๋แดงแปรเปลี่ยนมาเป็นสวนลำไย ลำเหมืองที่เคยใช้กับที่นาถูกปรับมาใช้ส่งน้ำเข้าสวนลำไย

ลุงมูนเลิกทำนามาได้ 7-8 ปี แล้ว แม้จะมีที่ดินหลายแปลง แต่ลุงมูนก็ไม่คิดจะเก็บไว้เป็นที่นา ลุงให้เหตุผลว่าการทำนาอยู่ยากมีขั้นตอนหลายอย่างเมื่อเปรียบเทียบกับการทำสวนลำไย การจะมาแบ่งที่บางส่วนไว้ปลูกข้าวเป็นเรื่องที่วุ่นวายในการจัดการน้ำ แต่ถ้าเปลี่ยนจากที่นาเป็นสวนไปเลยก็จ้างรถแมคโครมาขุดร่อง ปลูกลำไยทั้งหมด โดยใช้ น้ำบาดาลและเดินท่อไปทั้งสวน ลงทุนครั้งเดียว ลุงมูนเห็นว่า ลำไยเป็นพืชที่ไม่ต้องเอาใจใส่มาก แตกต่างจากการปลูกข้าว หรือปลูกผักที่ต้องดูแลอย่างถี่ถ้วน แม้ผลผลิตจากลำไยตามฤดูกาลมีเพียงปีละหน แต่ก็ขายได้เงินจำนวนมาก ลุงมูนขายลำไยเหมาสวนทั้งหมด 11 ไร่ ในราคา 220,000 บาท ลุงแบ่งมรดกสวนลำไยให้กับลูกสาว 1 คน และลูกชาย 1 คน

วิธีคิดของลุงมูนคล้ายคลึงกับชาวบ้านส่วนใหญ่ในบ้านกู๋แดงที่มองว่า การใช้ที่ดินแปลงเล็กๆ ปลูกลำไย สามารถสร้างรายได้แตกต่างกันอย่างลิบลับจากการปลูกข้าว ดังนั้นจึงเป็นเรื่องสมเหตุสมผลสำหรับทุกคน ที่จะเลิกทำนาและหันมาปลูกลำไยแทน ลุงมูนมองว่าลำไยยังมีอนาคตสดใสสามารถทำรายได้ให้กับชาวบ้านไปอีกนาน แต่อีกหลายคนก็กังวลใจ เพราะราคาลำไยเริ่มตกต่ำเนื่องจากมีพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น ดังนั้นทุกสวนจึงใช้สารเร่งลำไยนอกฤดูกาลในแบบที่แตกต่างกัน บางสวนเร่งนอกฤดูกาล บางสวนเร่งก่อนฤดูกาลเล็กน้อยเพื่อให้ได้ลำไยออกมาขายก่อนใครๆ บางคนเริ่มบ่นถึงค่าปุ๋ย ค่ายาฆ่าแมลงและค่าสารเร่งต่างๆ

ในด้านหนึ่ง การที่ชาวนาฐานะดีได้ขายผลผลิตจากลำไยทำให้ชาวนาที่มีฐานะรองๆ ลงมาเห็นช่องทางเพิ่มรายได้ แต่เนื่องจากพวกเขามีที่นาลน้อยและมีต้นทุนจำกัด การปลูกลำไยจึงค่อยๆ เริ่มจากครั้งละไม่กี่ต้นบนที่นาและค่อยๆ ขยายต่อไป โดยระหว่างที่รอลำไยโตจนเก็บผลผลิตได้ ก็สามารถหารายได้จากการปลูกพืชอื่นๆ

การขยายขยายสวนลำไยของชาวนาที่มีฐานะรองๆ ลงมา ค่อยๆ ขยายออกไปยังพื้นที่นาตอนบน โดยขุดร่องและทำคันดินไว้เพื่อปลูกกระเทียม ขณะเดียวกันก็แทรกกล้างลำไยลงไปบนคันดินนั้น เมื่อลำไยอายุได้ 3 ปี ก็สามารถเก็บผลผลิตขายได้บางส่วน จากนั้นชาวนาก็ค่อยๆ ยกร่องเพิ่มและขยายการปลูกลำไย ระหว่างที่ลำไยมีอายุไม่ถึง 4 ปี ชาวนาสามารถใช้ที่ดินระหว่างต้นลำไยปลูกกระเทียม ต่อมาในระยะหลังจึงปลูกผักสวนครัว และพริกเพื่อขาย

ชาวกู๋แดงอธิบายโดยตัวอย่างว่า ชาวนาที่มีที่ดินน้อยเช่น 1-2 ไร่ ถ้าปลูกข้าวกินก็ไม่เพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือน แต่หากปลูกลำไย ปีหนึ่งๆ สามารถมีรายได้หลายหมื่นบาท สำหรับชาวนาที่มีฐานะปานกลาง มีที่ดินราว 3-5 ไร่ ปลูกข้าวต้องใช้ต้นทุนหลายพันบาท แม้ว่าจะมีข้าวกินตลอดทั้งปี แต่หากนำที่นาดังกล่าวมาเป็นสวนลำไย ปีหนึ่งๆ ทำรายได้หลายหมื่น แบ่งเงินมาซื้อข้าวกินไม่ถึงหมื่นบาท หน้าที่ยังมีเงินเหลือจากการซื้อข้าวอีกไม่น้อย

อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไยของชาวบ้านทุ่งแดงย่อมส่งผลกระทบต่ออย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้จากชาวนาไร่ที่ดินในบ้านทุ่งแดง ซึ่งมีอยู่ประมาณร้อยละ 35 ของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน การปรับเปลี่ยนที่ดินจากการทำนาเป็นสวนลำไย ทำให้ครัวเรือนเหล่านี้ซึ่งเคยเช่าที่นาหรือประกอบอาชีพรับจ้างจำต้องหาทางดินรนปรับเปลี่ยนรูปแบบของการประกอบอาชีพ เช่น

1.ชาวนารับจ้างหลายคนรวมกลุ่มกัน 4-5 คน ออกไปรับจ้างปลูกนาหรือปลูกถั่วเหลือง กระเทียม ฯลฯ บนที่นาของคนอื่นๆ ทั้งในและนอกหมู่บ้านทุ่งแดง วิธีนี้สามารถเป็นทางออกได้ในเวลาหนึ่งเนื่องจากที่นาของหมู่บ้านทุ่งแดงก็ค่อยๆเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการทำนาเป็นสวนลำไย เป็นหมู่บ้านจัดสรร หรือใช้ที่ดินในรูปแบบอื่นๆ เช่นกัน

2.ชาวนาเช่าหรือรับจ้างบางกลุ่ม ใช้วิธีขออาศัยปลูกผักสวนครัวบนที่ดินในสวนลำไยของเจ้าของที่ดินที่มีฐานะดี ซึ่งลำไยในช่วงอายุไม่เกิน 4 ปี ยังมีขนาดไม่ใหญ่นัก ทำให้พื้นที่ระหว่างต้นลำไยสามารถทำเป็นแปลงผัก หรือแปลงพริกได้ การปลูกผักสวนครัวระหว่างต้นลำไยนี้ เป็นกิจกรรมที่เกิดประโยชน์กับทั้งเจ้าของสวนลำไยและชาวบ้านที่เข้าไปปลูกผัก กล่าวคือ สวนลำไยได้รับการดูแลเอาใจใส่ เพราะคนปลูกผักสวนครัวจำเป็นต้องตัดหญ้าและใส่ปุ๋ยให้กับพืชผักของตนอยู่แล้ว ส่วนคนปลูกผักสวนครัวสามารถใช้น้ำจากร่องน้ำที่มีอยู่ในสวนลำไยแห่งนั้น

อาชีพปลูกผักสวนครัว เกิดขึ้นอย่างเป็นล่ำเป็นสันในแถบอำเภอสารภีในราวปี พ.ศ.2536 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน จากที่นาเป็นที่สวนลำไยขนาดใหญ่ การเปลี่ยนแปลงที่นาทั้งผืน มักเกิดขึ้นจากคนนอกที่มาซื้อที่ดินจากชาวบ้านติดต่อกันหลายๆ ผืนรวมเป็นผืนใหญ่ และปรับปรุงที่นาโดยการขุดร่อง ทำคันดินและลงต้นลำไยจำนวนหลายร้อยต้นในคราวเดียว ระหว่างที่รอต้นลำไยเติบโตนี้เอง จึงเกิดอาชีพปลูกผักสวนครัว ซึ่งเป็นช่องทางของรายได้สำหรับชาวบ้านจำนวนหนึ่ง จนกระทั่งในช่วงห้าปีที่ผ่านมา อาชีพปลูกผักเริ่มลดน้อยลง เนื่องจากต้นลำไยเติบโตครอบคลุมพื้นที่ดินระหว่างต้นจนกระทั่งไม่สามารถปลูกผักอื่นๆ แทรกได้อีก

ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเลือกทำงานรับจ้างภายในหมู่บ้าน ด้วยเงื่อนไขต่างๆ กัน เช่นอายุค่อนข้างมาก มีภาระต้องเลี้ยงดูลูกหรือคนแก่คนเฒ่าในบ้าน มีงานหลักอื่นๆ เช่น ปลูกผักขาย หรือต้องดูแลสวนลำไยของตนเอง ดังนั้นการทำงานรับจ้างจึงไม่ได้จำกัดฐานะไว้แต่เฉพาะคนไม่มีที่ดินเท่านั้น แต่เงื่อนไขการทำงานรับจ้างรายวันในหมู่บ้านค่อนข้างยืดหยุ่น ทำให้ผู้รับจ้างยังคงรับผิดชอบงานอื่นๆ ของตนได้ พร้อมๆ กับที่สามารถใช้เวลาที่เหลือให้เกิดรายได้งอกเงยขึ้น

ช่วงเวลาที่ถือว่าเงินสะพัดที่สุด คือช่วงของการเก็บลำไย ราวเดือนกรกฎาคม-สิงหาคมของทุกปี แรงงานในหมู่บ้านจะหันมารับจ้างเก็บลำไยทั้งหมด อัตราการจ้างงานมีหลายอัตรา เช่น แรงงานชายขึ้นต้นลำไย วันละ 200-250 บาท ขึ้นอยู่กับขนาดของต้นลำไยว่าใหญ่แค่ไหน แรงงาน

หญิงที่รูดลำไยให้เป็นเม็ด (ลำไยร่วง) วันละ 120 บาท แรงงานที่เด็ดลำไยพร้อมกัน วันละ 150 บาท บ้านกู๋แดงมีการใช้สารเร่งเพื่อให้ลำไยออกนอกฤดูกาล งานรับจ้างเก็บลำไยยิ่งขยายเวลามากขึ้น บางสวนสามารถเก็บลำไยได้ตั้งแต่เดือนมิถุนายน และบางสวนสามารถเก็บลำไยในช่วงเดือนกันยายน นอกเหนือจากการรับจ้างเก็บลำไยตามฤดูกาล

งานรับจ้างตามฤดูกาลอีกชนิดหนึ่ง คือรับจ้างมัดถั่วเหลืองเพื่อไปทำถั่วเน่า งานนี้เป็นงานเก่าแก่ของบ้านกู๋แดง ซึ่งมีชื่อเสียงในเรื่องการทำถั่วเน่ามาหลายสิบปี แต่เดิมชาวกู๋แดงปลูกถั่วเหลืองเพื่อใช้ทำถั่วเน่าเอง แต่ปัจจุบันไม่มีการปลูกถั่วเหลืองแล้ว พ่อค้าในหมู่บ้านจะไปซื้อถั่วเหลืองจากที่อื่นๆ เช่น ในเขตอำเภอหางดง เพื่อนำมาจ้างแรงงานในหมู่บ้านมัด และทำถั่วเน่า นอกเหนือจากงานรับจ้างตามฤดูกาลที่เกี่ยวข้องกับถั่วเน่าและลำไยแล้ว เวลาที่เหลือของแรงงานในหมู่บ้านจะรับจ้างแกะกระเทียม โดยพ่อค้าและแม่ค้าในหมู่บ้านจะไปรับกระเทียมมาเพื่อให้คนในหมู่บ้านรับจ้างแกะ กิโลกรัมละ 1 บาท ถ้าเป็นกระเทียมเล็ก กก.ละ 2-3 บาท ชาวบ้านบางคนยึดอาชีพค้าขายโดยปรับเปลี่ยนสินค้าไปตามฤดูกาล เช่น ยามปกติค้ากระเทียม แต่เมื่อถึงฤดูลำไยก็จะหันมาค้าขายลำไย

อาชีพที่สร้างรายได้ให้กับชาวกู๋แดงมากที่สุดในปัจจุบัน คือ อาชีพรับจ้างนอกหมู่บ้าน ชาวบ้านกู๋แดงจำนวนหนึ่งนิยมทำกันคือการทำงานที่โรงงานไม้กวาด ซึ่งตั้งมาประมาณ 10 ปี นอกจากนี้ยังมีโรงงานขอเบ็ด โรงงานบ่มใบยาสูบ รวมทั้งงานรับจ้างอื่นๆ ในตัวเมืองเชียงใหม่ และที่ โรงงานอุตสาหกรรมในนิคมฯ ลำพูน

การค้าขายของคนกู๋แดง ในช่วงฤดูลำไย เป็นช่วงที่มีธุรกิจเกี่ยวกับลำไยหลายลักษณะ หลายคนทำการค้าขาย เช่น ค้ากระเทียม ค้าขายในตลาดนัด หรือขายผักในตลาดใหญ่ๆ ยุติการค้าขายประจำชั้วขณะ และหันมาค้าลำไยแทน เช่น เปิดร้านรับซื้อลำไยในหมู่บ้านเพื่อไปขายต่อให้กับโรงงาน หรือไปรับซื้อลำไยถึงหน้าสวนและนำไปส่งต่อให้กับโรงงาน นอกจากนี้ในกรณีที่เป็นลำไยขนาดใหญ่ มีผลผลิตที่ดี อาจมีการรับซื้อเหมาสวนซึ่งเป็นการซื้อที่ผู้ซื้อเก็บกำไรในอนาคตว่าลำไยจะราคาดี เจ้าของสวนแม้จะถูกกดราคา แต่ได้เงินเป็นก้อนโดยไม่ต้องลงทุนในเรื่องค่าแรงงานในการเก็บลำไย แต่หากผู้รับเหมาสวนไม่มีสายป่านยาวเพียงพออาจขาดทุนได้ง่ายเนื่องจากราคาลำไยตกต่ำลงอย่างมากโดยเฉพาะหลังจากที่มีการใช้สารเร่งเพื่อให้ผลผลิตออกนอก ฤดูกาล

นอกจากนี้ยังมีการรับซื้อลำไยเพื่อไปส่งต่อให้กับโรงงานลำไย (พร้อมเม็ด) ซื้อลำไยและส่งขายต่อให้กับพ่อค้าคนกลางในต่างจังหวัด โดยพ่อค้าในต่างจังหวัดเป็นผู้กำหนดราคาซื้อ และคนกลางที่ไปรับซื้อของชาวบ้านจะได้กำไรต่อกิโลกรัม เป็นต้น

ที่ดิน การซื้อเก็งกำไร และการหมุนกลับของชานา

ในยุคเศรษฐกิจรุ่งเรืองช่วงพุทธศักราชที่ 2530 พ่อค้าที่ดินได้เข้ามากว้านซื้อที่ดินแถบอำเภอสารภีเป็นจำนวนมาก ในบ้านกุ้แดง การซื้อขายที่ดินเริ่มต้นตัวก่อนหน้านั้นแล้วระยะหนึ่งโดยคนในหมู่บ้านที่ทำงานอยู่กรมที่ดินนายหนึ่งร่วมมือกับผู้ใหญ่บ้านในยุคนั้น ติดต่อขอซื้อที่นาจากชาวบ้าน โดยซื้อที่ที่เรียกว่า “นาหนอง” หรือ “ที่โง่ง” ที่นาบริเวณนี้มีปัญหาในการผลิตเนื่องจากน้ำจากเหมืองฝายไปไม่ค่อยถึง และเมื่อฝนตกหนัก น้ำก็จะท่วม พันธุ์ข้าวเดิมที่ชาวนาเลือกเพาะปลูกบนพื้นที่นาลักษณะนี้คือข้าวเจ้าพันธุ์ข้าวหลอม เพราะเป็นข้าวที่มีลำต้นสูง ทนทานต่อน้ำท่วมได้ดี ผู้ใหญ่บ้านออกเดินสายคุยกับเจ้าของที่นาหนองเหล่านี้เกือบ 10 ราย จนกระทั่งรวบรวมที่ดินได้ราว 40 กว่าไร่ ไร่ละ 3,000 บาท จากนั้นที่นาหนองได้ถูกนำมาปรับปรุงและจัดสรรขายให้คนกับคนต่างถิ่นนายหนึ่ง ในราคาไร่ละ 30,000 บาท ต่อมาคนต่างถิ่นที่รับซื้อไว้ได้นำมาขายให้กับนายธนาคารคนหนึ่งในกรุงเทพฯ ราคา 10 ล้าน ในที่สุดเมื่อราวสองปีที่ผ่านมา ที่ดินผืนดังกล่าวได้ถูกธนาคารยึด และแปรสภาพเป็นที่รกร้าง

ในช่วงปี พ.ศ.2533 เริ่มมีการกว้านซื้อที่นาผืนใหญ่ ในลักษณะของการซื้อสะสมไปเรื่อยๆ เป็นระยะเวลานานนับปี ราคาที่นาจึงมีความแตกต่างกัน ตั้งแต่ไร่ละ 15,000 บาทไปจนถึง 30,000 บาท คนนอกที่มากว้านซื้อจะติดต่อคนในหมู่บ้านที่เป็นที่รู้จักหรือได้รับความเชื่อถือจากชาวบ้าน ให้เป็นผู้ติดต่อทาบทามขอซื้อ เช่น ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 7 เคยเป็นนายหน้ากว้านซื้อที่นาให้กับคนนอกมาหลายผืน อดีตผู้ใหญ่บ้านรายนี้เล่าว่า เขาจะเริ่มติดต่อขอซื้อที่ดินจากชาวบ้านแปลงแรกๆ ก่อน จากนั้นจึงเสนอให้ชาวบ้านที่ต้องการขายที่ดินไปรวบรวมเอกสารสิทธิ์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนส.3ก หรือ โฉนด และถ่ายเอกสารมาให้

ผู้ใหญ่บ้านจะนำเอกสารสิทธิ์ไปให้กับเจ้าของเงินพิจารณาว่า อยากได้ที่ดินรูปทรงลักษณะใดจึงสวยงามเพียงพอที่จะนำมาเป็นที่จัดสรร หากเจ้าของเงินต้องการที่ดินบริเวณใดเป็นพิเศษ เพื่อให้ที่ดินทั้งแปลงสวยงาม ราคาที่ดินในบริเวณนั้นก็เพิ่มสูงขึ้น เช่นต้องการที่ดินที่เป็นทางออก ราคาอาจสูงถึงไร่ละ 90,000 บาท หรือที่ดินด้านหน้าเพื่อให้ที่ดินทั้งหมดมีรูปทรงสวยงาม อดีตผู้ใหญ่บ้านที่เคยเป็นนายหน้าบอกว่า ราคาที่ดินที่เขาทำการติดต่อซื้อขายเคยสูงสุดถึงไร่ละ 4 แสนบาท มีจำนวน 4 ไร่ เจ้าของเงินได้ทำการเปลี่ยนแปลงที่นาด้วยการขุดบ่อและนำดินมาถม โดยวาดฝันไว้ว่าจะนำที่ดินไปจัดสรรขาย คนนอกที่มาซื้อที่ดินมีทั้งเศรษฐีในเมืองเชียงใหม่ และคนต่างถิ่นเช่นคนกรุงเทพฯ วิธีกว้านซื้อที่ดินเป็นไปในลักษณะเดียวกันคือ เริ่มจากจุดเล็กๆ และขยายวงออกไป ชาวบ้านบางส่วนจำต้องขายเพราะเพื่อนบ้านได้ขายที่ดินไปแล้ว ขณะที่บางส่วนยินดีขายเนื่องจากราคาที่ดินสูงอย่างคาดไม่ถึง ความหวังของคนนอกที่ซื้อที่ดินผืนใหญ่ใกล้เคียงกันคือ

จัดสรรที่ขาย แต่ที่ดินผืนใหญ่หลายแปลงมีจุดจบใกล้เคียงกันคือกลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ส่วนหนึ่งชาวบ้านรู้ว่าถูกรื้อถอนไปแล้ว อีกส่วนหนึ่งเจ้าของที่ดินเหล่านั้นเลือกที่จะปล่อยที่ดินไว้ไม่ลงทุนสานฝันตามที่ตั้งใจไว้ แม้ที่ดินบางแปลงเปลี่ยนแปลงจากที่นาและลงทุนปลูกลำไยจ้างคนในท้องถิ่นดูแลในช่วง 2-3 ปีแรก แต่แล้วในที่สุดก็เงียบหายไป

ที่ดินรอบหมู่บ้านกุ้งแดงที่เคยเป็นที่นาเก่าจำนวนหนึ่ง จึงกลายเป็นพื้นที่ที่ยังมีร่องรอยของการปรับปรุงโดยการขุดร่อง ขุดบ่อ ถมที่ดินเพื่อจัดสรรขาย และขณะนี้ไม่มียารายักษ์ขึ้นเป็นจำนวนมาก ชาวกุ้งแดงจำได้แต่ไม่ชัดเจนนักว่าใครมาซื้อที่นาของพวกเขาไปบ้าง เพราะบางคนเคยเผลอหน้าเข้ามาในหมู่บ้านเพียงครั้งเดียวเท่านั้น การติดต่อซื้อที่ดินส่วนใหญ่ผ่านมือนายหน้า โดยเฉพาะผู้ใหญ่บ้าน มีชื่อเจ้าของที่ดินบางคนที่คุ้นหูอยู่บ้าง เพราะเคยจ้างคนกุ้งแดงเฝ้าสวนลำไย แต่แล้วก็เงียบหายไป

อดีตผู้ใหญ่บ้านกุ้งแดงประมาณว่า ในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟูนั้นมีชาวบ้านขายที่ดินประมาณร้อยละ 10 และเนื่องจากเจ้าของที่ดินรายใหม่เหล่านั้นทั้งที่ดินให้รกร้างว่างเปล่า ทำให้มีชาวบ้านจำนวนหนึ่ง ซึ่งมีทั้งชาวบ้านที่เป็นเจ้าของที่ดินเดิมและไม่ใช่อเจ้าของที่ดินเดิม ขอลับเข้าไปทำกินบนที่นาเดิมนั้น ผู้ใหญ่บ้านยินยอมให้ชาวบ้านกลับเข้าไปใช้ที่ดินได้ โดยอ้างสภาพสองแบบด้วยกัน อย่างแรกคือ ในฐานะของนายหน้าและสืบเนื่องมาเป็นผู้ดูแลที่ดินของเจ้าของที่ดินรายใหม่ อีกฐานะหนึ่งคือฐานะของผู้ใหญ่บ้าน ที่ต้องดูแลความเรียบร้อย เนื่องจากที่รกร้างว่างเปล่า มีต้นหญ้าขึ้นมาก หากเจ้าของไม่ดูแลอาจทำให้เกิดไฟไหม้และลามไปยังที่ดินแปลงอื่นๆ ได้ ดังนั้นการที่มีคนมาเพาะปลูกบนพื้นที่ทำให้บริเวณนั้นได้รับการดูแล ที่ดินรกร้างว่างเปล่าจึงทำให้ชาวบ้านไร่ที่ดินกลุ่มหนึ่งหันกลับมาพลิกฟื้นการทำนาใหม่อีกระลอกหนึ่ง

คนทำนาที่ยังหลงเหลือในบ้านกุ้งแดง

ชาวกุ้งแดงให้เหตุผลของการเลิกทำนา ใกล้เคียงกับชาวบ้านในหมู่บ้านอื่นๆ คือ การทำนาในระยะหลังขาดทุนเนื่องจากทุกขั้นตอนของการผลิตต้องใช้เงิน นับตั้งแต่การไถนาจากที่เคยใช้ควายถูกทดแทนด้วยรถไถ ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบตอบแทนเอามื้อเอว้นถูกแทนที่ด้วยการจ้างแรงงานที่ตอบแทนเป็นเงิน การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงซึ่งทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น หน้าข้าวราคาข้าวยังตกต่ำ นอกเหนือจากปัญหาขาดทุน บ้านกุ้งแดงยังมีปัญหาขาดแคลนน้ำ เนื่องจากบ้านกุ้งแดงอยู่ปลายน้ำของฝายท่าวังตาล ขณะที่ชาวบ้านต้นน้ำใช้น้ำในการเกษตรมากขึ้น ทำให้คนที่อยู่ปลายน้ำได้น้ำน้อยลง และมีเรื่องทะเลาะเบาะแว้งเพื่อแย่งน้ำอยู่เป็นประจำ คนจำนวนหนึ่งให้เหตุผลว่า การทำนาต้องมีคู่ คือ ต้องทำกันหลายๆ แปลง เป็นกิจกรรมรวมหมู่ เนื่องจาก ต้องมีความร่วมมือในเรื่องการทำเหมืองฝาย และยังมีปัญหาเรื่องหนุมากัดกินข้าวหากทำนาเฉพาะของ

ตนแปลงเดียว ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อมีชาวบ้านละเลิกจากการทำนาจึงมีการเลียนแบบและเลิกทำนาตามกันไปเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ตาม หากมองเหตุผลของการเลิกทำนาจากครัวเรือนของชาวনারายย่อยแล้วเรากลับพบเงื่อนไขในการตัดสินใจที่แตกต่างกันออกไป ดังนั้นท่ามกลางเหตุผลต่างๆ ในการเลิกทำนา บ้านกู๋แดง จึงยังหลงเหลือคนที่ปลูกข้าวอยู่ประมาณ 4-6 ราย อยู่ในวัย 40-60 ปี

ป้าพร อายุ 60 ปี เป็นคนลำพูน แต่งงานกับสามีซึ่งเป็นคนกู๋แดง เมื่อ 40 ปีก่อน ทั้งคู่ได้ขอซื้อที่ดินจากญาติห่างๆ ในหมู่บ้านกู๋แดง ซึ่งขายที่เพราะแต่งงานไปอยู่ที่อ.เชียงดาว ที่ดิน 4 ไร่กับ 2 งาน เงินที่ซื้อที่ดินเป็นเงินกู้สหกรณ์ จากนั้นจึงค่อยๆ ปลูกกระเทียม ถั่วลิสงและถั่วเหลือง เลี้ยงเป็ด นำควายไปรับจ้างไถนา ในช่วง 20 ปีมานี้ สามีของป้าพรทำงานเป็นภารโรงที่วิทยาลัยแห่งหนึ่งในลำพูน และมีมรดกเป็นทีนาประมาณ 2 ไร่เศษ จากนั้นจึงซื้อที่นามรดกในสวนของพี่สาวอีก 1 ไร่ ราคา 20,000 บาท และซื้อที่นาติดกัน อีก 3 งาน ราคา 19,000 บาท ป้าพรกับสามีจึงมีที่ดิน 2 ฝืน ได้แก่ ฝืนแรกเป็นที่นาซึ่งซื้อมาตั้งแต่เริ่มแต่งงาน จำนวน 4 ไร่กับ 2 งาน และฝืนที่สองเป็นที่นามรดกรวมกับที่นาที่ซื้อเพิ่มในภายหลัง

ป้าพรปรับปรุงที่นามรดกเป็นส่วนลำไย โดยทยอยปลูกต้นลำไยเป็นระยะๆ ในส่วนลำไยแห่งนี้จึงมีลำไยขนาดและอายุต่างๆ กัน โดยที่สวนตอนบน มีลำไยอายุ 20 กว่าปี จำนวน 28 ต้น ลำไยตอนล่าง อายุ 10 ปี จำนวน 57 ต้น และลำไยอายุ 4 ปี อีก 50 กว่าต้น ระหว่างที่ต้นลำไยยังเล็ก ป้าพรปลูกผักขายให้กับแม่ค้าในหมู่บ้านซึ่งนำไปขายที่ตลาดในเมืองอีกทอดหนึ่ง ที่สวนลำไยแห่งนี้ ได้ขุดบ่อเพื่อนำมาที่มากมเป็นเนินปลูกลำไย และทำเป็นบ่อเลี้ยงปลานิลและปลาตะเพียน ไร้กินและขาย ป้าพรเล่าว่า เมื่อครั้งที่ขุดร่องถมดินปลูกลำไย คนเฒ่าคนแก่บอกว่า อย่าไปขุดหมด ไม่งั้นจะไม่มีข้าวไว้กิน เก็บที่เอาไว้ทำนาบ้าง

เมื่อปีพ.ศ.2533 ช่วงที่ชาวบ้านในกู๋แดงขายทีนา ป้าพรก็ได้รับการติดต่อขอซื้อนาเช่นกัน ในราคาไร่ละ 400,000 บาท จำนวน 4 ไร่ 2 งาน เหตุที่ราคาสูงเนื่องจากทีนาของป้าพรจะทำให้ที่ดินแปลงใหญ่ทั้งแปลงได้รูปร่างที่สวยงาม ป้าพรเคยเจอเจ้าของที่ดินเพียงครั้งเดียวเท่านั้น รู้เพียงว่าเป็นคนจังหวัดนนทบุรี และเคยติดต่อกันทางโทรศัพท์บ้างเป็นครั้งคราว

ป้าพรบอกว่าสาเหตุที่ตัดสินใจขายนาเป็นเพราะไม่มีแรงงาน ทำอยู่คนเดียว จึงจำต้องว่าจ้างแรงงาน เมื่อขายทีนาให้กับคนอื่นไปแล้ว เว้นช่วงไปหลายปี ฝืนดินที่เคยใช้ทำประโยชน์กลับไม่ได้รับการเอาใจใส่แต่อย่างใด ป้าพรขอเจ้าของที่ดินกลับเข้าไปทำนาอีกครั้ง หากแต่ในเวลานี้การทำนากลับสะดวกมากขึ้นเนื่องจากเจ้าของที่รายใหม่ได้ขุดร่องทำให้มีน้ำใช้ในการทำนา ดังนั้นทุกฤดูกาลทำนา ป้าพรจะเสียเงินจ้างรถไถประมาณ 1300 บาท เสียค่าจ้างปลูกอีกไร่ละ 600 บาท

จำนวน 3 ไร่ และจ้างเกี่ยว แต่ละปี ป่าพรได้ผลผลิต 200 กว่าถัง สมาชิกในครอบครัว 4 คน กินไม่หมด พอข้าวใหม่ออกก็จะสีข้าวเก่าออกไปขายให้คนในหมู่บ้าน

ป่าพรวนเวียนอยู่กับงานในที่นาที่สวนตามฤดูกาล เมื่อถึงฤดูทำนา ก็แบ่งเวลามาทำนาบางส่วน ดูแลสวนลำไย โดยการไปเปิดน้ำเข้าสวน น้ำที่ใช้เป็นน้ำบาดาลและใช้วิธีเดินท่อดูดสปริงเกอร์ ทำให้งานไม่หนักมาก เมื่อถึงหน้าลำไย ป่าพรขายเหมาสวนปีหนึ่งได้เงินจำนวนไม่น้อย และใช้เวลาที่เหลือออกไปรับจ้างเก็บลำไยตามสวนของเพื่อนบ้าน ป่าพรและครอบครัวไม่ต้องซื้อข้าวกิน ปลูกผักไม่ใส่ยาฆ่าแมลงในสวนลำไยของตน และเลี้ยงปลาไว้กิน ทั้งผักและปลาถ้ามีเหลือกินจะนำออกขาย

บัวคำ อายุ 45 ปี เป็นชาวบ้านภูแดงอีกรายหนึ่งที่ยังคงทำนาอยู่ในปัจจุบัน บัวคำเกิดในครัวเรือนของชาวนาไร่ที่ดิน พ่อแม่ของบัวคำมีที่นาเพียงน้อยนิดและขายไปนานแล้ว ทำให้เธอและสามีต่างไม่มีที่นามรดก บัวคำและสามีจึงยึดอาชีพรับจ้างทำนาผ่ากิ่งมาตลอด โดยทำนาของคนในหมู่บ้านใกล้เคียง จำนวน 4 ไร่ และแบ่งครึ่งผลผลิต ต่อมาเจ้าของที่นาได้ปรับปรุงที่เป็นสวนลำไยการทำนาผ่ากิ่งจึงยุติลง แต่ชีวิตการเป็นชาวนาของทั้งคู่ไม่ได้ยุติลงตามไปด้วย

บัวคำไปขอทำนาบนที่นาเดิมของคนภูแดงที่ขายให้กับคนต่างถิ่นจำนวน 3 ไร่ โดยติดต่อผ่านคนดูแลที่ให้กับเจ้าของที่ดินผืนนั้น บัวคำบอกว่า สาเหตุที่ทำนาอยู่เพราะไม่ค่อยมีเงิน อยากมีข้าวไว้กิน และการทำนาก็ไม่ได้เสียเวลามากมายอะไร แรงงานที่ใช้ก็เป็นแรงงานของตนเองและสามี สำหรับค่าใช้จ่ายปีหนึ่งๆ ประมาณ 2000 กว่าบาทสำหรับค่ารถไถและปุ๋ย ก็ได้ผลผลิต 100 กว่าถังแล้ว พอกินไปตลอดทั้งปี

นอกจากการทำนาเพื่อเอาข้าวไว้กิน บัวคำยังปลูกผัก และพริกขาย โดยอาศัยที่ดินของเจ้าของสวนลำไยที่ต้นลำไยยังเล็กอยู่ เมื่อลำไยสวนนั้นโตขึ้นก็ย้ายไปสวนอื่นที่ต้นลำไยยังเล็กอยู่ ปัจจุบันบัวคำปลูกข้าว 3 ไร่ และทำสวนผัก และพริกไว้เก็บขาย และเช่นเดียวกับคนอื่นๆ ในหมู่บ้าน ที่ฤดูกาลเก็บลำไยเป็นช่วงหาเงินคล่องมือ บัวคำก็จะหารายได้จากการออกเก็บลำไยวันละ 120 บาท ส่วนสามีไปรับจ้างคัดลำไยวันละ 200 บาท หนทางดิ้นรนของบัวคำจึงใกล้เคียงกับวิถีชีวิตของชาวนาในอดีต คือ ทำนาเพื่อมีข้าวกิน เวลาที่เหลือปลูกผักสวนครัวออกขาย และทำงานรับจ้างตามฤดูกาล

โครงสร้างสังคมชาวนา

ในการบรรยายภาพสังคมชาวนาบ้านภูแดงเมื่อสามสิบปีก่อน แจ็ค พอตเตอร์เสนอว่าสังคมชาวนาไทยประกอบไปด้วยโครงสร้าง 11 ประการที่ประกอบเป็นชุมชนชนบท คือ วงจรครอบครัวขยาย ระบบเครือญาติและการนับญาติสองฝ่าย ความเป็นเพื่อนและเพื่อนบ้าน กลุ่ม

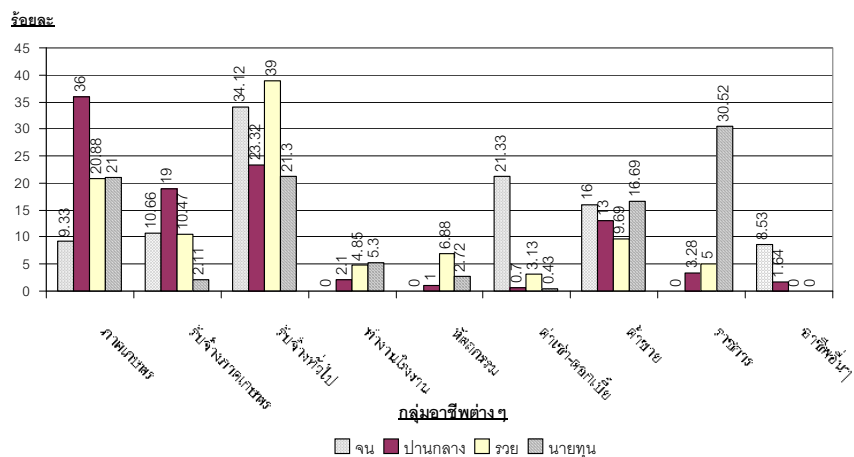
แลกเปลี่ยนแรงงาน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโสและผู้เยาว์ การแบ่งชนชั้นและสถานภาพ ความ เป็นสมัครพรรคพวก กลุ่มการเมือง การแบ่งส่วนในหมู่บ้านหรือกลุ่มบ้าน หน่วยการปกครอง หมู่บ้าน และวัด

หากเปรียบเทียบภาพของบ้านกู๋แดงที่พอตเตอร์วาดเอาไว้ กับบ้านกู๋แดงในปัจจุบัน เราจะ มองเห็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่เกิดขึ้นหลายประการด้วยกัน ครอบคลุมขยายซึ่งเคยเป็น ฐานของแรงงานสำคัญในสังคมชาวนา เริ่มหมดความหมายลงอย่างรวดเร็ว แม้ว่าวัดและความ เป็นเพื่อนบ้าน ยังคงเป็นรากฐานของความเป็นชุมชนอย่างสำคัญ การจัดงานบุญงานปอยและการ ลงแขกทำความสะอาด ซ่อมแซมหรือก่อสร้างเพิ่มเติมวัดยังคงเป็นกิจกรรมที่มีนัยสำคัญสำหรับ ชาวกู๋แดง แต่ในขณะเดียวกัน ครัวเรือนเริ่มมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยวเพิ่มมากขึ้น ระบบเครือ ญาติซึ่งเคยวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดที่อยู่อาศัยภายหลังการแต่งงานแบบมาตุพงษ์ หรือการที่ ฝ่ายชายย้ายเข้าบ้านฝ่ายหญิง ก็เริ่มไม่มีความชัดเจนอีกต่อไป สามีย้ายไปอยู่บ้านภรรยา พอๆ กับ ที่ภรรยาย้ายไปอยู่บ้านของสามี เงินและการว่าจ้างแรงงานเป็นเงินสด เข้ามาแทนที่กลุ่ม แลกเปลี่ยนแรงงานอย่างชัดเจน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโสกับผู้เยาว์ก็เริ่มคลอนแคลนลง เพราะเด็กรุ่นใหม่มีการศึกษาสูงและนิยมออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ความเป็นสมัครพรรค พวก และกลุ่มการเมืองก็ผันแปรไปตามระบบหัวคะแนนของพรรคการเมือง ผู้ใหญ่บ้านกลายเป็น นายหน้าค้าที่ดินที่ให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ของคนนอกหมู่บ้าน มุมมองในลักษณะแก่นสาร นิยมของพอตเตอร์ ซึ่งวาดภาพชุมชนชาวนาในลักษณะที่ยึดติดกับพื้นที่ จึงไม่อาจช่วยอธิบายการ เปลี่ยนแปลงและพลวัตของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาได้อีกต่อไป

บ้านสันโป่ง แม่วาง

บ้านสันโป่ง อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ ตั้งอยู่ในเขตที่ราบซึ่งมีความเหมาะสมต่อการผลิตทาง การเกษตรเป็นอย่างยิ่ง ตัวหมู่บ้านอยู่ห่างจากอำเภอเมืองเชียงใหม่ประมาณ 30 กิโลเมตร มี ครัวเรือนประมาณ 200 ครัวเรือน หากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านชาวนาพื้นราบอีกสามหมู่บ้านที่เรา ทำการศึกษา คือ บ้านกู๋แดง บ้านปิง หรือบ้านสันโป่งแมริม บ้านสันโป่งแม่วางนับได้ว่าเป็นหมู่บ้าน ที่ยังคงมีการผลิตในภาคเกษตรมากที่สุด จากการสำรวจสภาพเศรษฐกิจและสังคมจากครัวเรือน ทั้งสิ้น 151 ครัวเรือน พบว่ารายได้หลักของครัวเรือนมาจากอาชีพการเกษตรมากที่สุดคิดเป็นร้อยละ 41 รองลงไปเป็นอาชีพรับจ้างทั่วไปร้อยละ 18 ค้าขายร้อยละ 13 รับราชการร้อยละ 11 รับจ้าง ในภาคเกษตรร้อยละ 10 และรับจ้างโรงงานร้อยละ 4 ในบ้านสันโป่งแม่วาง จำนวนชาวนาไร้ที่ดินมี สัดส่วนสูงถึงร้อยละ 28 ของครัวเรือนทั้งหมด

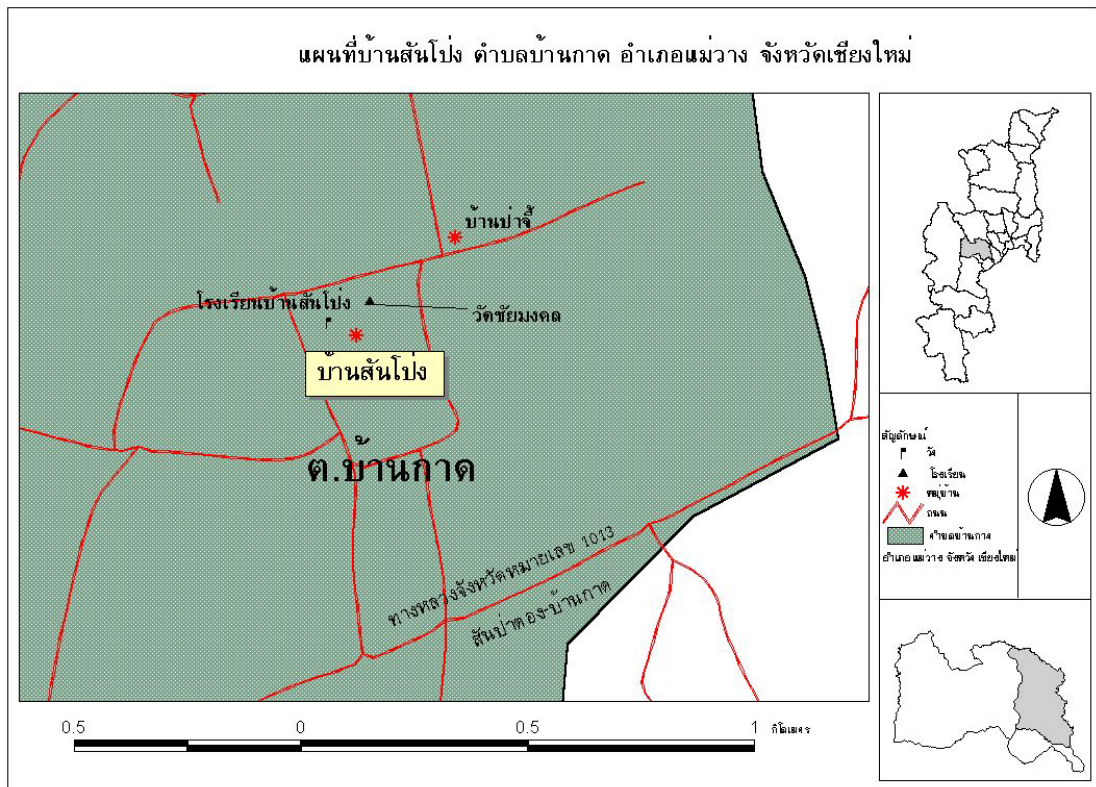
**แผนภูมิแสดงค่าเฉลี่ยรายได้ของครัวเรือนในแต่ละชนชั้นจำแนกตามกลุ่มอาชีพ
(บ้านสันโป่ง -แม่วาง)**

แม้กระนั้นก็ตาม กลุ่มอาชีพการเกษตรและรับจ้างในภาคเกษตรยังคงประกอบเป็นประชากรถึงกึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน อาชีพเกษตรยังคงเป็นรายได้สำคัญสำหรับเกษตรกรรายย่อยที่มีฐานะปานกลางและที่มีฐานะดีหรือรวย ชาวบ้านสันโป่งส่วนใหญ่ทำการเกษตรแบบเข้มข้น ได้แก่ การปลูกข้าวนาปี ซึ่งชาวบ้านจำนวนหนึ่งเก็บข้าวไว้กิน ขณะที่บางส่วนขายข้าวทั้งหมดและซื้อข้าวสารกิน ถัดจากนั้นจะปลูกหอมหัวใหญ่ทั้งแปลงหรือ สลับกับการปลูกข้าวนาปรัง ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นข้าวจ้าว และเป็นการปลูกเพื่อขาย รวมทั้งปลูกข้าวโพดต่อเนื่องภายหลังการเก็บเกี่ยวหอมใหญ่ นอกเหนือไปจากการทำนาและปลูกพืชพาณิชย์แล้ว การเลี้ยงหมูนับเป็นอาชีพที่มีนัยสำคัญเพิ่มขึ้น ในหมู่บ้านมีโรงหมู 15 โรง มีการเลี้ยงหมูโรงละประมาณ 500 ตัว โดยชาวบ้านลงทุนที่ดินและสิ่งก่อสร้างและแรงงาน แต่ลูกหมู ยา และอาหารจะรับจากบริษัทเอกชนรายใหญ่ที่จะรับซื้อหมูจากชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง การทำโรงหมูจึงมีลักษณะเป็นการรับจ้างเลี้ยงหมูให้กับบริษัทเอกชน แต่ในขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดการจ้างงานขึ้นในหมู่บ้านจำนวนหนึ่ง

นอกเหนือไปจากการเกษตรแล้ว อาชีพรับจ้างในโรงงาน โดยเฉพาะโรงงานแปรรูปอาหารในเขตอำเภอแม่วางและสันป่าตอง นับเป็นอาชีพที่มีความสำคัญต่อรายได้ของชาวบ้านค่อนข้างมาก รองลงไปคืออาชีพรับราชการซึ่งในปัจจุบันกลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญสำหรับชาวนานายทุนและชาวนารวยในบ้านสันโป่ง อาชีพรับจ้างทั่วไป เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่ทำรายได้แก่ครัวเรือนจำนวนมาก ซึ่งงานส่วนใหญ่ก็เกี่ยวเนื่องกับกิจกรรมการผลิตในหมู่บ้าน เช่น รับจ้างทำนาหอมใหญ่ ลั่นจี่ ลำไย มะม่วง รวมถึงการเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไปในเขตอำเภอแม่วาง สันป่าตอง

และอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนั้น บางครัวเรือนเปิดร้านค้าของชำและร้านก๋วยเตี๋ยว
ใน หมู่บ้าน

การถือครองที่ดินและการเปลี่ยนแปลงการผลิต

ในช่วงประมาณ 80 ปีที่ผ่านมา การถือครองที่ดินในบ้านสันโป่งมีการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างไม่มากนัก ขณะที่จำนวนครัวเรือนของบ้านสันโป่งเพิ่มจาก 67 ครัวเรือนในช่วงทศวรรษที่ 2470 มาเป็น 96 ครัวเรือนในช่วงทศวรรษที่ 2490 และเป็น 200 ครัวเรือนในปัจจุบัน แต่ครัวเรือนไร้ที่ดินก็ยังคงคิดเป็นประมาณ 1 ใน 3 ของครัวเรือนทั้งหมด (Anan 1984: 178) ชาวนากลางและชาวนารวยยังคงทำกินบนที่ดินของตนเองซึ่งมีขนาดเล็กลงจากค่าเฉลี่ยครัวเรือนละ 9.6 ไร่ เมื่อ 70 ปีก่อน มาเป็นครัวเรือนละ 4.3 ไร่ในปัจจุบัน

ตามความทรงจำของชาวบ้าน ที่ดินทางซีกเหนือทั้งหมดของวัดสันโป่ง เคยเป็นของเจ้าอินทนนท์ และมีหลองข้าวขนาดใหญ่ ชาวบ้านสันโป่งที่อายุเกิน 60 ปีขึ้นไปยังคงจำได้ว่าตนเคยไปแบกข้าวเข้าหลองให้กับเจ้าคนนี้ พ่อหลวงจม สท.แห่งบ้านสันโป่ง ปัจจุบันอายุ 62 ปี เล่าว่า เมื่อตอนเด็กๆ เขาจำได้ว่าคนส่วนใหญ่ในบ้านสันโป่งทำนาของเจ้า และใช้วิธีหักค่าหัวนา ตัวเขาเองยังจำภาพที่ตนเองไปช่วยลากข้าวเข้าหลองข้าวแถวโรงเรียนบ้านสันโป่งได้ คนเฒ่าเคยเล่าให้

พ่อหลวงจมพั่งว่า พ่อของเจ้าอินทนนท์คือเจ้าอินทวโรธ จะชี้ข้างแล้วก็ชี้ที่นาพร้อมกับเอาไม้ปักเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นเจ้าของ ตลอดที่นาแถบบ้านกาดถึงสันป่าตอง เมื่อพ่อหลวงจมอายุได้ประมาณ 30 ปี เขาเคยไปขอซื้อที่ดินจากเจ้าอินทนนท์ไร่ละ 1,500 บาท จำนวน 3 ไร่ โดยรวบรวมเงินจากการแต่งงานและขอยืมเงินจากญาติของเมีย

ที่ดินของคนสันโป่งส่วนใหญ่ในปัจจุบันเป็นนามรดกที่สืบทอดต่อกันมา คราวเรือนที่มีพี่น้องหลายคนมักจะขายส่วนแบ่งที่ดินให้กับพี่น้องที่ต้องการทำนาสืบไป แล้วหันไปประกอบอาชีพรับจ้างหรือรับราชการเพิ่มขึ้น ในช่วงทศวรรษที่ 2530 การกว้านซื้อและเก็งกำไรที่ดินทำให้ที่ดินแถบบ้านสันโป่งราคาสูงตามไปด้วย ประมาณไร่ละ 3 แสนบาท แต่ชาวบ้านสันโป่งก็ไม่นิยมขายที่ดินให้กับคนนอก เท่าที่พบมีเพียงคนเดียวคือ ลุงมา อายุ 74 ปี ขายที่นาไป 3-4 ไร่ ให้กับคนนอกหมู่บ้านเพื่อนำเงินมาให้ลูกสาวทำโรงค้าขายหอมหัวใหญ่ ลุงมาบอกว่าซื้อที่นาผืนนั้นมาจากเจ้าอินทนนท์เมื่อนานมาแล้ว ไร่ละ 2500 บาท

แม้ว่าที่ดินจะไม่มีการเปลี่ยนมือไปสู่คนนอกเท่าใดนัก หากแต่การผลิตในบ้านสันโป่งกลับเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว บ้านแทบทุกบ้านยังคงมี “หลองข้าว” หนึ่งในสัญลักษณ์ของความเป็นชาวนา แต่ชาวบ้านสันโป่งจำนวนไม่น้อยซื้อข้าวกินต่างๆ ที่ปลูกข้าวเอง หลายคนหัวเราะแบบเสียดสีตัวเอง เมื่อพูดว่า “หลองข้าวหลวง กวางตางโน” (หลองข้าวขนาดใหญ่แต่ข้างในว่างเปล่า) หรือบางคนบอกว่า “หลองข้าวมีแต่ข้าวลีบ” เพราะข้าวส่วนใหญ่ถูกขายให้กับสหกรณ์สันป่าตองหรือโรงสีทันที ภายหลังฤดูการเก็บเกี่ยว โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวนาปรัง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการปลูกข้าวเจ้ามากกว่าข้าวเหนียว เหตุผลที่จำเป็นต้องขายข้าวทันทีเนื่องจากชาวบ้านต้องการเงินสดเพื่อนำมาลงทุนในการปลูกพืชพาณิชย์อื่นๆ ต่อไป โดยเฉพาะ หอมหัวใหญ่

ก่อนที่ชาวบ้านสันโป่ง จะหันมาปลูกหอมหัวใหญ่กันหมดทุกครัวเรือนที่ทำการเกษตร พวกเขาเคยปลูกถั่วเหลืองมาก่อน การปลูกหอมหัวใหญ่เริ่มจากพื้นที่ที่ละน้อยพร้อมกับการปลูกถั่วเหลือง จนกระทั่งในที่สุดหอมหัวใหญ่ก็เข้ามาแทนที่ถั่วเหลือง เนื่องจากมีราคาสูงและน้ำหนักราคาดี ปัจจุบันการปลูกหอมหัวใหญ่หากราคาดี สามารถขายได้กิโลกรัมละ 20 บาท หรือราคาต่ำสุดกิโลกรัมละ 5 บาท การปลูกหอมหัวใหญ่หนึ่งไร่ได้ผลผลิตถึง 4,000-5,000 กิโลกรัม

แม้ว่าชาวบ้านจะรู้จักปลูกหอมหัวใหญ่มาหลายสิบปีแล้วก็ตาม แต่การปลูกหอมหัวใหญ่เป็นพืชเงินสดหลังการปลูกข้าวเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นเมื่อ 10 กว่าปีที่ผ่านมา ชาวบ้านเห็นว่าการปลูกหอมหัวใหญ่ทำให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “นาไม่เคยร้าง” คือต้องทำการเพาะปลูกเข้มข้นตลอดทั้งปี แม้ว่าบางปีหอมหัวใหญ่จะราคาสูงและทำให้พวกเขาได้กำไรถึงครั้งต่อครั้ง แต่บางปีขาดทุนจนแทบไม่มีเหลือ เนื่องจากหอมเน่า และต้องปลูกใหม่ นอกจากนี้หอมใหญ่ยังเป็นพืชที่มีต้นทุนสูงมาก เนื่องจากต้องใช้ปุ๋ยและฉีดยาฆ่าแมลงทุก 7 วัน ดังนั้นรายได้จากการขายหอม

หัวใหญ่จึงเป็นที่มาของการได้มาซึ่งเงินสดเพื่อไปส่งธกส.แหล่งเงินกู้หลักของชาวบ้านช่วงสิ้นฤดูกาลเพาะปลูก

สมัยรัฐบาลชวน หลีกภัย หลังปี 2535 มีการส่งเสริมให้ปลูกลำไยกันมาก ในหมู่บ้านสันโป่ง เรียกกันว่า “ลำไยชวน” นับเป็นครั้งแรกๆ ที่มีการปรับปรุงพื้นที่นาเป็นสวนลำไย แม้ว่าก่อนหน้านี้ชาวบ้านจะรู้จักการปลูกลำไยกันมาก่อน แต่เป็นพันธุ์พื้นเมืองซึ่งมีเม็ดขนาดใหญ่และเนื้อน้อย ชาวบ้านเริ่มต้นด้วยการนำลำไยพันธุ์ยอดนิยมมาทาบกิ่งก่อน และค่อยๆ ทอยปลูกลำไยพันธุ์นิยม จนกระทั่งปัจจุบันผ่านไปเกือบ 10 ปี สวนลำไยมีประมาณหนึ่งในสามของพื้นที่นาทั้งหมด โดยเฉพาะพื้นที่นาในหมู่บ้านกลายเป็นสวนลำไย ชาวบ้านจำนวนหนึ่งในบ้านสันโป่งที่ไม่อยากเผชิญหน้ากับความเสี่ยงในการขายหอมหัวใหญ่ (ซึ่งมีทั้งกำไรมากและขาดทุนมาก) ก็หันมาปรับปรุงพื้นที่นาเป็นสวนลำไย ซึ่งไม่จำเป็นต้องพลิกผืนนาครั้งเดียวให้เป็นสวนลำไยทั้งหมด แต่สามารถค่อยๆ ถมดินไปที่ละส่วนด้วยแรงงานของตนเองได้ (ในกรณีที่มีพื้นที่นาผืนไม่ใหญ่นัก) ชาวบ้านคิดว่า การทำสวนลำไยเป็นการลงทุนลงแรงมากๆ ครั้งเดียว แต่ได้ผลผลิตไปตลอด ชาวบ้านที่จะปรับปรุงพื้นที่นาเป็นสวนลำไยคือชาวบ้านที่เป็นเจ้าของที่นาของตนเอง ชาวบ้านทุกคนมีความเห็นตรงกันว่า ต่อไปในอนาคตบ้านสันโป่งอาจเหลือพื้นที่สำหรับการทำนาน้อยลงเรื่อยๆ และถูกแทนที่ด้วยลำไย

การปลูกลำไยบนพื้นที่นา ส่งผลกระทบต่อพื้นที่นาที่ปลูกข้าวและหอมของเพื่อนข้างเคียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานในการร้องเหมือง ชาวบ้านที่ปลูกนาข้างสวนลำไยบ่นว่าการร้องเหมืองมีคนช่วยทำน้อยลง จนกระทั่งต้องมีการจ้างแรงงานรายวันมาช่วยร้องเหมือง เนื่องจากคนปลูกลำไยใช้น้ำจากบ่อน้ำตื้นหรือน้ำบาดาลแทนการใช้น้ำจากเหมืองฝาย ทำให้แรงงานในการร้องเหมืองลดน้อยลงไป

ปัจจุบัน ทางเลือกในชีวิตของชาวบ้านสันโป่งมีความหลากหลายมากขึ้นกว่าเดิม ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงทำการเกษตร ปลูกข้าวนาปี – นาปรัง หอมหัวใหญ่และข้าวโพด ทำสวนไม้ผลได้แก่ลำไย ทำโรงหมู ค้าขายหอม ค้าขายในตลาดบ้านกาด รับเหมาก่อสร้าง ทำงานแกะสลักทั้งภายในบ้านและต่างจังหวัด อีกทั้งรับราชการ อาชีพสวนใหญ่ของบ้านสันโป่งที่ควบคู่ไปกับการปลูกข้าวและหอมหัวใหญ่คือ อาชีพรับจ้างทั่วไป ซึ่งมีทั้งจ้างแบบรายวันและการทำงานเหมาแบบต่างๆ ตามฤดูกาล คนกลุ่มหลังนี้จะทำงานปะปนกันหลายแบบตามฤดูกาล ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขเฉพาะของแต่ละคน

เมื่อถามชาวบ้านที่ทำงานรับจ้างทั่วไปในไร่นาและงานรับจ้างตามฤดูกาลว่า เขาคิดว่าตนเองเป็นชาวนาหรือไม่ ส่วนใหญ่จะตอบตรงกันว่า เป็นชาวนา เพราะว่า “ไปเยี่ยะก้านไต้ได้” แม้ว่าพวกเขาจะไม่มีที่นา ไม่มีหลองข้าว และหลายคนก็ซื้อข้าวกิน รวมทั้งนอกฤดูกาลทำนา

พวกเขา ก็ไปรับจ้างรายวันอื่นๆ ดังนั้นความหมายหนึ่งของความเป็นชาวนา น่าจะหมายถึงความสามารถในการใช้ทักษะบนผืนนาได้

ความหลากหลายของอาชีพและการปรับตัวของชาวนา

1. การทำนา: ปลุกข้าวนาปี

การทำนาในบ้านสันโป่งนั้น ส่วนหนึ่งเป็นการทำนาบนที่ดินของตนเองหรือของครัวเรือน และอีกส่วนหนึ่งเป็นการทำนาเช่า ชาวนาที่มีที่นาจำนวนหนึ่งเล็กทำนาด้วยตนเอง แต่ใช้วิธี “ขายหลังนา” ให้กับคนอื่นเพื่อเช่าพื้นที่ในการปลูกข้าวหรือหอมหัวใหญ่ตลอดทั้งปี การเช่านานับตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันมีหลายลักษณะ พ่อหลวงจมเล่าว่า

“ประมาณ 30 กว่าปีก่อน คนมีเงินขูดรีดคนจนมาก พ่อเคย “เยี้ยะนาผ่า” ของคนในหมู่บ้านจำนวน 6 ไร่ ต้องวางเงินมัดจำด้วย พอได้ผลผลิตก็จะแบ่งครึ่งระหว่างเจ้าของนาและคนเช่า ต่อมาเป็นการทำนาผ่ากิ่ง โดยไม่ต้องมัดจำเงิน หลังจากนั้นได้เปลี่ยนระบบการจ่ายค่าเช่าเป็นแบ่งสามส่วน คนทำได้ 2 ส่วน เจ้าของนาได้ 1 ส่วน ระบบนี้ใช้มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ และกำลังค่อยๆ เปลี่ยนมาสู่การขายหลังนาแบบเงินสด กล่าวคือ ผู้เช่านาจะจ่ายค่าเช่าผสมกันสองแบบ ได้แก่ ปลายฤดูการเก็บเกี่ยวข้าวนาปี จะจ่ายค่าตอบแทนเป็นข้าวเปลือกหนึ่งในสามของผลผลิตข้าวนาปี ปลายฤดูการปลูกหอมหัวใหญ่จะจ่ายค่าเช่าเป็นเงินสด ไร่ละประมาณ 1,000 บาท เดียวนี้เจ้าของที่ดินจะไม่รับค่าตอบแทนเป็นข้าว แต่จะให้ผู้เช่าที่นาขายผลผลิตให้ทันทีที่เกี่ยวเสร็จและรับเงินสดแทน”

นอกจากนั้น บางครัวเรือนที่ลูกหลานทำงานโรงงานหรือประกอบอาชีพอื่นกันหมด หากยังไม่ปรับเปลี่ยนที่นาไปเป็นสวนลำไย ก็มักนิยมให้เพื่อนบ้านหรือครัวเรือนอื่นเช่านาของตน บางครั้งชาวนาจะเรียกคนกลุ่มนี้ว่าเป็น “กรรมกรเจ้าที่ดิน” หรือเป็นเจ้าที่ดินแบบใหม่ที่เอาที่ดินของตนมาให้ผู้อื่นเช่าแทนการผลิตเอง การจ่ายค่าเช่านาในบ้านสันโป่งหรือที่เรียกว่า “การขายหลังนา” มี 2 ลักษณะ ได้แก่

1. การขายหลังนา ตลอดทั้งปี คือเจ้าของที่นาไม่ทำการผลิตใดๆ ในที่นาทุกฤดูกาล อัตราค่าเช่านาในลักษณะนี้ประมาณ ไร่ละ 2,000-2,500 บาท ชาวนาที่ขายหลังนาตลอดทั้งปีมักมีช่องทางในการหารายได้จากทางอื่นมากกว่าการทำการเกษตร และส่วนใหญ่จะนำเงินมาซื้อข้าวสารกิน ได้แก่ ครู, อดีตพ่อหลวง และชาวนาที่ไม่มีแรงงานในครัวเรือน ตัวอย่างเช่น เพ็ญศรี อายุ 37 ปี เป็นอาจารย์อยู่ที่วิทยาลัยเกษตรกรรม จ.ลำพูน มีที่นามรดก 20 กว่าไร่ ได้รับค่าเช่าเป็นการแบ่งผลผลิตหนึ่งในสาม และให้ผู้เช่าขายผลผลิตทั้งหมดและนำเงินสดมามอบให้ แม่หวิง อายุ 50 ปี มีที่นา 4 ไร่ และเล็กทำนาของตนเองมา 6-7 ปี แล้ว เพราะไม่มีทุน ไม่มีแรงงาน ไม่มีรถไถ

สามีของแม่หญิงอายุ 70 กว่าปี ทำนาไม่ไหว ส่วนลูกเขยคนหนึ่งก็แพ้ยาฆ่าแมลง อีกคนหนึ่งมีอาชีพรับซื้อหอมจากต่างอำเภอมาขายต่อ สำหรับลูกสาวมีอาชีพรับจ้างตามฤดูกาล เช่น ไปคว้านลึนจี๋ในหน้าลึนจี๋ หรือรับจ้างคว้านลำไย ส่วนในฤดูกาลอื่นๆ ก็รับจ้างเย็บเสื่อไหลอยู่กับบ้าน เมื่อปีก่อนแม่หญิงได้ค่าตอบแทนจากการให้เช่านาเป็นข้าวเปลือก และเงินสด ต่อมาในปีนี้อายุค่าเช่าเป็นเงินจำนวน 10,000 บาทต่อที่นา 4 ไร่ โดยแบ่งจ่าย 2 งวด หลังฤดูเกี่ยวข้าวและหลังฤดูเก็บหอมใหญ่ แม่หญิงเห็นว่าการจ่ายค่าตอบแทนเป็นเงินสดดีกว่าการจ่ายเป็นข้าว

2. การขายหลังนาเฉพาะหลังฤดูกาลปลูกข้าวนาปี คือเจ้าของที่นายังคงทำการผลิตในทีนาโดยปลูกข้าวนาปี หลังจากนั้นจะขายหลังนาให้กับชาวบ้านเพื่อไปปลูกหอมหัวใหญ่หรือทำข้าวนาปรังก็สุดแท้แต่ผู้เช่า อัตราการขายหลังนาไร่ละ 1,000 บาท

สำหรับการใช้แรงงานในการทำนาปี ขั้นตอนการหว่านกล้ามักลงแรงของตนเอง ขณะที่ขั้นตอนการเพาะปลูกในช่วงเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม เป็นแรงงานผสมผสานระหว่างการจ้างรายวันๆ ละ 100-120 บาทกับแรงงานแบบเอามื้อเอารัน ชาวบ้านจะรีบทำการเพาะปลูกให้เร็วที่สุด เพื่อจะได้เก็บเกี่ยวเดือนตุลาคม และลงมือปลูกหอมต่อไป

ชาวบ้านบางคนเลือกที่จะเก็บข้าวที่ตนเองปลูกไว้กินตลอดทั้งปี ขณะที่บางครัวเรือนขายข้าวนาปีทั้งหมดโดยให้เหตุผลว่า ไม่มียุ่งฉางเก็บข้าว และต้องการเงินสดเพื่อไปลงทุนปลูกหอมต่อไป และคิดว่าการซื้อข้าวกินก็สะดวกกว่ามาก ไม่ต้องนำข้าวเปลือกไปจ้างโรงสีอีกต่อหนึ่ง

ขณะที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งรู้สึกภูมิใจมากกว่าที่จะเก็บข้าวไว้กินตลอดทั้งปีโดยนำข้าวที่เหลือไปขาย อีกทั้งใช้เวลาที่เหลือไปทำงานรับจ้างเพื่อให้ได้เงินสด และขายหลังนาเพื่อให้ผู้เช่านำไปปลูกหอมใหญ่ โดยเจ้าของที่นาได้รับเงินสดเป็นค่าตอบแทน แทนที่จะลงมือปลูกหอมด้วยตนเอง

การคงอยู่ของชาวนารายย่อย

ในปัจจุบัน การทำนาและพืชพาณิชย์ในบ้านสันโป่ง เน้นการใช้แรงงานในครัวเรือน การว่าจ้างรถไถ และการใช้แรงงานเหมาช่วงหรือการว่าจ้างแรงงานรายวันเป็นหลัก แม้ว่าจะระบบแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามื้อเอารัน จะยังคงอยู่ในบางส่วนของระบบการผลิต เช่น การปักดำ แต่ชาวบ้านมักนิยมใช้แรงงานรับจ้างเป็นเงินสดมากกว่า และแม้แต่ระบบการเช่านา ก็ปรับเปลี่ยนเป็นการเช่าโดยจ่ายค่าเช่าเป็นเงินสดในอัตราตายตัวแทนการแบ่งข้าวหรือผลผลิตอื่นๆ ในลักษณะที่ยืดหยุ่น และเปิดโอกาสให้มีการเจรจาต่อรองกันได้ในระดับหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ชาวนารายย่อยในบ้านสันโป่ง ทั้งที่ทำการผลิตบนที่ดินของตนเองและชาวนาเช่าก็ยังคงสามารถผลิตซ้ำตนเองได้ในระดับหนึ่ง อู๋ยมเพชร เป็นตัวอย่างหนึ่งของชาวนารายย่อยที่ทำการผลิตในบ้านสันโป่งมานานหลายสิบปี อู๋ยมเพชรเคยมีที่นาที่ได้รับตกทอด

เป็นมรดกจำนวน 3 ไร่ อยู่ที่บ้านร้องคู่ม อ.สันป่าตอง และขายไปเมื่อกว่า 20 ปีมาแล้ว เพื่อส่งลูกชายเรียนหนังสือในเมือง ลูกชายชื่อสาคร ประกอบอาชีพขับรถสี่ล้อ แต่เสียชีวิตไปเมื่อ 6 ปีก่อน

ปัจจุบันอุ้ยสมเพชรและภรรยา มีที่นา 1 ไร่ จำนวน 2 ไร่ นาผืนนี้เป็นนาที่แม่บุญชมได้รับมรดก ทั้งคู่มอบที่นาให้กับลูกสะใภ้คือ ศิริพร อายุ 46 ปี เป็นผู้ทำนาแทน ศิริพรมีลูกสาวหนึ่งคน แต่งงานไปแล้ว มีอาชีพเป็นครู และไม่ได้อยู่อาศัยในหมู่บ้านสันโป่ง ผลผลิตจากการปลูกข้าวในที่นา 2 ไร่ ครอบครัวนี้เก็บไว้สำหรับกิน ในฤดูกาลเพาะปลูกจะมีการจ้างรถไถ (เนื่องจากไม่มีรถไถของตนเอง) และใช้แรงงานแบบเอามือเอารำในขั้นตอนการปลูก รวมทั้งใช้แรงงานรายวันเข้ามาเสริม

ศิริพร “ขายหลังนา” ให้กับคนในหมู่บ้านสันโป่ง โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงิน ไร่ละ 1,000 บาท การขายหลังนาคือ จะขายสิทธิการใช้พื้นที่หลังฤดูการปลูกข้าวมาปีเท่านั้น เหตุผลที่ศิริพรขายหลังนา เนื่องจากเธอเห็นว่า การไปรับจ้างมีรายได้ที่ดีเป็นเงินสดเต็มเม็ดเต็มหน่วย การปลูกหอมต้องใส่ปุ๋ยและไถและยังต้องใช้แรงงานมากซึ่งเธอต้องจ้างด้วยเงินสด ดังนั้นการปลูกหอมสำหรับเธอจึงเต็มไปด้วยความเสี่ยงเมื่อเปรียบเทียบกับ การออกไปรับจ้าง งานรับจ้างที่เธอเลือกทำได้แก่ การรับจ้างปลูกหอม ,การรับจ้างเก็บลำไย ,การรับจ้างคว้านลันจี ซึ่งเริ่มมีมาราว 2-3 ปีมานี้ ศิริพรเดินทางไปทำงานรับจ้างไกลถึงอ.ลี้ จ.ลำพูน โดยมีรถมารับตั้งแต่ตีสี่ คนในหมู่บ้านสันโป่งจะไปรับจ้างกันหลายคันรถ มีแรงงานหลายสิบคน บางกลุ่มไปทำงานที่โรงงานแหวงหนองตอง บริเวณเส้นทางดง-ลำพูน การทำงานคว้านลันจีจะเลิกงานราว 6 โมงเย็น หรือหนึ่งทุ่มจึงจะกลับมาถึงบ้าน ได้รับค่าตอบแทนกิโลกรัมละ 6 บาท โดยเฉลี่ยสามารถคว้านได้คนละ 30-40 กิโลกรัมต่อวัน

สำหรับตัวอุ้ยสมเพชรและอุ้ยบุญชม จะหารายได้เล็กๆ น้อยๆ จากการปลูกผักรอบๆ คันเหมืองของหลาน ผักที่ปลูกได้แก่ มะเขือ พริก ผักกาด โดยมากจะมีคนมาซื้อที่บ้านครั้งละ 5-10 บาท เนื่องจากพอใจที่ทั้งสองคนไม่เข้ายาฆ่าแมลง ทั้งคู่รู้สึกสบายใจที่มีข้าวกิน ไม่เดือดร้อน โดยมีลูกสะใภ้และหลานช่วยออกเงินให้สำหรับค่าสมาชิกสหกรณ์ ออมทรัพย์ และฌาปนกิจศพ

เมื่อถามอุ้ยทั้งสองคนว่า บ้านสันโป่งยังมีชาวนาไหม ทั้งคู่บอกว่า “มีสิ เห็นไหมว่า เกือบทุกบ้านมี “หลงข้าว”” แต่อุ้ยก็เห็นว่า ตอนนี้ไปคนทำนาคงจะน้อยลงเรื่อยๆ เพราะเริ่มเอาที่นาไปทำสวนลำไยกันหมด และอุ้ยยังเห็นว่าคนอายุต่ำกว่า 40 ปีลงมานั้นไม่ค่อยมีใครอยากทำนากันแล้ว โดยเฉพาะคนที่เรียนหนังสือ เวลานี้ตอนกลางวันไม่ค่อยเห็น ตอนนี้ไม่มีคนหนุ่มสาวในหมู่บ้าน เพราะพวกเขาออกไปทำงานกันหมด ไปคว้านลันจีบ้าง คว้านลำไย รับจ้างคัดหอมหัวใหญ่

ลุงอ้าย อายุ 60 เศษ เป็นชาวนาอีกคนหนึ่งที่ยังคงทำการเกษตรในบ้านสันโป่ง ลุงอ้ายมีที่นา 7 ไร่ เป็นนามรดก 4 ไร่ และซื้อเพิ่มในภายหลังอีก 3 ไร่ ไร่ละ 160,000-180,000 บาท ซื้อมา

ประมาณ 7-8 ปีแล้ว ลุงอ้ายทำนา 1 ไร่เศษ และที่เหลืขายหลังนา โดยได้รับเงินประมาณ 6,000-7000 บาท บนที่นา 1 ไร่เศษนั้น ลุงอ้ายจะปลูกข้าวนาปีเท่านั้น และช่วงเวลาที่เหลือจะขายหลังนาให้คนอื่นปลูกหอม ส่วนตัวลุงจะรับจ้างทำงานในภาคเกษตร เช่นทำสวน หรือทำงานก่อสร้างเล็กๆ น้อยๆ ในหมู่บ้าน ลุงเคยไปทำงานในโรงอบลำไย แต่สู้งานไม่ไหว

ลุงมีลูก 3 คน ลูกชายเสียชีวิตมาหลายปี ส่วนลูกผู้หญิงคนหนึ่งรับจ้างในหมู่บ้าน อีกคนหนึ่งไปทำงานกะสลักที่จังหวัดราชบุรี ลุงบอกว่าตัวลุงกับลูกสาวคิดแตกต่างกัน สำหรับลุงแล้ว การต้องซื้อข้าวกิน เพราะลุงแก่แล้ว การมีข้าวไว้สำหรับกินทำให้รู้สึกอุ่นใจ ขณะที่ลูกสาวไม่ทำนา เพราะเห็นว่าเป็นงานที่ไม่พอกิน และลูกสาวยังหาเงินไหว ไม่กลัวที่จะต้องซื้อข้าว ก่อนหน้านี้ 3 ปี ลุงทำนาเองทั้งหมดกับลูกสาว และมีรายได้จากการขายข้าว

เมื่อถามว่าทำไมไม่ขายที่นา ลุงบอกว่า ขายไม่ได้หรอก เอาไว้แบ่งให้ลูกหลานสืบไป ลุงเห็นว่า สิ่งที่เปลี่ยนแปลงระหว่างชาวนาในอดีตกับปัจจุบันคือ คนหันมาปลูกสวนลำไยแทนการทำนา กันมากขึ้นเรื่อยๆ และลุงเชื่อว่าคนทำนาจะลดลงเรื่อยๆ เนื่องจากคนถมที่ทำสวนลำไย ทำให้การช่วยกันรื้อเหมืองลดน้อยลง เพราะคนปลูกลำไยใช้น้ำจากบ่อน้ำตื้นและบ่อบาดาล

ในความเห็นของลุงอ้าย การทำนาเป็นเรื่องความมั่นคงมากกว่าการไปทำงานรับจ้างแต่เพียงอย่างเดียว เมื่อปลูกนาแล้วจึงออกไปรับจ้างเป็นทางออกที่ดีกว่า สำหรับการปลูกหอมหัวใหญ่นั้นมีความเสี่ยงมากเพราะต้องลงทุนค่าปุ๋ย ยาฆ่าแมลงซึ่งต้องพินยาบ่อยมาก

นอกจากนี้ ลุงเห็นว่า การกินการอยู่ในปัจจุบันซื้อหาง่ายขึ้น แตกต่างจากในอดีตที่ปลูกข้าว สลับกับถั่วเหลือง จนกระทั่งในระยะหลังที่เลิกปลูกถั่วเหลืองกันทั้งหมู่บ้าน และหันมาปลูกหอมใหญ่แทน

การเกษตรแบบเข้มข้น

หลังฤดูเก็บเกี่ยวข้าวนาปีในราวเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน ชาวบ้านสันโป่งจะเริ่มลงหอมใหญ่ แรงงานส่วนใหญ่ในการปลูกหอมหัวใหญ่เป็นการจ้างเหมาไร่ละ 1200 บาท ราคานี้ความต้องการแรงงานเข้มข้นมาก หากใช้แรงงานรายวัน ค่าแรงจะสูงกว่าธรรมดา คือตกวันละ 150 บาท ก่อนที่จะลงมือปลูก ต้องจ้างรถไถใหญ่เพื่อยกร่อง จากนั้นจึงจ้างแรงงานในการปลูกหอม

ชาวบ้านสันโป่งได้รวมกลุ่มเป็นกลุ่มรับจ้างเหมาปลูกหอมใหญ่มาหลายปี แก้ว หัวหน้ากลุ่มบอกว่า สมาชิกในกลุ่มรับจ้างเหมาประมาณ 20 คน เป็นผู้หญิงหมด แต่เดิมกลุ่มรับจ้างเหมาเคยมีมาตั้งแต่ครั้งยังปลูกถั่วเหลือง แต่มาคึกคักมากขึ้นในช่วงปลูกหอมใหญ่ เนื่องจากทุกคนต้องการให้งานเสร็จอย่างรวดเร็วจึงใช้เงินว่าจ้างและการจ้างกลุ่มรับเหมาทำให้ผู้จ้างเกิดความ

มั่นใจว่างานจะเสร็จได้รวดเร็วตามเวลาที่คาดไว้ กลุ่มรับจ้างเหมาปลูกหอมปีที่ผ่านมา ได้รับปลูกหอม 128 ไร่ในสามหมู่บ้าน ได้แก่ บ้านสันโป่ง บ้านดอนเปา และบ้านกาดสำหรับค่าตอบแทนของสมาชิกภายในกลุ่ม ทุกคนจะได้รับเงินเท่ากันหมด หัวหน้ากลุ่มเพียงแต่ทำหน้าที่รับคิวในการปลูกและรวบรวมสมาชิกซึ่งเกาะกลุ่มกันอยู่แล้ว

การเก็บหอมหัวใหญ่ ในช่วงเดือนมกราคม มีวิธีการเก็บ 2 แบบ คือ ขายเป็นเหมาให้กับบริษัทหรือพ่อค้าคนกลางและให้พ่อค้าเป็นผู้เก็บเอง หรือการจ้างแรงงานมาเก็บหอมกก.ละ 50 สตางค์หรือหากจ้างรายวันๆ ละ 150 บาท

ชาวบ้านบางกลุ่ม เลือกปลูกหอมหัวใหญ่ไปพร้อมๆ กับปลูกข้าว พ่อเฉลิม อายุ 43 ปี มีนา 5 ไร่ เป็นนามรดก การใช้แรงงานเพื่อเพาะปลูกข้าว เป็นแรงงานแบบเอามื้อเอารวัน สำหรับขั้นตอนการปลูก ส่วนการปักดำจะใช้แรงงานจ้างเหมา ไร่ละ 350 บาท ตอนเกี่ยวใช้วิธีเอามื้อเอารวัน แต่ถ้าเป็นข้าวนาปรังจะจ้างเหมา ไร่ละ 800 บาท

ปีหนึ่งๆ เฉลิมจะให้เงินพ่อ จำนวน 3,000 บาท พ่อเก็บข้าวไว้กินส่วนหนึ่งราว 120 ถึงที่เหลือขายหมด เกี่ยวข้าวเสร็จก็ขายทันที หลังฤดูทำนาปี เฉลิมจะปลูกหอม 2 ไร่ และใช้ผืนนาที่เหลือปลูกข้าวนาปรัง การปลูกหอม 2 ไร่ เมื่อปีที่แล้วขายแบบเหมาได้เงิน 55,000 บาท

เมล็ดพันธุ์ที่ปลูกหอมซื้อมาจากสหกรณ์สันป่าตอง เฉลิมบอกว่า บริษัทที่รับซื้อหอมมีเล่ห์เหลี่ยมมาก มักจะตำหนิผลผลิต เช่นใหญ่เกินไป หรือหอมกลอก หอมเน่า ก็จะถูกกดราคานอกจากนี้พ่อค้ารายย่อยที่มารับซื้อก็จะมีปัญหาเรื่องการจ่ายเงินช้าหรือจ่ายเงินไม่ครบ อย่างไรก็ตาม เฉลิมยังไม่คิดทำสวนลำไยบนที่นาเพราะว่าที่นาข้างเคียงยังปลูกข้าวและหอมใหญ่

ลุงเหี้ยม อายุ 52 ปี มีที่ดิน 14 ไร่ เป็นที่นา 2 แปลงๆ ละ 4 ไร่ อีกสองแปลงเปลี่ยนจากที่นาเป็นที่สวนลำไย 5 ไร่ทำสวนลำไยมาเกือบ 10 ปี อีกหนึ่งไร่ซื้อมาจากชาวบ้านในหมู่บ้านและทำสวนลำไย

สำหรับที่นา 4 ไร่ ลุงเหี้ยมทำนาเอง มีรถไถเดินตามของตนเอง และใช้แรงงานในครัวเรือนกับแรงงานแบบเอามื้อเอารวัน แรงงานในครัวเรือนประกอบด้วย เมียและลูกชาย

สำหรับการปลูกหอม จะใช้แรงงานรายวันช่วยยกแปลงและปลูก ในช่วงปลูกหอมแรงงานจะมีราคาสูง ประมาณ 150 บาทต่อวัน และหายากต้องมีการจองกันล่วงหน้าเป็นเวลานาน ลุงเหี้ยมจะปลูกข้าวนาปีไว้กินเองและเลี้ยงเปิดจำนวน 100 กว่าตัวเพื่อขายไข่เปิด สำหรับข้าวนาปรังจะปลูกข้าวเจ้าเพื่อนำไปขาย ที่สหกรณ์สันป่าตองหรือไปขายให้กับโรงสีโดยตรง ลุงเหี้ยมมีลูกชาย 2 คน คนแรกช่วยทำนา อีกคนหนึ่งทำงานที่นิคมพานิชที่อ.ฝาง ตัวลุงเหี้ยมมีพี่น้อง 2 คน พี่ชายของลุงอายุ 60 ปี มีที่นามรดก 7 ไร่ มีลูกสาวหนึ่งคน พี่ชายของลุงก็ทำนาด้วยตนเอง

ลุงเหี้ยมมองว่าการปลูกหอมหัวใหญ่นั้นมีความเสี่ยงค่อนข้างสูง บางปีขาดทุนติดกันสองปีซ้อน เช่น รุนแรกโดนน้ำท่วมตายก็ต้องไปซื้อรุ่นใหม่มาปลูก ราคาหอมหัวใหญ่ที่สูงสุดประมาณ 20 บาท ต่อกิโลกรัม ในช่วงราคาถูกประมาณ 5 บาทต่อกก. หอมหัวใหญ่นักทำให้ผลผลิตต่อไร่ ตกประมาณ 4,000-5,000 กิโลกรัม ปีที่ผ่านมา ลุงเหี้ยมลงทุน 3 หนึ่่นกว่าบาทต่อการปลูกหอมหัวใหญ่ 4 ไร่ ปลายฤดูกาลผลิตขายได้เงิน 9 หนึ่่นบาท (ราคาต่อกิโลกรัมละ 7 บาท) กำไรประมาณครึ่งหนึ่งของเงินลงทุน

วิธีการขายหอมหัวใหญ่ มีหลายวิธีคือ 1.เก็บผลผลิตและนำมาคัดส่งให้กับโรงงาน หรือ 2.ขายแบบเหมาให้พ่อค้ามาซื้อไป โดยไม่ต้องเก็บเกี่ยวเอง ซึ่งผู้รับเหมาทั้งที่เป็นผู้รับเหมารายย่อย กับผู้รับเหมาที่เป็นลูกช่วงของบริษัท การขายให้กับบริษัทจะเข้มงวดมาก เช่น ดูขนาดของหอม หอมห้ามเน่า ห้ามถลอก การปลูกหอมหัวใหญ่ต้องจ้างรถไถใหญ่เพื่อยกร่อง สำหรับการปลูกจะใช้วิธีจ้างเหมาไร่ละ 1,200-1,300 บาท หากใช้แรงงานรายวันๆ ละ 150 บาท

ในอดีตหลังฤดูกาลเพาะปลูกข้าว ชาวบ้านจะปลูกถั่วเหลืองและหอมหัวใหญ่ไม่มากนัก ประมาณหนึ่งไร่ เท่านั้น ต่อมาเลิกปลูกถั่วเหลืองถาวร เนื่องจากขาดทุน

สำหรับที่ดินอีก 4 ไร่ นั้น ลุงเหี้ยมขายหลังนาให้กับคนนอกหมู่บ้าน ได้ค่าเช่าปีละ 5,000 บาท ลุงบอกว่าเดี๋ยวนี้นี้ไม่ค่อยมีใครอยากทำนาแล้ว เพราะว่าขาดทุน และนั่นก็เป็นสาเหตุที่ลุงตัดสินใจเอาที่ดินส่วนหนึ่งมาปรับเป็นที่สวน เนื่องจากราคาข้าวไม่ดี และการทำสวนลำไยไม่ต้องดูแลมาก ลงทุนครั้งเดียวได้ผลผลิตโดยตลอด

การค้าขายผลผลิตทางการเกษตร

ชาวบ้านสันโป่งหลายรายเริ่มหันมาซื้อขายผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การค้าขายหอมหัวใหญ่ ในช่วงสิบปีมานี้เอง ในหมู่บ้านมีคนรับซื้อหอมประมาณ 8-10 เจ้า การรับซื้อไม่เพียงเฉพาะหอมหัวใหญ่ที่ปลูกในหมู่บ้านสันโป่งเท่านั้น แต่รับซื้อหอมหัวใหญ่จากต่างอำเภอ เช่น หอมที่อ.ฝาง หรือหอมที่ผาตั้ง จ.เชียงราย โดยที่คนในหมู่บ้านสันโป่งบางคนเดินทางไปซื้อหอมที่ต่างอำเภอและนำมาขายให้ จากนั้นคนรับซื้อหอมจะจ้างคนในหมู่บ้านปอกหอม โดยแรงงานกลุ่มนี้มักเป็นคนแก่ ผู้หญิงที่มีภาระเช่น มีลูกเล็ก ไม่สามารถออกจากหมู่บ้านไปรับจ้างที่อื่นได้ งานปอกหอมค่าจ้างกก.ละ 1 บาท งานประเภทนี้มีตลอดทั้งปี

แม่อิ่น บ้านอยู่ทางทิศเหนือของวัด ซึ่งในช่วง 20 กว่าปีที่ผ่านมา คนบ้านทิศเหนือของวัด มักจะถูกคนทางใต้มองว่า ยากจน และมักจะต้องมาขอข้าวคนบ้านใต้กินอยู่เป็นประจำ แม่อิ่นรับซื้อหอมมา 10 กว่าปีแล้ว วิธีการซื้อคือ จะมีคนนำหอมมาส่งให้ถึงบ้าน และเธอจ้างคนมาคัดหอม

ราวเที่ยงคืนแม่อินเดินทางออกจากบ้านไปยังตลาดหนองดอก จ.ลำพูน เพื่อขายส่ง และกลับมาเช้า แม่อินไม่มีที่นาของตนเอง

โรงหมู

บ้านสันโป่งมีโรงหมู 15 โรง ทำให้มีกลิ่นขี้หมูตลบอบอวลไปทั้งหมู่บ้านและตามมาด้วยปัญหาแมลงวันจำนวนมาก ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่พอใจกับแมลงวันและกลิ่นเหม็น และเมื่อมีการร้องเรียนผ่านผู้ใหญ่บ้าน เจ้าของโรงหมูก็จะใส่สารบางอย่างเพื่อดับกลิ่น กลิ่นหายไปชั่วขณะหนึ่ง แล้วก็กลับมาอีก แต่โรงหมูกียังมีต่อไป โดยชาวบ้านให้เหตุผลว่า เจ้าของล้วนแต่เป็นญาติพี่น้องของคนในหมู่บ้านทั้งสิ้น

โรงหมูในบ้านสันโป่งมี 2 ลักษณะ คือ ลักษณะแรกเป็นการจ้างเลี้ยงหมูโดยบริษัทใหญ่ เช่น ซีพี ชาวบ้านเรียกว่า “เล้าบริษัท” และโรงหมูที่เลี้ยงหมูเอง หรือ “เล้าส่วนตัว” โรงหมูเกิดขึ้นอย่างเป็นทางการเป็นราวเมื่อปี 2526 บริษัทซีพี ได้ส่งพนักงานมาเกลี้ยกล่อมและพูดถึงผลประโยชน์ต่างๆ นานา จนกระทั่งแม่สินवलเห็นคล้อยตาม โดยที่ลงทุนปรับที่นาให้และสร้างโรงหมูในจำนวนเงิน 120,000 บาท

ภาพแสดงให้เห็นการตั้ง “โรงหมู” ที่อยู่กลางทุ่งนา การปรับตัวเพื่อเพิ่มรายได้ที่มาพร้อมกับปัญหาแมลงวันและกลิ่นเหม็น ในขณะที่บริเวณกลางผืนนามีป้ายโฆษณาสารเคมีปราบศัตรูพืช

หลังจากนั้นบริษัทจะเข้ามาจัดระเบียบในการดำเนินการทุกอย่าง รวมทั้งส่งสัตวแพทย์มาตรวจโรค และจัดยามาให้ ในปีหนึ่งๆ บริษัทจะส่งลูกหมูมาให้เลี้ยง 2 งวดๆ หนึ่งใช้เวลา 18-20 อาทิตย์ จนกระทั่งน้ำหนักหมูประมาณ 100 กก.บริษัทจะรับซื้อหมูในราคา กิโลกรัมละ 1.25 บาท โดยเจ้าของโรงหมูต้องรับผิดชอบค่าน้ำ ค่าไฟ (ซึ่งบริษัทจะกำหนดให้ใช้พัดลมและฉีดน้ำฝอยเพื่อให้อากาศเย็น ทำให้ค่าไฟในบางเล้าสูงถึง 7,000 บาทต่อเดือน

บางเล้าหมู ทำหน้าที่เลี้ยงหมูแม่พันธุ์เพื่อให้คลอดลูกหมู ซึ่งเล้าหมูแบบนี้ได้กำไรดี เดือนละ 4-5 หมื่นบาท สำหรับเล้าส่วนตัว นั้น เจ้าของจะลงทุนเองทั้งหมด และสามารถขายหมูได้ในราคาแพงขึ้นอยู่กับการตลาด ต่างจากการทำเล้าบริษัทที่บริษัทจะเป็นผู้กำหนดราคาให้ ในบ้านสันโป่งมีเล้าส่วนตัวอยู่ 5 เล้า

แม่สีนวล อายุ 50 ปี เธอเป็นลูกสาวของอู้อยู่คำ ซึ่งในอดีตเป็นผู้ดูแลนาของเจ้าอินทนนท์ ในสมัยนั้นเจ้าอินทนนท์มีฝูงช้างขนาดใหญ่อยู่ในหมู่บ้านสันโป่ง และที่นาด้านเหนือของวัดทั้งหมดเป็นของเจ้าคนนี้ แม่สีนวลเคยมีที่นามรดก 14 ไร่ เมื่อปีพ.ศ.2544 ขายที่นาไป 8 ไร่ ได้เงินประมาณล้านบาทเศษ เอนำเงินนั้นมาสร้างบ้านหลังใหญ่ และจ่ายหนี้สินที่ลูกชายคนโตก่อไว้ ก่อนหน้านั้นเธอเคยลงทุนเปิดอู่รถยนต์ให้ลูกชายที่ปากทางเข้าบ้านสันโป่ง ราคาเกือบล้านเช่นกัน ตอนหลังลูกชายหนีไปและทิ้งหนี้สินไว้

ส่วนที่นา 6 ไร่ แม่สีนวลปรับปรุงที่นา 2 ไร่เป็นโรงหมูมาตั้งแต่ปีพ.ศ.2526 และที่นาที่เหลือเพิ่งจะปรับมาเป็นสวนลำไยมาประมาณ 10 ปี แต่ได้ผลผลิตไม่ดื่นนักเนื่องจากเป็นที่ต่ำ

เมื่อปี 2526 เปิดโรงหมูตามคำแนะนำของบริษัทซีพี แต่ละงวดซีพีจะส่งหมูมาประมาณ 550 ตัว ซึ่งถือว่าเป็นเล้าหมูขนาดเล็ก บริษัทจะส่งสัตวแพทย์และยามาให้ จนกระทั่ง 20 อาทิตย์ หมูโตเต็มที่ บริษัทก็จะรับซื้อ ปัจจุบันราคากก.ละ 1.25 บาท ภายหลังจากที่ขายหมูไปแล้วก็จะล้างเล้าและรอกหมูงวดใหม่ ขณะนี้แม่สีนวลให้ลูกชายอายุ 34 ปี ดูแลโรงหมู พร้อมกับคนงานหนึ่งคน

แม่สีนวลเห็นว่า เล้าหมูเป็นธุรกิจที่ดี “ถ้าไม่มีโรงหมูคงไม่ได้กิน” เสียแต่ว่ามีปัญหาเรื่องกลิ่นและแมลงวัน แต่ชาวบ้านก็จะลุ่มอล่วยให้ทำได้ เพราะเป็นญาติพี่น้องกันทั้งหมด

แม่สีนวลได้ซื้อว่าเป็นคนที่มีฐานะดีคนหนึ่ง ในหมู่บ้าน สืบเนื่องมาจากการมีมรดกที่นามาก ซึ่งพ่อของเธอขอซื้อที่นาจากเจ้าอินทนนท์ สมัยก่อนนอกจากพ่อของเธอจะมีหน้าที่ดูแลหลองข้าวให้เจ้าอินทนนท์แล้ว พ่อเธอยังรับซื้อข้าวและถั่วด้วย เธอมีพี่น้องท้องเดียวกัน 4 คน ทั้งๆ ที่เป็นลูกชานา แต่ปัจจุบันพี่น้องของเธอไม่มีใครทำนาอีกแล้ว แต่ละคนได้นามรดกประมาณ 10 กว่าไร่ พี่สาวคนโต คือบัวผัน เปิดเล้าหมูเช่นกัน ส่วนพี่สาวคนที่สองชื่อ ทองพูน มีที่นา 16 ไร่ กำลังคิดจะขายที่นาจำนวน 4 ไร่ เพื่อให้ลูกชายไปซื้อรถไถ แม่สีนวลบอกว่าพี่สาวของเธอ มีชีวิตความเป็นอยู่สบาย เพราะลูกๆ โตหมดแล้ว พี่สาวไปรับจ้างแกะหอม (ในหมู่บ้าน) เป็นครั้งคราว ส่วนน้องชาย

คนเล็ก ชายที่นาหมดแล้ว ปัจจุบันค้าขายลำไย แม่สินลพุดถึงชีวิตชาวนาในอดีตว่า “ชาวนาสมัยก่อนมีนา 10 กว่าไร่ ทำคนเดียว ใช้ควาย แต่เดี๋ยวนี้ ทุกอย่างจ้งหมด ทำนาไม่ได้กำไร และทำงานหนัก สมัยก่อนหลังนาปลูกถั่ว ทำอย่างสบาย”

อาชีพรับจ้าง

เกษตรกรบ้านสันโป่งแทบทุกคน ไม่สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ด้วยการผลิตในภาคเกษตร แต่เพียงอย่างเดียว เกือบทุกคนในหมู่บ้านจะทำงานรับจ้างควบคู่ไปด้วย งานรับจ้างแบ่งได้เป็น 2 แบบ คือ 1. งานรับจ้างรายวัน 2. งานรับจ้างแบบเหมา งานรับจ้างรายวัน ค่าตอบแทนมีตั้งแต่ 100-150 บาท โดยเฉพาะในช่วงปลูกหอม (เดือนต.ค.-พ.ย.) ค่าแรงประมาณ 150 บาทต่อวัน เพราะเป็นช่วงที่ต้องการแรงงานมาก ,รับจ้างเก็บลำไย เดินเข่ง คัดลำไย ขึ้นต้นไม้ ค่าแรงประมาณวันละ 120-150 บาท ในช่วงเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม ส่วนแรงงานเหมา เกิดจากการตั้งกลุ่มแรงงานเหมาสำหรับการปลูกข้าวไร่ละ 350- 400 บาท แรงงานเหมาจะทำเร็ว ไม่ยอมหยุดพักจนกว่างานจะเสร็จ “ทำงานชนิดที่เอาตะวันตกหน่วย” การเกี่ยวข้าวนาปรังจะจ้างแบบเหมาไร่ละ 800 บาท (ที่แพงเพราะเป็นช่วงที่ต้องการแรงงานแบบเข้มข้นมีทั้งปลูกหอม/ปลูกข้าว) สำหรับการเหมาปลูกหอมไร่ละ 1200 บาท หากมีที่ดิน 2 ไร่ครึ่ง ใช้แรงงาน 20 คน ปลูกหอมเสร็จภายใน 1 วัน สาเหตุที่มีการจ้างแรงงานเหมาแทนที่จะจ้างแรงงานรายวัน เพราะชาวบ้านต้องการให้งานเสร็จเร็วที่สุด ยิ่งปลูกเร็ว ก็เก็บเกี่ยวผลผลิตได้เร็ว ขายได้เร็ว และมีเงินสดเพื่อนำมาเพาะปลูกอย่างอื่นต่อไป

นอกจากกลุ่มแรงงานเหมา ยังมีแรงงานแบบอื่นๆ เช่น ค่าจ้างเก็บหอมในไร่ กิโลกรัมละ 50 สตางค์ รับจ้างปลูกหอมในหมู่บ้านกิโลกรัมละ 1 บาท ในหมู่บ้านสันโป่งมีคนที่คัดหอมส่งขาย 5-10 เจ้า เป็นงานที่สามารถทำได้ตลอดทั้งปี คนที่รับจ้างแบบนี้ มักจะเป็นคนแก่ และคนที่มีภาระค้ำคานในหมู่บ้านเช่นต้องดูแลพ่อแม่ หรือมีลูกเล็ก ไม่สามารถออกไปรับจ้างนอกบ้านได้

ชาวบ้านบางรายที่ยังคงมีที่นาเป็นของตนเอง กลับไม่ยอมทำนา แต่ขายหลังนา และยึดอาชีพรับจ้างตลอดทุกฤดูกาล แก้ว อายุ 40 กว่าปี มีอาชีพรับจ้างทั่วไป ตลอดทุกฤดูกาล แก้วมีที่นามรดก 2 ไร่ ขายหลังนาให้คนต่างหมู่บ้าน ได้เงินปีละ 6,000 บาท ตัวพี่แก้วซื้อข้าวสารกิน และมีรายได้จากการรับจ้างตลอดทั้งปี ตั้งแต่รับจ้างเหมาปลูกหอมในเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน รวมกลุ่มกันประมาณ 20 กว่าคน รับจ้างไปหมู่บ้านอื่นๆ ใกล้บ้านสันโป่งด้วย นอกเหนือจากการรับจ้างเหมาปลูกหอมใหญ่ซึ่งถือเป็นงานหลักประจำปีแล้ว แก้วจะรับจ้างคว้านลื่นจี (พค.-มิ.ย.) และรับจ้างคว้านลำไย (กค.-สิงหา) กว่างานลำไยจะเสร็จก็ถึงช่วงปลูกหอมหัวใหญ่ได้อีกแล้ว เมื่อปีที่แล้ว คณะรับเหมาปลูกหอมของแก้ว (ซึ่งมีแต่ผู้หญิงล้วนไม่มีผู้ชาย เพราะเธอบอกว่าผู้ชายไม่มี

ใจอดทน) ปลูกหอมไปทั้งหมด 128 ไร่ สามหมู่บ้าน ได้แก่ บ้านดอนเปา บ้านกาต และบ้านสันโป่ง นอกจากนั้นก็ยังรับจ้างปลูกข้าวนาปีและนาปรังด้วย

เมื่อถามว่าทำไมแก้วไม่ปลูกข้าวไว้กินเอง เธอบอกว่า ต้องใช้ทุนมาก เสียเงินค่ารถไถ ขายเป็นข้าวก็ไม่ได้เงินมาก ผู้ทำงานรับจ้างดีกว่า แต่แม้จะมีอาชีพรับจ้างเป็นหลัก แก้วก็ยังคิดว่าตนเองเป็นชาวนา เพราะ “ไปเยี่ยะกานที่นาทุกวัน” (ไปทำงานที่นาทุกวัน)

พ่อสวง อายุ 56 ปี แม่แดง อายุ 52 ปี เป็นครัวเรือนชาวนาบ้านสันโป่งอีกรายหนึ่งที่เลิกทำนาหันมาทำงานรับจ้างแทน ทั้งคู่มีลูก 2 คน ลูกสาวเสียชีวิต เหลือลูกชายอายุ 30 ปี ทำงานเป็นช่างแกะสลักอยู่ที่แม่สอด จ.ตาก ปัจจุบันพ่อสวง มีอาชีพรับจ้างทั่วไปในหมู่บ้าน เช่นดูแลเรื่องน้ำประปาได้เงินเดือนละ 1,000 บาท ส่วนแม่แดงรับจ้างเย็บผ้า ทั้งคู่ไม่เคยมีที่นาเป็นของตนเอง ทำนาครั้งสุดท้ายเมื่อปี 2536 โดยเช่านาของแม่หลวงจำนวน 2 ไร่ จ่ายค่าเช่าปีละ 3,000 บาท เหตุผลที่เลิกเช่านาทำ เนื่องจากขาดทุน

พ่อสวงบอกว่า การทำนา 2 ไร่ได้ข้าวพอกินสำหรับสมาชิกในครอบครัว 3 คน ภายหลังฤดูทำนาจะปลูกถั่วเหลือง แต่แล้วปีนั้นเอง (2536) ขยายถั่วเหลืองได้เพียง 2,800 บาท ยังไม่พอสำหรับจ่ายค่าเช่าที่นา พ่อจึงตัดสินใจเลิกทำนา พ่อสวงเห็นว่า การทำนานั้น เป็นการทำงานที่ไม่มีค่าแรงงานของคนทำ ไม่คุ้มเหนื่อย เมื่อเปรียบเทียบกับ การออกไปรับจ้าง เช่น รับจ้างเลื่อยไม้ เป็นช่างไม้ไปสร้างบ้านกับผู้รับเหมาที่เป็นช่างใหญ่ บางครั้งไปทำงานต่างหมู่บ้าน เช่น บ้านแม่นาจร บ้านแมวิน เป็นต้น ถ้าพึ่งแค่ค่าจ้างจากการทำงานรายวันก็พอกินอยู่แล้ว

อีกเหตุผลหนึ่ง คือ การทำนาในปัจจุบันนั้น ต้องเช่ารถไถ และแรงงานแบบเอามื้อเอารวันก็ลดน้อยลง เพราะทุกคนจะแข่งกันทำให้เร็วที่สุดเพื่อไม่ให้ที่ดินว่าง เช่น รีบปลูกข้าวนาปี เพื่อจะได้รีบลงหอม หรือปลูกข้าวนาปรัง หรือปลูกข้าวโพด ทุกคนจะแย่งกันสูบน้ำ โดยไม่มีใครรอใคร ในทัศนะของพ่อสวงเห็นว่า น้ำเหมือนเกือบจะไม่มีค่าความหมายแล้ว เพราะใครที่ต้องการปลูกพืชแบบเข้มข้นก็จะเลือกเจาะบ่อบาดาลและสูบน้ำจากบ่อบาดาล โดยไม่ต้องกังวลเรื่องน้ำเหมือนในช่วงที่น้ำเหมือนมากก็จะหันมาแย่งกันสูบน้ำในเมือง

ก่อนปี 2536 ในช่วงที่พ่อสวงทำนานั้น เป็นการช่วยเหลือกันระหว่างเจ้าของนา และเครือญาติ เช่น พ่อได้รับการอุปถัมภ์การใช้รถไถจากพ่อหลวง ซึ่งเป็นเจ้าของที่นา และแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำนากับน้องเขยของพ่อหลวง การได้รับความช่วยเหลือเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ค้ำจุน พ่อหลวงมักหางานต่างๆ มาให้พ่อสวงได้ไปรับจ้างเพื่อจะได้มีรายได้ จนกระทั่งพ่อสวงรู้สึก “เราใหญ่มากกับเป็น เราปลื้มเป็น” แต่ในขณะนั้นฐานะพ่อสวงดีขึ้น มีบ้าน มีรายได้ และลูกชายมีงานทำ ทำให้พ่อหลวงไม่ค่อยมาใช้สอยพ่อสวงให้ไปรับจ้างดังเช่นในอดีต

พ่อสรวงบอกว่า คนที่ไม่ค่อยมีเงินในบ้านสันโป่ง จะปลูกข้าวและขายข้าวทั้งหมด เพื่อนำเงินมาลงกับหอมใหญ่ หลังจากขายหอม ได้เงินก็จะนำเงินมาชำระหนี้ให้กับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ดังนั้น เมื่อเอ่ยถึงหลงข้าว คนบ้านสันโป่งหลายคนจะหัวเราะและบอกว่า “หลงข้าวหลง กุ้งตางโน” หรือไม่ว่า “หลงข้าวมีแต่ข้าวลีบ”

ลูกชายของพ่อสรวง ที่เป็นช่างแกะสลักที่แม่สอดนั้น เมื่อเรียนจบชั้นมัธยมศึกษา พ่อแม่ได้เอาลูกชายไปฝากไว้กับคนในหมู่บ้านที่ไปเป็นช่างแกะสลักที่บ่อสร้าง เพื่อให้เรียนรู้จักวิชาแกะสลัก

ชาวบ้านหลายครอบครัว มีลูกชายหรือลูกสาวทำงานแกะสลักไม้ในต่างจังหวัด เช่น แม่สอด จ.ตาก จ.ราชบุรี เนื่องจากมีคนในบ้านสันโป่งทำธุรกิจแกะสลักไม้มาก่อน และเปิดร้านอยู่ที่อ.สันกำแพง ทำให้หลายคนส่งลูกหลานไปเรียนวิชา หลังจากนั้นจึงออกไปทำงานรับจ้างแกะสลักยังที่อื่นๆ และบางครั้งรับงานมาแกะสลักในหมู่บ้าน

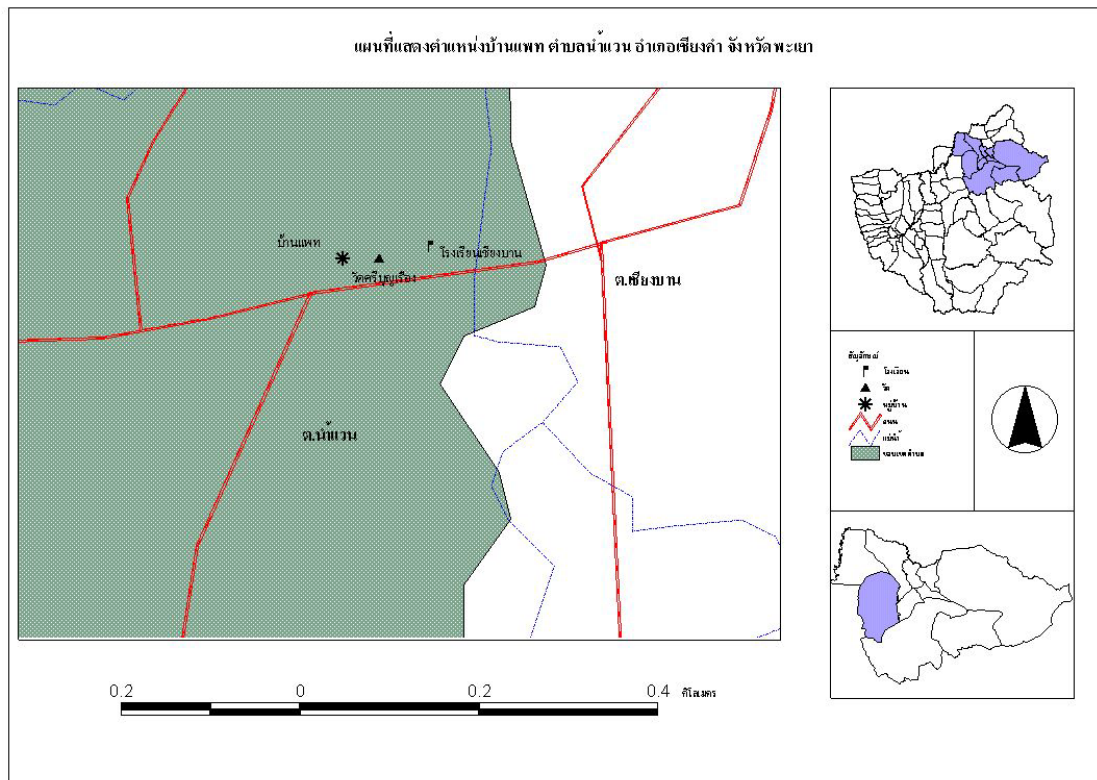
นอกจากนั้นชาวบ้านบางรายยังหันมาเปิดร้านค้าของชำซึ่งมีอยู่ 4 แห่ง และมีคนที่ไปขายของในตลาดบ้านกาด อยู่ 5-6 เจ้า เช่น มีโรงไถฆ่าไก่สดไปขายตลาด ,ไปรับซื้อผักจากตลาดหนองดอก จ.ลำพูน มาขายที่ตลาดบ้านกาด,ทำขนมไปขาย,ทำอาหารและขนม เป็นต้น นอกจากนี้ก็ยังมีชาวบ้านที่รับราชการประจำอยู่ประมาณ 10 คน ส่วนใหญ่เป็นครูต่างหมู่บ้าน

ในปัจจุบัน การปรับเปลี่ยนที่ดินบางส่วนไปเป็นสวนลำไย ตลอดจน การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตที่หันไปพึ่งพิงเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น รถไถและการจ้างเหมา ตลอดจน แรงงานรับจ้างเป็นเงินสดมากขึ้น ทำให้ระบบอุปถัมภ์ซึ่งเกิดจากการที่ชาวนารวยจำต้องให้การอุปถัมภ์ชาวนาจนเพื่ออาศัยแรงงานทำการเพาะปลูกนั้น เริ่มหมดความสำคัญลง ความสัมพันธ์ทางการผลิตในหมู่บ้านเริ่มมีลักษณะของความสัมพันธ์ที่เป็นการว่าจ้างและค่าเช่าที่เป็นเงินสด แม้ว่าการผลิตในภาคเกษตรยังคงมีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักของหมู่บ้าน แต่ดูเหมือนว่า การทำงานรับจ้างจะเริ่มได้รับความสำคัญจากเด็กรุ่นใหม่เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ

บ้านแพด อ.เชียงคำ จ.พะเยา

บ้านแพดเป็นชุมชนชาวไทยลื้อที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ในอำเภอเชียงคำมาเป็นเวลานานกว่า 100 ปีแล้ว คนบ้านแพดในอดีตทั้งหมู่บ้านจะประกอบอาชีพทำนาและทอผ้าเป็นหลัก โดยมีพื้นที่ในการทำนา 3 พื้นที่ ได้แก่ 1) ทุ่งหลวง ซึ่งเป็นนาใกล้หมู่บ้าน 2) พื้นที่นาและป่าบริเวณที่ปัจจุบันเป็นค่ายทหารและสนามบิน (มีการเวนคืนบางส่วนตั้งแต่ปีพ.ศ.2513) และ 3) ทุ่งล่อ อยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 10 กิโลเมตร ทุ่งหลวงซึ่งเป็นนาใกล้หมู่บ้านถูกบุกเบิกครอบครองโดยครัวเรือนที่มาตั้งรกรากอยู่ก่อน เมื่อมีครัวเรือนมาอยู่เพิ่มขึ้น ที่นาจึงเริ่มขาดแคลน ชาวบ้านหลายครัวเรือน

ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่มีที่นาทำกินน้อย จึงเริ่มเข้าไปบุกเบิกพื้นที่บริเวณทุ่งลอลเมื่อปีพ.ศ.2497 ระยะแรกของการบุกเบิกที่ดินใช้แรงคนและแรงควาย จนกระทั่งเมื่อปีพ.ศ.2502 มีการนำรถแทรกเตอร์ของเจ้าแก้วในเมืองลำปางเข้ามาในหมู่บ้าน การใช้รถแทรกเตอร์คิดค่าไถไร่ละ 300 บาท วิธีการจ่ายเงินค่าไถจะค้างเงินไว้ก่อนจนกระทั่งเสร็จฤดูเก็บเกี่ยวขายข้าวได้จึงนำเงินไปจ่ายให้เจ้าของรถ

พ่อจัน อายุ 81 ปี เล่าว่า ชาวนาที่มีฐานะดี ไม่อยากไปบุกเบิกนาที่ทุ่งลอล เนื่องจากมีที่นามากอยู่แล้วอีกทั้งพื้นที่ใหม่เต็มไปด้วยความยากลำบาก เป็นป่าโค่น ต้นแฝก ไม้ไผ่ และไม้ใหญ่อีกหลายชนิด รวมทั้งสัตว์ป่าดุร้าย เช่น เสือ หมี วัวกระทิง ช้าง กวาง เป็นต้น การทำนาที่ทุ่งลอล มีการระดมแรงงานหลายแบบ จากแต่เดิมที่นาบริเวณทุ่งหลวง มีเฉพาะการใช้แรงงานของเจ้าของนา และการเอามือเอารวัน เมื่อขยายพื้นที่ไปยังทุ่งลอล มีการจ้าง “ลูกจ้าง” ที่เป็นคนบ้านอื่นไปช่วยประมาณ 2 คน ตั้งแต่ฤดูดำนา จนกระทั่งถึงฤดูเก็บเกี่ยวผ่านพ้นไปจึงจ่ายค่าตอบแทนเป็นข้าว นอกจากนี้ยังมีการจ้างแรงงานที่จ่ายตอบแทนเป็นรายวันๆ ละประมาณ 2-3 บาท หรือบางครั้งได้ค่าตอบแทนเป็นข้าว เพื่อช่วยงานในช่วงดำนาและเกี่ยวข้าว

การจ้างแรงงานขึ้นอยู่กับว่า แต่ละครอบครัวมีแรงงานและขนาดของที่นามากน้อยเพียงใด บางครอบครัวที่ลูกๆ โตพอที่จะเป็นแรงงานได้ ก็ใช้แรงงานในครอบครัวทำนา การทำนาในเวลานั้น

จะไปสร้างหังนาไว้ที่ทุ่งนาเลย และนำอาหารใส่เกวียนไปอยู่ที่หังนานานเป็นสัปดาห์ เมื่ออาหารหมดจึงกลับมาบ้านและนำอาหารกลับไปอยู่กินที่หังนาอีกครั้ง ช่วงฤดูดำนาใช้เวลาประมาณ 3-4 สัปดาห์ เพราะต้องนอนรอน้ำฝน ทุกครอบครัวจะไปนอนที่หังกันหมด อย่างน้อยที่สุดครอบครัวหนึ่งจะไปนอนที่หังกันสองคนผิวเมียซึ่งถือเป็นแรงงานหลักในการทำนา

สำหรับคนที่ไม่มีที่นาเป็นของตนเองจะไปเช่าที่นาของชาวนารวย ผลผลิตที่ได้จากการทำนาแบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนหนึ่งให้กับเจ้านา และอีกสองส่วนเป็นของคนทำ ต่อมาใช้วิธีการแบ่งเป็น 5 ส่วน โดยสองส่วนเป็นของเจ้านาและ 3 ส่วนเป็นของคนทำ จนกระทั่งในปัจจุบันจ่ายค่าเช่าเป็นไร่ ไร่ละ 1-2 กระสอบ

นอกจากการเช่านา ชาวนาบางส่วนรับจ้างทำนาให้กับชาวนาที่มีที่ดินมาก โดยได้ค่าตอบแทนเป็นข้าว เช่น ฤดูดำนา ผู้หญิงไปรับจ้างดำนาได้ค่าตอบแทน 20 หาบ (เท่ากับ 40 ถัง) ส่วนผู้ชายจะได้รับค่าตอบแทน 30 หาบ หากใครที่ไม่มีข้าวกินก็จะยืมข้าวชาวนารวยโดยยืม 1 กระสอบ คืน 2 กระสอบ เรียกว่า “ดอกข้าว” (ซึ่งชาวนาที่ยากจนบอกว่า ชาวนารวยนั้นใจคอโหดร้าย คิดดอกข้าวถึงหนึ่งเท่าตัว) หมดฤดูทำนา ผู้หญิงจะไปทำงานที่โรงบ่มใบยา เมื่อ 30 ปีก่อนได้ค่าแรงวันละ 3-5 บาท ส่วนผู้หญิงที่ทอผ้าได้ ก็จะทอผ้าอยู่กับบ้านเพื่อให้ใส่เองและนำไปขาย ทั้ง ผู้หญิงและผู้ชายยังรับจ้างเลี้ยงควาย

การกู้ยืมเงินในอดีตก่อนที่จะมีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ชาวนาจะกู้เงินจากชาวนาที่ร่ำรวย ใช้วิธีจ่ายดอกเบี้ยเป็นข้าว เช่น กู้เงินร้อยบาท จ่ายคืนเป็นข้าว 1 กระสอบ ภายหลังการทำนาเสร็จก็จะใช้หนี้คืนทั้งหมด สำหรับในกรณีของคนที่มีข้าวในยุ้ง ก็จะนำข้าวออกมาขายเพื่อเป็นต้นทุนในการทำนาของฤดูกาลถัดไป นอกจากการทำนาของตนเองและการรับจ้างทำนา ชาวนาส่วนใหญ่จะเลี้ยงเป็ด ไก่ไว้เป็นอาหาร เลี้ยงหมูไว้ขาย และจับปลา ที่เรียกว่า “ยกยอ” ที่กลางทุ่งนาเพื่อนำปลามาเป็นอาหาร หรือออกไปหากุ้ง ปู หอยมาไว้กิน

พ่อพรม อายุ 75 ปี เป็นตัวอย่างของชาวนาไทลื้อรุ่นเก่า พ่อพรมเป็นคนเชียงบาน และมาแต่งงานกับแม่ก่อง สาวบ้านแพด มีลูก 6 คน ตาย 3 คน เหลือเพียงลูกสาวหนึ่งคนและลูกชาย 2 คน พ่อพรมมีที่นาบริเวณทุ่งล่อ 30 ไร่ มาจากการบุกเบิก ในยุคของพ่อพรมนั้น การไถนาจำนวน 30 ไร่ ใช้เวลา 1-2 เดือน โดยควาย 1 ตัว แรงงานในการทำนา มาจากพ่อพรมและเมีย จ้างลูกจ้างจากบ้านห้องก้อบ ซึ่งเป็นบ้านใกล้เคียง ครั้งละ 2 คน เมื่อเสร็จฤดูการเกี่ยวข้าว จะจ่ายค่าตอบแทนเป็นข้าว ไม่เคยจ่ายเงินสด เพราะว่าไม่มีเงินสดเพียงพอ ช่วงฤดูการดำนาและการเก็บ

---

³ ชาวนาแพด เช่นเดียวกับชาวนาในหมู่บ้านอื่นๆหากมีอายุ 50-60 ปี มักนิยามความหมายของชาวนารวย ว่าเป็นคนมีที่ดินมาก มีควายเยอะ ซึ่งความหมายนี้มักไม่ค่อยพบในเด็กรุ่นหลัง ซึ่งให้ความสนใจกับเงินและรายได้มากกว่าที่ดินและสัตว์เลี้ยง

เกี่ยว พ่อพรม แม่กองและลูกจ้าง 2 คน ก็จะไปอยู่ที่หางนา นานเป็นเดือนๆ เมื่อลูกๆ โตพอก็ไปช่วย ทำนา

พ่อพรมไม่เคยกู้เงินจากธกส. แม้ว่าธกส.จะเป็นที่รู้จักของคนบ้านแพตมาตั้งแต่ปีพ.ศ. 2513 แล้วก็ตาม พ่อพรมบอกว่า ตนเองไม่รู้หนังสือ แต่ถึงรู้หนังสือก็คงไม่กล้ากู้เงินจากธกส. เพราะว่า เจ้าหน้าที่ซักถามรายละเอียดมาก และพ่อพรมกลัวการเป็นหนี้ เกรงว่าหากส่งเงินให้ไม่ได้เขาจะมายึดที่ดินทำกิน พ่อพรมบอกว่า คนสมัยนี้ฉลาด ก็เลยไม่กลัวการเป็นหนี้ พ่อพรมบอกว่า “ถ้ามีข้าว ก็ไม่เดือดร้อน การทำนา มีความสุข จะเอาย้าย เอาตาน เวลาไหนก็ได้” การทำนาสำหรับพ่อพรมยังเป็นเรื่องที่ผูกพันกับวิถีชีวิต การปลูกข้าวจะต้องมีพิธีกรรมมากมาย เช่น การไหว้ผี การทำพิธีสู่ขวัญควาย หลังฤดูเก็บเกี่ยว มีพิธีที่เรียกว่า “พิธีเลี้ยงผีข้าวแขก” เป็นต้น พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกก็เป็นพันธุ์ของไทลื้อ เป็นข้าวเมล็ดใหญ่ เช่น ข้าวขว้าง ข้าวเหมย ข้าวกำผาย ข้าวเจ้าลอย เป็นต้น มีการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวกับเพื่อนบ้านและคนบ้านอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง หากแต่ในปัจจุบันสายพันธุ์พื้นบ้านเหล่านี้หายสาบสูญไปจนหมดสิ้น ส่วนแม่กองนอกจากการทำนาแล้ว จะทอผ้าไว้ใช้เอง/ขายให้กับคนเฒ่า และยังเก็บเมล็ดพันธุ์อื่นๆ ไว้เพาะปลูก เช่น พริก ถั่ว มะเขือ พักทองและผักหม่น นอกจากนี้จะไปยกยอปลา และหากุ้ง หอย ปู ไข่กิน

พ่อพรมเลิกทำนาตั้งแต่อายุ 57 ปี เพราะว่า แก่แล้ว และไม่มีแรงงานในการทำนา จึงให้คนอีสานที่หมู่บ้านใกล้เคียงเช่า พ่อพรมบอกว่า “สมัยนี้ทำนาขาดทุน ปลูก ดำ ใช้เงินหมด สมัยก่อนนี้ทำเองหมด ของกินก็หาเอากลางทุ่ง”

เมื่อปีพ.ศ.2541 ลูกสาวและลูกเขยของพ่อพรม กลับมาทำนาของพ่อพรมเอง ภายหลังจากที่ไปเป็นแรงงานรับจ้างก่อสร้างที่กรุงเทพฯ เพราะว่าข้าวราคาดี และไม่ยอมออกอยู่กรุงเทพฯ แล้วเนื่องจากงานรับจ้างนั้นมีเป็นระยะๆ เท่านั้น ไม่ได้มีตลอดเวลา เมื่อลูกเขยกลับมาทำนา ก็กู้เงินธกส. โดยให้คนช่วยค้ำประกันให้ และซื้อรถไถเดินตามในการทำนา ปัจจุบันทำนาได้ปีละ 200 กระสอบ ประมาณ 16 เกวียน ซึ่งเก็บไว้กินปีละ 25 กระสอบ คราวเรือนของพ่อพรมประกอบด้วย พ่อพรม แม่กอง ลูกสาว ลูกเขย และหลาน 2 คน

ลูกชายของพ่อพรมคนหนึ่งเคยไปเป็นแรงงานที่ประเทศมาเลเซียอยู่หลายปี ต่อมาถูกรถชนเสียชีวิต ส่วนลูกชายอีกสองคนรับจ้างก่อสร้างที่บริษัทช่างม่อยเฟอร์นิเจอร์ ในเชียงใหม่ กลับบ้านเสียชีวิตเพราะโรคเอดส์ ปัจจุบันพ่อพรมจึงมีลูกสาว-ลูกเขย ทำงานรับจ้างก่อสร้าง ลูกเขยได้ค่าแรงวันละประมาณ 150-170 บาทต่อวัน ส่วนลูกสาวก็ทำงานรับจ้างทั่วไปในหมู่บ้าน ส่วนมากเป็นงานรับจ้างก่อสร้าง ส่วนลูกชายคนหนึ่ง ทำงานรับเหมาขนาดเล็กๆ ในหมู่บ้าน เช่น รับเหมาทำรั้ว เป็นต้น ปัจจุบันนี้ทำบ้านอยู่ใกล้ๆ บ้านพ่อพรม สำหรับลูกชายที่เหลืออีกหนึ่งคนเป็นลูกจ้างของโรงงานเฟอร์นิเจอร์ที่จังหวัดพะเยา

ลูกสาวของพ่อพรมบอกว่า “ทำนา ลงทุน 5 หมื่นก็ได้เงินกลับมา 5 หมื่น มีข้าวไว้กิน แต่ไม่มีเงิน ก็ได้แคกินเท่านั้น แต่ถ้าข้าวราคาดีเหมือนเมื่อปี 41 ก็คงอยากทำนาต่อไป”

ลูกสาวของพ่อพรมบอกต่อหน้าพ่อพรมด้วยว่า “อยากขายนา จะได้มีเงินไปลงทุนค้าขาย อย่างคนอื่นบ้าง คูบ้านหลังคาสีแดงสิ พวกนั้นค้าขายหมด”

พ่อพรมตอบลูกสาวว่า “คำคิดของลูกก็ดี แต่ลูกจะเลิกทำนาได้อย่างไร ขายข้าวเปลือกถึงจะได้เงินนิดเดียว แต่ถ้าต้องไปซื้อข้าวสารก็ยิ่งแพงกว่าเยอะ ถ้าขายนาไปลงทุนอย่างอื่น ก็อาจจะขาดทุนจนหมด แล้วจะทำอย่างไร ”

การค้าขาย

ในอดีตนั้น ชาวนามีได้อยู่นิ่งเฉยหรือทำนาอยู่แต่ในพื้นที่แต่เพียงอย่างเดียว ในทางตรงกันข้าม ประวัติศาสตร์ของชาวบ้านแพดนั้นเป็นประวัติศาสตร์ของการเดินทางค้าขายมาโดยตลอด พ่อจัน อายุ 81 ปี เล่าว่า ออกเดินทางค้าขายกับคนภายนอกชุมชน มาตั้งแต่อายุ 11 ปี ภายหลังฤดูดำนาผ่านพ้นไป ชาวบ้านผู้ชาย 3-4 คน จะออกเดินทางเอาผ้าทอไปขายให้กับคนเฝ้าบนดอย นอกจากจะนำผ้าทอของคนบ้านแพดไปขายแล้ว ยังไปซื้อผ้าทอของคนบ้านแวนไปขายอีกด้วย การเดินทางแต่ละครั้งใช้เวลาประมาณ 15 วัน เป็นการเดินเท้า เมื่อได้เงินเที่ยวหนึ่งกำไรประมาณ 100 บาท ซึ่งนับเป็นเงินค่อนข้างมากในขณะนั้น บางครั้งก็ซื้อลูกหมูดำกลับมาบ้าน หรือนำผ้าไปแลกกับหมาเฝ้า มาขายให้กับเจ้านายในตลาดเชียงคำ บางครั้งก็ไปซื้อม้าจากพะเยาไปขายบนดอย หรือซื้อผ้าและของใช้อื่นๆ จากแม่สายไปขายบนดอยเช่นกัน การไปขายของให้กับเฝ้ามีแต่คนบ้านแพดเป็นส่วนใหญ่ และทำกันมา คนเฝ้ามีเงินซื้อของเพราะเขามีผืนขาย บางครั้งคนบ้านแพดก็เอาของไปแลกผืน และนำผืนไปขายต่อเป็นเงิน

ก่อนฤดูเก็บเกี่ยว ดอกฝ้ายที่เมืองคอบ ประเทศลาวกำลังออกพอดี คนบ้านแพด/บ้านแวน ก็จะเดินไปซื้อดอกฝ้าย ไปกันครั้งละ 3-4 คน นอนค้างสองคืน การไปซื้อฝ้าย ผู้หญิงก็ไปได้ เนื่องจากทางไม่ลำบากมากเกินไป ต่างจากการเดินไปดอย นอกจากการไปซื้อฝ้ายแล้ว ยังซื้อพริกกลับมาอีกด้วย หลังฤดูเก็บเกี่ยว ชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกใส่เกวียน ไปขายโรงสีที่พะเยา เนื่องจากโรงสีที่เชียงค่างดราคา การไปขายข้าว มักไปเป็นกลุ่ม มีเกวียน 5-10 คัน หากกลับเจ้าของโรงสีก็จะจ้างเกวียนให้บรรทุกของมาขายที่เชียงคำ ของที่รับจ้างบรรทุกกลับมา ได้แก่ น้ำมันก๊าด เกลือ น้ำตาล ผ้าทูป (ด้ายเป็นลูก ๆ) เทียวหนึ่งได้ค่าจ้างประมาณ 50 บาท การไปขายข้าวเปลือกเกวียนหนึ่งจะได้กำไรประมาณ 50 บาท เช่นกัน หลังเก็บเกี่ยวจะเดินทางไปค้าขายเช่นนี้ประมาณ 4-5 ครั้ง การเดินทางใช้เวลา 3 คืน และนำอาหารติดตัวไปด้วย การเดินทาง

ค้าขายในลักษณะเดิมเช่นนี้ พ่ออุ๊ยจันเลิกมาได้ 40 ปี เนื่องจาก มีการสู้รบกับพวกคอมมิวนิสต์ในแถบนี้และมีการ ทำนาที่ทุ่งลอ ทำให้ได้ข้าวไปขายมากขึ้น

บ้านแพดในปัจจุบัน

แม้ว่าในอดีตที่ผ่านมา ชาวบ้านแพดจะสัมผัสกับคนต่างบ้านหลากหลายกลุ่ม ผ่านความเป็นเครือญาติ เช่นการแต่งงานกับคนไทลื้อบ้านใกล้เคียง หรือการค้าขาย เช่น การซื้อฝ้าย หรือพริกจากไทลื้อที่เมืองคอบ ประเทศลาว หรือการขายข้าวให้กับเจ้าแก้งค้อเมืองพะเยา ตลอดจนการนำผ้าทอไปขายให้กับคนเย้า เป็นต้น อีกทั้งความแตกต่างทางฐานะยังปรากฏให้เห็นได้อย่างเด่นชัด เช่นการดำรงอยู่ของชาวนารวยที่มีที่ดินจำนวนมาก อันนำมาสู่การจ้างงานหรือการให้เขานาในหมู่บ้านที่ยากจน ตลอดจนการกู้เงินหรือข้าวระหว่างชาวนารวยและจน

แต่กระนั้นภาพวิถีชีวิตโดยรวมของชาวบ้านยังคงยืนอยู่บนฐานการผลิตแบบเดียวกันคือ การทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้กินตลอดทั้งปีและที่เหลือนำไปขาย อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ของการนำข้าวใส่เกวียนไปขายกันเป็นกลุ่มที่จังหวัดพะเยา แทนการขายข้าวให้กับโรงสีที่ตลาดเชียงคำซึ่งไกลกว่า เนื่องจากราคาข้าวในเมืองพะเยาสูงกว่าตลาดเชียงคำ แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านได้พยายามดิ้นรนที่จะต่อรองกับพ่อค้าภายนอกเพื่อให้ตนเองไม่อยู่ในสภาพที่เสียเปรียบจนเกินไป

ภาวะของการมีข้าวไว้เต็มยุ้งนั้น เป็นเพียงหลักประกันขั้นพื้นฐานเพื่อความมั่นคงในการยังชีพ แต่ไม่ได้หมายความว่า จริยธรรมของความเป็นชาวนายืนอยู่บนฐานของการยังชีพเท่านั้น แต่ชาวนาในอดีตยังคงมีการดิ้นรนเพื่อนำไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้น เช่น การทอผ้าเพื่อนำไปขาย การนำม้าจากตัวเมืองพะเยาไปขายให้กับคนเย้า เป็นต้น

เงื่อนไขสำคัญจากภายนอกนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนที่ละเล็กทีละน้อย โดยในระยะแรกเป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ภายในวิถีการผลิตแบบการเกษตร จนกระทั่งขยายตัวมาสู่อาชีพอื่นๆ นอกภาคการเกษตร เช่น การค้าขาย และทำธุรกิจส่วนตัวอื่นๆ แรงกระทบจากภายนอก ด้านหนึ่งได้สร้างโอกาสให้กับชาวนาร่ำรวยที่สามารถแปรต้นทุนเดิมคือที่ดินเพื่อนำไปสู่การเข้าถึงทรัพยากรอื่นๆ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ได้เปิดช่องทางใหม่ๆ ให้กับชาวนายากจนได้เปลี่ยนแปลงฐานะความเป็นอยู่ผ่านช่องทางที่มีความหลากหลายมากขึ้นเช่นกัน

สภาพบ้านแพดในปัจจุบัน ลักษณะของบ้านเรือนภายในหมู่บ้านมีความแตกต่างอย่างเด่นชัด บ้านทรงทันสมัยจำนวนกว่า 10 หลัง มีรั้วรอบ บริเวณหน้าบ้านเป็นสนามหญ้า ปลูกดอกไม้สวยงามและมีโรงจอดรถ ซึ่งมีรถอย่างน้อย 2 คัน นอกจากนี้ยังมีบ้านที่สร้างในลักษณะตึกแถวอยู่ด้วย ขณะที่บ้านไม้ใต้ถุนสูง มีรถไถ และอุปกรณ์อื่นๆ วางระเกะระกะ มีให้เห็นเพียงไม่กี่หลังคาเท่านั้น

ลักษณะของบ้านเรือน บ่งบอกอาชีพของเจ้าของบ้านได้เป็นอย่างดี เช่น บ้านทรงทันสมัย มีอาชีพเป็นพ่อค้าขายผ้า หรือขายรองเท้าตามตลาดนัดในอำเภอจังหวัดพะเยาและเชียงราย ส่วนบ้านไม้ที่มีใต้ถุนสูงเป็นบ้านของชาวนา และบ้านปูนผสมไม้ที่ไม่ทันสมัยมากนักเป็นบ้านของชาวบ้านที่มีอาชีพรับจ้างทั่วไป หรือเป็นบ้านพักที่มีสามีเป็นทหาร

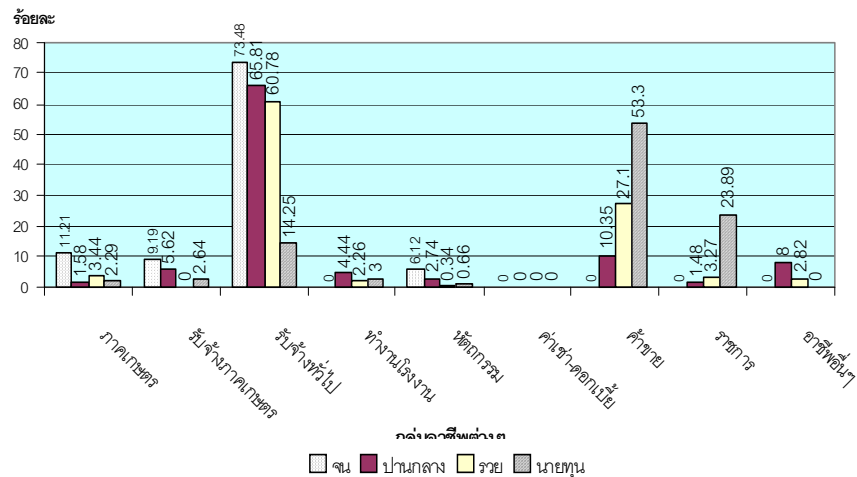
บ้านแพดมีตลาดตอนเช้า ซึ่งคนในหมู่บ้านนำของจากตลาดเชียงคามาขาย เช่น ผัก เนื้อสัตว์ ขนม มีชาวบ้านมาขายกับข้าวสำเร็จ 2 เจ้า และมีร้านขายของชำซึ่งขายของสดพร้อมกันไปด้วย อาหารสำเร็จตอนเช้าขายสำหรับพ่อแม่ที่ซื้ออาหารให้ลูกหลานกินก่อนไปโรงเรียน เช่น ข้าวต้ม ข้าวมันไก่ ชาวบ้านบางคนนำผักที่ปลูกในบ้านมาวางขายที่ตลาดเช้าแห่งนี้ด้วย เช่น ยอดผักทอง ตำลึง เป็นต้น ตลอดเช้าและบ่ายของวัน บ้านหลังใหญ่ทรงทันสมัยจะปิดประตูเงียบกริบ จนกระทั่งช่วงเย็นจึงจะกลับมาคึกคัก เนื่องจากเจ้าของบ้านกลับจากขายผ้าตามตลาดนัดจุดต่างๆ ในแต่ละวัน รถบัสและรถ 6 ล้อ ที่คลุมหลังรถอย่างมิดชิด ขับเข้ามาจอดภายในโรงรถแต่ละบ้าน การเปิดขายของสดในตลาดเย็นเริ่มต้นอีกครั้ง พร้อมกับการขายอาหารสำเร็จเพื่อเป็นมื้อเย็นเท่านั้น

จากการสำรวจข้อมูลครัวเรือนตัวอย่าง 108 ครัวเรือน พบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้หลักมาจากอาชีพรับจ้างทั่วไป 47 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 44 อาชีพรองลงไปคือค้าขาย คิดเป็นร้อยละ 23 รับราชการร้อยละ 8 เกษตรกรรม ร้อยละ 8 รับจ้างในภาคเกษตรร้อยละ 5 และอาชีพอื่นๆอีกร้อยละ 12 ประชากรในบ้านแพดมีการอพยพไปทำงานนอกพื้นที่ประมาณร้อยละ 27 ของครัวเรือนทั้งหมด ส่วนใหญ่ย้ายไปทำงานที่กรุงเทพฯ กิจกรรมการผลิตของครัวเรือนสามารถแบ่งได้ตามกลุ่มอาชีพดังนี้

- (1) กลุ่มอาชีพรับราชการ รัฐวิสาหกิจและบำนาญ ซึ่งมีงานทำทั้งปี มีรายได้แน่นอน
- (2) กลุ่มอาชีพอื่นๆ เช่น หัตถกรรม ทอผ้าพื้นเมือง ซึ่งพบว่าครัวเรือนหรือคนที่ทำงานมักเป็นผู้หญิง มีอายุค่อนข้างมาก ใช้เวลาในการทำงานทอผ้าได้ทั้งวัน แต่รายได้ค่อนข้างน้อยและไม่แน่นอน
- (3) กลุ่มอาชีพการเกษตรและรับจ้างในภาคเกษตร ในบ้านแพดปัจจุบันมีครัวเรือนที่ยังทำนาอยู่ประมาณ 15 ครัวเรือน โดยเริ่มปลูกข้าวช่วงเดือนมิถุนายนจนถึงเกี่ยวผลผลิตในเดือนพฤศจิกายน หลังจากนั้นไม่พบว่ามี การปลูกพืชชนิดอื่นต่อจากการปลูกข้าว ชาวบ้านที่ยึดการทำนาเป็นอาชีพหลักที่ทำรายได้ให้แก่ครอบครัวมีเป็นส่วนน้อย และมักเป็นกลุ่มคนจน ซึ่งรับจ้างทั่วไปนอกฤดูทำนาด้วย
- (4) อาชีพค้าขาย พบมากถึง 25 ครัวเรือน ซึ่งเป็นสัดส่วนที่สูงกว่าหมู่บ้านอื่นๆ โดยส่วนใหญ่ค้าขายเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม และรองเท้า อาชีพนี้เริ่มต้นมาได้สิบปีเศษ โดยมีชาวบ้านบาง

คนขายที่ดินแล้วซื้อรถปิคอัพออกมาเร่ขายเสื้อผ้า แล้วมีฐานะดีขึ้น ชาวบ้านคนอื่นจึงปรับเปลี่ยนอาชีพมาเป็นพ่อค้าขายเสื้อผ้าตามอย่างกันจำนวนมาก

แผนภูมิแสดงค่าเฉลี่ยรายได้ของครัวเรือนในแต่ละชนชั้นจำแนกตามกลุ่มอาชีพ (หมู่บ้านแพด)

(5) กลุ่มอาชีพรับจ้างทั่วไป ซึ่งมีจำนวนมากที่สุดในบ้านแพด รวมไปถึงร้านบริการต่างๆ เช่น เสริมสวย ซ่อมรถ ช่าง ผู้ประกอบกิจการรถเมล์ และกลุ่มที่เดินทางไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น งานก่อสร้าง เป็นต้น

จากแผนภูมิแสดงค่าเฉลี่ยรายได้ของครัวเรือนในบ้านแพด แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า รายได้หลักของครัวเรือนส่วนใหญ่มาจากการค้าขายและการทำงานรับจ้าง ในขณะที่การเกษตรนั้นคิดเป็นสัดส่วนที่ต่ำมากเมื่อเทียบกับรายได้อื่นๆ ของครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนที่มีฐานะปานกลางและฐานะดีในชุมชน

การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมภายใต้วิถีการผลิตแบบเกษตร

เช่นเดียวกับชุมชนชาวนาในที่อื่นๆ ประวัติศาสตร์ของบ้านแพดคือประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ดินทำกินและการปรับเปลี่ยนป่าให้กลายเป็นเรือกสวนไร่นา ดังเช่นที่ชาวบ้านแพดกลุ่มหนึ่งได้ไปบุกเบิกที่ป่าบริเวณทุ่งล่อ ตั้งแต่ปี 2497 ระยะแรกของการบุกเบิกนั้นใช้วิธีการขึ้นคันรอบที่ดินที่ต้องการจะบุกเบิก จากนั้นจึงใช้แรงคนและแรงควายเพื่อช่วยในการปรับพื้นที่ จนกระทั่งในปี 2502 มีการนำรถแทรกเตอร์เข้ามาจากภายนอกหมู่บ้าน ทำให้โอกาสในการบุกเบิกพื้นที่ เปลี่ยนมาเป็นเม็ดเงินในการว่าจ้างรถแทรกเตอร์แทนการบุกเบิกตามกำลังแรงงาน

ราวปี 2515 ในยุคที่สถานการณ์การเมืองกำลังเข้มข้น อำเภอยางชุมน้อยในฐานะที่เป็นพื้นที่ชายแดน ได้มีการสร้างค่ายทหาร สนามบินเล็ก และการสร้างถนน ชาวบ้านบางส่วนที่บุกเบิกที่ดินในบริเวณดังกล่าวถูกเวนคืนที่ดิน ทำให้สูญเสียพื้นที่ทำกิน โดยได้รับค่าชดเชยเป็นเงิน บางคนนำเงินไปปรับปรุงบ้านใหม่ ขณะที่ชาวบ้านจำนวนหนึ่งกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างในที่นาของชาวนารวยโดยไม่ได้บุกเบิกที่ดินทำกินผืนใหม่ การเข้ามาตั้งค่ายทหาร ทำให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งมีงานทำจากการสร้างค่าย เช่น งานก่อสร้าง งานรับจ้างซักผ้าเช็ดโต๊ะ 3 บาท การนำกล้วยไม้ ออกมาขาย หรือการขายอาหาร เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีทหารจำนวนหนึ่งแต่งงานกับหญิงสาวในหมู่บ้านและย้ายติดตามสามีไปยังพื้นที่อื่น ขณะที่บางคนก็ตั้งรกรากอยู่ในบ้านแพดต่อไป โดยเปลี่ยนฐานะทางสังคมจากลูกชาวนามาเป็นเมียทหาร

การแต่งงานระหว่างลูกสาวบ้านแพดกับทหารต่างถิ่น ทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างไกลขึ้นกว่าการแต่งงานในหมู่บ้าน และนำไปสู่การเรียนรู้โลกภายนอกที่กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม เช่น ในกรณีของพ่อจัน ซึ่งเป็นชาวนาที่นำรถไถ หรือที่เรียกว่า “เจ้าทุ้ง” เข้ามาในบ้านแพดเป็นรายแรกในปี 2516 พ่อจันไปเยี่ยมครอบครัวของลูกสาวที่แต่งงานกับทหารไปอยู่จังหวัดลพบุรี เมื่อผ่านไปยังจังหวัดฉะเชิงเทรา ลูกเขยทหารได้พาพ่อจันไปดูการใช้เจ้าทุ้งในพื้นที่นา จากนั้นพ่อจันจึงสั่งซื้อรถไถเข้ามาใช้ในที่นาของตน ด้วยสนนราคา 18,000 บาท หลังจากพ่อจันนำรถไถเข้ามาในบ้านแพด คนในหมู่บ้านข้างเคียงก็นำเข้ามาใช้บ้าง เช่น คนบ้านแวน บ้านผาตลาด เป็นต้น

ขณะที่คนบ้านแพดกำลังเรียนรู้เทคโนโลยีใหม่ๆ ในการทำนา ธนาครเพื่อการเกษตรและสหกรณ์หรือธกส. ก็เริ่มเป็นสถาบันใหม่ที่คนบ้านแพดรู้จัก ในยุคแรกธกส.ตั้งอยู่ที่เขียงราย จนกระทั่งต่อมามีสาขาที่เขียงคำ ทำให้สะดวกในการติดต่อมากขึ้น จากการรู้จักกู้ยืมเฉพาะระหว่าง ชาวนารวยและชาวนาจนในหมู่บ้าน ชาวบ้านทั้งสองกลุ่มเริ่มหันไปพึ่งพาเงินจากภายนอกมากขึ้น และดูจะมีเหตุผลมากขึ้นในการกู้ยืมเงินเพื่อซื้อรถไถ

รถไถนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงวิธีการใช้แรงงานในการทำนา กล่าวคือ จากแต่เดิมต้องใช้เจ้าทุ้งไถนา การโยกย้ายคนในครอบครัวไปนอนที่ห้างนาเป็นแรมเดือน เพื่อที่จะตื่นขึ้นมาทำอย่างเต็มกำลังในวันใหม่ ถูกแทนที่ด้วยการใช้รถไถ ซึ่งย่นระยะเวลาการไถเหลือเพียง 1-2 วัน เมื่อชาวนารายหนึ่งทำงานเสร็จเร็ว ย่อมส่งผลกระทบต่อชาวนาในที่นาข้างเคียงที่จะต้องระดมแรงงานเช่นกัน แรงงานในอดีตที่มีเฉพาะการเอามือเอารำ ไม่เพียงพอที่จะทำให้เสร็จทันนาของเพื่อนบ้านที่ใช้รถไถเสียแล้ว การจ้างแรงงานกลายเป็นสิ่งจำเป็นมากขึ้น ซึ่งนั่นหมายถึงต้นทุนที่ถูกคำนวณเป็นเม็ดเงิน

การปรากฏตัวของรถไฟ ด้านหนึ่งดูเหมือนเป็นทางบวก คือการย่นระยะเวลาในการทำงาน แม้จะมีผลตามด้วยการจ่ายค่าน้ำมันแทนไม้ที่โบยตีควายและการทำพิธีสู่ขวัญควายเป็นการขอบคุณการทำงานหนักดังเช่นในอดีต แต่การได้มาซึ่งรถไฟ โดยการกู้เงินจากธกส. นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงวิธีคิดในเรื่องต้นทุน ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าในอดีตชาวนาไม่เคยคิดเรื่องต้นทุน หรือการเพิ่มผลผลิต รูปธรรมของการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ เพื่อนำเมล็ดพันธุ์ที่ให้ผลผลิตที่ดีกว่าเดิม ทั้งการนำไปขายในพื้นที่พะเยาแทนที่จะขายให้กับโรงสีในอำเภอเชียงคำ เป็นภาพที่แสดงถึงการรู้จักคิดในเรื่องต้นทุนกำไร อีกทั้งการที่ชาวนาจะต้องกู้ยืมข้าวหรือเงินและจ่ายค่าตอบแทนเป็นข้าว ก็แสดงให้เห็นถึงการรู้จักภาวะของความเป็นหนี้ได้เป็นอย่างดี

แต่การสร้างระบบสินเชื่อของธกส. (และโครงการให้กู้ยืมเงินแก่ชาวนาอีกหลายโครงการ) ทำให้ชาวนาต้องเริ่มคิดทุกอย่างเป็นเม็ดเงินมากขึ้น เพื่อสามารถที่จะหมุนเงินมาชำระดอกเบี้ยได้ทันตามเงื่อนไขที่ธกส.กำหนดไว้ ชาวนาไม่สามารถเก็บข้าวไว้ในยุ้งและรอจนกระทั่งราคาข้าวอยู่ในระดับที่ตนเองพอใจได้อีกแล้ว หากแต่ต้องรีบแปรเปลี่ยนเป็นเม็ดเงินเพื่อมาชำระหนี้ได้ทันตามเวลา

การเพิ่มผลผลิตข้าวจากการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ที่ค้นหาเมล็ดพันธุ์ที่ดีกว่าในหมู่เครือญาติ ถูกแทนที่ด้วยการส่งเสริมการเกษตรด้วยพันธุ์ข้าวชนิดเดียว และตามมาด้วยการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง ชาวนาเริ่มมองสิ่งมีชีวิตที่เคยอยู่ในท้องนาเปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นปู หนู ที่เคยจับกินได้ในอดีต กลายเป็น “ศัตรูพืช” ที่ต้องกำจัดให้หมดสิ้น รวมทั้งศัตรูพืชชนิดใหม่ๆ ที่เข้ามาทำลายข้าวในนา

ต้นทุนในการทำนาที่ทุกอย่างกลายเป็นการพึ่งพาเงินตรา ประกอบกับราคาข้าวที่ตกต่ำ และภาวะหนี้สินที่พอกพูนเพิ่มขึ้นตามโครงการให้เงินกู้ยืมสารพัดแบบของรัฐ ทำให้ชาวนาจำนวนหนึ่งรู้สึกถึงภาวะตึงตัน และพยายามดิ้นรนประคับประคองชีวิตตามต้นทุนที่ตนมีอยู่ เช่น การออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน ต่างประเทศ หรือการค้าขาย เป็นต้น

ช่องทางในการขยายขยับขึ้นอยู่กับเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แต่ละคนมีอยู่ อย่างไรก็ตามเจ้าของนาส่วนใหญ่ที่มีช่องทางอื่นในชีวิต ยังคงรักษาผืนนาไว้ และยกให้ชาวนากลุ่มอื่นๆ เช่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาที่มาจากภาคอีสาน ซึ่งมาตั้งบ้านใกล้เคียงกับบริเวณทุ่งลอ เช่น บ้านปางมดแดง หนองบัวเงิน เป็นต้น เจ้าของนาที่ยกนาให้ผู้อื่นเช่า จึงได้รับ “ค่าหัวนา” เป็นข้าว หากมีนามาก ก็จะนำข้าวไปขาย หากมีน้อย ก็จะเก็บข้าวไว้สำหรับบริโภคเท่านั้น

ขณะที่ชาวนาจำนวนน้อยที่ไม่มีเครือข่ายความสัมพันธ์และทางเลือกมากนัก ตัดสินใจที่จะทำนาต่อไป ด้วยเหตุผลในเรื่องหลักประกันพื้นฐานในการยังชีพให้กับตนเองและครอบครัว และดิ้นรนแสวงหาทางเลือกอื่นๆ ในชีวิตพร้อมกันไปด้วยการไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกฤดูกาลทำนา

การก้าวเข้าสู่วิถีชีวิตนอกภาคการเกษตร

การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตสู่นอกภาคการเกษตรค่อยๆ เกิดขึ้น ทั้งในกลุ่มคนที่มีฐานะและคนยากจน ในระยะแรกนั้นการทำงานอื่นๆ เกิดขึ้นนอกฤดูกาลทำนาเมื่อถึงฤดูทำนาก็จะกลับมาทำนาเช่นเดิม เช่น ในกลุ่มคนจน นิยมไปเป็นแรงงานรับจ้างตามเตาบ่มยาสูบ ไปเป็นแรงงานก่อสร้างต่างหมู่บ้าน การไปเป็นแรงงานรับจ้างที่ต่างจังหวัด การขยับขยายไปสู่การทำการค้าขนาดเล็ก ขณะที่คนมีฐานะ ก็จะทำกิจการโรงสี บ้านแพดในช่วงปี 2525 มีโรงสีขนาดเล็ก 5 แห่ง

ราวปี 2527 เริ่มมีผู้ขายในบ้านแพดออกไปเป็นแรงงานข้ามชาติ ในช่วงต้นได้แก่ ประเทศซาอุดีอาระเบีย อิรัก ญี่ปุ่น ไต้หวัน เป็นต้น แรงงานข้ามชาติประมาณ 10 คน ได้นำเงินส่งกลับมาหมู่บ้านจำนวนมาก และแรงงานเหล่านี้ได้นำเงินไปลงทุนในด้านอื่นนอกเหนือจากการทำการเกษตร เช่น กิจการรถเมล์ การขายเสื้อผ้า เป็นต้น

การเริ่มต้นทำการใดๆ ที่นอกเหนือจากความคุ้นเคยในอดีต มาจากการคำแนะนำของญาติพี่น้องที่ประสบความสำเร็จในงานเหล่านั้น คำแนะนำปากต่อปากและการเห็นความสำเร็จด้วยตาตนเอง ทำให้ชาวบ้านที่มีต้นทุนมากพอจำนวนหนึ่งหันมาเจริญรอยตาม บางส่วนจำนองที่ดินไว้กับธนาคารเพื่อนำมาลงทุน บางส่วนนำเงินลงทุนมาจากแรงงานของสมาชิกในครอบครัวที่เดินทางไปขายแรงงานยังต่างประเทศ บางคนขายที่นาในช่วงที่ดินมีราคาสูง เป็นต้น

การไปซื้อเสื้อผ้ามาตลาดโบ๊เบ๊ กรุงเทพฯ และนำมาขายตามตลาดนัดในเขตพะเยาและเชียงราย เป็นกิจการที่นิยมทำกันในบ้านแพดตั้งแต่ปี 2531 การค้าขายทำให้ชีวิตเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต เนื่องจากต้องตื่นแต่เช้ามีดราว ตี 3 – ตี 4 ขึ้นอยู่กับว่าต้องไปขายในตลาดที่อยู่ห่างไกลเพียงใด และกลับมาบ้านในราว 4- 6 โมงเย็น ทุกครอบครัวที่ค้าขายจึงยุติการทำงานในภาคการเกษตรโดยสิ้นเชิง จากในช่วงปี 2533 มีชาวบ้านค้าขายเสื้อผ้าเพียง 4-5 ครอบครัว ปัจจุบันมีประมาณ 30 ครอบครัว ซึ่งนั่นหมายถึงโอกาสที่จะแลกเปลี่ยนแรงงานกับเครือข่ายและเพื่อนบ้านก็หมดลงไปด้วย หากคนค้าขายคนใดที่ยังเป็นเจ้าของนาอยู่จะนำนาของตนเองให้คนอื่นเช่าแทน

กว่า 10 ปี ที่คนบ้านแพดเดินทางไปค้าขายนอกหมู่บ้าน ทำให้มีบ้านใหม่รูปทรงทันสมัยทยอยปลูกมากขึ้นและยังคงมีการสร้างบ้านใหม่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เม็ดเงินในการสร้างบ้านใหม่ที่มีราคาประมาณ 7 แสน – หนึ่งล้านบาท การลงทุนก่อสร้างบางส่วนเป็นการจำนองที่ดินกับธนาคาร บางส่วนเป็นการเก็บหอมรอมริบจากการค้าขายเสื้อผ้า บางส่วนมาจากเงินที่ลูกชายไปขายแรงงานในต่างประเทศ

การสร้างบ้านทรงทันสมัยมากกว่า 20 หลัง ซึ่งส่วนใหญ่มีรูปทรงคล้ายคลึงกันนี้ ทำให้เกิดอาชีพใหม่ในหมู่บ้าน คือจากเดิมแรงงานที่เคยไปรับจ้างก่อสร้างนอกหมู่บ้าน ได้พัฒนาฝีมือและหันมาลงทุนด้านอื่นที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้าง เช่น ผู้ใหญ่บ้านแพทยบุญเรืองคนปัจจุบัน เป็น

เจ้าของธุรกิจชุด-ถนอมดิน ชาวบ้านจำนวนหนึ่งหันมาเป็นผู้รับเหมาก่อสร้าง เริ่มจากการทำงานเล็กๆ ไปสู่การรับเหมาทั้งหลัง ช่างรับเหมาคนหนึ่งในหมู่บ้านบอกว่า รับเหมางานทั้งเล็ก (รับบางส่วน) และใหญ่ (รับสร้างทั้งหลัง) ในบ้านแพดและบ้านแพทย์ศรีบุญเรือง ตั้งแต่ปี 2528 จนถึงปัจจุบัน ประมาณ 14 หลัง

การออกไปค้าขายเสื้อผ้าตามตลาดนัดของคนบ้านแพด ยังก่อให้เกิดอาชีพใหม่ๆ ในหมู่บ้านและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการบริโภค เนื่องจากคนค้าขายเสื้อผ้า ไม่มีเวลาทำอาหารรับประทานเอง จึงเป็นช่องทางสำหรับคนในหมู่บ้านบางคน ที่ทำอาหารสำเร็จขายทั้งเช้าและเย็นในหมู่บ้าน รวมทั้งร้านค้าที่มีมากถึง 4 แห่งในหมู่บ้าน มีตลาดเล็กๆ ในช่วงเช้าและเย็น ที่คนในหมู่บ้านมาซื้ออาหารสด ขนม และอาหารแห้ง อาหารสำเร็จ จากเมืองเชียงคำ เป็นต้น

ปัจจุบันคนค้าขายบ้านแพด ทุกหลังคาเรือนจะมีรถส่วนตัวโดยเฉลี่ย 2 คัน คันหนึ่งไว้สำหรับเดินทางค้าขายเสื้อผ้า หลายหลังคาเป็นรถ 6 ล้อ อีกคันหนึ่งไว้สำหรับใช้งานอื่นๆ ทุกบ้านจะมีเครื่องทำน้ำอุ่น เครื่องซักผ้า โทรทัศน์ขนาดใหญ่ และเครื่องเสียง เป็นต้น

คนค้าขายจำนวนหนึ่งปิดบ้านเงียบเชียบในช่วงกลางวัน และจะกลับมาบ้านเพื่อหลับนอนเท่านั้น เนื่องจากการค้าขายจะออกไปทั้งสามีและภรรยา โดยจ้างลูกจ้างอีก 2 คน เริ่มมีการจ้างกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงมาช่วยทำงาน เนื่องจากค่าแรงถูกกว่าชาวพื้นราบมาก บางครอบครัวผู้เป็นพ่อหรือแม่ เลิกติดตามไปค้าขายที่ตลาดนัด แต่ยกให้ลูกสาว และ/หรือลูกชายไปค้าขายเอง ส่วนตนเองอยู่บ้านดูแลหลาน และตอนกลางวันจะส่งหลานไปอยู่ศูนย์เด็กเล็ก (ในหมู่บ้านมีศูนย์เด็กเล็ก ซึ่งมีครูวิชาชีพจากกรุงเทพฯ เป็นลูกเขยคนบ้านแพดมาสร้างให้) หากเป็นลูกคนมีฐานะจะส่งไปเรียนโรงเรียนอนุบาลเอกชนที่อำเภอเชียงคำ

นอกจากลักษณะของบ้านจะเป็นเครื่องแสดงฐานะที่เด่นชัดมาก พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเด็กยังมีความเปลี่ยนแปลงในหมู่คนร้อยละเป็นอย่างมากด้วย เช่น พิธีทำขวัญให้ทารกครบหนึ่งเดือน จากแต่เดิมที่มีการทำพิธีผูกข้อมือเด็ก โดยมีอาจารย์มาทำพิธีสวดแบบไทลื้อ และเชิญญาติพี่น้อง ญาติผู้ใหญ่มาร่วมงาน โดยการนำข้าวสุก ดอกไม้ และด้ายมาทำขวัญ ในช่วงการผูกข้อมือเด็กน้อยด้วยด้ายให้กับแม่และลูกน้อย มีเพียงผู้เป็นตายายหรือปู่ย่าเท่านั้นที่จะนำเหรียญผูกติดกับด้ายและผูกข้อมือทารก ปัจจุบันญาติผู้ใหญ่ที่มาร่วมงานทุกคนจะนำเงินแบงค์ผูกติดกับด้ายก่อนจึงผูกข้อมือเด็ก และในหมู่คนค้าขายผ้า ข้อมือเล็กๆ ของทารกจะเต็มไปด้วยแบงค์ร้อยบาท และแบงค์ห้าร้อยบาท

ในพิธีदानข้าวใหม่ของบ้านแพด ก็มีลักษณะเฉพาะเช่นกัน คณะศรัทธาวัด จะกำหนดว่าครัวเรือนแต่ละหลังต้องบริจาคข้าวเปลือกให้วัดหนึ่งถัง หากใครไม่มีข้าวจะต้องบริจาคเงิน 50 บาท (เทียบเคียงกับราคาข้าวในปัจจุบัน) เมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านข้างเคียง เช่น บ้านแวน ใครที่ทำ

นาได้มากจะบริจาคข้าวมาก แต่บ้านแพดจะกำหนดอัตราการบริจาคตามจำนวนที่แน่นอนทั้ง สำหรับคนจนและคนรวย ข้าวเปลือกและเงินที่ได้รับในพิธีทานข้าวใหม่ จะนำมาแบ่งเป็น 3 ส่วน คือ ให้กับพระ (เจ้าอาวาสและพระ เณร) ,ให้กับอาจารย์ของหมู่บ้าน ซึ่งทำหน้าที่พิธีกรรมให้กับ คนลื้อ เช่น งานแต่งงาน งานศพ งานทำขวัญเด็ก เป็นต้น และอีกส่วนหนึ่งจะเป็นกองกลางในวัด

ในอีกด้านหนึ่ง การบริจาคเงินเพื่อสร้างหรือบูรณะวัดศรีบุญเรืองกลับได้รับการตอบรับ มากกว่า ชาวบ้านแพดบอกด้วยความภูมิใจว่าวัดของตนสวยที่สุดในอำเภอเชียงคำ เนื่องจากมี พ้อค้าเสื้อผ้าและคนมีฐานะจำนวนหนึ่งยินดีบริจาคเงินเพื่อบูรณะวัด

นอกเหนือจากกลุ่มพ่อค้าแม่ค้าแล้ว ครัวเรือนส่วนหนึ่งมีรายได้หลักจากลูกหลานที่ไป ทำงานต่างจังหวัด เช่น ทำงานโรงงานหรืองานรับจ้างในกรุงเทพฯ ทำงานก่อสร้างในเชียงใหม่ เป็นต้น วิถีชีวิตของคนแก่ในหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งจะทำหน้าที่เลี้ยงหลาน ซึ่งพ่อแม่ของเด็กไปทำงาน ต่างจังหวัดและส่งลูกมาให้อยู่กับปู่ย่าตายาย โดยจะส่งเงินมาให้เป็นค่าเลี้ยงดูและค่าใช้จ่ายอื่นๆ คนแก่ผู้หญิงจำนวนหนึ่งยังคงทอผ้าและมีคนเข้ามารับซื้อบ้าง (ยกเว้นกลุ่มคนเมืองคอบที่บ้าน สันกลาง ที่ทอขายส่ง)

ทั้งครอบครัวของคนขายผ้าและครอบครัวที่ทำการเกษตรจำนวนหนึ่ง ได้ส่งลูกหลานให้มา การศึกษาสูงขึ้น เช่น เป็นพยาบาลในกรุงเทพฯ โดยพ่อแม่หันมาค้าขายเสื้อผ้า หรือ พ่อแม่เป็น เจ้าของที่นาจำนวนมาก มีลูกสาวตัดเย็บเสื้อผ้า ส่วนลูกชายเรียนจบปริญญาตรีและทำงานใน เมืองเชียงใหม่ เป็นต้น

ภายใต้เงื่อนไขชีวิตต่างๆ เหล่านี้ ปัจจุบันโอกาสและทางเลือกในชีวิตของคนบ้านแพด เรียงตามลำดับดังนี้

- กลุ่มคนที่มีอาชีพ “รับจ้างทั่วไป” ไม่มีนาของตนเอง และไม่มีต้นทุนด้านแรงงาน หรือ เงินมากพอที่จะไปทำนาเช่า เนื่องจากการทำนาเช่า จำเป็นต้องใช้รถไถ ซึ่งต้องใช้เงินไปเช่ามาหรือ ไปกู้เงินเพื่อซื้อรถไถเป็นของตนเอง กลุ่มคนรับจ้างทั่วไปเหล่านี้ (ในวัย 50 ปีขึ้นไป) จะลำบากมาก ยิ่งขึ้นหากลูกหลานหารายได้จากการเป็นแรงงานรับจ้างรายวันเท่านั้น งานที่คนกลุ่มนี้ทำ ได้แก่ รับจ้างดำนนา เกี่ยวข้าว ตัดหญ้า รับจ้างก่อสร้าง หิ้วปูน ทั้งในและนอกหมู่บ้าน ทอผ้าของตนเอง บ้าง กลุ่มคนนี้ต้องซื้อข้าวสารกิน และเป็น “แรงงานรับจ้างหลัก” ของหมู่บ้าน

- สำหรับบางกลุ่ม มีอาชีพ “รับจ้างทั่วไป” เช่นกันแต่เนื่องจากรุ่นลูก หรือหลาน มีช่องทาง ของรายได้ทางอื่น เช่น การไปทำงานกรุงเทพฯ มีรายได้มากพอที่จะส่งมาให้ทางบ้าน โดยฝาก หลานไว้กับปู่ย่าตายาย ลูกไปอยู่ต่างประเทศ ส่งเงินกลับมาให้พ่อแม่ เป็นต้น บางคนที่ถูกส่งเงิน กลับมาบ้านจะนำเงินไปซื้อสวนเล็กๆ ทำสวนลำไย หรือปลูกพืชอื่นๆ พอเป็นรายได้เสริม กลุ่มคน เหล่านี้ พอมีรายได้ประทังชีวิตไม่เดือดร้อนมาก และสามารถเป็นแรงงานรับจ้างในบางโอกาสที่มี

ความต้องการแรงงาน กลุ่มคนนี้จะจึงเป็น “แรงงานรับจ้างสำรอง” ของหมู่บ้าน บางคนที่ถูกเช่านาคนอื่นทำ หรือมีนาของมูลเหลืออยู่และให้ผู้อื่น (อาจเป็นคนในเครือญาติ) เช่า จะได้รับค่าตอบแทนเป็นข้าวบ้าง ทำให้ไม่ต้องซื้อข้าวสารกิน หรืออาจซื้อข้าวสารเพียงส่วนน้อยเท่านั้น

- กลุ่มชาวนายากจน เป็นคนที่ทำนามรดก และเช่านาคนอื่นทำควบคู่ไปด้วย จำนวนนาที่ทำประมาณ 10-30 ไร่ ในกรณีที่ทำนามรดก ก็ต้องแบ่งค่าหัวนาให้กับพ่อแม่หรือพี่น้องด้วย หากอยู่กับคนละครั้วเรือน ซึ่งมีลักษณะคล้ายการเช่านาเช่นกัน คนที่จะทำนาต้องมีภูมิลำเนาของตนเอง ต้องมีแรงงานหลักของตนเอง เช่น สามีภรรยา หรือมีลูกหรือมีพี่น้องบางคนช่วยทำ และจ้างแรงงานด้วยเงินสดมีไม่มากเกินไป นอกฤดูทำนา คนกลุ่มนี้จะทำสวนลำไย ปลูกถั่ว รับจ้างอื่นๆ เช่น รับจ้างถางหญ้า ตัดแต่งกิ่งสวนลำไยในหมู่บ้าน ก่อสร้างในเมืองเชียงใหม่ รับจ้างขับรถ ทำโรงสีขนาดเล็ก จุดมุ่งหมายของคนกลุ่มนี้คือ ทำนาให้มีข้าวอยู่ในยุ้ง มีข้าวแบ่งให้พ่อแม่พี่น้องกิน เหลือไว้สำหรับขายเป็นรายได้ ดังนั้นรายได้ของคนกลุ่มนี้คือ รายได้จากการรับจ้างต่างๆ รายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตร เช่น ถั่ว ลำไย ข้าว เป็นต้น ฐานะยากดีมีจนในคนกลุ่มนี้ ขึ้นกับว่ามีลูกหรือพี่น้องมากแค่ไหนในการแบ่งผลผลิต มีลูกที่ต้องส่งเสียเล่าเรียน มีหนี้สินกับภส. หรือโครงการสินเชื่ออื่นๆ มากแค่ไหน เท่าที่พบในชาวนากลุ่มนี้คือ มีหนี้สินภส.ประมาณ 2-5 หมื่นบาท บางคนเป็นหนี้กองทุนหมู่บ้าน ประมาณ 8,000-10,000 บาท (และอาจจะมีอีกหลายโครงการที่รัฐเข้ามาส่งเสริมให้คนเป็นหนี้)

- ชาวนาฐานะปานกลาง คนกลุ่มนี้ยังเรียกตัวเองว่าเป็น “คนเคยเห็ดนา” แต่ตอนนี้ไม่ได้ทำนา เาานาให้คนอื่นเช่า มีที่นาประมาณ 20-40 ไร่ บางครอบครัวสามีตาย ไม่มีแรงงานในการทำนา เลยเลิกทำนา บางครอบครัวภรรยาตาย และมีแต่ลูกสาว ไม่มีแรงงานเพียงพอ ก็เลิกทำนาเช่นกัน โดยได้รับค่าตอบแทนเป็น ค่าหัวนา ไร่ละ 2 กระสอบ คนกลุ่มนี้ รุนลูกไม่เดือดร้อนมากนัก เช่น ลูกสาว ตัดเย็บเสื้อผ้า มีสามีรับราชการ (เป็นทหาร ตำรวจ) หรือลูกบางคนค้าขายเสื้อผ้าในหมู่บ้าน ลูกบางคนเปิดร้านขายของชำ บางคนที่ย่างมากก็อยู่บ้านเลี้ยงหลาน ลูกส่งเงินมาให้ใช้ หากได้ข้าวมากก็นำไปขาย แบ่งให้ลูกกิน บางคนยังทอผ้าอยู่

- ชาวนารวย ในบ้านแพด ชาวนารวย ดูจากคนที่เข้าร่วมนโยบายการจ้างของข้าวของรัฐบาลปี 2545 เป็นชาวนาที่ทำนามาตลอดชีวิต เลิกทำนาไม่เกิน 10 ปี เพราะแก่แล้ว และลูกหลานออกไปทำงานนอกภาคการเกษตร มีที่นาเกิน 60 ไร่ ได้ค่าเช่านาปีละ 200 กระสอบ เก็บข้าวไว้กินปีละ 10 กระสอบเท่านั้น มีรายได้เสริมทางอื่น เช่น ทำสวนลำไย ปลูกดอกไม้ขาย มีลูกทำงานในตัวเมืองส่งเงินมาให้ เป็นต้น

- คนค้าขาย (ที่มีฐานะดี) เป็นคนกลุ่มที่ยังเป็นเจ้าของนา และบางคนไม่มีนาแล้ว ทุกคนมีหนี้ เนื่องจากการค้าต้องใช้เงินสดหมุนเวียนมาก บางคนกู้เงินธนาคารมาสร้างบ้าน คนกลุ่มนี้มีทั้ง

คนหนุ่มที่เพิ่งสร้างฐานะวัย 30 ปีเศษ คนรุ่น 50 ปี ที่เลิกทำนาและหันมาค้าขาย และมีรุ่นลูกช่วยทำ หรือบางคนยกกิจการให้ลูกไปแล้ว บางครอบครัวยังค้าขายด้วยตนเองอยู่ พ่อแม่อยู่ในวัย 50 กว่าปี ส่งเงินให้ลูกเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ หรือจังหวัดอื่นๆ คนกลุ่มนี้จะมีหนี้สินหลายแสนบาท

- คนประกอบธุรกิจส่วนตัวอื่นๆ เช่น เปิดร้านขายข้าวในหมู่บ้าน (มี 4 ร้าน) ทำอาหารขาย ร้านเสริมสวย รับเหมาก่อสร้าง รับจ้างชุด ถมดิน มีรถเมล์เป็นของตนเอง (ขับรถและเป็นกระเป๋ารถเมล์เอง) เป็นโรงงานทำอิฐ บางรายก็ยังคงมีนาให้คนอื่นเช่า บางรายขายที่นาไปแล้ว เงินหมุนเวียนของคนกลุ่มนี้ อาจจะน้อยกว่าคนค้าขายเสื้อผ้า บ้านช่องหรูหราน้อยกว่า คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มีข้าวกินเอง ไม่ต้องซื้อข้าวสาร

อนาคตของชาวบ้านแพด

ความหลากหลายของอาชีพค้าขายและรับจ้าง ทำให้การทำนาเริ่มเป็นอาชีพที่มีคนสนใจน้อยลงทุกขณะ ในบ้านแพดทุกวันนี้ ตกทอดไปด้วย “พ่อค้าเจ้าที่ดิน” และ “กรรมกรเจ้าที่ดิน” ซึ่งหมายถึงคนที่มีอาชีพอื่นแต่เอาที่ดินของตนเองให้ชาวนาคนอื่นเช่าทำนาต่อไป แม้กระนั้นก็ดี เรายังคงพบเห็นชาวนาที่ยังคงทำการผลิตต่อไป ดังเช่นในกรณีของพ่อตี อายุ 49 ปี ปัจจุบันทำนาจำนวน 4 แปลง รวม 29 ไร่ ได้แก่

- นามรดก จำนวน 14 ไร่ อยู่ที่ทุ่งล่อ นาผืนนี้เป็นของพ่อ ซึ่งตายไปแล้ว แต่ยังไม่ได้แบ่งมรดกในหมู่พี่น้อง 4 คน ผลผลิตจากนามรดกนี้ จะต้องแบ่งในหมู่พี่น้อง ซึ่งเหมือนเป็นการหักค่าหัวนา เช่น ผลผลิตทั้งหมดจากทำนา 14 ไร่ ได้ข้าว 57 กระสอบ พ่อตีได้ส่วนแบ่งในฐานะผู้เช่า 43 กระสอบ ส่วนพี่น้อง (รวมพ่อตี) ได้ค่าหัวนา 14 กระสอบ ดังนั้นในจำนวน 14 กระสอบนี้ พ่อตียังได้รับส่วนแบ่งด้วยเนื่องจากผืนนาเป็นนามรดกในหมู่พี่น้อง

- ทำนาในที่นาของเมีย ซึ่งได้รับมรดกจากแม่ อีก 2 ไร่ ที่นาอยู่บริเวณทุ่งหลวง

- ทำนาเช่า อีก 2 แปลงๆ แรก จำนวน 8 ไร่ เป็นของอู๊ยแสง คนบ้านแพด ซึ่งอายุ 81 ปีและมีลูกสาวค้าขายเสื้อผ้า แปลงที่สอง จำนวน 5 ไร่ เป็นของหลานเขยมีอาชีพค้าขายเสื้อผ้า เป็นคนบ้านแพดเช่นกัน ผลผลิตที่ได้รับในผืนนา 2 แปลงนี้ต้องจ่ายค่าหัวนาให้กับเจ้าของนา ในอัตราไร่ละ 2 กระสอบ

พ่อตี ใช้ควาย 2 ตัว ในการไถนาจนกระทั่งเมื่อปี 2537 จึงขายควาย และซื้อรถไถ ในราคา 38,000 บาท การไปทำนาของพ่อตีใช้แรงงานของตนเองและเมีย และจะไปนอนค้างที่ห้างนา โดยนำอาหารติดไปกินด้วย เช่น ไปอยู่ห้างนา 20 กว่าวัน นำข้าวไป 5 ถัง นอกจากจะใช้แรงงานสองตัว

เมียแล้ว พ่อตั๋ยังจ้างแรงงานรายวันในหมู่บ้านในช่วงของการปลูก และเก็บเกี่ยว พ่อตั๋บอกว่า แรงงานรับจ้างรายวันหายาก แม้จะจ่ายค่าแรงวันละ 120 บาทก็ตาม

เมื่อให้พ่อตั๋ประมาณค่าใช้จ่ายคร่าวๆ ในการทำนา 29 ไร่ พ่อตั๋บอกว่า ต้องใช้เงินในช่วง ดำนานา 10,000 บาท และตอนเก็บเกี่ยว อีกราว 15,000 บาท ค่าใช้จ่ายเหล่านี้ใช้สำหรับการจ้าง แรงงาน ค่าน้ำมัน ค่าปุ๋ย ค่าอาหารเลี้ยงคนมาช่วยงาน และค่าจ้างรถนวดข้าว

รายได้ของพ่อตั๋จากการขายข้าวเมื่อปี 2543 ประมาณ 30,000 กว่าบาท และขายถั่วแดง ได้ประมาณ 4,000 บาท สำหรับปี 2544 พ่อตั๋นำข้าวไปจำหน่ายตามนโยบายของรัฐ จำนวน 2 ตันๆ ละ 5,900 บาท ในเรื่องนี้สิน พ่อตั๋เคยกู้ธกส. ทั้งหมด 2 ครั้ง โดยเป็นการกู้เงินระยะสั้น 5,000 การกู้เงินสั้นต้องจ่ายเงินให้ครบภายในหนึ่งปี นอกจากนี้พ่อตั๋ยังกู้เงินยาว 50,000 บาท เมื่อสองปี ที่แล้ว โดยใช้คนค้ำประกัน 3 คน เพื่อนำเงินมาปรับสวนลำไย พ่อตั๋มีส่วนลำไย 1 ไร่ 2 งาน เป็นที่ดินที่จับจองตั้งแต่ยังหนุ่ม อยู่ใกล้กับน้ำแวน

ในปีหนึ่งๆ พ่อตั๋จะเก็บข้าวไว้กินประมาณ 25 กระสอบ เวลาที่เหลือจากการทำนา ปลูกถั่ว และดูแลสวนลำไย พ่อตั๋จะรับจ้างงานต่างๆ เช่น งานตัดหญ้า ตัดแต่งกิ่งลำไย ได้ค่าจ้างวันละ 120-150 บาท เมื่อก่อนนี้เคยไปรับจ้างทำงานก่อสร้างที่บริษัทช่างม่อเยเฟอร์นิเจอร์ จังหวัด เชียงใหม่ ปีหนึ่งๆ รับจ้างประมาณ 3-4 เดือน

เมื่อถามพ่อตั๋ว่า ทำไมยังคงทำนาอยู่ทั้งที่ใครๆ ก็บ่นว่าขาดทุน พ่อตั๋ตอบว่า “ถ้าไม่ทำนา ก็ไม่มีกิน ไม่ได้ส่งลูกเรียน เราไปหาเงินมาซื้อข้าว มันลำบาก เรามีข้าวอยู่ยุ้งสบาย เหลือกิน ก็ เอาไว้ขาย”

พ่อตั๋เห็นว่า การออกไปรับจ้างไกลๆ อย่างเชียงใหม่ มีปัญหาหลายอย่าง เช่น มีงานให้ทำ ไม่ต่อเนื่อง และบางครั้งก็จ่ายเงินช้า พ่อตั๋บอกว่า การทำนาใช้เวลาไม่นานมาก เพียงแค่เดือนสอง เดือนในช่วงปลูก หลังจากนั้นก็ไปรับจ้างอย่างอื่นได้ ปัจจุบันพ่อตั๋มีลูกสองคน ผู้ชายอายุ 22 ปี เป็นทหารอยู่แม่ฮ่องสอน และลูกสาวเรียนชั้นมัธยมสี่ ที่เชียงคำ เขาไม่อยากให้ลูกทำนาเพราะเป็น งานที่ทุกข์ อยากให้ลูกรับราชการมากกว่า บ้านของพ่อตั๋เป็นบ้านไม้หลังเล็ก มีรถจักรยานยนต์ 1 คัน สำหรับลูกสาวจะไปเรียนหนังสือ มีรถไถหนึ่งคัน

วิถีชีวิตของพ่อตั๋ เป็นชีวิตของชาวนาจน ซึ่งแตกต่างโดยสิ้นเชิงกับพ่อสิง อายุ 65 ปี ซึ่งเป็น เจ้าของนา 67 ไร่ ที่นาที่ครอบครองอยู่มีทั้งที่เป็นนามรดก (พ่อสิงเป็นลูกคนเดียว จึงได้รับมรดก มาก) และนาที่บุกเบิกเองกับเมีย ที่นาบุกเบิกเองมี 20 ไร่ บริเวณทุ่งล่อ ต่อมาจึงกู้เงินธกส.ซื้อที่นา เพิ่ม พ่อสิงกู้ยืมเงินธกส.ตั้งแต่ยุคแรก ๆ ที่ธกส.เป็นที่รู้จักคือราวปีพ.ศ. 2513

พ่อสิงเลิกทำนา โดยยกนาให้คนอื่นเช่าประมาณ 7 ปี ได้ค่าหัวนาประมาณ 200 กว่า กระสอบต่อปี เก็บไว้กินเพียง 10 กระสอบ ปัจจุบันพ่อสิงทำสวนลำไย ได้ผลผลิตมาแล้ว 3 ปี

ส่วนแม่ใส ผู้เป็นภรรยาทอดผ้าขายได้เดือนละ 2000 กว่าบาท และปลูกดอกไม้ขาย โดยนำเมล็ดพันธุ์มาจากลูกชาย ซึ่งทำงานบริษัทดอกไม้ที่เชียงใหม่

พ่อสิงมีลูก 4 คน ลูกสาวคนหนึ่งแต่งงานกับทหาร และเย็บเสื้อผ้าอยู่ในบ้านแพด ลูกสาวและลูกชายอีกคนหนึ่งเป็นทหารทั้งคู่ ส่วนลูกชายคนเล็ก เรียนจบจากแม่โจ้ ทำงานบริษัทในเมืองเชียงใหม่ แม่ใสและพ่อสิง ไม่อยากให้ลูกเป็นชาวนา แต่ก็อยากเก็บที่นาไว้ให้เป็นมรดกกับลูกๆ บ้านของพ่อสิงและแม่ใสเป็นบ้านไม้หลังใหญ่ ใต้ถุนสูง สร้างตั้งแต่ปีพ.ศ. 2510 และไม่คิดจะเปลี่ยนแปลงรูปทรงของบ้านเป็นแบบทันสมัย ปัจจุบันมีสมาชิกในครัวเรือน 3 คน คือ พ่อสิง แม่ใส และอุยสา -แม่ของพ่อสิง

ในขณะที่พ่อติ่งและพ่อสิงยังคงใช้ชีวิตของชาวนาในแบบเดิม แต่ชาวนามากมายหลายครัวเรือนในบ้านแพด กลับปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองโดยสิ้นเชิง พ่อสมบุญ อายุ 56 ปี เลิกทำนามาประมาณ 20 ปี โดยเปลี่ยนไปทำโรงสีและเลี้ยงหมู พ่อสมบุญมีนากว่า 20 ไร่ที่ทุ่งลอ ซึ่งบุกเบิกเอง เมื่อมีเงินจึงซื้อนาเพิ่มอีก 10 กว่าไร่ รวม 30 กว่าไร่ ปัจจุบันให้คนอื่นเช่าทำนา ส่วนตนเองเริ่มมาทำอาชีพขายผ้าเมื่อปี 2535 จากคำแนะนำของเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิดในหมู่บ้าน เนื่องจากเห็นว่าคนอื่นค้าขายแล้วดี พ่อสมบุญมีลูก 3 คน ลูกชาย เคยไปทำงานญี่ปุ่น ได้เงินกลับมาราว 2 ล้านบาท และเป็นเอดส์ตาย เหลือลูกสาว 2 คน คนหนึ่งแต่งงานแล้วแต่อยู่กับพ่อแม่ โดยรับกิจการค้าผ้าต่อจากพ่อแม่ ลูกเขยเป็นคนต่างบ้านที่มาช่วยงานขายเสื้อผ้า

พ่อสมบุญเป็นลูกชายของพ่อใหม่เมือง ซึ่งถือว่าเป็นชาวนาที่รวยที่สุดในหมู่บ้าน แต่พี่น้องมากถึง 8 คน ตายไป 2 คน รุ่นพ่อสมบุญและรุ่นลูกของพี่น้องทั้งหมดไม่มีใครทำนาอีกต่อไป แต่ปล่อยให้คนอื่นเช่าแทน ปัจจุบันพ่อสมบุญกับแม่สมศรีอยู่บ้านเลี้ยงหลาน ปล่อยให้ลูกสาวและลูกเขยไปขายผ้า

แม่สมศรีและพ่อสมบุญเป็นคนฐานะดีในสายตาของชาวบ้านแพด นั่นคือ ครอบครัวนี้ร่ำรวยมาตั้งแต่รุ่นพ่อ คือพ่อใหม่เมือง หลังจากทำนามาจนกระทั่งถึงปี 2525 ก็หันมาทำโรงสีรับจ้างสีข้าวในหมู่บ้าน และเลี้ยงหมู ต่อมา โรงสีในบ้านแพดมีมากถึง 5 โรง จึงเลิกทำโรงสี และนำทุนสะสม ประกอบกับกู้เงินธกส. มาเป็นทุนเริ่มต้นในการขายเสื้อผ้า และมีลูกสาว ซึ่งเรียนเย็บผ้าและตัดผมหามาช่วยในการเลือกดูเสื้อผ้า สำหรับที่นาก็ให้คนอื่นเช่าทำนาต่อไป

พ่อสมบุญบอกว่า “เมื่อก่อนเราพูดว่า กลัวไม่มีข้าวกิน เดียวนี้กลัวไม่มีเงินซื้อ.... ถ้าทำนาเป็นอาชีพ เกิน 50 ไร่ ไม่คุ้มค่าแรง แต่ถ้าทำแบบครอบครัว ไปทำหมดทุกคน ก็ได้ สังคมก้าวหน้าไปแล้ว จะยอมทุกชีไหม ....ความจริงก็ชอบทำนาละ เพราะเป็นอาชีพอิสระ เวลาไปทำก็สร้างหำนา ไปทำเป็นเดือนๆ แต่เดี๋ยวนี้ไม่ไหวแล้ว”

แม่สมศรี เมียของพ่อสมบุญ บอกว่า “การค้าขายทำกำไรดี ไปซื้อผ้าตัวหนึ่งมาขายกำไร ครั้งหนึ่ง เห็นแล้วก็นำลงทุน แม่ไปตลาดนัดแล้วก็เห็นเขาขายดี ไปดูแค่เดือนเดียว ก็บรรลของ ญาติพี่น้อง ช่วยเขาขาย” ตัวอย่างความสำเร็จของเพื่อนบ้าน ทำให้สองสามีภรรยา ตัดสินใจลงทุน ขายเสื้อผ้ามาโดยตลอด จนปัจจุบันยกกิจการให้ลูกทำสืบทอด

การขายเสื้อผ้า จะต้องเดินทางไปซื้อเสื้อผ้าที่โบ๊เบ๊ กรุงเทพฯ เมื่อก่อนนี้ขายดี ไปอาทิตย์ ละครั้ง ซื้อมาเป็นเงินสด ครั้งละหลาย ๆ มื่นถึงแสนบาท และให้จัดส่งมาเป็นกระสอบๆ มีคนงาน 2 คน และมีลูกเขยกับลูกสาว ใช้รถ 6 ล้อ ในรถอัดแน่นไปด้วยเสื้อผ้าสารพัดแบบ และอุปกรณ์ กางเต็นท์ เดินทางไปขายตามตลาดนัด ออกจากบ้านตั้งแต่ตีสี่ บางตลาดไปหกโมง เริ่มขายแต่เช้า พอบ่ายโมงกว่าก็กลับ มาถึงบ้านก็มืดค่ำ เส้นทางที่ไปขายเสื้อผ้า จะมีตารางตลาดนัด เช่น วัน อาทิตย์ บ้านปิ่น อ.ดอกคำใต้ วันจันทร์ บ้านเหล่า อ.เชียงรุ่ง จ.เชียงราย วันอังคาร อ.พญาเม็งราย วันพุธ ที่อ.เทิง วันพฤหัสบดี ที่อ.เชียงคำ วันศุกร์ที่อ.ปง และวันเสาร์ที่อ.จุน หมุนเวียนกันไปตลอด สัปดาห์ การขายแต่ละตลาดนัด นั้น จะต้องมีการแข่งแข่งค่าเช่าที่ตกปีละ 2,000–6,000 บาท ฤดูกาลที่ขายดีคือ ช่วงหน้าหนาว หน้าเทศกาล สำหรับหน้าฝนค่อนข้างมีปัญหา ส่วนฤดูทำนา เหมาะที่จะขายตลาดเช้า

ไม่เพียงแต่ความร่ำรวยและความหลากหลายของอาชีพเท่านั้น ที่ทำให้ชาวบ้านแพด เริ่มหันมาและวิถีชีวิตของชาวนา แต่ความยากจนก็ทำให้ชาวบ้านหลายคนพยายามกระเสือก กระสนดิ้นรนเพื่อหนีจากชีวิตชาวนาเช่นเดียวกัน แสงอายุ 47 ปี เป็นลูกชายของ พ่อคำปิง วัย 76 ปี แสงมีพี่น้อง 12 คน เสียชีวิต 2 คน ตอนเด็กครอบครัวยากจนมาก เนื่องจากพี่น้องเยอะ มีที่ นาน้อย ตอนเด็กแสงรับจ้างเลี้ยงควาย รับจ้างดำนา ปลูกข้าว เกียวข้าว ได้ค่าตอบแทนเป็นข้าว แต่แสง เลิกทำนามาแล้ว 20 ปี เนื่องจากตอนหนุ่มแพยสารเคมีทำให้ป่วยหนัก ปากเปื่อย และ เช้าทำนาทั้งปีได้กำไรเพียง 6 พันบาท จึงหยุดทำนา และชวนเมียซึ่งมีความสามารถในการตัดเย็บ เสื้อผ้า มาเย็บเสื้อมือฮ่อมขาย และปรับปรุงบ้านเป็นร้านของชำในหมู่บ้าน ต่อมา ก็หันมาขาย กว๋ยเดี่ยว รวมเวลาในการตัดเย็บเสื้อผ้า ขายของชำและกว๋ยเดี่ยว 3-4 ปี จากนั้นมีคนมาชวนไป ขายประกันชีวิต เนื่องจากแสงเป็นอาสาสมัครสาธารณสุขของหมู่บ้าน รู้จักคนมาก จึงขาย ประกันได้รายได้มากและยังขายมาจนถึงปัจจุบันรวม 15 ปี ตอนแรกได้เงินเดือนๆ ละ 3,000 บาท ดีใจมากเพราะ อยากได้เงินเดือนเหมือนข้าราชการ ตอนนี้มีรายได้เดือนละ 30,000-40,000 บาท

ความพยายามของชาวบ้านแพดที่จะหลีกเลี่ยงจากวิถีชีวิตของชาวนา ดูจะห่างไกลจาก ข้อสรุปของมอร์แมน ที่เคยเสนอไว้เมื่อสี่สิบปีก่อนว่า “แม่บ้านปิง (บ้านแพด) จะกลายเป็นส่วนหนึ่ง ของรัฐชาติและตลาดโลกมากขึ้น แต่บ้านปิงก็ยังคงเป็นชุมชนชาวนา คราวเรือนและชุมชนยังคงเป็น หน่วยปฐมภูมิหรือพื้นฐานการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนา” (Moerman 1964: 192)

มอร์แมนเองดูเหมือนจะตระหนักดีถึงความเป็นจริงข้อนี้ เมื่อเขาเดินทางกลับไปบ้านแพดอีกครั้งหนึ่งหลังจากการทำวิจัยครั้งแรก 28 ปี (Moerman & Miller 1989) เขาเสนอว่า บ้านแพดยังคงเป็นชุมชนชาวนาไทลื้อ แต่ความหมายของความเป็นชาวนา ความเป็นลื้อและความเป็นชุมชนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

รูปแบบและการปรับตัวของชุมชนชาวนาภาคเหนือ: เปรียบเทียบชาวนา 4 หมู่บ้าน

รูปแบบและการปรับตัวของชุมชนชาวนาภาคเหนือที่แตกต่างกันออกไป เป็นผลผลิตของกระบวนการที่ซับซ้อนและมีอาจทำความเข้าใจหรืออธิบายได้จากมุมมองแบบเส้นตรง ที่พูดถึงพัฒนาการจากสังคมประเพณี (traditional society) ไปสู่ความทันสมัยเสมอไป ความเข้าใจคลาดเคลื่อนที่เรามักพบเห็นอยู่เสมอในทฤษฎีทันสมัย คือ มุมมองที่ว่า การเติบโตของตลาดและการค้าทำให้ระบบการผลิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงจากระบบการผลิตแบบประเพณี ไปสู่ระบบการผลิตแบบใหม่ในลักษณะเดียวกันหรือเหมือนๆ กันไปหมด ในทางตรงกันข้าม ชุมชนชาวนาแต่ละแห่งมีรูปแบบของการปรับตัวที่แตกต่างหลากหลายไปตามสภาพการณ์ และเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละพื้นที่ แม้กระนั้นก็ดี การปรับตัวเปลี่ยนแปลงของชุมชน ชาวนาภาคเหนือยังมีภาพรวมที่คล้ายคลึงกันดังต่อไปนี้คือ

ประการแรก สัดส่วนแรงงานภาคเกษตรต่อแรงงานรวมในเขตภาคเหนือมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ในบ้านสันโป่งแม่วางซึ่งเป็นชุมชนที่ยังคงทำการเกษตรอย่างเข้มข้นที่สุดในบรรดากรณีศึกษาทั้งหมด เราพบว่ามีความเร็วขึ้นเพียงร้อยละสี่สิบที่ทำการเกษตรเป็นอาชีพหลัก ในขณะที่บางชุมชน สัดส่วนของแรงงานภาคเกษตรลดลงเหลือเพียงร้อยละสามสิบเท่านั้น ประการที่สอง ภาคการเกษตรของไทย ไม่เคยได้รับการเหลียวแลเอาใจใส่จากรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นในด้านของเงินอุดหนุน หรือการปรับระบบการบริหารจัดการ เช่น การปฏิรูปที่ดินอย่างจริงจัง ซึ่งจะส่งผลให้ “ผู้ผลิต” หรือ เกษตรกรรายย่อยสามารถปรับปรุงประสิทธิภาพทางการผลิตและการลงทุนทางการผลิตของตนได้อย่างแท้จริง (Turton 1989: 53) ในทางตรงกันข้าม กลไกรัฐขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมา และแทรกตัวเข้าครอบงำชุมชนชนบท ทั้งในด้านของการปกครอง การศึกษา การเกษตร อุดมการณ์ ไปจนกระทั่งการใช้ระบบกฎหมายจำกัดสิทธิของชาวชนบทในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่า ที่ดินทำกิน และแหล่งน้ำ จนทำให้ชาวชนบทเริ่มสูญเสียโอกาสในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรเพื่อการยังชีพ (subsistence resource base) เช่นการใช้ป่าเพื่อเก็บหาอาหาร พืช หรือการใช้แม่น้ำลำธารเพื่อการประมง เป็นต้น การขยายตัวของกลไกรัฐจึงทำให้ชาวชนบทถูกกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และทำให้ระดับของการยังชีพลดต่ำลงอย่าง

ชัดเจน การขยายตัวของกลไกรัฐยังเป็นพลังผลักดันให้ชาวนชนบทจำต้องพึ่งพิงภายนอก เป็นแหล่ง รายได้เพิ่มมากขึ้น

ประการที่สาม แม้ว่าที่ดินมีแนวโน้มที่จะกระจุกตัวอยู่ในมือของเจ้าที่ดินรายใหญ่และ ส่งผลให้อัตราการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยลดลงอย่างต่อเนื่อง (Tanabe 1981, Anan 1989) อีกทั้ง การผลิตในภาคเกษตร ได้เคลื่อนตัวจากระบบการผลิตแบบยังชีพเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าในอัตรา รวดเร็วยิ่ง แต่ชาวนารายย่อยก็ได้สูญหายไปตามการพยากรณ์ของทฤษฎีบางแนว หากกลับ สามารถยืนหยัดอยู่ได้ในสถานการณ์และเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความ แตกต่าง (differentiation) ภายในชุมชนชาวนาที่มีมากขึ้น ทั้งในด้านการถือครองที่ดินและ รายได้ มิได้นำไปสู่การแบ่งชั้นแบบเบ็ดเสร็จระหว่างเจ้าที่ดินรายใหญ่กับกรรมกรไร้ที่ดิน ในทาง ตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภาคเกษตรทำให้เกิดการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมและ การก่อรูปของกลุ่มและชนชั้นที่หลากหลายซับซ้อน โดยเริ่มตั้งแต่ชาวนาไร้ที่ดิน/กรรมกร ไปสู่ ชาวนาขนาดเล็ก ขนาดกลางและชาวนานายทุน ซึ่งทั้งหมดยังคงผูกพันกันด้วยความสัมพันธ์ทาง สังคมในลักษณะที่ซับซ้อน เกินกว่าจะทำความเข้าใจและอธิบายด้วยความสัมพันธ์เชิงพันธะ สัญญาเพียงอย่างเดียว

ประการที่สี่ ชาวนารายย่อยเริ่มถูกดึงเข้าสู่กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์ในรูปของเกษตร พันธะสัญญาเพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งชาวนาเหล่านี้ไม่สามารถทำการผลิตอย่างอิสระได้อีกต่อไป อำนาจการควบคุมการผลิต และการจัดการแรงงานลดลงอย่างชัดเจน ชาวนาเริ่มถูกปรับเปลี่ยน โดยเกษตรพันธะสัญญา ให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่ดินของตนเอง ประการที่ห้า การผลิตใน ภาคเกษตรเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างชัดเจน ผู้ผลิตรายหนึ่งอาจมีสถานะหลายอย่าง พร้อมๆ กันเช่น เป็นทั้งเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แรงงานรับจ้าง ผู้จ้างแรงงาน พ่อค้ารายย่อย ฯลฯ ประการที่หก ควบคู่ไปกับความหลากหลายของการผลิตในภาคเกษตร คือ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์ กันอย่างเข้มข้นมากขึ้นระหว่างภาคเมืองกับชนบท ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งระบบคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณี ที่เริ่มได้รับอิทธิพลของเมืองมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงใน ระบบคุณค่าของชนบทที่ว่านี้ ก็ใช่ว่าจะเป็นไปในทางลบเสียทั้งหมด ในทางตรงกันข้าม ปฏิสัมพันธ์ ที่เข้มข้นขึ้นระหว่างเมืองกับชนบท ทำให้ชาวนชนบทเริ่มมีทางเลือกมากขึ้น และเปิดโอกาสให้ ชาวนาก่อร่างสร้างขบวนการทางการเมือง เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมใหม่ๆ เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน (Clammer 1982: 21)

ประการที่หก แต่เดิมนั้น ปัญหาความไม่เป็นธรรมของระบบกรรมสิทธิ์ การถือครอง ที่ดิน มีรากฐานมาจากระบบทุนนิยมค่าเช่า หรือการที่เจ้าของที่ดินรายใหญ่ไม่ลงทุนทำการผลิต เอง แต่หลีกเลี่ยงความเสี่ยง ด้วยการให้ผู้ผลิตรายย่อยแบกรับภาระความเสี่ยงจากการผลิต

ทั้งหมดและเจ้าของที่ดินได้กำไรจากค่าเช่า การแสวงหาผลประโยชน์จากความสัมพันธ์แบบค่าเช่านี้เองที่นำไปสู่ความขัดแย้งในเรื่องของการถือครองที่ดิน การใช้ที่ดิน และการจัดการแรงงานในสังคมไทยภาคเหนือ (Anan 1984) แต่การศึกษาเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง ทำให้เราพบว่า ทุนนิยมค่าเช่ากำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญภายใต้เงื่อนไขหลายประการด้วยกัน เช่น การผลิตในภาคเกษตรลดความสำคัญลงในฐานะเป็นแหล่งรายได้ของชาวบ้าน การเก็งกำไรที่ดินในช่วงเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็วในรอบทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้ที่ดินในชุมชนหลายแห่งเปลี่ยนมือไปเป็นของคนภายนอกและถูกทอดทิ้งให้กลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่าอย่างมากมาย การมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าเป็นจำนวนมาก ผนวกกับโอกาสของการเป็นแรงงานรับจ้างและความหลากหลายของอาชีพที่เพิ่มสูงขึ้น ทำให้เจ้าของที่ดินจำต้องลดค่าเช่าลงเพื่อจูงใจให้ชาวนายังคงทำการผลิตบนที่ดินของนายทุน เพราะการได้ค่าเช่าที่ลดลงยังดีกว่าการปล่อยที่ดินให้รกร้างว่างเปล่า แต่ในขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าที่ดินกับชาวนาเช่า ก็แปรเปลี่ยนจากความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ไปเป็นความสัมพันธ์แบบพันธะสัญญามากขึ้น ดังเช่น เจ้าที่ดินรายใหญ่นิยมเก็บค่าเช่าเป็นเงินสดในลักษณะที่ตายตัวมากขึ้น เป็นต้น

ตลอดช่วงเวลาสี่สิบปีที่ผ่านมา ชาวนาไทยถูกบีบให้ต้องพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย เทคโนโลยี หรือแม้กระทั่งทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรมในเขตเมือง เรากำลังพบเห็นการก่อร่างสร้างตัวของชาวนาชายขอบ (marginal peasants) ที่มีความยืดหยุ่น หลากหลายและขัดแย้งกันเองทั้งในด้านของบทบาท อัตลักษณ์และสถานภาพทางสังคม เช่น การเป็นทั้งชาวนาและกรรมกรไปพร้อมกัน การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร เป็นชาวนาเมือง แรงงานข้ามชาติ พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย ฯลฯ ชาวนาไทย กำลังตกอยู่ในสภาวะของการเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมชายขอบ และกำลังเผชิญหน้ากับพลังกระแทกทางเศรษฐกิจการเมืองรอบด้าน หากแต่ชาวนามีได้เป็นฝ่ายหนึ่งเฉย รามือรอรับการถูกระทำเพียงฝ่ายเดียว แต่พวกเขากำลังดิ้นรนต่อสู้ในรูปแบบต่างๆ ภายใต้เงื่อนไขและบริบททางสังคมการเมืองที่แตกต่างกันออกไป

ในปัจจุบันเรามักพบว่า ชาวนาในแต่ละชนชั้น ฐานะ ระดับการศึกษาและอายุ อาจมีมุมมองและโลกทัศน์เกี่ยวกับการเป็นชาวนาและอาชีพทำนาในลักษณะที่แตกต่าง กันออกไป ชาวนาที่มีอาวุโสมากสักหน่อยมักยังคงมีแนวคิดแบบโรแมนติกเกี่ยวกับการ เป็นชาวนา และบรรยายภาพการทำนาในอดีตในยุคคลื่นใญ่ควายว่าเป็นงานที่เหนื่อยยาก แต่ มีความสุขและมีความมั่นคงในชีวิต แม้กระทั่งในที่นาที่ให้ผลผลิตต่ำ ดินไม่ดี น้ำไม่ แน่นนอน ต้องรอน้ำฝนอย่างเดียวอย่างบ้านแพต ชาวนายังรำลึกถึงการทำนาที่แสนสนุก คิดถึงการนำข้าวปลาทานอาหารไปพักค้างคืนเป็นแรมเดือนที่เพิงกลางทุ่งนา

การทำนาเป็นงานที่สนุกในความรู้สึกของชาวนา เพราะว่า เป็นกิจกรรมที่ต้องอาศัยความ ร่วมมือจากคนจำนวนมาก ทำให้พวกเขาได้มีโอกาสปะทะสังสรรค์กับผู้คน และยังต้องร่วมกัน เอาชนะธรรมชาติ เช่น การสร้างระบบเหมืองฝาย ซึ่งไม่สามารถทำได้ตามลำพัง ด้วยเหตุที่การทำ นาเป็นกิจกรรมรวมหมู่ ทำให้เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นกับชาวนาบางส่วนในหมู่บ้านย่อม ส่งผลกระทบต่อชาวนารายอื่นๆ เช่น ชาวนาหันมาถนอมที่นาปลูกกล้วยกันมากขึ้น แรงงานในการช่วย ร้องเหมืองก็มีน้อยลง เพราะการทำสวนลำไยมักใช้น้ำจากบ่อน้ำตื้นหรือบ่อบาดาล ดังเช่นที่ เกิดขึ้นในกรณีบ้านกู่แดง และกำลังเกิดขึ้นในบ้านสันโป่ง แม่วาง

การเข้ามาของเทคโนโลยี โดยเฉพาะรถไถ ประกอบกับทางเลือกอื่นๆ ที่ทำให้แรงงานแบบ เอามือเอาวันลดน้อยลง กลายเป็นแรงงานรับจ้างรายวันแบบเงินสดมากขึ้น ส่งผลให้การทำนามี ลักษณะของกิจกรรมรวมหมู่ลดลง นอกจากชาวนาจะต้องใช้จ่ายเงินสดในการทำนามากอย่างที่ไม่เคยปรากฏในอดีตแล้ว การเปลี่ยนแปลงจากภายนอกเช่น เทคโนโลยีหรือทางเลือกเศรษฐกิจ อื่นๆ ยังเข้ามาทำลายต้นทุนทางสังคมของชุมชนทำให้การทำนากลายเป็นกิจกรรมที่ต้องพึ่งพา ต้นทุนของปัจเจกชนมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ชาวนาในปัจจุบันที่ยังคงต้องการทำนาอยู่ จึงต้องดิ้นรน มากขึ้น จึงไม่น่าแปลกใจที่ชาวนาพูดถึงการทำนาในปัจจุบันว่า ไม่สนุก เหนื่อยแม้จะใช้เวลาสั้น และยังคงเสียเงินไปกับค่าแรงงานและค่ารถไถ

ในอดีต ผลผลิตจากการทำนาคือ ข้าว ไม่เพียงแต่มีคุณค่าในการสร้างหลักประกันพื้นฐาน ในการมีชีวิตเท่านั้น แต่ข้าวยังถูกนำไปใช้ในพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีตานข้าวใหม่ พิธีเลี้ยงผีข้าวแสด ชาวนาจึงรู้สึกภูมิใจหากมีข้าวไว้เต็มยุ้ง “ข้าว” ไม่ใช่สิ่งที่จะซื้อได้ง่ายๆ ดังเช่นทุกวันนี้ ชาวนาพูดถึง “ความจน” ในอดีตว่า หมายถึงการไม่มีข้าวกิน และข้าวไม่ใช่สิ่งที่จะหาซื้อได้ ชาวนารับจ้าง จะต้องไปทำงานในนาเพื่อจะได้ค่าตอบแทนเป็นข้าว หากใครที่มีข้าวไม่พอกิน ก็จะยืมข้าวจาก ชาวนารวย และจะต้องเสียค่า “ดอกข้าว” เช่น ยืมข้าวกิน 1 กระสอบ คืน 2 กระสอบ ส่วนคนจน จะต้องมา “ขอข้าว” คนที่มีฐานะดีเพื่อนำไปหุงกิน ซึ่งถือเป็นการให้ทาน

ชาวนาบ้านแพด อายุ 75 ปี มีความเห็นว่า “ถ้ามีข้าว ก็ไม่เดือดร้อน การทำนา ม่วน มีความสุข เอาจาก เอาจ่าย เอาตาน เวลาไหนก็ได้” เขาบอกกับลูกสาวว่า “ขายข้าวเปลือกถึงจะได้เงินนิดเดียว แต่ถ้าต้องไปซื้อข้าวสารก็ยังแพงกว่าเยอะ...”

ขณะที่ชาวนากู่แดง อายุ 72 ปี เพิ่งเลิกทำนามาได้ 7-8 ปี กลับไม่รู้สึกละอายใจ เขาปรับปรุงที่นากว่า 10 ไร่ เป็นสวนลำไย แม้จะมีที่หลายแปลง เขาก็ไม่คิดจะเก็บไว้สำหรับทำนา ชาวนาให้เหตุผลว่า การใช้ที่ดินผืนเล็กๆ ปลูกข้าวกับลำไย ได้รายได้แตกต่างกันอย่างลิบลับ หากขายลำไย นอกจากจะมีเงินซื้อข้าวกินแล้วยังมีเงินทองเหลือไว้ใช้จ่ายอีกมาก

ท่ามกลางเหตุผลที่ว่าขาดทุนทำให้ชาวนาจำนวนหนึ่งเลิกทำนา กลับพบว่า มีชาวนา รับจ้างแห่งบ้านกู่แดง ชื่อ บัวคำ อายุ 45 ปี ขอเข้าไปอาศัยทำนาบนที่ดินรกร้างซึ่งคนนอกหมู่บ้าน มาซื้อทิ้งไว้ในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟู เมื่อถามว่า ใครๆ เห็นว่าทำนาขาดทุน แต่เธอและสามีกลับมาทำนา เธอให้เหตุผลว่า สาเหตุที่ทำนาเพราะไม่ค่อยมีเงิน อยากมีข้าวไว้กิน และการทำงานไม่ได้เสียเวลามากมายอะไร ใช้แรงงานของตนเองและสามี ค่าใช้จ่ายปีหนึ่งๆ ประมาณ 2,000 กว่าบาท สำหรับค่ารถไถและค่าปุ๋ย ได้ผลผลิต 100 กว่าถังบนพื้นที่นา 3 ไร่ ซึ่งพอกินทั้งครอบครัวไปตลอดปี

สำหรับบัวคำ อ้างเหตุผลเรื่องฐานะยากจนจึงอยากมีข้าวไว้กิน แต่บ้านแห่งบ้านกู่แดง อายุ 60 ปี เป็นเจ้าของสวนลำไย 100 กว่าต้น ขายที่นาได้เงินล้านเศษ แต่ยังคงกลับไปทำนาบนที่ดินที่ขายไป เพราะเจ้าของใหม่ไม่มาใช้ประโยชน์ ก่อนหน้านี้บ้านพรบอกว่าขายที่นาเพราะซีเกียจทำนาแล้ว ส่วนสามียังรับราชการอยู่ แต่เมื่อที่ดินที่บ้านพรเคยใช้ประโยชน์ไม่ได้ถูกเจ้าของใหม่ใช้ประโยชน์แต่อย่างใด เธอจึงขอเจ้าของที่ดินกลับไปทำนาเช่นเดิม เธอทำนา 3 ไร่ จ้างรถไถ จ้างปลูกและจ้างเกี่ยว ได้ผลผลิตพอกินในครอบครัวและเหลือสำหรับขาย

เงื่อนไขของบัวคำและบ้านพรที่สามารถกลับเข้าไปทำนาได้ เนื่องจากที่ดินที่รกร้างซึ่งคนนอกหมู่บ้านซื้อทิ้งไว้ และได้พัฒนาที่ดินดังกล่าวโดยทำร่องน้ำ แต่แล้วโครงการทำสวนลำไยจึงยกเลิกไป ทำให้ที่ดินบริเวณดังกล่าวมีน้ำเข้าถึงได้ จึงเหมาะสำหรับการทำนา

ที่บ้านสันโป่งแม้วาง ขณะที่ใครๆ ก็พากันทยอยเลิกปลูกข้าวไว้กิน โดยหันมาปลูกข้าวเจ้า, หอมหัวใหญ่ หรือเริ่มปลูกลำไยบนที่นา แต่สำหรับลุงอ้าย อายุ 67 ปี มีที่นา 7 ไร่ เขาทำนาบนที่ดิน 1 ไร่เศษ เพื่อที่จะได้มีข้าวไว้กิน ที่นาส่วนที่เหลือให้คนอื่นเช่า ลุงอ้ายบอกว่า การทำนามันคงมากกว่าไปทำงานรับจ้างอย่างเดียว เมื่อปลูกนาแล้ว ค่อยออกไปรับจ้าง ส่วนการปลูกหอมหัวใหญ่นั้นมีความเสี่ยงมากเกินไป ต้องลงทุนปุ๋ย และยังต้องพ่นยาฆ่าแมลงบ่อยมาก

การเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่มากกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวนา ทำให้ชาวนาในปัจจุบันถูกทำให้กลายเป็นปัจเจกชนมากขึ้น แต่ชาวนาก็พยายามดิ้นรนเพื่อแสวงหาหนทางต่างๆ ภายใต้อาณัติที่เปลี่ยนแปลงใหม่ เรายังพบว่าชาวนารายย่อยยังคงผลิตข้าวตนเองภายใต้เงื่อนไขที่

แตกต่างกันหลายกันออกไป เช่น ในบางพื้นที่ ชาวนายังคงทำนา เพราะค่าเช่าถูกและที่รกร้างว่างเปล่ามีมาก เป็นต้น

การนิยามตนเองของชาวนา

ขณะที่คนนอกเรียกชาวบ้านที่ทำการผลิตในที่นาว่า “ชาวนา” แต่ชาวบ้านมักเรียกตนเองว่า “คนเฒ่าเฒ่า” และเรียกกิจกรรมที่เขาทำว่า “ไปเฒ่าเฒ่ากันไถ่” ซึ่งหมายถึง ไปทำงานในทุ่งนา หรือการทำงานในทุ่งนา คำเรียกตนเองข้างต้นนี้ อาจกล่าวได้ว่า ชาวนาคือ ผู้ที่มีความสามารถและมีทักษะ ความรู้ ในการใช้พื้นที่นาเพื่อสร้างผลผลิตต่างๆ ทักษะความรู้ดังกล่าว ประกอบไปด้วย การรู้จักลักษณะของที่ดิน เช่น เป็นที่ลุ่ม ที่ดอน เหมาะสำหรับการปลูกข้าวพันธุ์ที่แตกต่างกันไป เช่น ที่ลุ่มเหมาะสำหรับปลูก ข้าวดอกขาว ข้าวหอม (ข้าวเจ้าชนิดหนึ่ง) ในฤดูนาปรังเท่านั้น รวมถึงทักษะในการดำนา การตีข้าว หรือการทำคันดิน ซึ่งล้วนแต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติในที่นาทั้งสิ้น

ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยที่ไม่มีผืนนาสำหรับปลูกข้าวไว้กิน ไม่มียุ้งข้าว และยังคงซื้อข้าวกิน แต่พวกเขาก็เรียกตนเองว่าเป็น “คนเฒ่าเฒ่า” คำนิยามตนเองเช่นนี้ น่าจะมาจากความคิดที่ว่า พวกเขามีความรู้ ความสามารถในการจัดการกับพื้นที่ดินที่เป็นที่นา แม้ว่าบางช่วงเวลาของชีวิตพวกเขาจะเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตร หรือหลายคนออกมาทำงานรับจ้างนอกภาคการเกษตรก็ตาม แต่เขายังรู้สึกว่าเป็น “ชาวนา”

ตามสายตาของคนนอกมักจำกัดเฉพาะอยู่กับการปลูกข้าวเท่านั้น แต่ในชีวิตประจำวันของชาวนา ไม่ได้มีกิจกรรมในท้องนาเฉพาะการปลูกข้าวแต่เพียงอย่างเดียว เนื่องจากในทุ่งนามีปลาชนิดต่างๆ มีร่องเหมืองสำหรับทอดแห จับกุ้งฝอย,ปู และสัตว์ชนิดอื่นๆ อีกทั้งยังมีร่องสำหรับปลูกผักไว้เก็บกินได้ นอกจากนี้ในท้องนาแล้ว ชาวนายังมีกิจกรรมอื่นๆ เช่น การเลี้ยงหมู การเลี้ยงวัว การเลี้ยงเป็ด-ไก่เพื่อเก็บไข่ไว้กินและขาย

ชาวบ้านจะใช้แรงงานและเวลาอย่างเข้มข้นในบางขั้นตอนของการทำนาเท่านั้น เช่น การดำนา การเกี่ยวข้าว ดังนั้นช่วงเวลาอื่นๆ พวกเขาสามารถที่จะทำกิจกรรมต่างๆ ได้ โดยชาวนาจำนวนหนึ่งเลือกที่จะปลูกพืชพาณิชย์หลังฤดูเก็บเกี่ยวข้าวนาปี เช่น ปลูกหอมหัวใหญ่ ปลูกถั่วเหลือง หรือมะเขือเทศ เป็นต้น กิจกรรมของชาวนาไม่ได้จำกัดเฉพาะในภาคการเกษตรเท่านั้น เช่น ในอดีต ชาวไทลื้อที่หมู่บ้านแพเดินทางไปค้าขายกับคนกลุ่มอื่นๆ นอกหมู่บ้าน หรือผู้หญิงทอดผ้าในหมู่บ้านและนำออกไปขาย ในกรณีบ้านสันโป่งแมริม ชาวบ้านออกไปรับจ้างทำงานในการสร้างคลองชลประทาน หรือการทำถั่วเน่าออกไปขายตลาดในเมืองของชาวบ้านภูแดง เป็นต้น การ

เลือกทำกิจกรรมต่างๆ ขึ้นอยู่กับต้นทุนและโอกาสในการเข้าถึงการทำงานด้านต่างๆ ของแต่ละคน และแต่ละพื้นที่ เช่น ในกรณีของบ้านแพดมีต้นทุนในเรื่องการทอผ้า ชาวบ้านจึงมีผ้าทอไทลื้อออกไปขายให้คนต่างถิ่น ส่วนกรณีของบ้านสันโป่งแมริม อยู่ใกล้กับชลประทานแม่แตง จึงมีการจ้างแรงงานมาตั้งแต่ช่วงปีพ.ศ. 2506 เป็นต้น

วิถีชีวิตของชาวนาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การปลูกข้าวเป็นหลักประกันความมั่นคงขั้นพื้นฐานในการมีชีวิต ชาวนาไม่ได้มีลักษณะการดำเนินชีวิตเพียงแค่ “พออยู่พอกิน” หรือ มีความสมถะ ไม่ดิ้นรน ตามที่คนภายนอกมักสร้างภาพตัวแทนให้กับพวกเขา แต่ชาวนาทุกยุคสมัยได้พยายามดิ้นรนเพื่อให้มีชีวิตที่ดีขึ้นเฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ในระบบการผลิตอื่นๆ เช่น ชาวนาในอดีตรวมกลุ่มกันนำข้าวใส่ล้อเกวียนมาขายที่ตัวเมืองพะเยาแทนที่จะขายที่ตลาดเชียงคำ เนื่องจากได้ราคาที่สูงขึ้น เป็นต้น

ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่ชาวนาในปัจจุบันจำนวนหนึ่งให้เหตุผลในการเลิกทำนาว่า “ขาดทุน” ชาวนาทั้งในอดีตและปัจจุบันต่างมีวิถีดคิดคำนวณในเรื่องกำไร-ขาดทุน (เช่น ชาวนาบ้านแพดเอาข้าวไปขายที่พะเยาได้กำไรมากกว่าขายที่ตลาดเชียงคำ) แต่กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาในอดีต เช่น ระบบการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย หรือเครือข่ายแรงงานแบบเอามื้อเอารวัน ถือเป็นต้นทุนทางสังคมของชาวนาในการบริหารจัดการกิจกรรมการผลิตต่างๆ โดยไม่ได้แลกเปลี่ยนบนฐานของเงินตราดังเช่นในยุคต่อมาที่มีการใช้เทคโนโลยี (รถไถ) การสร้างระบบหนี้สินที่ไม่รู้จักจบสิ้นของสถาบันการเงินต่างๆ การเข้ามาของปุ๋ยยาฆ่าแมลง ตลอดจนการจ้างงานเป็นเงินสด กระบวนการในยุคทันสมัยได้กระทำต่อชาวนาทำให้กิจกรรมรวมหมู่กลายเป็นกิจกรรมแบบปัจเจกบุคคลมากขึ้น

ความหลากหลายของกิจกรรมต่างๆ ในวิถีชีวิตของชาวนา คือวิธีการสร้างหลักประกันความมั่นคงในการมีชีวิตที่เต็มไปด้วยการเผชิญกับความเสี่ยง ไม่ว่าจะเป็นดินฟ้าอากาศ หรือกลไกตลาด ในอดีตยุคที่ยังใช้แรงควายและแรงงานแบบเอามื้อเอารวัน ชาวนาจะผลิตข้าวให้เต็มยุ้งเพื่อความอุ่นใจในการมีชีวิตตลอดทั้งปี พร้อมกันนั้นก็ทำกิจกรรมอื่นๆ ที่สอดคล้องไปด้วย เช่น หาปลา จับกุ้ง หรือปลูกพืชผักกิน หมูบ้านบางแห่งที่อยู่ใกล้เมือง เช่น ในกรณีบ้านกู่แดง เมื่อ 30 ปีก่อน ชาวนาที่ยากจนได้ส่งลูกสาวเข้ามาเป็น “คนรับใช้” หรือคนช่วยงานให้กับคนในตลาดที่อำเภอเมืองเชียงใหม่ หรือชาวนาที่พอมีฐานะในกู่แดง นำผลิตผลของตนออกมาขายในตลาดที่ไม่ห่างจากหมู่บ้านมากนัก ขณะที่คนอื่นๆ ในหมู่บ้านที่ไม่มีต้นทุนเพียงพอในการออกมาทำงานนอกหมู่บ้านก็จะทำงานรับจ้างภายในหมู่บ้านหรือพื้นที่ใกล้เคียง

ความเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิต

จากการศึกษาสี่หมู่บ้านพบว่าระบบการผลิตของชาวนาประกอบไปด้วย การปลูกข้าว, การปลูกพืชพาณิชย์ต่างๆ เช่น ถั่วเหลือง หอมใหญ่ มะเขือเทศ และการทำสวนไม้ผล เช่นลำไย โดยแต่ละพื้นที่จะเน้นการผลิตที่แตกต่างกันไป ในกรณีบ้านกู่แดง อยู่ในพื้นที่ใกล้ตัวเมือง มีที่ดินสำหรับการเกษตรไม่เพียงพอมาตั้งแต่เมื่อ 40 ปีที่แล้ว ดังจะเห็นได้จากการที่ชาวบ้านกู่แดงจำนวนหนึ่งขายที่นาในบ้านกู่แดงเพื่อไปซื้อที่ดินและบุกเบิกเพิ่มในเขตอำเภอฝาง

ปัจจุบัน ชาวบ้านกู่แดงเกือบทั้งหมู่บ้านเลิกทำนาและหันมาทำสวนลำไย แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน ใช้ระยะเวลากว่า 10 ปี ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงผืนนาเป็นสวน เจ้าของที่ดินจะปรับเปลี่ยนในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป โดยการถมดินที่ละเล็กละน้อยเพื่อทดลองลงต้นลำไย และระหว่างที่รอต้นลำไยเติบโตให้ได้ผลผลิตซึ่งต้องใช้เวลา 3-5 ปี ชาวนาจะปลูกผัก พริกและพืชสวนครัวต่างๆ ตามช่องว่างระหว่างต้นลำไยเพื่อให้มีรายได้จากการผลิตพืชผักเหล่านี้ ช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงจากที่นาเป็นที่สวน ชาวนาที่ไม่มีที่นาของตนเอง ได้รวมกลุ่มกันไปรับจ้างทำนาในหมู่บ้านใกล้เคียงในช่วงเวลาหนึ่ง เมื่อที่นาในหมู่บ้านใกล้เคียงกลายเป็นสวนลำไย พวกเขา ก็วนกลับมาเป็นแรงงานรับจ้างในสวนลำไยต่อไป แต่ทั้งหมดนี้ยังคงเป็นการใช้ทักษะในพื้นที่ทางการเกษตรซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไข

สภาพปัจจุบัน	กฎแต่ง	สันโป่งแม่วาง	สันโป่งแมริม	บ้านแพด
ระบบการผลิต	- สวนลำไย - ทำนา 3-5 ราย	- ข้าวนาปี - น า ป ร ั ง / หอมหัวใหญ่ - สวนลำไย	- นาปี - นาปรัง/ถั่วเหลือง/ มะเขือเทศ	- นาปี - ถั่วเหลือง
แรงงานในภาค เกษตร	- แรงงานรายวัน - แรงงานช่วงลำไย ออก (วัน ละ 120-250 บาท)	- แรงงานรายวัน (100-150 บ.) - แรงงานกลุ่มเหมา ข้าวนาปี (350-400 บาท) - กลุ่มเหมาข้าวนา ปรัง ไร่ละ 800 บาท - กลุ่มเหมาปลูก หอม ไร่ละ 1200 บาท	- รายวันตอบแทน ด้วยเงิน 120 บาท/วัน - รายวันตอบแทน ด้วยข้าว 2 ถึง ข้าวเปลือก/วัน - แรงงานกลุ่ม เหมารับเหมาปลูก นาไร่ละ 250 บาท - แรงงานเอามือ ในดอนถอนกล้า และเก็บเกี่ยว	แรงงานรายวัน 120-150 บาท/วัน
ค่าเช่านา	ขอใช้ที่ดินที่คน นอกมาซื้อช่วง เศรษฐกิจบูมมา ทำนาโดยไม่เสีย เงิน	- ขายหลังนาตลอด ปีไร่ละ 2,000-2,500 บาท - ขายหลังนาตลอด ปีโดยจ่ายค่าเช่าสอง แบบ ได้แก่ หนึ่งใน สามของผลผลิตจาก ข้าวนาปี และจ่ายค่า เช่าปลูกหอมไร่ละ 1,000 บาท - ขายหลังนาเฉพาะ หลังฤดูปลูกข้าวนาปี ไร่ละ 1,000 บาท	- ไร่ละ 1,000 บาท - ไร่ละ 10 ถึง ข้าวเปลือก - ไร่ละ 15-16 ถึง - แบ่งผลผลิต 1 ใน 3 โดยเจ้าของที่ นาซื้อรถไถให้ผู้ เช่า	- ค่าหัวนาไร่ละ 1-2 กระสอบ

สภาพปัจจุบัน	ภู่แดง	สันโป่งแม่วาง	สันโป่งแมริม	บ้านแพด
เจ้าของที่ดินคือใคร	คนต่างถิ่นที่มาซื้อที่ดินในช่วงเศรษฐกิจบูมและขณะนี้ไม่ได้ทำประโยชน์จากที่ดิน	คนในหมู่บ้านและหมู่บ้านข้างเคียง	เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เป็นขุนนางเก่า เช่นหลานของขุนพัฒน์, หรือเศรษฐีในอำเภอแมริมและเชียงใหม่	คนบ้านแพดที่หันไปค้าขายอย่างอื่นและให้ชาวอีสานจากหมู่บ้านใกล้เคียงเช่าทำนาแต่ยังคงรักษาสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดิน
ผลผลิตข้าวต่อไร่	60-70 ถังต่อไร่	50-60 ถังต่อไร่	60 ถังต่อไร่	6-8 ถังต่อไร่
ควมหลากหลายของอาชีพ	<ul style="list-style-type: none"> - ทำสวนลำไย - รับจ้างในหมู่บ้านตามฤดูกาล เช่น ลำไย มัดถั่วเหลือง แกะเทียม - ทำงานโรงงาน ขอบเขต, ไบยาสูบ - รับราชการ - ปลูกผักขาย - ค้าขายถั่วเน่า/ลำไย/พืชผัก/กะเทียม - รับจ้างก่อสร้าง 	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกข้าวนาปี - ปลูกข้าวนาปรัง - ปลูกหอมหัวใหญ่ - ปลูกลำไย - รับจ้างแกะหอมหัวใหญ่ในหมู่บ้าน - รับจ้างนอกหมู่บ้าน เช่น รวมกลุ่มไปคว้านลำไยที่ลำพูน - ค้าขายหอมหัวใหญ่, ค้าขายทั่วไปที่ตลาดบ้านกาด - ทำโรงหมู - รับจ้างก่อสร้าง - รับราชการ 	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกข้าว - ปลูกถั่วเหลือง - ปลูกมะเขือเทศ - รับจ้างงานในภาคการเกษตรแบบรายวันและรวมกลุ่มทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน - รับงานหัตถกรรมจากมูลนิธิวัดป่ามาทำในหมู่บ้าน - ผู้หญิงเป็นแคดดี้ในสนามกอล์ฟ - รับงานก่อสร้าง - รับราชการ 	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกข้าว/ถั่วแดง/ปลูกลำไย - ค้าขายเสื้อผ้า/รองเท้า และสินค้าเบ็ดเตล็ดตามตลาดนัด - ทำกิจการรถประจำทางสายพะเยา-เชียงคำ - ทอผ้า - รับจ้างงานเกษตรในและนอกหมู่บ้าน - แรงงานก่อสร้าง - รับเหมาก่อสร้าง/ถมดินในและนอกหมู่บ้าน เช่น เชียงใหม่ - ไปทำงานต่างถิ่น เช่น กรุงเทพฯ

สภาพปัจจุบัน	ภู่แดง	สันโป่งแม่วาง	สันโป่งแมริม	บ้านแพด
การซื้อขายที่ดิน	มีการซื้อขายที่ดินให้กับคนต่างถิ่นเพื่อทำหมู่บ้านจัดสรรหรือสวนลำไย ทำให้ราคาที่ดินในช่วงศก.บูมสูงไร้ละนับแสนบาท	มีการขายที่ดินเพื่อทำเป็นสวนลำไยให้กับคนนอกหมู่บ้านบ้าง	มีการขายที่ดินซึ่งเคยเป็นที่นาเก่าหลายแปลงให้กับคนนอกมาซื้อไปทำหมู่บ้านจัดสรรและเจ้าของที่นาเก่าหลายรายขายที่นาให้กับคนอื่นในช่วงเศรษฐกิจบูม แต่ในที่สุดเจ้าของที่นารายใหม่ก็ยังคงให้ชาวนาเดิมเช่าทำนาต่อไป	ขายที่ดินบริเวณทุ่งลอให้กับคนอีสานในหมู่บ้านใกล้เคียง โดยนำเงินที่ได้ไปลงทุนซื้อเสื้อผ้ามายขาย
ควมเปลี่ยนแปลงรอบหมู่บ้าน	- มีสวนลำไยและหมู่บ้านจัดสรร	- มีสวนลำไย / โรงงานอุตสาหกรรมเกษตร / โรงเลี้ยงหมู	- หมู่บ้านจัดสรร / ที่รกร้าง	ที่บ้านกับที่นาคือที่นาอยู่ใกล้กัน, ที่นารอบหมู่บ้านมีไม่มากนัก และอยู่ไม่ไกลจากตลาดเชียงคำ

กรณีบ้านสันโป่งแม่วาง มีการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น โดยชาวนาบางกลุ่มยังคงปลูกข้าวไว้กิน บางส่วนปลูกข้าวไว้ขายแต่ซื้อข้าวกิน และปลูกหอมหัวใหญ่ซึ่งถือเป็นแหล่งรายได้หลัก นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากที่นาเป็นสวนลำไย ซึ่งชาวบ้านได้ทดลองปลูกสวนลำไยบนที่นาที่เคยปลูกข้าวและหอมหัวใหญ่ เนื่องจากพวกเขาพบว่า การปลูกข้าวทำให้ขาดทุน ขณะที่การปลูกหอมใหญ่แม้จะมีรายได้มากแต่มีความเสี่ยงมากเช่นกัน พวกเขาจึงทดลองปลูกลำไยมาราว 7-8 ปี พร้อมกับที่ยังคงปลูกข้าวและหอมใหญ่

ขณะที่ชาวนาในพื้นที่สันโป่งแมริม ยังคงปลูกข้าวเป็นหลัก โดยที่นาส่วนใหญ่เป็นนาเช่า หลังฤดูปลูกข้าว ชาวบ้านจะปลูกถั่วเหลืองและมะเขือเทศ แต่เนื่องจากมีแรงงานในครัวเรือน

สำหรับการเกษตรค่อนข้างจำกัด กลุ่มแรงงานรับจ้างเหมาปลูกในบ้านสันโป่งแมริมจึงรวมกลุ่มกันอย่างเข้มแข็ง ซึ่งถือเป็นการจัดความสัมพันธ์ด้านแรงงานเพื่อให้คนปลูกข้าวสามารถเข้าถึงแรงงานได้ ขณะเดียวกันก็เป็นการเพิ่มค่าตอบแทนของกลุ่มแรงงานรับจ้างปลูกข้าว (เนื่องจากมีแรงงานกลุ่มหนึ่งที่มีความเชี่ยวชาญในการปลูกข้าวซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง ในขณะที่แรงงานในภาคการเกษตรของหมู่บ้านมีลดน้อยลง) รูปแบบของแรงงานมีลักษณะผสมผสาน โดยขั้นตอนการถอนกล้าและเก็บเกี่ยวมีการใช้แรงงานแบบเอามือเอารวัน การจ่ายค่าแรงด้วยข้าว ผสมผสานกับเงินสด ขณะเดียวกันก็มีการใช้แรงงานของกลุ่มรับเหมาปลูกนา

สำหรับบ้านแพด ชาวนาที่ยังทำการเกษตรเหลืออยู่ค่อนข้างน้อย ที่นาให้ผลผลิตค่อนข้างต่ำ นอกจากการปลูกข้าวแล้ว จะปลูกถั่วแดงและทำสวนลำไย ขณะที่ชาวนาในอดีตที่มีฐานะดี จะขายที่นาบางส่วนเพื่อไปเป็นต้นทุนสำหรับค้าขายเสื้อผ้า หรือลงทุนในกิจการอื่นๆ เช่น วิ่งรถประจำทางสายพะเยา-เชียงคำ โดยยังคงเก็บที่นาส่วนอื่นๆ ไว้ให้ชาวนาในหมู่บ้านอื่นเช่าทำกิน และได้ผลผลิตเป็นข้าวตอบแทนค่าเช่านา ทำให้ชาวนาที่หันไปค้าขายหรือประกอบอาชีพอื่นๆ จำนวนหนึ่งไม่ต้องซื้อข้าวกิน อีกทั้งยังเป็นการรักษาชาข้างหนึ่งไว้บนผืนนา ซึ่งพวกเขาสามารถหวนกลับมาสร้างผลผลิตจากที่ดินดังกล่าวเมื่อไรก็ได้

การจัดการที่ดิน

ที่ดินทำกินของหมู่บ้านกู่แดง สันโป่งแม่วาง และสันโป่งแมริม มีพื้นที่ค่อนข้างจำกัด เนื่องจากอยู่ใกล้เมือง และการครอบครองที่นาเป็นการซื้อต่อจากเจ้าหรือขุนนางในอดีต หรือเป็นการสืบทอดทางมรดก เช่น ในกรณีของสันโป่งแม่วาง ชาวนาจำนวนหนึ่งได้ขอซื้อที่ดินจากเจ้าอินทยงยศ ขณะที่สันโป่งแมริม เจ้าของที่นาผืนใหญ่เป็นของขุนพัฒน์ ซึ่งต่อมาได้สืบทอดมาถึงลูกหลาน นอกจากนี้ที่นาจำนวนหนึ่งยังเป็นของคนฐานะดีในอำเภอมะริมหรืออำเภอมืองเชียงใหม่ สำหรับที่บ้านกู่แดง ชาวนาที่ฐานะยากจนหรือมีที่ดินน้อยจำนวนหนึ่งได้ขายที่ดินในบ้านกู่แดงและอพยพโยกย้ายไปยังที่อำเภอดงตั้งแต่เมื่อ 40 ปีก่อน เพื่อบุกเบิกหรือซื้อที่ดินทำกินที่ถูกกว่าหลายเท่าตัว ขณะที่ที่ดินทำกินของชาวบ้านแพด ส่วนใหญ่เป็นที่ทำกินของชาวบ้านในปัจจุบันมาจากการบุกเบิกจากที่ดินบริเวณที่เรียกว่า “ทุ่งลอ” ราว 40-50 ปีที่ผ่านมา

การซื้อขายที่ดินแม้ว่าจะมีมาแต่ในอดีตรับ เช่น การขายที่นาให้กับพ่อค้าชาวจีนในตลาดของคนกู่แดง หรือการซื้อที่นาจากเจ้าอินทยงยศของคนบ้านสันโป่งแม่วาง แต่การซื้อขายที่เกิดขึ้นดำเนินไปเพื่อทำการผลิตบนผืนดินดังกล่าวเสียเป็นส่วนใหญ่ และการซื้อขายเหล่านี้ไม่ก่อให้เกิดผลกระทบที่เด่นชัดกับชาวบ้านมากเท่ากับในยุคเศรษฐกิจเฟื่องฟูเมื่อปีพ.ศ.2532-2533

ช่วงเวลานั้น ที่ดินราคาสูงขึ้นอย่างชนิดที่ไม่เคยปรากฏให้เห็นมาก่อน ซึ่งเป็นเหตุจูงใจให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่งขายที่ดินทำกิน อีกทั้งเงื่อนไขทางเศรษฐกิจในเวลานั้นสร้างความหวังและมูมมองอื่นๆให้กับชาวบ้าน เช่น ในช่วงที่มีการค้าขายที่ดินมาก มีการกล่าวถึงผลตอบแทนจากอัตราดอกเบี้ยว่า หากชาวบ้านนำเงินจากการขายที่ดินมาฝากธนาคารจะได้รับดอกเบี้ยโดยไม่ต้องทำงาน นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความไว้วางใจในเรื่องการทำมาหากินเนื่องจากการจ้างงานมาก เช่น ในกรณีบ้านสันโป่งแมริม มีรถมารับชาวบ้านไปเป็นคนงานก่อสร้างในเมือง โดยจ่ายค่าแรงวันละ 200-300 บาท เป็นต้น

การซื้อขายที่ดินในช่วงเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว ได้ส่งผลให้เกิดเปลี่ยนแปลงการผลิตและการใช้ที่ดินอย่างมีนัยสำคัญ เช่น เปลี่ยนที่นาเป็นหมู่บ้านจัดสรร หรือเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย โครงการต่างๆ จากภายนอกนำความเปลี่ยนแปลงไปสู่ละแวกหมู่บ้าน และสร้างความคึกคักในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่แล้วความฝันที่จะพลิกผืนนาเป็นโครงการต่างๆ ก็หยุดชะงักลง เพราะพิษเศรษฐกิจ ที่ดินหลายผืนกลับกลายเป็นที่รกร้างอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน

ช่วงราคาที่ดินเฟื่องฟู ชาวนาเข้าบ้านสันโป่งแมริมบางคนไม่มีที่นาเพาะปลูก เพราะเจ้าของที่นาขายที่นาไปเสียแล้ว เมื่อเวลาผ่านไปปีแล้วปีเล่า ผืนนาที่เคยปลูกข้าวกลับกลายเป็นที่อยู่ของต้นไม้ยวบ ในที่สุดเจ้าของที่ดินรายใหม่ก็เริ่มประกาศหาชาวนาเช่า โดยยอมลดค่าเช่านาลง จากในอดีตที่จ่ายค่าเช่าแบบแบ่งครึ่งผลผลิต เป็นจ่ายค่าเช่านาไร่ละ 10 ถัง

ที่หมู่บ้านกุแดง ก็มีลักษณะใกล้เคียงกัน คือ ที่ดินที่ขายให้กับคนนอกไปไม่ถึงดวงดาว ชาวนาบางคนที่ย้ายที่ดินผืนนั้น ได้ขอเจ้าของที่ดินกลับเข้าไปทำนาใหม่ ขณะที่ชาวนาบางคนขอผู้ใหญ่บ้านเพื่อใช้ที่ดินรกร้างเพาะปลูกพืชผักที่ไม่ยืนต้น ผู้ใหญ่บ้านให้เหตุผลว่า การอนุญาตให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ที่ดินเพื่อปลูกผัก หรือปลูกข้าว ย่อมดีกว่าปล่อยให้ดินไว้ให้หญ้าขึ้น ซึ่งอาจเกิดไฟไหม้และลามไปยังแปลงอื่น

ในกรณีบ้านแพด ช่วงเศรษฐกิจขาขึ้นชาวนาหลายคนออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน จำนวนหนึ่งไปไกลถึงต่างประเทศ โดยปล่อยให้พื้นที่นาให้คนหมู่บ้านใกล้เคียงเช่าทำกิน และแรงงานรับจ้างเหล่านี้ได้หวนกลับมายังหมู่บ้านอีกครั้ง ในช่วงที่เศรษฐกิจถดถอย จำนวนหนึ่งกลับมาปลูกข้าวและรับจ้างทำงานอื่นๆ พร้อมกันไปด้วย

อิทธิพลของตลาดกับการตัดสินใจเรื่องระบบการผลิตของชาวนา

หากพิจารณาอย่างผิวเผิน เราอาจมองว่า การตัดสินใจทำการผลิตของชาวนาถูกกำหนดโดยกลไกราคา เช่น จากคำพูดที่ว่า เลิกทำนา เพราะขาดทุน ราคาข้าวตกต่ำ หรือการเปลี่ยนที่นา

เป็นส่วนลำไยของชาวภูแดง การปลูกข้าวไร่ขายและซื้อข้าวกินโดยเน้นการทำการผลิตอย่างเข้มข้นของชาวสันโป่งแม้วาง การปลูกพืชเงินสดของชาวสันโป่งแมริม ตลอดจน การเลิกทำนาและหันไปค้าขายของชาวบ้านแพด รูปธรรมเหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ที่แสดงถึงการปรับตัวของชาวนาตามแรงกระแทกจากภายนอกที่เข้ามากระทำต่อชาวนา แต่การปรับตัวดังกล่าว ไม่ได้ปรับตัวไปตามระบบตลาดโดยเฉพาะกลไกราคาแต่เพียงอย่างเดียว หากผสมผสานวิถีคิดที่หลากหลายภายใต้เงื่อนไขต่างๆ เช่น แรงงานในครัวเรือน กรรมสิทธิ์บนที่ดิน ว่าชาวนาเป็นเจ้าของที่นาหรือเป็นชาวนาเช่าลักษณะที่ดิน เป็นนาลุ่ม นาดอน การใช้ที่ดินของพื้นที่ข้างเคียงโอกาสหรือทางเลือกอื่นๆ ในชีวิต เป็นต้น

กรณีบ้านสันโป่งแมริม ชาวนากลุ่มใหญ่เป็นชาวนาเช่าและปลูกข้าวไร่กินเอง ดังนั้นทางเลือกของชาวนาจึงมีสองส่วน ได้แก่ การทำการผลิตบนที่นาเช่า กับการเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตรหรือนอกภาคการเกษตร การทำการผลิตบนที่นาเช่า ชาวนาจะตัดสินใจเลือกปลูกข้าว, ถั่วเหลือง หรือมะเขือเทศ ขึ้นอยู่กับลักษณะของที่ดิน

ในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน เจ้าของที่นาส่วนใหญ่เป็นคนนอกหมู่บ้าน ทำให้ค่าเช่าที่นาเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขจากภายนอกอื่นๆ เช่น ในช่วงราคาที่ดินสูง เจ้าของที่ดินส่วนหนึ่งขายที่นาให้กับผู้ซื้อที่หวังเก็งกำไร แต่แล้วการเก็งกำไรดังกล่าวไม่ได้ผล ที่นาจำนวนหนึ่งจึงรื้อสร้างว่าเปล่า ผู้ซื้อรายใหม่จึงชวนกลับมาให้ชาวนาในหมู่บ้านเช่าทำนาอีกครั้ง ขณะเดียวกันเมื่อเศรษฐกิจเฟื่องฟู ชาวนาเช่าเหล่านี้ แม้จะถูกให้เลิกเช่านา พวกเขาก็แสวงหาทางเลือกอื่น โดยไปเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ซึ่งมีการจ้างงานมาก เช่นงานก่อสร้าง เป็นต้น ในด้านการจัดการแรงงาน เนื่องจากแรงงานในครัวเรือนสำหรับการผลิตมีลดน้อยลง เพราะออกไปทำงานรับจ้างภายนอก แต่การทำนาเป็นกิจกรรมรวมหมู่ ดังนั้นชาวนาจึงจำเป็นต้องเกาะกลุ่มแรงงานรับเหมาปลูกข้าวไร่ เพื่อให้กลุ่มชาวนาสามารถเข้าถึงแรงงานได้ และยังผสมผสานการใช้แรงงานแบบเอามื้อเอารวันในบาง ขั้นตอนของการปลูกข้าว

กรณีบ้านสันโป่งแม้วาง ชาวนาส่วนใหญ่ทำการผลิตเพื่อขาย คือปลูกข้าวเจ้าไร่ขายและปลูกหอมหัวใหญ่ เนื่องจากหอมหัวใหญ่ราคาดีและได้ผลผลิตต่อไร่สูง ขณะเดียวกันมี ชาวนาจำนวนหนึ่งที่เป็นเจ้าของที่นาของตนเองจะปลูกข้าวไร่กิน และขายหลังนาให้กับชาวนารายอื่นๆ เพื่อปลูกหอมหัวใหญ่ การขายหลังนาจะเก็บค่าเช่าเป็นเงินสด เช่น ไร่ละ 1,000 บาท เป็นต้น ชาวนา กลุ่มที่ปลูกข้าวไร่กินใช้แรงงานแบบเอามื้อเอารวันผสมแรงงานรายวันมาช่วยปลูกข้าวและช่วยเกี่ยว และตัดสินใจไม่ปลูกหอมหัวใหญ่เนื่องจากเห็นว่ามีความเสี่ยงมาก อีกทั้งยังไม่มีแรงงานในครัวเรือน จึงตัดสินใจที่จะไปเป็นแรงงานรับจ้างแทนการลงทุนปลูกหอมหัวใหญ่ด้วยตนเอง

ชาวนาที่ทำการผลิตแบบเข้มข้นบนที่ดิน บางครั้งจะปลูกหอมหัวใหญ่และข้าวนาปรังไปพร้อมกัน เช่น มีที่นา 5 ไร่ ปลูกข้าวนาปรัง 3 ไร่ ที่เหลือปลูกหอมหัวใหญ่ เพื่อลดความเสี่ยงในเรื่องราคาหอมหัวใหญ่ ขณะเดียวกันชาวนาที่มีที่ดินหลายแปลง เริ่มทดลองปลูกลำไยบนที่นา เนื่องจากพบว่า ปัจจุบันหาคนเช่าทำนาค่อนข้างยาก เพราะได้ค่าตอบแทนต่ำ ขณะที่การปลูกลำไยเป็นการลงทุนครั้งเดียว ไม่ต้องใช้แรงงานในการดูแลมากนัก และสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้โดยตลอด รวมทั้งไม่ต้องดูแลรักษามาก อีกทั้งยังเป็นการหลีกเลี่ยงความเสี่ยงจากการปลูกหอมหัวใหญ่ ซึ่งแม้จะมีรายได้ตอบแทนสูงแต่ก็ต้องดูแลมากและมีความเสี่ยงในเรื่องราคาตกต่ำสูงมากเช่นกัน

กรณีบ้านกุ้แดง เป็นตัวอย่างของชาวนาที่ตัดสินใจเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตจากที่นาเป็นสวนลำไยเกือบทั้งหมด เนื่องจากหมู่บ้านนี้มีพื้นที่ทำกินจำกัด แต่ละครัวเรือนมีที่ดินเพียงไม่กี่ไร่เท่านั้น นอกจากนี้แรงงานในครัวเรือนยังมีจำนวนจำกัด เพราะลูกหลานส่วนใหญ่ออกมาทำงานในเมือง หรือเรียนหนังสือ ทำให้ไม่มีแรงงานในภาคการเกษตรเพียงพอ นอกจากนี้ที่ดินทำกินบางส่วนยังไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวมากนัก เนื่องจากบางส่วนอยู่ปลายน้ำของระบบเหมืองฝาย ทำให้มีปัญหาเรื่องน้ำอยู่เป็นระยะๆ

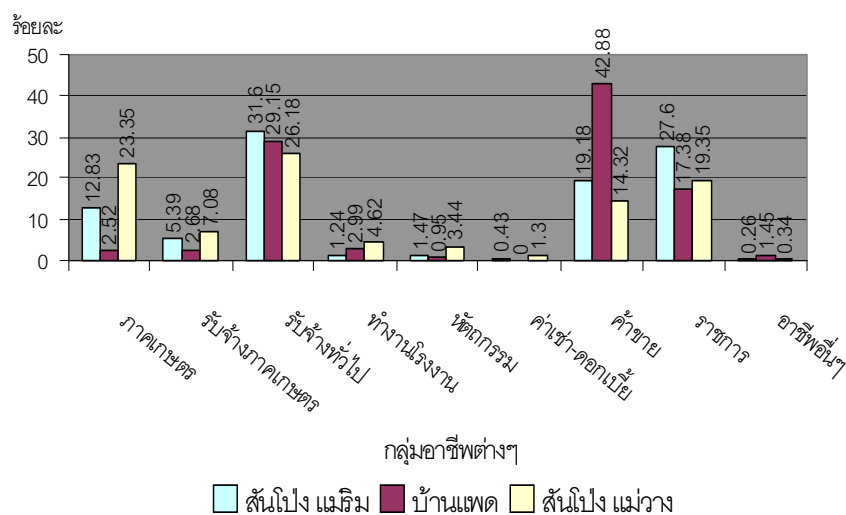
แต่เนื่องจากชาวนาเป็นเจ้าของที่นาของตนเอง พวกเขาจึงสามารถเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากพืชอายุสั้นเป็นไม้ผลยืนต้นได้ พวกเขาจึงคิดเปรียบเทียบผลผลิตระหว่างการปลูกข้าวในที่นา 5 ไร่ กับการปลูกลำไยบนที่ดินผืนเดียวกัน และพวกเขาเริ่มทดลองเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตมานานนับสิบปี จนกระทั่งเกิดความมั่นใจว่า ผลผลิตที่ได้จากการขายลำไยสามารถทดแทนการปลูกข้าวได้ ชาวนาให้เหตุผลว่า ลำไยเป็นพืชที่ลงทุนครั้งเดียว ไม่ต้องใช้แรงงานในการดูแลรักษามาก แม้กระทั่งเรื่องการใช้น้ำ ถึงแม้จะระบบเหมืองฝายจะติดขัด แต่พวกเขาก็สามารถเจาะบ่อบาดาลและจัดการวางท่อระบบน้ำได้

กรณีบ้านแพด เป็นหมู่บ้านชาวนาที่ผันตนเองจากชาวนาไปเป็นแรงงานรับจ้างและค้าขาย แม้ว่าชาวนาบ้านแพดส่วนใหญ่จะมีที่นาเป็นของตนเอง แต่ที่นาของชาวนาบ้านได้ผลผลิตต่ำมาก ชาวนาที่อยู่ในวัย 40-50 ปีเศษได้หางานนอกภาคการเกษตรทำมาเนิ่นนานแล้ว และในปัจจุบันก็ยัง มี ชาวนาจำนวนหนึ่งทำการผลิตข้าวเอง พร้อมกับทำงานรับจ้างนอกฤดูกาล ขณะเดียวกันก็มีชาวนาจำนวนหนึ่งยกที่นาให้ผู้อื่นเช่าและได้ค่าตอบแทนเป็นข้าว และทำงานเป็นแรงงานรับจ้าง หรือค้าขาย

ชาวนาที่อยู่ในช่วงอายุ 20-30 ปี แม้จะมีความสามารถในการทำนาแต่เริ่มหันออกไปเป็นแรงงานต่างถิ่น การออกไปเป็นแรงงานต่างถิ่นมักไปเป็นกลุ่มตามเครือข่ายความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้าน ในช่วงเศรษฐกิจดี พวกเขาออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกหมู่บ้านและต่างจังหวัด รวมถึง

ต่างประเทศ ซึ่งส่งผลให้แรงงานในภาคการเกษตรลดลง บางส่วนกลายเป็นแรงงานรับจ้างถาวร โดยส่งเงินทองกลับมาให้บ้านเกิด ในช่วงที่เศรษฐกิจตกต่ำ และราคาข้าวสูงขึ้น แรงงานรับจ้างจำนวนหนึ่งหวนกลับมาทำการผลิตบนที่นาเดิม พร้อมกับทำงานรับจ้างตามฤดูกาลด้วย ขณะที่ชาวนาฐานะดีบางส่วนหันไปลงทุนค้าขาย เช่น การขายเสื้อผ้าตามตลาดนัด และมีการชักชวนเครือญาติทำการค้าในแบบใกล้เคียงกัน แม้ว่าชาวนากลุ่มนี้จะตัดสินใจเลิกทำนาและหันมาค้าขายแทน แต่ส่วนหนึ่งยังคงเก็บที่นาไว้ให้คนในหมู่บ้านใกล้เคียงเช่าทำกินแทน และได้รับค่าเช่านาเป็นข้าว

แผนภูมิแสดงค่าเฉลี่ยสัดส่วนรายได้ของครัวเรือน แบ่งตามกลุ่มอาชีพต่าง (รวม)

ความหลากหลายของอาชีพ

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ในอดีตชาวนาเป็นกลุ่มคนที่พยายามแสวงหาความมั่นคงในชีวิต ด้วยการสร้างช่องทางที่หลากหลาย โดยมีผลผลิตจากข้าวเป็นหลักประกันขั้นพื้นฐาน วิธีการสร้างหลักประกันขั้นพื้นฐานคือความสร้างความร่วมมือขึ้นภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการร่วมมือในเรื่องแรงงานหรือการจัดการน้ำผ่านระบบเหมืองฝาย แต่เงื่อนไขทางการผลิตและความสัมพันธ์กับตลาดและรัฐที่ซับซ้อนมากขึ้น ทำให้ “ยุทธวิธี” ในการดิ้นรนต่อสู้ปรับตัวของชาวนาในพื้นที่ต่างๆ มีรูปแบบที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป

หากแต่ภายใต้ยุทธวิธีที่แตกต่างหลากหลาย เรากลับพบเห็นลักษณะที่ใกล้เคียงกัน คือ ความพยายามที่จะสร้างกิจกรรมการผลิตและอาชีพในลักษณะที่หลากหลาย เพื่อลดความเสี่ยง และสร้างหลักประกันของความมั่นคงในชีวิต แม้กระทั่งการจัดการแรงงานภายในครัวเรือนก็มีความหลากหลายและความซับซ้อนมากขึ้น เราพบว่าสมาชิกของครัวเรือนแต่ละคนจะประกอบอาชีพที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป ในครัวเรือนที่ยังคงทำการเกษตรอยู่ จะมีสมาชิกเพียงคนเดียวที่ทำการเกษตร ในขณะที่สมาชิกคนอื่นๆ ทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตร ลักษณะของการประกอบอาชีพในแต่ละครัวเรือนจึงมีทั้งความยืดหยุ่นและความหลากหลาย ทั้งนี้เพื่อลดความเสี่ยงและสร้างความมั่นคงให้กับชีวิตเพิ่มขึ้น จากการศึกษาชาวนาพื้นที่ราบลุ่มบ้านข้างต้นเราพบการปรับตัวของชาวนาใน 3 ลักษณะหลักดังนี้

1. การปรับตัวภายใต้วิถีชีวิตในภาคการเกษตร การปรับตัวนี้มีหลายรูปแบบ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตซึ่งมักจะเกิดขึ้นในกรณีของชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดิน คือ จากที่นาเป็นที่ยึดหลักอาชีพ การตัดสินใจเลิกปลูกข้าวหันไปปลูกพืชเงินสด เช่น การปลูกถั่วเหลือง มะเขือเทศ หรือหอมหัวใหญ่ หรือ การผสมผสานการปลูกข้าวเพื่อกินพร้อมกับการปลูกพืชเงินสดอื่นๆ

วิถีชีวิตของชาวนากลุ่มนี้ไม่ว่าจะเป็นชาวนาเช่า ชาวนาจ้างหรือชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดิน จะมีแบบแผนการดำเนินชีวิตที่ใกล้เคียงกันคือ นอกจากทำการผลิตบนผืนดินทั้งที่เป็นการปลูกข้าวหรือพืชเงินสดอื่นๆ พวกเขายังพร้อมที่จะทำกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นกิจกรรมเพื่อยังชีพ เช่น เก็บผักตามร่องเหมือง / ปลูกผักไว้กิน / เลี้ยงหมู / เป็ด / ไก่ หรือหากุ้ง หาปลาไว้เป็นอาหาร และเวลาที่เหลือจะทำกิจกรรมที่เพิ่มรายได้ ได้แก่ การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตรหรือเป็นแรงงานรับจ้างในหมู่บ้าน หรือเป็นแรงงานตามฤดูกาล เช่น ในกรณีบ้านทุ่งแดง มีการรับจ้างเก็บลำไย รับจ้างมัดถั่วเน่า รับจ้างแกะกะเทียม บ้านสันโป่งแมริม ผู้หญิงรับงานหัตถกรรมมาทำในหมู่บ้าน บ้านสันโป่งแม้วาง รับจ้างแกะหอมหัวใหญ่ เป็นต้น

2. การปรับตัวตามสถานการณ์ ในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่มีความยืดหยุ่นหลากหลายในการประกอบอาชีพค่อนข้างมาก ลักษณะของการยึดติดอยู่กับพื้นที่หรืออาชีพใดอาชีพหนึ่งแทบไม่ปรากฏให้เห็น นอกจากในกลุ่มคนที่ชราภาพหรือมีข้อจำกัดอื่นๆ ชาวนาพร้อมที่จะเป็นออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคการเกษตรชั่วคราวในช่วงเวลาหนึ่งๆ หากการผลิตในภาคการเกษตรประสบปัญหา หรือพบว่า ช่องทางเลือกนอกภาคการเกษตรมีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยมากกว่า เช่น การที่ชาวนาในบ้านแพดหลายสิบคนออกไปเป็นแรงงานในต่างประเทศ เช่น ใต้หวัน มาเลเซีย เป็นต้น แต่แล้วเมื่อเศรษฐกิจซบเซา พวกเขาก็กลับมาทำการผลิตบนที่นา และเป็นแรงงานรับจ้างอื่นๆ ต่อไป ในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟูและธุรกิจก่อสร้างรุ่งเรือง ชาวนาจำนวนมากออกไปเป็นแรงงานก่อสร้าง และหยุดทำการผลิตบนที่นาติดต่อกัน 2-3 ปี จนกระทั่งไม่มีการจ้างงานพวกเขา

ก็หวนกลับมาทำนาอีกครั้ง ชาวนากลุ่มนี้ไม่ใช่แรงงานตามฤดูกาล แต่เป็นเหมือนแรงงานสำรองตามสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ หากเศรษฐกิจรุ่งเรือง คนกลุ่มนี้ก็จะกลายเป็นแรงงานหลักในธุรกิจนั้นๆ ได้ หากช่วงเศรษฐกิจซบเซา พวกเขาก็จะกลับมาใช้ชีวิตในภาคการเกษตรเช่นเดียวกับคนกลุ่มแรก

3. การปรับวิถีชีวิตไปสู่นอกภาคการเกษตร : ชาวนา (และลูกชาวนา) จำนวนหนึ่งเลิกทำการผลิตบนที่นา และไปประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ในกรณีของชาวนาฐานะดีจะส่งลูกหลานเรียนหนังสือสูงขึ้นและไปทำงานในเมือง ซึ่งมีทั้งการทำงานราชการ หรือเป็นบริษัทเอกชน ชาวนาที่มีต้นทุนและมีเครือข่ายความสัมพันธ์จำนวนหนึ่งหันไปค้าขาย หรือทำงานฝีมือ เช่น ชาวนาบ้านแปดหันไปค้าขาย โดยที่เงินทุนจำนวนหนึ่งมาจากการขายที่นาหรือเป็นเงินที่ได้จากการไปขายแรงงานต่างประเทศ, ชาวนาสันโป่งแม่วงไปทำงานแกะสลัก ชาวนาฐานะดีหันมาค้าขายพืชผลทางการเกษตรเช่น หอมหัวใหญ่ ลำไย หรือกะเทียม

ขณะเดียวกันธุรกิจใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไขเศรษฐกิจยุคโลกาภิวัตน์ได้กลายเป็นช่องทางเลือกสำหรับชาวนา เช่น การเป็นแคดดี้ในสนามกอล์ฟ ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร เช่น คว้านลำไย / คว้านลิ้นจี่ การรับเหมาช่วงเย็บเสื้อผ้าในหมู่บ้าน ตลอดจนการเลี้ยงหมูแบบพันธะสัญญา เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้หญิงในหมู่บ้านสามารถปรับตัวเข้าสู่ความหลากหลายของอาชีพได้ทั้งในการผลิตภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร เช่น การรวมกลุ่มรับจ้างเหมาปลูก การแกะหอมหัวใหญ่ แกะกะเทียม คว้านลำไย/ลิ้นจี่ ทำงานในสนามกอล์ฟ หรือทำงานรับเหมาเย็บเสื้อผ้า/หัตถกรรม ค้าขาย ขณะที่งานของผู้ชายส่วนใหญ่จะเป็นงานรับจ้างก่อสร้าง ขับรถ รับจ้างตัดหญ้า หรือบางขั้นตอนในการเก็บลำไย เช่น เดินเซ่ง ขึ้นต้นลำไย เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบหลายกรณีที่ผู้หญิงเป็นแรงงานเดียวในครัวเรือนที่ปลูกข้าวไว้สำหรับกิน โดยผู้หญิงใช้แรงงานของตนเองผสมผสานกับแรงงานแบบเอามื้อเอารวัน แรงงานรายวันและแรงงานเหมา ขณะที่ฝ่ายชายออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น รับราชการ รับจ้างก่อสร้าง เป็นต้น

บทที่ 6

ชาวนาผู้ยึดหยุ่น: เศรษฐกิจชุมชน การเปิดพื้นที่ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในสังคมไทย¹

ในรอบศตวรรษที่ผ่านมา การศึกษาเชิงมานุษยวิทยามักเน้นการทำวิจัยภาคสนามในหมู่บ้าน โดยให้ความสำคัญกับการบรรยายลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) หรือการศึกษาสังคมหมู่บ้านในลักษณะที่เรียบง่ายและสมานฉันท์ตามแนวคิดแบบโครงสร้างหน้าที่ ดังเช่นการศึกษาสังคมไทยของ Sharp et al. (1953), de Young (1955), Kingshill (1960) และ Kaufman (1960) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความสนใจในด้านการเปลี่ยนแปลงก็เริ่มปรากฏขึ้นในงานเขียนหลายชิ้น ดังเช่น การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในฟิลิปปินส์ตอนเหนือของ Eggan (1941), พลวัตของระบบการเมืองของชาวไทใหญ่และคะฉิ่นในพม่าของ Leach (1954) การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในลาวของ Halpern (1958) และพัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในอินเดียตอนใต้ของ T.S. Epstein (1962) เป็นต้น

งานทางมานุษยวิทยาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เริ่มหันมาให้ความสนใจกับการศึกษาสังคมชาวนา ดังเช่นงานของ Redfield (1934), Fei (1939), Foster (1965), Shanin (1971), Alavi (1973), Stavenhagen (1979) และ Friedmann (1980, 1981) เป็นต้น แต่ภาพของชาวนาก็คงเน้นการผลิตเพื่อยังชีพและแรงงานในครัวเรือน (Chayanov 1966) ซึ่งไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมชาวนาในประเทศโลกที่สามเท่าใดนัก (Hayami and Kawagoe 1993: 3, โปรดดูความเห็นแย้งใน จัตุรทิพย์ 2541: 24-85) แม้กระนั้นก็ดี การศึกษาสังคมชาวนาในทางมานุษยวิทยาก็ค่อยๆ เริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น เริ่มมีการศึกษาสัมพันธ์ภาพระหว่างชาวนากับรัฐ (Wolf 1966) รวมทั้งการศึกษาระบบตลาดและการแลกเปลี่ยนของชาวนา ดังเช่นงานของ Tax (1953), Mintz (1955) และ Beals (1975) เป็นต้น

---

¹ เนื้อหาบางส่วนของบทนี้ปรับจากบทความเรื่อง “สิทธิชุมชน: พัฒนาการและการปรับกระบวนการทัศน์ทางมานุษยวิทยา” บทความนำเสนอในการประชุมประจำปีของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรเรื่อง คนมองคน: นานาชีวิตในกระแสความเปลี่ยนแปลง 27-28 มีนาคม 2545

ความสนใจในประเด็นเกี่ยวกับผลกระทบของตลาดและการค้าต่อความสัมพันธ์ทางการผลิต และสถาบันสังคมของชาวนา ทำให้นักวิจัยทางมานุษยวิทยาหลายชิ้นเริ่มให้ความสนใจกับการเปลี่ยนแปลงในด้านของการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามาของพืชพาณิชย์ การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิต การเพิ่มขึ้นของการว่าจ้างแรงงานและผลกระทบต่อการจัดการแรงงาน ผลกระทบจากการปฏิวัติเขียว การสูญเสียที่ดินทำกินและการแตกต่างทางชนชั้นที่เพิ่มสูงขึ้นในสังคมชาวนา งานชิ้นสำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงและปัญหาการพัฒนาในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง คือ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรของชวา โดย คลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ (Geertz 1963) การพิจารณาพัฒนาการของระบบเกษตรชวาในบริบททางประวัติศาสตร์ ทำให้เกียร์ตซ์พบว่า ชาวนาในชวาก่อนการเข้ามาของชาวดัตช์ทำการเพาะปลูกข้าวแบบนาดำในที่ราบระหว่างหุบเขาเพื่อเป็นอาหารหลัก รวมทั้งปลูกพืชอีกหลากหลายชนิดและไม่ขึ้นดินเพื่อการยังชีพ ดินในชวาอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุจากภูเขาไฟ และความอุดมสมบูรณ์นี้เองที่ดึงดูดให้ชาวดัตช์ต้องการเข้ามายึดครองและตัดดวงผลผลิตจากชวา พ่อค้าชาวดัตช์เริ่มเข้ามาเป็นคนกลางส่งเครื่องเทศจากหมู่เกาะรอบนอกของชวาไปขายยังประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรป ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 รัฐบาลดัตช์ได้เริ่มเข้ามาตัดดวงผลประโยชน์จากชวาโดยตรงมากขึ้น ด้วยการเสนอนโยบาย “ระบบการเพาะปลูก” (cultivation system) และทำการจัดตั้ง “ไร่นาขนาดใหญ่ของรัฐ” (state plantation) เพื่อเพาะปลูกกาแฟสำหรับส่งไปขายในยุโรป รัฐบาลดัตช์ยังทำการเรียกเก็บภาษีและเกณฑ์แรงงานชาวนาให้มาทำงานในไร่นาของรัฐ รายได้จากผลผลิตกาแฟ รวมทั้งยางและอ้อย เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แรงงานในไร่นาของรัฐมาจากชาวนาไร้ที่ดินที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อที่ดินถูกแย่งชิงไปทำไร่กาแฟและสวนยางเพิ่มขึ้น แม้กระนั้นก็ดี การทำกสิกรรมอย่างเข้มข้นบนที่ดินจำกัด โดยเฉพาะการทำนาดำ สลับกับการปลูกอ้อย สามารถให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นและเพียงพอต่อการบริโภคของประชากรที่เพิ่มสูงขึ้นด้วย ผลที่ตามมาก็คือ ประชากรในเกาะชวาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ทรัพยากรและรายได้จากการค้าพืชผลทางการเกษตรถูกส่งกลับไปสร้าง ความร่ำรวยให้กับประเทศฮอลแลนด์ เกียร์ตซ์พบว่านโยบายของเจ้าอาณานิคมชาวดัตช์ที่มุ่งเน้นการเสริมสร้างระบบเศรษฐกิจเงินตรา และบีบบังคับให้ชาวนาต้องเสียภาษีเพื่อนำไปใช้สนับสนุนการทำไร่นาใหญ่เพื่อการส่งออก รวมทั้งนโยบายของผู้นำอินโดนีเซียหลังการประกาศเอกราช ส่งผลให้ระบบเกษตรในชวามีพัฒนาการในลักษณะทวินิยม นั่นคือ ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงทำการผลิตแบบยังชีพและไม่สามารถเข้าถึงทุนและสินเชื่อเพื่อนำไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ในขณะที่ระบบไร่นาใหญ่พัฒนาขึ้น โดยใช้ทุนและเทคโนโลยีทางการผลิตภายใต้การบริหารจัดการแบบอาณานิคม

การศึกษาสังคมชาวนาไทลื้อที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ของไมเคิล มอร์แมน (Moerman 1964) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีการผลิต เช่น การใช้รถไถและแทรกเตอร์ ตลอดจน การปลูกพืชพาณิชย์ ทำให้ชุมชนชาวนาเกิดการปรับตัวโดยได้รับอิทธิพลจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอกเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เครื่องมือการผลิต ความต้องการสินค้าจากตลาด และความต้องการเงินสดทำให้การว่าจ้างแรงงานเข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเดิม และทำให้หมู่บ้านพึ่งพาพลังภายนอกซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของชุมชน สังคมเมือง ตลาดและรัฐชาติเริ่มมีอิทธิพลต่อชีวิตทางสังคมของชาวนาเพิ่มขึ้นกว่าความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและระบบการผลิตแบบยังชีพ ซึ่งเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมการผลิตมาแต่เดิม อย่างไรก็ตาม มอร์แมนเสนอว่า แม้ว่าบ้านปิงจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติและตลาดโลกมากขึ้น แต่บ้านปิงก็ยังคงเป็นชุมชนชาวนา คราวเรือนและชุมชนยังคงเป็นหน่วยปฐมภูมิหรือพื้นฐานของการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนา (Moerman 1964: 190-192)

ฟรานเซสกา เบรย์ (Bray 1986) ศึกษาสังคมชาวนาโดยเน้นความสำคัญของเทคโนโลยีการผลิตเช่นเดียวกับมอร์แมน เบรย์เสนอว่าเราไม่อาจทำความเข้าใจประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาได้โดยไม่ใส่ใจกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมและเทคโนโลยีของระบบการผลิตข้าวซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมชาวนา งานวิจัยของเบรย์เสนอว่า ระบบการผลิตข้าวในเอเชียมีลักษณะพิเศษบางประการที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบฟาร์มขนาดใหญ่ และทำให้ความเหลื่อมล้ำหรือความแตกต่างทางชนชั้นมีลักษณะที่แตกต่างไปจากสังคมชาวนาในยุโรป ระบบการค้ายังไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างสมบูรณ์ ชาวนากลางและชาวนายากจนยังคงดำรงอยู่และการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปรับจ้างนอกภาคเกษตร ทำให้แรงงานกลายเป็นสิ่งหายากและขาดแคลน ทำให้ชาวนายากจนและชาวนาไร้ที่ดินมีอำนาจต่อรองกับชาวนารวยในระดับหนึ่ง ข้อค้นพบของเบรย์ช่วยยืนยันงานวิจัยของอานันท์ (Anan 1984) ซึ่งพบว่าการผลิตเพื่อการค้ายังไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างสมบูรณ์ในชุมชนชาวนาไทยภาคเหนือ เพราะมูลค่าส่วนเกินที่ได้จากผลผลิตถูกนำไปลงทุนด้านการเกษตรเพียงส่วนเดียวเท่านั้น การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ของฮาร์ต เทอร์ตันและไวท์ (Hart, Turton & White 1989) มีข้อค้นพบสำคัญที่สอดคล้องกับเบรย์และอานันท์ ในแง่ที่ว่า ชาวนารายย่อยและระบบการผลิตขนาดเล็ก (petty production) ยังมีได้สูญหายไปแต่กลับยังคงดำรงอยู่ในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ แต่ฮาร์ตและคณะได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับแนวคิดของเบรย์ที่ให้ความสำคัญกับเทคโนโลยีการผลิตที่มีลักษณะจำเพาะของการทำนาดำ ในฐานะเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายความยั่งยืนของชาวนารายย่อยในเอเชีย ฮาร์ตและคณะเสนอว่า การศึกษาการเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างทางชนชั้นที่เพิ่มสูงขึ้นในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ มักให้ความสำคัญกับการค้าและ

เทคโนโลยีเป็นประเด็นสำคัญโดยมองข้ามบทบาทของรัฐและความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อสังคมชาวนาทั้งทางตรงและทางอ้อม ฮาร์ตและคณะเสนอว่าเราควรให้ความสนใจกับกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งการขยายตัวของความเหลื่อมล้ำในชุมชนชาวนา โดยมองกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลงนั้นเชื่อมโยงกับพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองระดับมหภาค เพื่อเข้าใจถึงสาเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ฮาร์ตและคณะจึงให้ความสำคัญกับการมองการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี แทนที่จะมองการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของพัฒนาการเป็นเส้นตรง (linear evolution) ดังเช่นงานของ Franklin (1969) และ Elson (1997) ที่พูดถึงความล่มสลายของสังคมชาวนาในยุโรปและเอเชียอาคเนย์

ในเอเชียใต้ เอบส์ไตน์ (Epstein 1962) ศึกษาผลกระทบของเทคนิคการชลประทานแบบใหม่และการปลูกพืชพาณิชย์ในชุมชนสองแห่ง ชุมชนแห่งแรกคือหมู่บ้านวังการปลูกอ้อยเพื่อส่งให้โรงงานอุตสาหกรรมที่อยู่ใกล้เคียง การเข้ามาของระบบชลประทานแบบใหม่มิได้ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของชาวบ้านมากนัก ในทางตรงกันข้าม ชุมชนแห่งที่สองคือหมู่บ้านดาลีนาเกิดการเปลี่ยนแปลงในหลายๆ ด้าน รวมทั้งการเคลื่อนย้ายแรงงานชายออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านและหันมาประกอบอาชีพค้าขาย เนื่องจากการผลิตในภาคเกษตรนั้นไม่สามารถสร้างรายได้ที่พอเพียงต่อความต้องการของครอบครัว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางการเมืองสังคมและการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เนื่องจากเกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของความสัมพันธ์เชิงอำนาจและระบบวรรณะเดิม ข้อสรุปสำคัญประการหนึ่งจากงานของเอบส์ไตน์ก็คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากเข้ามาของระบบทุนนิยม มิได้มีลักษณะที่เหมือนกันไปหมด แม้แต่ในชุมชนหมู่บ้านแถบเดียวกันหรือในภูมิภาคเดียวกัน ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีที่มาจากภายนอก มีปฏิสัมพันธ์ต่อรูปแบบทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนในหลากหลายรูปแบบและส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป งานของเอบส์ไตน์ยังแสดงให้เห็นว่าในหมู่บ้านทั้งสองแห่งนี้ ความเหลื่อมล้ำทางสังคมเริ่มมีมากขึ้น ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนมีมากขึ้น ความมั่นคงในการใช้ที่ดินเริ่มลดลง คนจนต้องพึ่งพารายได้จากการทำงานรับจ้างมากขึ้นในขณะที่สถาบันทางสังคมและระบบอุปถัมภ์แบบเดิมเริ่มคลอนแคลนลง

งานวิจัยทางมานุษยวิทยาอีกหลายชิ้นด้วยกันที่สนับสนุนแนวคิดของเอบส์ไตน์ที่ว่า การพัฒนาภาคเกษตรให้มีความทันสมัยมากขึ้น ทั้งในด้านการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิต การปลูกพืชพาณิชย์และการรับจ้างแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น ได้ส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในชนบท งานทางมานุษยวิทยาเหล่านี้จึงเป็นเสมือนกับการวิพากษ์แนวคิด

สมัยนิยม และการปฏิวัติเขียว ที่มองว่าการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาด้านการเกษตรสู่ความทันสมัย จะช่วยลดความยากจนในประเทศโลกที่สามลงได้ งานวิจัยของพอล โคเฮน (Cohen 1981) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (Anan 1984) วีระสิทธิ์ สิทธิไตร (Werasit 1988) ได้ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมในสังคมชาวนาภาคเหนือ ซึ่งเป็นผลของการพัฒนาของรัฐและพลังภายนอกอื่นๆ ที่นำไปสู่การแตกขั้วทางชนชั้นภายในหมู่บ้านอย่างชัดเจน ในขณะที่งานวิจัยของเจนนิเฟอร์ เกรย์ (Gray 1990) มาร์ค ริตชี (Ritchie 1996) โจนาธาน ริก (Rigg 2001) ให้ความสนใจกับการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนา ที่เริ่มเขยิบตัวถอยห่างออกจากภาคการเกษตรไปสู่การเป็นแรงงานรับจ้าง พรหมแดนระหว่างเมืองกับชนบทเริ่มจางหายไป มุมมองทางมานุษยวิทยาทำให้เกิดความเข้าใจเพิ่มขึ้นว่า การศึกษาทำความเข้าใจกับชุมชนและการเปลี่ยนแปลงไม่ได้มีเพียงมิติทางเศรษฐกิจแต่เพียงด้านเดียว หากแต่ยังมีมิติทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่จำเป็นจะต้องได้รับการพิจารณาพร้อมกันไปอย่างเป็นองค์รวม

ทฤษฎี ผลกระทบของความทันสมัยและการต่อต้าน

ขณะที่ข้อค้นพบของนักมานุษยวิทยาหลายท่านได้นำไปสู่การตั้งคำถาม และวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดทันสมัยนิยม รวมทั้งระบบเศรษฐกิจแบบแบ่งส่วนบุญ และความล้มเหลวของนโยบายการพัฒนาเชิงเดียวที่เน้นมิติทางเศรษฐกิจเพียงมิติเดียว งานวิจัยและแนวคิดทางมานุษยวิทยาบางกระแสก็เริ่มให้ความสำคัญกับสัมพันธ์ภาพระหว่างโลกาภิวัตน์กับชุมชนท้องถิ่น² โดยได้รับอิทธิพลทางความคิดบางส่วนมาจากทฤษฎีพึ่งพา (Frank 1972) ทฤษฎีระบบโลก (Wallerstein 1974) และมานุษยวิทยามาร์กซิสต์ฝรั่งเศส (ยศ 2543ค: 195-217) การวิเคราะห์ผลกระทบจากการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัย จึงเริ่มเปลี่ยนจากแต่เดิมที่เคยพูดถึงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนประเพณีจากอิทธิพลของนวัตกรรมทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีการผลิต มาสู่การที่ชุมชนถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลก และรูปแบบของการปรับตัวทางวัฒนธรรม รวมทั้งการต่อต้าน มุมมองและจุดเน้นแนวใหม่เหล่านี้ทำให้งานวิจัยทางมานุษยวิทยาเริ่มปรับเปลี่ยนจุดศูนย์กลางของความสนใจและการวิเคราะห์ มาสู่ประสบการณ์ในการปรับตัว และการต่อสู้ของชาวบ้านในบริบทของลัทธิอาณานิคมและยุคหลังอาณานิคม งานวิจัยทางมานุษยวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในลาตินอเมริกา เริ่มวิพากษ์วิจารณ์ว่าทฤษฎีการพัฒนาอย่างແหลມคມ (โปรดดู Escobar & Alvarez 1992, Escobar 1995, Crush 1995 และ ไชยรัตน์ 2542)

² สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับสัมพันธ์ภาพระหว่างโลกาภิวัตน์กับท้องถิ่นนิยม โปรดดูพัฒนา (2543)

ตัวอย่างคลาสสิกของการผสมผสานมุมมองทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้ากับมานุษยวิทยา คือ หนังสือเรื่อง *Europe and the People Without History* ของ Eric Wolf (1982) งานชิ้นนี้เป็นความพยายามที่จะจัดวางประวัติศาสตร์ของโลกในบริบทของพัฒนาการของทุนนิยม โดยแสดงให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ของทุนนิมนั้นเกี่ยวพันเชื่อมโยงกับมนุษย์กลุ่มต่างๆ ทั่วโลก นอกจากนั้น วูล์ฟยังได้เสนอว่า แนวคิดสำคัญๆ ทางเศรษฐศาสตร์การเมือง เช่น “วิธีการผลิต” เป็นแนวคิดที่มีนัยหรือมิติทางสังคมวัฒนธรรมควบคู่ไปกับมิติทางเศรษฐกิจและการเมือง อย่างไรก็ตาม การที่วูล์ฟเน้นการวิเคราะห์ระดับมหภาคทำให้งานของเขามีข้อจำกัดในแง่ของการทำความเข้าใจกับมิติทางวัฒนธรรมของการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม (Marcus and Fischer 1986: 84-87) งานอีกชิ้นหนึ่งซึ่งพยายามผสมผสานมุมมองทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองกับมานุษยวิทยาเข้าด้วยกัน คือ *The Three Worlds: Culture and World Development* ของ ปีเตอร์ เวอร์สเลย์ (Worsley 1984) ซึ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมท้องถิ่นกับการชุดรีดของทุนนิยมโลก งานวิจัยทางมานุษยวิทยาที่ให้ความสำคัญกับผลกระทบของระบบทุนนิยมโลกและความหมายหรือปฏิกริยาของวัฒนธรรมท้องถิ่นยังปรากฏในงานของโอวอง ออง ที่ศึกษาปรากฏการณ์ผีเข้าของแรงงานสตรีในมาเลเซีย (Ong 1987) แมรี เบท มิลล์ ซึ่งศึกษาการปรับตัวของสตรีอีสานที่ย้ายถิ่นไปหางานทำในเมือง (Mills 1993) และการศึกษาผีแม่ม่ายและอาการไหลตายของคนงานอีสาน (Mills 1995) รวมทั้งงานของ แนนซี เชปเปอร์-ฮิวส์ ซึ่งศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนปัญหาความยากจนไปเป็นปัญหาทางการแพทย์ (Scheper-Hughes 1988) และการศึกษาความทุกข์ทรมานของสังคมร่วมสมัยของปีแอร์ บูร์เดียว (Bourdieu et al. 1993) เป็นต้น

การนำเอามุมมองทางด้านประวัติศาสตร์และเศรษฐศาสตร์การเมือง มาหลอมรวมเข้ากับการวิเคราะห์ทางชาติพันธุ์พรรณนาทำให้การศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1980 เริ่มปรากฏงานที่น่าสนใจมากมายหลายชิ้นด้วยกัน ที่มุ่งศึกษาทำความเข้าใจกับกระบวนการสร้างความหมายและการดิ้นรนต่อสู้ของชาวบ้านท่ามกลางการรุมเร้าจากพลังภายนอก (โปรดดู Clifford and Marcus 1986 และ Marcus 1988) หนังสือเรื่อง *Body of Power, Spirit of Resistance* ของ จิน คอमारอฟ (Comaroff 1985) นับเป็นงานบุกเบิกชิ้นสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการตอบโต้และการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ ในสถานะที่มนุษย์ต้องเผชิญหน้ากับความผิดปกติและต้องการสร้างประสบการณ์ใหม่ในชีวิต มนุษย์ใช้การแสดงออกและปฏิบัติการทางสังคมที่เป็นผลจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสังคมภายนอกในการตีความ และให้ความหมายผ่านกระบวนการรื้อและสร้างใหม่ทางวัฒนธรรม เพื่อผลิตตัวตนในรูปแบบใหม่ที่แสดงการตอบโต้และต่อต้านการกดขี่ คอमारอฟศึกษาชาวซีได (Tshidi) ในอาฟริกาใต้ โดยเริ่มต้นจากช่วงก่อนลัทธิอาณานิคม

มาจนถึงทศวรรษที่ 1980 และเสนอว่าชาวซีไดได้รับผลกระทบอย่างมากจากการก่อตั้งรัฐอาฟริกาใต้โดยคนผิวขาวและลัทธิเหยียดผิว ซึ่งทำให้ชนพื้นเมืองกลายเป็นคนชายขอบในบ้านของตนเอง การเข้ามาเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารี และการที่กลุ่มพ่อค้านายทุนเข้ามาขูดทองโดยใช้แรงงานของคนพื้นเมือง ทำให้ชาวซีไดใช้ชีวิตอยู่ในโลกที่แปลกแยก และถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบ ชาวซีไดทยอยเปลี่ยนไปนับถือศาสนาคริสต์ตามลัทธิ Zionism และนำเอาสัญลักษณ์ทางศาสนามาปรับใช้เพื่ออธิบายและสร้างตัวตนที่ต่อต้านความแปลกแยกจากการกดขี่ของระบบทุนนิยมและระบบการเมืองของคนขาว ชาวซีไดแปลงความแปลกแยกลงในสัญลักษณ์ของความเจ็บไข้ได้ป่วย เปรียบเทียบดวงวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ของพระเป็นเจ้ากับน้ำ และเปรียบเทียบความกระหาย ความหนาวเย็นและความร้อนกับการกดขี่เอารัดเอาเปรียบและโลกที่กำลังคุกคามบีบคั้นชีวิตของพวกเขา การทำพิธีกรรมของชาวซีไดจึงใช้น้ำเป็นสัญลักษณ์เพื่อดับความกระหายในเชิงสัญลักษณ์ และนำเอาการแต่งกายและสัญลักษณ์อื่นๆ ทางศาสนามาเป็นพื้นฐานของการสร้างรูปแบบการต่อสู้ และปฏิบัติการทางสังคม

งานชิ้นสำคัญอีกชิ้นหนึ่ง ที่หลอมรวมการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์และเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้ากับงานสนามทางมานุษยวิทยา คือ Guns and Rain ของเดวิด ลาน (Lan 1985) ซึ่งศึกษาการต่อสู้ของชาวชนบทในซิมบับเว นอกจากงานวิจัยในทวีปอาฟริกาแล้ว การศึกษาผลกระทบของระบบทุนนิยมและการปรับตัวต่อสู้ของชาวบ้าน ยังปรากฏงานชิ้นสำคัญหลายชิ้นในลาตินอเมริกา ดังเช่นงานของ Taussig (1980), Nash (1979) และ Long (1977)

หนังสือเรื่อง *The Devil and Commodity Fetishism in South America* ของ ไมเคิล เทาส์สิก (Taussig 1980) เป็นการนำเอาแนวคิดมาร์กซิสต์มาเป็นกรอบในการศึกษาการต่อสู้ทางวัฒนธรรมของชุมชนอินเดียนในอเมริกาใต้ ที่กำลังเผชิญหน้ากับการขยายตัวเข้ามาของระบบทุนนิยม เทาส์สิกได้ชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งของวิถีการผลิต 2 แบบ คือ วิถีการผลิตแบบชาวนา ก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยม กับวิถีการผลิตแบบทุนนิยมในช่วงเปลี่ยนผ่าน เทาส์สิกได้วิพากษ์วิจารณ์การเข้ามาของระบบทุนนิยมว่าส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ กิจกรรมการผลิตและแรงงานกลายเป็น “สินค้า” ที่ซื้อขายกันในตลาด การที่ชีวิตและผลผลิตของมนุษย์กลายเป็นสินค้าและถูกตีราคาด้วยเงิน ทำให้การผลิตและแรงงานเริ่มถูกแยกออกจากชีวิตทางสังคม ถูกย่อยสลายกลายเป็นส่วนเล็วของชีวิตทางสังคม และทำให้ชาวบ้านเกิดความรู้สึกขัดแย้งกับระบบทุนนิยม จนเกิดการสร้างคติพื้นบ้าน หรือปรัมปราขึ้นมาขึ้นใหม่ อันเป็นรูปแบบของการต่อสู้และการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน

ระบบเศรษฐกิจดั้งเดิมของชาวนาในอเมริกาใต้ วางอยู่บนหลักการของ “มูลค่าการใช้” (use value) แต่การเข้ามาของระบบทุนนิยมและการทำงานรับจ้างในไร่อ้อย ทำให้ชาวนาไร้ที่ดิน

ในโคลัมเบียได้รับ “เงิน” ค่าจ้างอันเป็นสัญลักษณ์ของระบบทุนนิยมซึ่งวางอยู่บนหลักการของ “มูลค่าการแลกเปลี่ยน” (exchange value) และเป็นวิธีคิดที่แตกต่างและขัดแย้งกัน ความขัดแย้งในวิธีคิดดังกล่าวทำให้ชาวนาในโคลัมเบียพัฒนาความเชื่อที่ว่า เงินที่ได้มาจากการขายแรงงานนั้นเป็นเงินที่ได้มาจากการทำสัญญากับปีศาจ เงินเหล่านี้ไม่สามารถนำมาใช้ในฐานะเป็นทุนเพื่อก่อให้เกิดผลออกเงยขึ้นได้ ชาวบ้านเชื่อร่วมกันว่าหากนำเอาเงินเหล่านี้ไปลงทุนเพื่อการใดๆ ไม่ว่าจะในที่ดิน สัตว์เลี้ยงหรือการเพาะปลูก ก็จะก่อให้เกิดแต่ความเสียหาย ดังนั้น ชาวนาจึงใช้วิธีกลลอบนำเงินของตนเข้าไปในพิธีแบบติสม์ (Baptism) หรือพิธีล้างบาปให้เด็กแรกเกิดของศาสนาคริสต์ ซึ่งเชื่อว่าเด็กเกิดใหม่ทุกคนมีบาปกำเนิดติดตัวมา จึงต้องทำ “พิธีล้าง” ให้บาปหมดไป เพื่อเด็กจะได้บริสุทธิ์และ “เกิดใหม่” เป็นลูกของพระเจ้า ชาวนาในโคลัมเบียจึงนำเอาความเชื่อของคริสตศาสนาไปใช้เป็นเครื่องมือในการปรับตัวเข้ากับระบบทุนนิยม โดยนำเงินเข้ามาร่วมรับการล้างพร้อมกับเด็ก เพื่อให้เงินนั้นบริสุทธิ์และใช้ประโยชน์ได้ เทาส์ลิกพยายามชี้ให้เห็นว่า แนวคิดของชาวนาในเรื่องเกี่ยวกับ “สัญญาของปีศาจ” และ “การทำพิธีล้างบาปให้เงิน” ต่างก็เป็นผลมาจากความขัดแย้งทางด้านวิธีคิดระหว่างมูลค่าการใช้กับมูลค่าการแลกเปลี่ยน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อมีการขยายตัวของระบบทุนนิยมเข้ามาในสังคมชาวนา

นอกจากนั้น เทาส์ลิกยังได้นำเอาความเชื่อของชนงานเหมืองแร่ในโบลิเวีย มาแสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างแนวคิดเรื่อง “การแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียม” (reciprocity) กับ “การแลกเปลี่ยนเชิงสินค้า” (commodity exchange) การขยายตัวของระบบทุนนิยมในประเทศโบลิเวีย ทำให้ชาวอินเดียนกลายเป็นแรงงานรับจ้างทำงานในเหมืองแร่เพิ่มขึ้น แต่เดิมในช่วงก่อนการเข้ามาของทุนนิยม ชาวอินเดียนมีความเชื่อและประกอบพิธีบูชาัญญเพื่อแสดงความเคารพต่อผีผดอย (mountain spirit) ชาวอินเดียนเชื่อว่าผีผดอยมีอำนาจในการให้คุณให้โทษแก่มนุษย์ และการบูชาผีเป็นการเลี้ยงดูเพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครอง และการให้ผลผลิตคุณภาพดีเป็นการ ตอบแทนในลักษณะเท่าเทียมกัน ในเวลาต่อมาเมื่อชาวอินเดียนปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการทำงานในภาคเกษตรมาเป็นชนงานเหมืองแร่ ความเชื่อดังกล่าวก็เริ่มมีการปรับเปลี่ยนไป ผีผดอยเริ่มถูกแทนที่ด้วย “ทีโอ” (Tio) ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าเป็นปีศาจเจ้าของเหมืองแร่ คนงานเหมืองแร่ต้องทำพิธีบูชาัญญต่อทีโอ เพื่อให้สามารถขุดพบแร่มีค่าและขอความคุ้มครองให้รอดพ้นจากภัยพิบัติต่างๆ อย่างไรก็ตาม สภาพการทำงานในเหมืองลึกเสี่ยงอันตราย ทำให้ชาวอินเดียนสร้างภาพของทีโอออกมาในรูปของปีศาจชั่วร้าย ดุร้ายและกระหายเลือด ปีศาจนี้อาจว่าคนงานโดยไม่มีเหตุผลได้ตลอดเวลา ปีศาจทีโอจึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของการแลกเปลี่ยนเชิงสินค้าในระบบทุนนิยมที่หักล้างและเป็นปฏิปักษ์กับการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียม ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานของชีวิตทางสังคมมาแต่เดิม การเข้ามาของระบบทุนนิยม ยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ความสัมพันธ์ระหว่างชายกับหญิงให้กลายเป็นฝ่ายตรงข้ามกัน ปีศาจที่โอดูกนำเสนอว่าเป็นเพศชาย และเป็นตัวแทนของพลังภายนอกที่เข้ามาทำลายชาวบ้าน ในขณะที่ฝ่ายหญิงตามความเชื่อเดิมถูกนำเสนอโดย “พระแม่ธรณี” ต่อมาเมื่ออิทธิพลของศาสนาแพร่เข้ามาในชุมชน พระแม่ธรณีจึงถูกแทนที่โดย “พระแม่มาลี” ตามความเชื่อของศาสนาคริสต์ อย่างไรก็ตาม พื้นฐานของความเชื่อและพิธีกรรมเดิมยังคงได้รับการรักษาเอาไว้ การบูชาพระแม่มาลีเป็นการร่อนขอการปกป้องคุ้มครองและความอุดมสมบูรณ์ การทำพิธีบูชาพระแม่จึงเป็นการแลกเปลี่ยนในลักษณะที่เท่าเทียม พระแม่มาลีเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และในขณะเดียวกันก็ได้กลายมาเป็นตัวแทนของผลประโยชน์ของชาวอินเดียนและเป็นจิตสำนึกของการถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบ ในขณะที่ที่โอดูกเป็นสัญลักษณ์ของพลังภายนอกที่เข้ามากดขี่เอารัดเอาเปรียบชาวบ้านและ เป็นตัวแทนของระบบทุนนิยม

งานศึกษาของเทาส์ลิดทำให้เรามองเห็นว่า ชุมชนในระยะเปลี่ยนผ่าน แม้ว่าจะได้รับผลกระทบจากทุนนิยมและความทันสมัยอย่างมากมาย แต่ก็ยังคงรักษาวัฒนธรรมและความเชื่อบนพื้นฐานของระบบคิดดั้งเดิมเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง โดยนัยเช่นนี้ เราอาจมองพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาเป็นกลไกสำคัญในการสร้าง “วัฒนธรรมแห่งการต่อสู้” หรือการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก และยังเป็นเครื่องมือในการปรับตัวที่ก่อให้เกิดพลังสร้างสรรค์ขึ้นมาได้ ในทำนองเดียวกัน หนังสือเรื่อง *We Eat the Mines and the Mines Eat Us* ของ จูน แนช (Nash 1979) เป็นการนำเอาทฤษฎีพึ่งพาและแนวคิดมาร์กซิสต์ในเรื่องของจิตสำนึกทางชนชั้น มาใช้เป็นกรอบในการศึกษากระบวนการสร้างความหมายทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ต่อการรุกรานและกดขี่ขูดรีดของระบบทุนนิยม

งานวิจัยทางมานุษยวิทยาอีกแนวหนึ่ง ที่ให้ความสำคัญกับผลกระทบของระบบทุนนิยมโลกต่อชุมชนท้องถิ่น คือ การศึกษาคนชายขอบหรือกลุ่มคนที่ด้อยอำนาจ ไร้สิทธิ ไร้เสียงและถูกเบียดขับออกจากพื้นที่ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม (ชูศักดิ์ 2541: 2-25) การศึกษาทางมานุษยวิทยาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การเบียดขับคนด้อยอำนาจให้ตกอยู่ในภาวะชายขอบเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับกระบวนการสร้างรัฐชาติและการขยายตัวของอำนาจรัฐในการควบคุมพื้นที่และผู้คน งานวิจัยของแอนนา ชิง (Tsing 1993) นำเสนอการศึกษาชาวเมอราทัสทางตอนใต้ของเกาะกะลิมันตัน ซึ่งเป็นพื้นที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ และปรากฏช่องว่างระหว่างนโยบายกับการบังคับใช้หรือการปฏิบัติ ในบริบทที่นโยบายของรัฐถูกตีความหมายใหม่โดยคนท้องถิ่นเอง ซึ่งทำการวิเคราะห์การต่อรองของชาวเมอราทัสที่พยายามตอบโต้ต่อความเป็นชายขอบที่พลังภายนอกหยิบยื่นให้กับพวกเขา ด้วยการนิยามความเป็นชายขอบของตนเอง และกลุ่มคนรอบข้าง ผ่านเรื่องเล่า เหตุการณ์และบทเพลง ตัวบทเหล่านี้กลายมาเป็น “พื้นที่ของ

การช่วงชิงผ่านปฏิบัติการทางภาษา" และการศึกษาตัวบทหรือพื้นที่เหล่านี้ทำให้เราเริ่มมองเห็นว่า สภาวะความเป็นคนชายขอบมิได้เป็นสิ่งที่หยุดนิ่ง หากแต่เลื่อนไหลและก่อรูปขึ้นจากการขยายตัวของอำนาจรัฐ การก่อร่างสร้างตัวของอัตลักษณ์ชาติ อัตลักษณ์ภูมิภาคและความไม่เท่าเทียมระหว่างเพศ

การขยายตัวของอำนาจรัฐอินโดนีเซีย เพื่อควบคุมทรัพยากรและความมั่นคงทางการทหาร ทำให้รัฐเริ่มขยายอำนาจเข้าไปในพื้นที่ห่างไกล และทำให้การเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนต่างๆ เริ่มเป็นไปได้ยากขึ้น ระบบการทำให้แบบย่ำยีที่ของชาวเมอรากัส กลายเป็นสัญลักษณ์ของความไร้ระเบียบ และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา รัฐจึงใช้นโยบายเคลื่อนย้ายประชากรเหล่านี้ไปยังชุมชนใหม่ที่รัฐสามารถมองเห็น ชี้นำและควบคุมได้ทั้งทางด้านการเมือง การทหาร เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และศาสนา ความเป็นชายขอบของชาวเมอรากัสจึงก่อรูปขึ้นภายใต้อัตลักษณ์ของชาติ อินโดนีเซียที่โยงใยคนกลุ่มต่างๆ เข้ากับความเป็นศูนย์กลางของเกาะชวา ซึ่งสถาปนาความชอบธรรมในการครอบงำทางวัฒนธรรมเหนือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ นอกจากนั้น ชาวเมอรากัสยังต้องเผชิญกับการครอบงำจากกลุ่มมุสลิมบันจาร์ ซึ่งอ้างตนเป็นตัวแทนของวัฒนธรรมภูมิภาค และแสดงอัตลักษณ์ของตนผ่านการนับถือศาสนาอิสลามอย่างเคร่งครัด ชาวเมอรากัสถูกมองว่าเป็นพวกนอกกรีต ป่าเถื่อน ไม่มีศาสนา อย่างไรก็ตาม ชาวเมอรากัสก็มีได้ยอมจำนนต่อความเป็นคนชายขอบที่ชาวบันจาร์หยิบยื่นให้ หากแต่พยายามต่อสู้ต่อรองโดยอ้างความเชื่อมโยงทางประวัติศาสตร์ระหว่างตนเองกับอาณาจักรโบราณอันเป็นจุดเริ่มต้นของอารยธรรมอินโดนีเซีย ชาวเมอรากัสยังให้การสนับสนุนความเป็นรัฐชาติของอินโดนีเซีย เพื่ออ้างการปกป้องความหลากหลายทางชาติพันธุ์และความหลากหลายทางศาสนา ซึ่งยังแสดงให้เห็นว่า ความเป็นชายขอบของชาวเมอรากัสมิได้เกิดจากปฏิสัมพันธ์กับพลังภายนอกเท่านั้น หากแต่ภายในชุมชนเมอรากัสเองก็มีการกีดกันคนบางกลุ่มออกจากศูนย์กลางอำนาจของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิงที่ถูกกีดกันจากความเป็นผู้นำชุมชน ในสังคมเมอรากัส ความเป็นผู้นำเชื่อมโยงกับบุคคลภายนอก ทั้งเจ้าหน้าที่รัฐ พ่อค้าชาวบันจาร์ ซึ่งเกิดจากการเดินทางออกไปนอกชุมชน และผู้หญิงมักถูกกีดกันไม่ให้เดินทาง แม้กระนั้นก็ดี สตรีชาวเมอรากัสก็มีได้ยอมจำนนต่อสภาวะการณดังกล่าว หากแต่ได้พยายามสร้างภาวะความเป็นผู้นำของตนเองขึ้นในรูปแบบต่างๆ เช่น การแสดงความเข้มแข็งและเข้าร่วมกิจกรรมเช่นเดียวกับผู้ชาย หรือ การแสดงความเป็นผู้นำผ่านการเข้าทรง เป็นต้น ปฏิบัติการของสตรีชาวเมอรากัสได้ช่วยชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างเพศสภาพ ความเป็นชาติพันธุ์ และภาวะชายขอบ ในขณะที่ผู้นำชายมักอ้างความเป็นตัวแทนของรัฐ และไม่เคยมุ่งคำถามกับนโยบายของรัฐ แต่ผู้หญิงกลับแสดงให้เห็นถึงการไม่ยอมจำนนต่ออำนาจรัฐด้วยการล้อเลียน บิดเบือน และตั้งคำถามต่อนโยบายรัฐผ่านพิธีกรรมในรูปแบบต่างๆ

ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยของนักมานุษยวิทยาไทยหลายชิ้นด้วยกัน ดังเช่น งานของ ปิ่นแก้ว (2541) ทวีช (2541) และโกมาตร (1998) ได้เริ่มชี้ให้เห็นถึงกระบวนการกลายเป็นชายขอบของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทย งานของปิ่นแก้ว (2541) ได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการที่กลุ่มชนบนที่สูง ถูกเบียดขับให้ตกอยู่ในภาวะชายขอบของสังคมโดยผู้นำไทยได้สถาปนารัฐชาติ บนแนวคิดเรื่องดินแดนและสถานะพลเมืองควบคู่ไปกับการสร้างความเป็นไทย และมองกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงว่าเป็นคนป่าเถื่อน โง่ และสกปรก ชนเหล่านี้จึงถูกขนานนามว่าเป็น “ชาวเขา” หรือถูกเบียดขับให้กลายเป็นคนอื่นที่มีใช้ไทย โดยรัฐไทยได้สร้างมายาคติเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงขึ้นมาอย่างน้อย 3 ประการด้วยกัน คือ มายาคติเรื่องความมั่นคงของชาติ มายาคติเรื่องยาเสพติด และมายาคติเรื่องสภาพแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่ความชอบธรรมในการที่รัฐจะขยายตัวเข้ามาเพื่อ “ดูแล” พื้นที่สูงอย่างใกล้ชิด สร้างนโยบายและโครงการพัฒนาเพื่อปราบฝิ่น ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ และควบคุมให้ชนบนที่สูงทำการเกษตรแบบถาวร ภายใต้ข้ออ้างเรื่องความมั่นคงของชาติและความยั่งยืนของระบบนิเวศเป็นสำคัญ

งานวิจัยเรื่อง “เสียงจากคนชายขอบ: ศักดิ์ศรีความเป็นคนของชาวลีซอ” ของทวีช (2541) นำเสนอภาพของการต่อสู้ดิ้นรนและการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชุมชนลีซอ ท่ามกลางสถานะความเป็นชายขอบที่เกิดขึ้นจากการขยายตัวของรัฐซึ่งนำไปสู่การสูญเสียอำนาจในการจัดการทรัพยากร ความเป็นอัมพาตเชิงโครงสร้างและการล่องละเมียดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ชาวลีซอพยายามต่อสู้ดิ้นรนด้วยการใช้พิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และจักรวาลวิทยาของชาวลีซอที่อยู่ในภาวะใกล้ล่มสลายให้กลับคืนสู่ระเบียบใหม่ และใช้พิธีกรรมในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และบทบาททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไประหว่างชายกับหญิง ระหว่างคนลีซอภายในชุมชนด้วยกันเองและระหว่างชุมชนลีซอกับรัฐ ในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชุมชนลีซอกับรัฐไทย ชาวลีซอได้นำปรับรูปแบบบางส่วนของวัฒนธรรมไทยผสมผสานเข้ากับบริบทของวัฒนธรรมลีซอ เช่น การตั้งหิ้งพระพุทธรูปคู่กับหิ้งบูชาผีบรรพบุรุษ ซึ่งเท่ากับเป็นการยอมรับการเข้ามาของอำนาจรัฐและการขยายตัวของระบบทุนนิยมว่าเป็นสิ่งที่ชาวลีซอไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ แต่ในขณะเดียวกันชาวลีซอก็มิได้ยอมรับอำนาจรัฐและทุนในลักษณะยอมจำนน การรับพระพุทธรูปเป็นการขยับขยายพื้นที่ทางวัฒนธรรมโดยแสดงการยอมรับอำนาจจากภายนอก แต่ในขณะเดียวกัน ก็จัดวางให้อยู่ในตำแหน่งที่ด้อยกว่าผีของชาวลีซอ

การที่ชาวลีซอถูกกดดันให้ละเลิกจากการทำไร่แบบย้ายที่ และต้องอพยพออกไปทำงานนอกหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ทำให้ชาวลีซอตีความหมายเกี่ยวกับอาการเจ็บป่วยว่าเกิดจากภาวะต้องมลทินและการสูญเสียสถานภาพ เนื่องจากผีบรรพบุรุษอยู่ในภาวะเสื่อมเสียเกียรติและศักดิ์ศรี ไม่สามารถให้ความคุ้มครองลูกหลานได้ ชาวลีซอใช้พิธีสาหลาหลู หรือการสร้างศาลาในหมู่บ้านเป็น

เครื่องหมายของการลบล้างมลทินที่เกิดจากการแปลกแยกจากชุมชน พิธีดังกล่าวยังเป็นเวทีสำหรับการขอขมาต่อผีบรรพบุรุษเพื่อให้กลับมาปกป้องลูกหลาน ศาลาจึงเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นพวกพ้อง การผลิตซ้ำความสัมพันธ์กับชุมชนเพื่อรักษาความเป็นลี้ซอเอาไว้ ในขณะเดียวกัน การออกไปทำงานนอกหมู่บ้านยังส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์หญิงชายอย่างรุนแรง เนื่องจากผู้หญิงสามารถปรับตัวเข้ากับการค้าขายและธุรกิจท่องเที่ยว จึงเริ่มกลายมาเป็นผู้หารายได้หลักของครอบครัว ในขณะที่ เพศชายซึ่งเคยเป็นหัวหน้าครอบครัวกลับตกอยู่ในสถานการณ์ของการสูญเสียศักดิ์ศรี ความแปลกแยกจากบทบาทและความคาดหวังของสังคม ในสถานการณ์ดังกล่าว ชาวลี้ซอมักนิยมประกอบพิธีจื๊อเพียงซึ่งเดิมเป็นพิธีสะเดาะเคราะห์ให้คู่ครองที่มีชะตาขัดกัน ถูกนำมาปรับใช้เพื่อนิยามความสัมพันธ์และสถานภาพที่อ่อนแอของผู้ชายให้เข้มแข็งขึ้น

ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยของโกมาตร (2541) ซึ่งศึกษาความเป็นชายขอบของชาวกูยในจังหวัดสุรินทร์ ได้แสดงให้เห็นว่า การเกิดขึ้นของรัฐชาติสมัยใหม่ไม่เพียงเป็นการสร้างศูนย์กลางทางการเมืองในรูปแบบใหม่ขึ้นเท่านั้น แต่ยังทำให้องค์กรทางสังคมของชาวกูยแตกสลายลงอีกด้วย องค์กรทางสังคมของชาวกูยเชื่อมโยงผ่านประเพณีการคล้องช้างในฐานะเป็นศูนย์กลางของระเบียบทางการเมืองของชาวกูย ซึ่งมีการจัดลำดับชั้นอย่างชัดเจน หากแต่บทบาทฐานะ ตำแหน่งที่ เกียรติและศักดิ์ศรีของชาวกูยถูกแทนที่ด้วยการเมืองสมัยใหม่ซึ่งเป็นเวทีของข้าราชการและนายทุนท้องถิ่นเชื้อสายจีน ในขณะที่ชาวกูยถูกกีดกันออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมือง เมื่อจังหวัดสุรินทร์เริ่มถูกผนวกรวมเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเข้มข้นผ่านการท่องเที่ยวและถูกสร้างจุดขายในฐานะเป็นเมืองช้าง ชาวกูยได้เข้ามีส่วนร่วมในประเพณีคล้องช้างเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว ในฐานะเป็นคนเลี้ยงช้างและฝึกช้าง แต่กิจกรรมดังกล่าวไม่ได้ทำให้ชาวกูยมีบทบาทฐานะเป็นผู้กระทำ เพราะเกียรติภูมิจากกิจกรรมดังกล่าวตกอยู่กับข้าราชการและนักการเมืองท้องถิ่น ซึ่งนำเสนอตนเองในนามของชาวกูยและแสดงตนราวกับเป็นผู้เชี่ยวชาญเสียเอง ชาวกูยถูกกีดกันออกจากเวทีดังกล่าว ให้กลายเป็นคนไร้เสียง และยังถูกจัดว่าเป็นพวกเห็นแก่ตัว ไม่ซื่อสัตย์ ต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของข้าราชการและผู้นำท้องถิ่น

งานวิจัยทางมานุษยวิทยาดังกล่าวข้างต้น ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความเป็นชายขอบของกลุ่มชนต่างๆ นั้นเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับกระบวนการสร้างรัฐชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายอำนาจเข้าควบคุมเหนือดินแดน และประชากร อย่างไรก็ตาม กลุ่มคนชายขอบก็ไม่ได้ยอมจำนนต่ออำนาจรัฐในการกำหนดนิยามสภาวะการณ์ของตน หากแต่ได้ปรับตัว ดีความ และตอบโต้ต่อสถานการณ์ที่ตนเองกำลังเผชิญหน้าในรูปแบบต่างๆ เพื่อยืนยันถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนท่ามกลางกระแสของการเปลี่ยนแปลง

การจัดการทรัพยากร สิทธิชุมชนและงานวิจัยสนามทางมานุษยวิทยา

ในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมา ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อมและปัญหาความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการแย่งชิงทรัพยากร ได้กลายเป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ปัญหาโลกร้อน สภาวะเรือนกระจก การลดลงของผืนป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ ได้กลายเป็นประเด็นที่สะท้อนความห่วงใยของประชาคมโลก และมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดกระแสของการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมขึ้นในภูมิภาคต่างๆ ของโลก อย่างไรก็ตาม ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่ออนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมเป็นกิจกรรมทางสังคมที่มีแนวคิดและอุดมการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในแง่ของกลุ่ม ชนชั้น และงานทางวิชาการส่วนใหญ่มักให้ความสำคัญกับขบวนการอนุรักษ์ซึ่งเกิดจากการผลักดันของชนชั้นนำและชนชั้นกลางในเมือง (สัณฐิตา 2543: 210, โปรดดู Hirsch 1997, Rigg and Stott 1998 และอรรรถจักร 2542) แต่ในทางตรงกันข้าม งานทางด้านมานุษยวิทยา กลับให้ความสนใจกับขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของประชาชนในระดับรากหญ้า ไม่ว่าจะเป็นการต่อสู้เพื่อพิทักษ์ผืนป่าของประชาชนในอินโดนีเซีย (Peluso 1992) และฟิลิปปินส์ (Alejo 2000) การต่อสู้เพื่อพิทักษ์ป่าฝนของชาวสวนยาง พระสงฆ์และนักมานุษยวิทยาในบราซิล (ยศ 2543ข) การปกป้องผืนป่าในอินเดีย (Haimendorf 1982, Sengupta 1988, Patak 1994 และ Guha 2000) และในประเทศไทย (ฉลาดชาย 2528, เสน่ห์และยศ 2536, Anan 2000) เป็นต้น งานวิจัยเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ยืนยันความเป็นจริงทางสังคมที่ว่า อุดมการณ์จิตสำนึก และประเพณีปฏิบัติในการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของประชาชนในระดับรากหญ้าเป็นหัวใจสำคัญของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มาเป็นเวลานานก่อนที่จะมีกระแสของการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของกลุ่มและชนชั้นอื่นๆ ในช่วงเวลาเพียงยี่สิบปีที่ผ่านมา

งานวิจัยเรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา” ซึ่งทำการเก็บข้อมูลภาคสนามจากชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายทั้งในภาคเหนือและภาคอีสาน ทำให้เราพบข้อสรุปสำคัญซึ่งเป็นพื้นฐานของแนวคิดเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างน้อย 5 ประการด้วยกัน

ข้อค้นพบประการแรก คือ สิทธิชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม และการจัดการเชิงซ้อน งานวิจัยภาคสนามในป่าชุมชนหลายแห่งทำให้เราค้นพบว่า ป่าชุมชนวางอยู่บนพื้นฐานของระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน หรือป่าน้ำหมูตามคำเรียกขานของชาวบ้านภาคเหนือ ซึ่งเป็นระบบกรรมสิทธิ์ที่มีรากเหง้าและพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ตามระบบกฎหมายที่แบ่งแยกกรรมสิทธิ์เพียงสองลักษณะคือ ทรัพย์สินของรัฐ และทรัพย์สินส่วนบุคคล เท่านั้น ในทางตรงกันข้าม ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนเป็นแนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรที่วาง

อยู่บนหลักการของ “สิทธิการใช้” ซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อน และมีระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชน อันประกอบไปด้วยกลุ่มผู้ใช้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ การจัดลำดับการใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิ และควรมีระบบการจัดการและการควบคุมอย่างไร สิทธิการใช้ตามจารีตประเพณีของชุมชน จึงมีสิทธิแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ตามการมองสิทธิเชิงเดี่ยว ซึ่งมอบอำนาจให้นิติบุคคลหน่วยใดหน่วยหนึ่งหรือคนใดคนหนึ่ง มีอำนาจจัดการทรัพยากรอย่างเด็ดขาด และปิดกั้นกีดกันคนอื่นทั้งหมดได้ตลอดเวลา ในทางตรงกันข้าม สิทธิการใช้ของชุมชนจะปรับเปลี่ยนไปตามประเภทของพื้นที่และทรัพยากร ตลอดจนเงื่อนไขของเวลาและสถานการณ์ เช่น ที่นาเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลที่นายคำมีสิทธิใช้เพื่อปลูกข้าว ผลผลิตข้าวจึงเป็นสมบัติส่วนตัวของนายคำ แต่ปลูกที่นาเองตามธรรมชาติ รวมทั้งผักหญ้าที่ขึ้นเองริมคันนา อาจเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมที่เพื่อนบ้านมีสิทธิใช้ นอกจากนั้น เมื่อว่างเว้นจากฤดูทำนา ที่นาของนายคำอาจกลายมาเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ที่ชาวบ้านปล่อยวัวควายให้มากินหญ้าฟาง ที่นาจึงเปลี่ยนจากกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลมาเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมและกลับไปเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลใหม่ในฤดูทำนาปีหน้า เป็นต้น ในป่าชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่ม การปลูกต้นไม้ในป่าย่อมหมายความว่าผู้ปลูกมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ เช่น เก็บผลผลิตจากต้นไม้ นั้น สิทธิการใช้ในฐานะกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลจึงอาจดำรงอยู่ในพื้นที่ป่าซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ร่วม แต่ในทางกลับกัน รังผึ้งหรือไข่มดแดงที่เกิดตามธรรมชาติบนต้นไม้ นั้น กลับเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมที่ทุกคนมีสิทธิใช้

สิทธิชุมชนจึงเป็นแนวคิดที่ทำให้เราจำเป็นต้องพิจารณาระบบกรรมสิทธิ์ในฐานะเป็น “สิทธิเชิงซ้อน” (อานันท์ 2544: 219) ซึ่งหมายถึงการดำรงอยู่ร่วมกันของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายๆ หน่วยบนพื้นที่เดียวกัน และทำให้เราจำต้องละเลิกจากการมองสิทธิเชิงเดี่ยวหรือการจัดการประเภทเดียว สิทธิชุมชนจึงเรียกร้องให้เราทำความเข้าใจกับระบบการจัดการร่วม (co-management) และสิทธิของชุมชนในการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ซึ่งมีได้เป็นเพียงการกล่าวอ้างหลักการที่เลื่อนลอยหากแต่เป็นภาพสะท้อนของความเป็นจริงทางสังคม นอกจากนั้น ภายใต้แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน ความเป็น “ชุมชน” ยังได้รับการสถาปนาใหม่ให้กลายมาเป็น “หน่วยทางสังคม” ที่มีนัยสำคัญในฐานะเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์หรือเจ้าของทรัพยากร นอกเหนือไปจากกรรมสิทธิ์เอกชนและกรรมสิทธิ์ของรัฐ

ข้อค้นพบประการที่สอง คือ พลวัตของสิทธิชุมชน งานวิจัยเรื่องป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองและระบบนิเวศทำให้เราพบว่า ป่าชุมชน หรือการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้ความเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชนโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหภาค การมองป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองและระบบนิเวศ โดยเฉพาะอย่าง

ยังการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากรซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์มากขึ้นทำให้เราสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขภายนอกและช่วยชี้ให้เราเห็นทิศทางของการพัฒนาประเทศที่มีผลต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นอย่างชัดเจน การที่รัฐเข้ามาผูกขาดการจัดการทรัพยากร หรือที่อานันท์ (2544:224) เรียกว่า “นโยบายเชิงเดี่ยว” หรือการจัดการเชิงเดี่ยว และแนวทางการพัฒนาที่มุ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคธุรกิจอุตสาหกรรมแต่เพียงอย่างเดียว อาจทำให้ภาคธุรกิจได้ประโยชน์แต่ในขณะเดียวกันก็ส่งผลในการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร และเกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท การแย่งชิงทรัพยากรและความยากจน เพราะชุมชนท้องถิ่นขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากรและไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของการพึ่งตนเองได้อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐได้เข้าผูกขาดระบบการจัดการและวิตรอนศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง แต่ชาวบ้านในหลากหลายพื้นที่ก็ยังคงสามารถใช้กฎเกณฑ์ตามจารีตประเพณีเดิมเพื่อจัดการทรัพยากรป่าได้อย่างยั่งยืน บางแห่งได้สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองและระบบนิเวศ ที่สร้างแรงกดดันต่อป่าเพิ่มขึ้นได้อย่างเหมาะสม ด้วยเหตุนี้เอง สิทธิชุมชนจึงมิใช่ปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่ง หากแต่มีพลวัตและปรับเปลี่ยนได้อย่างสอดคล้องกับบริบทและเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

ข้อค้นพบประการที่สาม คือ สิทธิชุมชนและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ งานวิจัยป่าชุมชนให้ความสำคัญกับการมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน นั่นคือ การมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน โดยไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในป่าไปพร้อมกัน การมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม เน้นการทำความเข้าใจกับวิถีคิดของชุมชนที่มีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับป่าว่ามีความหลากหลาย ซับซ้อน ลึกซึ้งและมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน การสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นยังผลให้วิถีคิดซึ่งพัฒนาขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าเป็นวิถีคิดที่เป็นระบบ มีหลักเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านาน ดังนั้น เมื่อเราพูดถึงวิถีคิดของชุมชน เช่น แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน ความคิดนี้จึงมิใช่การกล่าวอ้างอย่างเลื่อนลอย หากแต่เป็นวิถีคิดที่พัฒนาขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน และมีพัฒนาการและพลวัตของตนเอง ในทำนองเดียวกัน การมองป่าชุมชนจากมิติทางวัฒนธรรม ทำให้เรามองความเชื่อบางประการของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำ ในบริบททางประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ ความเชื่อนี้มิได้เป็นเพียงระบบคุณค่าหรือค่านิยมที่ไร้เหตุผล หากแต่เป็นวิถีคิดที่สะท้อนให้เห็นถึง

“อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบ ข้อบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การนำเอาความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำมาเป็นพลังในการต่อต้านสัมปทานไม้ ในกรณีของชาวบ้านแม่หาร แม่ฮ่องสอน หรือการปรับความเชื่อทางศาสนามาเป็นพิธีกรรมการบวชต้นไม้ เพื่อเป็นพลังในการต่อสู้กับขบวนการลักลอบตัดไม้ของนายทุนจากภายนอก ในกรณีของจังหวัดพะเยา หรือการบวชป่าเพื่อต่อรองกับรัฐในกรณีของกลุ่มน้ำแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น มุมมองทางด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพต่ออัตลักษณ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่มีวิถีชีวิต จารีตประเพณีและกฎเกณฑ์ในการรักษาป่าที่แตกต่างกันออกไป มุมมองทางด้านวัฒนธรรมเป็นการให้ความเคารพแก่ศักดิ์ศรี สิทธิในทางเป็นมนุษย์และสิทธิตามธรรมชาติในการใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีพของมนุษย์ทุกกลุ่ม ซึ่งอาจแสดงออกในรูปของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ ระบบคุณค่า พิธีกรรม หรือสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมอื่นๆ ดังนั้น หากชนกลุ่มใดถูกละเมิดจากปัจจัยสิทธิตามธรรมชาติให้ต้องสูญเสียความเป็นมนุษย์ เช่น การสร้างข้อกล่าวหาว่าเป็นผู้ทำลายป่า ทั้งๆ ที่พวกเขามีวัฒนธรรมในการดำรงอยู่ร่วมกับป่า พวกเขาจึงมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากข้อกล่าวหาและการใช้อำนาจครอบงำจากภายนอก ด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ เช่น การรวมตัวกันเพื่อรักษาป่าในชุมชนต่างๆ ทางภาคเหนือ หรือการต่อต้านโครงการจัดที่ทำกินให้แก่วัฒนธรรมผู้ยากไร้ในป่าสงวนเสื่อมโทรม หรือโครงการ คจก. ในภาคอีสาน เป็นต้น โดยนัยดังกล่าวข้างต้น สิทธิชุมชนจึงหมายถึงสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของชนทุกกลุ่ม

จากข้อค้นพบประการที่สองและสาม นำไปสู่ข้อค้นพบประการที่สี่ คือ สิทธิชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการรักษาป่าของชุมชนมาแต่เดิม หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการรวมตัวกันของชาวบ้านเพื่อต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก งานวิจัยภาคสนามในป่าชุมชนหลายแห่งทำให้เราค้นพบว่า การก่อรูปของขบวนการสังคมมิได้เป็นเพียงลักษณะปรากฏของระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนเท่านั้น แต่ยังเป็นความพยายามในการปรับตัวของชุมชนภายในบริบทและสถานะการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างดุลยภาพระหว่างการผลิตในภาคเกษตรและการทำมาหากินของชาวบ้านกับระบบนิเวศ ตลอดจนการสร้างสรรค์ความเป็นธรรมภายในสังคมและการรวมตัวกันเพื่อต่อสู้ปกป้องทรัพยากรสินร่วมของชุมชนจากการรุกรานของบุคคล

ภายนอก บ่อยครั้งที่ป่าชุมชนในฐานะเป็นขบวนการสังคมมิได้จำกัดตัวเองอยู่แต่เพียงชุมชนแห่งใดแห่งหนึ่งอย่างโดดๆ แต่เป็นการรวมตัวกันของชุมชนหลายๆ ชุมชนในลักษณะของเครือข่าย เช่น ชุมชนในลุ่มน้ำเดียวกัน หรือชุมชนที่ใช้ป่าผืนเดียวกัน เพื่อทำการจัดการทรัพยากรร่วมกัน สิทธิชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม ยังปรากฏให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในการรวมตัวกันของชาวบ้านจากหลากหลายพื้นที่เพื่อยกย่องและผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนอยู่ในปัจจุบัน

ข้อค้นพบประการสุดท้าย คือ สิทธิชุมชนกับทางเลือกของการพัฒนา ซึ่งหมายถึงสิทธิในการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเอง บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนท้องถิ่น สิทธิชุมชนจึงหมายถึงสิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองและการกำหนดทิศทางการพัฒนาสังคมโดยมุ่งเสริมสร้างอำนาจท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรและมีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้น

จากที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมด จะเห็นได้ว่า สิทธิชุมชนมิได้เป็นเพียงแนวคิดที่เป็นนามธรรม หากแต่เป็นความพยายามในการสังเคราะห์และทำความเข้าใจกับวิถีคิดและปฏิบัติการของชาวบ้าน เกี่ยวกับระบบสิทธิและการจัดการทรัพยากร และยกระดับนามธรรมของปรากฏการณ์จริงเพื่อสร้างแนวคิดจากงานวิจัยสนาม สิทธิชุมชนยังเป็นรูปธรรมของการทำงานระหว่างนักวิชาการชาวบ้านและองค์กรพัฒนาเอกชน ในการต่อต้านการเบียดขับ และเปิดโปงมิติที่ซ่อนเร้นของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (Bourdieu 1990) การผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนตลอดระยะเวลาสิบปีที่ผ่านมา แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงบทบาทและการมีส่วนร่วมของนักมานุษยวิทยา ที่ไม่เคยแยกปฏิบัติการออกจากงานวิชาการ หากแต่นำเอางานทางด้านวิชาการมาผูกโยงอย่างแยกไม่ออกจาก การเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับการต่อสู้ของชุมชน โดยนัยดังกล่าวข้างต้น สิทธิชุมชนจึงมิใช่เป็นมโนทัศน์ที่จำกัดอยู่แต่ในประเด็นของการจัดการทรัพยากรเท่านั้น หากแต่ครอบคลุมถึงการปรับตัวต่อสู้ อัตลักษณ์ การนำเสนอตัวตนและการเปิดพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ

สิทธิชุมชนและการเปิดพื้นที่ทางสังคม

แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน และความพยายามในการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับการต่อสู้เพื่อยืนยันศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของชนชายขอบในรูปแบบต่างๆ ทำให้งานของนักมานุษยวิทยาค่อยๆ เริ่มถอยห่างออกจากแนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรม” ตามแนวทางการศึกษาของมานุษยวิทยาอเมริกันในช่วงก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (Stocking 1982: 201-203) นั่นคือ การมองวัฒนธรรมในแง่วิถีชีวิต ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งในลักษณะที่มี

เอกลักษณ์เฉพาะตัวและแตกต่างไปจากชนกลุ่มอื่นๆ วัฒนธรรมของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งจึงถูกมอง ในลักษณะที่ถูกกำหนด “พื้นที่” ตายตัว เช่น หมู่บ้าน ชนเผ่า ชนชาติ เป็นต้น นักวิจัยจะทำการ ศึกษาค้นคว้าผู้คนหรือกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง รวบรวมว่าคนกลุ่มนั้นเป็นสภาวะวิสัยที่ดำรง อยู่อย่างโดดๆ แยกออกจากบริบทของความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่นๆ อย่างชัดเจน เราจึงอาจกล่าว ได้ว่า การศึกษาวัฒนธรรมในยุคก่อน มีแนวโน้มที่จะมองวัฒนธรรมในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) โดยมองว่าผู้คนในแต่ละชุมชนไม่ค่อยมีการเคลื่อนย้าย ผู้คนมีความผูกพัน มีรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่ผูกติดกับพื้นที่อย่างแน่นอนตายตัว ซึ่งเป็นการกักขังวัฒนธรรมไว้กับ ดินแดนหรือพื้นที่ ในทำนองเดียวกัน อัตลักษณ์ของกลุ่มชนก็ถูกมองว่าเป็นผลผลิตจากโครงสร้าง ในลักษณะที่หยุดนิ่ง แน่นอนตายตัวและไม่เปลี่ยนแปลง

ช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา แนวคิดที่มองวัฒนธรรมเชิงพื้นที่เริ่มถูกท้าทายด้วยคลื่นความ คิดทางมานุษยวิทยาที่ถึงโถมเข้ามาอย่างน้อยสองระลอกด้วยกัน คลื่นความคิดแรกเป็นมุมมอง ทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง (Wallerstein 1974, Wolf 1982, Mintz 1985) ซึ่งปฏิเสธการมอง วัฒนธรรมแบบโดดเดี่ยวและหยุดนิ่ง แต่หันมาให้ความสำคัญกับกระบวนการทางเศรษฐกิจสังคม การเมือง และความเชื่อมโยงระหว่างกระบวนการโลกาภิวัตน์ (globalization) กับชุมชนาภิวัตน์ (localization) คลื่นความคิดระลอกที่สอง คือ แนวคิดยุคหลังสมัยใหม่ทางมานุษยวิทยา (Marcus and Fischer 1986, Clifford and Marcus 1986, Clifford 1988) ที่เริ่มฟื้นการถกเถียงเกี่ยวกับ ประเด็นเรื่อง “การวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรม” (cultural criticism) การเมืองเรื่องภาพแสดง (politics of representation) การเขียนวัฒนธรรม (writing culture) และตั้งคำถามเกี่ยวกับการ มองโลกว่าประกอบไปด้วยวัฒนธรรมของคนกลุ่มต่างๆ ซึ่งแต่ละกลุ่มมีตำแหน่งแห่งที่หรือพื้นที่ ทางวัฒนธรรมอย่างจำเพาะเจาะจงตายตัว ในทางตรงกันข้าม แนวคิดทางด้านมานุษยวิทยา รุ่น ใหม่ๆ เริ่มให้ความสำคัญกับความหลากหลายทางวัฒนธรรมในบริบทของทุนนิยมช่วงหลัง (late capitalism) ซึ่งมีการอพยพโยกย้ายแรงงานข้ามชาติและการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมข้าม พรมแดนรัฐชาติอย่างรวดเร็ว ในบริบทเช่นนี้ วัฒนธรรมจึงมิได้หยุดนิ่งหรือถูกจำกัดอยู่ในอาณา บริเวณอันใดอันหนึ่งอย่างจำเพาะเจาะจงอีกต่อไป (Gupta and Ferguson 1999: 4-6) แต่ วัฒนธรรมมีการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องจนมีลักษณะไร้พรมแดน (deterritorialized) พื้นที่ ผู้คน และวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งสร้างทางสังคมและประวัติศาสตร์ซึ่งจะต้องได้รับการศึกษาวิจัยและ อธิบายในรูปแบบใหม่ๆ ยิ่งไปกว่านั้น แนวคิดยุคหลังสมัยใหม่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ เชิงอำนาจและการต่อต้าน รวมทั้งแนวคิดที่เน้นบทบาทของผู้อ่อนแอในฐานะเป็นผู้กระทำทาง สังคม (Bourdieu 1977, de Certeau 1984, Hall 1986) มีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้ นักมานุษยวิทยาหันมาให้ความสนใจกับรูปแบบของการต่อต้านการครอบงำ การเปิดโปงมิติที่ซ่อน

เร้นของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ อันนำไปสู่การมองวัฒนธรรมว่าเป็น “พื้นที่ของการต่อสู้” (contested terrain) เพื่อแย่งชิงอำนาจและความมีตัวตนของคนกลุ่มต่างๆ

ความสนใจในประเด็นเกี่ยวกับการเลื่อนไหลทางวัฒนธรรม ประชากร สินค้า ข้อมูลข่าวสารและความคิดข้ามพรมแดนรัฐชาติ ได้ล้นคลอนวิธีคิดแบบทวินิยม การแบ่งแยกระหว่าง “เรา” กับ “คนอื่น” ที่นี้กับที่นั่น ตะวันตกกับตะวันออก โลกที่หนึ่งกับโลกที่สาม ซึ่งแต่เดิมเคยมีมุมมองว่าเราคือโลกที่หนึ่ง (ที่นี่, ตะวันตก) เรามีวัฒนธรรมที่แตกต่างอย่างมีนัยของความเหนือกว่าคนอื่นในโลกที่สาม หากแต่การเคลื่อนย้ายของประชากรที่เกิดขึ้นในยุคหลังอาณานิคมไปยังประเทศมหาอำนาจตะวันตก ได้ทำให้เส้นแบ่งระหว่างโลกที่หนึ่งกับโลกที่สาม ที่นี้กับที่อื่น ศูนย์กลางกับชายขอบ เริ่มเลอะเลือน การอ้างความเหนือกว่าของเราเหนือคนอื่น โดยการโดดเดี่ยวและกักขังคนในโลกที่สามให้อยู่ในวัฒนธรรมเดิมที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เริ่มเป็นประเด็นที่ไม่สมเหตุสมผล เพราะแม้ในประเทศโลกที่หนึ่งก็เต็มไปด้วยผู้อพยพจากโลกที่สาม

งานวิจัยทางมานุษยวิทยามากมายหลายชิ้น เช่น งานของ Gupta and Ferguson (1997) ได้ตั้งคำถามอย่างแหลมคมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับพื้นที่ โดยเฉพาะแนวคิดเดิมที่มองวัฒนธรรมในลักษณะติดตรึงกับพื้นที่หรือดินแดน และนำเสนอแนวคิดใหม่เกี่ยวกับความไม่ต่อเนื่องของดินแดนกับวัฒนธรรม จากการศึกษาชีวิตของผู้อพยพข้ามพรมแดนรัฐชาติคุปตะและเฟอร์กูสัน เสนอว่า คนที่เคลื่อนย้ายเหล่านี้มี “วิธีคิด” เรื่องดินแดนแบบใหม่ โดยไม่ได้ยึดติดกับพรมแดนของรัฐชาติ เช่นเดียวกับชุมชนในจินตนาการของเบน แอนเดอร์สัน หากแต่ผู้อพยพกลับใช้ความทรงจำจากดินแดนมาสร้างโลกทางจินตนาการใหม่ในพื้นที่แห่งใหม่ โดยดินแดนเดิมหรือบ้านเกิดยังคงเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการสร้างบ้านใหม่ของคนเหล่านี้ การสร้างพื้นที่ทางสังคมของผู้อพยพจึงมีลักษณะเป็น “ลูกผสม” (hybridity) ระหว่างบ้านเกิดกับดินแดนแห่งใหม่ โดยไม่ได้จำกัดหรือผูกติดกับวัฒนธรรมที่เป็นต้นกำเนิดเพียงอย่างเดียว การศึกษาผู้อพยพชาวญี่ปุ่นและชาวปัญจาบในรัฐแคลิฟอร์เนีย ของ Leonard (1997) พบว่า ผู้อพยพทั้งสองกลุ่มได้นำเสนอภาพของบ้านใหม่ที่เหมือนกับบ้านเกิดของตน ทั้งในด้านของสภาพทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเกษตร นั่นคือผู้อพยพที่ไร้ราก ไร้ความเชื่อมโยงกับดินแดนใหม่พยายามค้นหาพื้นที่ของตนเองโดยการสร้างความผูกพันกับพื้นที่ใหม่ และสร้างรากเหง้าของตนเองผ่านจินตนาการของบ้านเกิดที่ตนจากมา การจินตนาการที่อยู่ใหม่ที่มีความเหมือนกับบ้านเกิด ก่อให้เกิดความคุ้นเคยต่อดินแดนใหม่ จินตนาการดังกล่าวช่วยสร้างอัตลักษณ์ร่วมและความผูกพันกับดินแดนใหม่

แม้ว่าชุมชนเดิมที่ผู้อพยพจากมา จะมีความสำคัญในการสร้างความเป็นชุมชนใหม่สำหรับผู้อพยพชาวปัญจาบและญี่ปุ่น แต่ก็มีได้หมายความว่ากระบวนการสร้างความเป็นชุมชน

ใหม่นั้นจะวางอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อมโยงกับพื้นที่เดิมเสมอไป การศึกษาคนพลัดถิ่นจากโครงการพัฒนาของรัฐบาลสวีเดนของ Sorensen (1997) พบว่าการอพยพผู้คนไปตั้งถิ่นฐานใหม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมของประชากรในพื้นที่ ไม่เพียงแต่คนพลัดถิ่นเท่านั้นที่มีประสบการณ์ของการสูญเสีย แต่ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ซึ่งคนพลัดถิ่นไปตั้งถิ่นฐานใหม่ก็มีประสบการณ์ของการสูญเสียเช่นเดียวกัน ความแตกต่างของประสบการณ์การสูญเสียของทั้งสองกลุ่มได้รับการแสดงออกผ่านเรื่องเล่าของคนทั้งสองกลุ่ม ซึ่งให้ความหมายต่อดินแดนหรือพื้นที่เดียวกันในลักษณะที่แตกต่างกัน เรื่องเล่าของชาวบ้านดั้งเดิมมักพูดถึงความเชื่อมโยงระหว่างตนเองกับพื้นที่ในฐานะพื้นที่ทำการผลิต พื้นที่ประกอบพิธีกรรม พื้นที่สำหรับชาวบ้านดั้งเดิมจึงเป็นพื้นที่ซึ่งเต็มไปด้วยความหมายของอดีตที่ถูกนำเสนอและตีความอย่างเลือกสรร และสัมพันธ์กับการนิยามอัตลักษณ์ของตนเอง ในขณะที่เรื่องเล่าของผู้มาใหม่กลับไม่ใช่การนำเอาอดีตมาตีความใหม่ แต่มักเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับปัจจุบันและความคาดหวังที่มีต่ออนาคต งานวิจัยของเลนาร์ดและซอเรนเซ่น แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างการสร้างความเป็นท้องถิ่น ชุมชนกับอัตลักษณ์ของผู้คน เรื่องเล่าของคนพลัดถิ่นแสดงให้เห็นว่าอัตลักษณ์ไม่ได้มีลักษณะจำเพาะตายตัวแต่มีการต่อรอง เปลี่ยนแปลงและสร้างใหม่ภายใต้เงื่อนไขและบริบททางสังคม ยิ่งไปกว่านั้น มนุษย์ไม่ได้ถูกนิยามโดยพื้นที่ทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังมีการปรับตัวเคลื่อนไหวในการสร้างพื้นที่และการควบคุมเหนือการนิยามอัตลักษณ์ที่ตนเองและคนอื่นสร้างขึ้น

การศึกษาการอพยพย้ายถิ่นของชาวจีนโพ้นทะเลไปยังส่วนต่างๆ ของโลก โอวอง (Ong 1999) ได้ชี้ให้เห็นว่าความเป็นคนพลัดถิ่นเกิดขึ้นในบริบททางสังคมและภูมิศาสตร์ของความด้อยพัฒนา ความเป็นคนพลัดถิ่นและการอพยพเคลื่อนย้ายของแรงงานข้ามชาติชาวจีนแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความเป็นคนพลัดถิ่นเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์โลกาภิวัตน์ เพราะความเป็นคนพลัดถิ่นเชื่อมโยงกับการผลิตและการดำรงอยู่ของทุนนิยมข้ามชาติ ซึ่งมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้คนจีนกลายมาเป็นแรงงานอพยพในทวีปอเมริกาเหนือและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความเป็นคนพลัดถิ่นหรือการอพยพของแรงงานข้ามชาติในบริบทของโลกาภิวัตน์ เป็นการโยกย้ายข้ามพื้นที่ ข้ามเส้นแบ่งพรมแดน การอพยพและการตั้งถิ่นฐานใหม่ ทำให้เกิดเครือข่ายสังคมและธุรกิจภายในบริบทของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและระบบทุนนิยม การตั้งชุมชนจีนในพื้นที่ใหม่ๆ ภายใต้ตรรกทางวัฒนธรรมของทุนนิยมข้ามชาติ ทำให้การอพยพเคลื่อนย้าย การเดินทางหมายถึงการปรับตัว อัตลักษณ์ที่ปรับเปลี่ยนไปมา (shifting identity) การไม่ยอมถูกจัดวางหรือกำหนดนิยาม ซึ่งทำให้ความเป็นจีนมีความลื่นไหลและมีโอกาสในการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างต่อเนื่อง

งานวิจัยใหม่ๆ ทางด้านมานุษยวิทยาทำให้เรามองเห็นชัดเจนขึ้นเป็นลำดับว่า การสร้างความเป็นชุมชนและอัตลักษณ์ไม่อาจหลีกเลี่ยงความสำคัญของอำนาจ เพราะการสร้างความเป็นชุมชนและอัตลักษณ์ของกลุ่ม เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ของการสร้างความแตกต่าง ซึ่งรวมถึงการผนวกรวม (inclusion) การกีดกัน (exclusion) และการสร้างความเป็นอื่น อัตลักษณ์และวัฒนธรรมจึงเป็นผลของความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความไม่เท่าเทียมกันระหว่างคนกลุ่มต่างๆ (สำหรับประเด็นเกี่ยวกับแนวคิดที่หลากหลายเกี่ยวกับอัตลักษณ์ โปรดดู อภิญาญา 2543) ในทำนองเดียวกัน ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจาต่อรองและการต่อสู้ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ อัตลักษณ์ ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆ ที่กำหนดความเป็นไปของสังคม การมองอัตลักษณ์และความเป็นชุมชนในลักษณะที่เลื่อนไหล และไม่ผูกติดกับอาณาเขตที่แน่นอน ทำให้เราต้องหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาที่มีลักษณะเป็นพลวัต เน้นการตีความ การต่อรองและการตอบโต้ต่อสถานการณ์ ที่มนุษย์แต่ละกลุ่มเผชิญหน้าอยู่ภายในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียม

ข้อค้นพบจากการศึกษาพลวัตของเศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ

ในบริบทของพัฒนาการและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยการศึกษาชุมชนในทางมานุษยวิทยา ดังที่ได้สรุปมาโดยสังเขปข้างต้น งานวิจัยชิ้นนี้เป็นความพยายามที่จะศึกษาทำความเข้าใจและนำเสนอภาพของพลวัตและการปรับตัวของชุมชนชนบทในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ซึ่งมีข้อค้นพบสำคัญๆ ดังต่อไปนี้คือ **ประการแรก** ชาวนาไทยภาคเหนือดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเอง ในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่รูปแบบของการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาแทนที่การผลิตแบบเดิม รูปแบบของการถือครองที่ดิน การจัดการแรงงานและการตัดสินใจเกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชและการลงทุนเพื่อการผลิตเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ที่ดินเปลี่ยนมือและกระจุกตัวอยู่กับชาวนารวยและนายทุนภายนอกเพิ่มขึ้น การตัดสินใจในการผลิต ชนิดของพืชที่จะปลูก ระยะเวลาของการปลูก ฯลฯ เริ่มถูกกำหนดจากบริษัทข้ามชาติเพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกัน ชาวนาขนาดกลางและชาวนารายย่อยก็ยังคงทำการผลิตซ้ำตนเองเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง ชาวนาจำนวนไม่น้อยกลายเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นแรงงานอพยพและแรงงานข้ามชาติ

ในสังคมไทยภาคเหนือ ทุนนิยมค่าเช่ากำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญภายใต้เงื่อนไขหลายประการด้วยกัน เช่น การผลิตในภาคเกษตรลดความสำคัญลงในฐานะเป็นแหล่งรายได้ของชาวบ้าน การเก็งกำไรที่ดินในช่วงเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็วในรอบทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้ที่ดินในชุมชนหลายแห่งเปลี่ยนมือไปเป็นของคนภายนอก และถูกทอดทิ้งให้กลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่าอย่างมากมาย การมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าเป็นจำนวนมาก ผนวกกับโอกาสของการเป็นแรงงานรับจ้างและความหลากหลายของอาชีพที่เพิ่มสูงขึ้น ทำให้เจ้าของที่ดินจำต้องลดค่าเช่าลงเพื่อจูงใจให้ชาวบ้านยังคงทำการผลิตบนที่ดินของนายทุน เพราะการได้ค่าเช่าที่ลดลงยังดีกว่าการปล่อยที่ดินให้รกร้างว่างเปล่า แต่ในขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าที่ดินกับชาวบ้านเช่า ก็แปรเปลี่ยนจากความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ไปเป็นความสัมพันธ์แบบพันธสัญญามากขึ้น ดังเช่น เจ้าที่ดินรายใหญ่นิยมเก็บค่าเช่าเป็นเงินสดในลักษณะที่ตายตัวมากขึ้น เป็นต้น

ในปัจจุบัน ชาวนาไทยถูกบีบให้ต้องพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย เทคโนโลยี หรือแม้กระทั่งทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรม ในเขตเมือง เรากำลังพบเห็นการก่อร่างสร้างตัวของชาวนาชายขอบ (marginal peasants) ที่มีความยืดหยุ่น หลากหลายและขัดแย้งกันเองทั้งในด้านของบทบาท อัตลักษณ์และสถานภาพทางสังคม เช่น การเป็นทั้งชาวนาและกรรมกรไปพร้อมกัน การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร เป็นชาวนาเมือง แรงงานข้ามชาติ พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย ฯลฯ ชาวนาไทย กำลังตกอยู่ในสภาวะของการเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมชายขอบ และกำลังเผชิญหน้ากับพลังกระแทกทางเศรษฐกิจการเมืองรอบด้าน หากแต่ชาวนามีได้เป็นฝ่ายหนึ่งเฉย รามีเื่อรอรับการถูกกระทำเพียงฝ่ายเดียว แต่พวกเขากำลังดิ้นรนต่อสู้ในรูปแบบต่างๆ ภายใต้เงื่อนไขและบริบททางสังคมการเมืองที่แตกต่างกันออกไป

ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนมากขึ้นเช่นนี้ ที่ดิน และการผลิตเพื่อยังชีพ ไม่อาจอธิบายอัตลักษณ์อันซับซ้อนของชาวนาได้อีกต่อไป เส้นแบ่งพรมแดนระหว่างชาวนากับชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ เริ่มจางหาย และ/หรือมีความคลุมเครือมากขึ้น ในขณะเดียวกัน การผลิตเพื่อยังชีพของชาวนารายย่อยเริ่มลดลง แต่การผลิตเพื่อการค้า และการรับจ้างหรือการผลิตนอกภาคเกษตรเริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจเป็นสัญญาณบ่งบอกว่า การผลิตในภาคเกษตรแผนใหม่และระบบตลาดโลก กำลังทำลายสังคมชาวนาที่เราเคยรู้จักลงไป แต่หากมองในอีกแง่มุมหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้หมายความว่าสังคมชาวนากำลังถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม ร่องรอยของ “วัฒนธรรมชาวนา” และสถาบันสังคมชาวนา ยังคงดำรงอยู่ในอัตลักษณ์และการจัดองค์กรทางสังคมของชาวนาที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว หากเราพิจารณาวิเคราะห์สังคมชาวนาอย่างถ่องแท้ เราจะพบเห็นได้ไม่ยากว่า ชาวนาชนบทในหลายมุมของโลกมีความแตกต่างหลากหลายและความซับซ้อนเพิ่มขึ้น มิใช่แต่เพียงเฉพาะในด้านของพื้นฐานทางวัตถุ เช่น การผลิต และรายได้เท่านั้น แต่ยังคงมีความซับซ้อนในด้านของอัตลักษณ์และจิตสำนึกทางสังคมอีกด้วย ชนบทไทยในเขตภาคเหนือตอนบน มิได้มีเพียง ชาวนา ชาวไร่ ชาวเขา แต่เริ่มมีอัตลักษณ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น เช่น “กลุ่มชาติพันธุ์” “แรงงานชาวนา” “ชาวเขาในเมือง” และกลุ่มทางสังคมอื่นๆ ภาพความซับซ้อนและขัดแย้งกันเอง เช่นนี้ ทำให้เราจำเป็นต้องตั้งคำถามกับทฤษฎีทางสังคมต่างๆ ที่พยายามนิยามความหมายของชาวนาในลักษณะเชิงเดี่ยวและหยุดนิ่ง ว่ายังคงมีศักยภาพในการทำความเข้าใจและอธิบายชาวนาในรูปแบบใหม่ๆ ที่ซับซ้อนขึ้นได้อีกต่อไปหรือไม่

ประการที่สอง ความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชนมิได้วางอยู่บนพื้นฐานของรายได้แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีเงื่อนไขที่ซับซ้อนหลากหลาย เช่น ความมั่นคงของ “พื้นที่” การผลิตซ้ำอัตลักษณ์และความเป็นชาติพันธุ์ และอำนาจในการจัดการทรัพยากร เป็นต้น งานวิจัยชิ้นนี้นำเสนอตัวอย่างของการต่อสู้ของชุมชนชาวนาภาคเหนือหลากหลายรูปแบบ เช่น การต่อสู้ของชาวลัวะและการเมืองเรื่องพื้นที่บนดอยภูคา จังหวัดน่าน การสะสมทุนทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ของชาวปกาเกอะญอ หรือการผลิตใหม่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมของชาวพื้นราบในจังหวัดน่าน เป็นต้น

ในกรณีของชาวลัวะ การต่อสู้ของชาวนาได้เป็นการปรับตัวเข้าสู่กลไกตลาด การผลิตพืชพาณิชย์หรือการทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในเขตเมือง หากแต่การเมืองเรื่องชาวนาเป็นการตอกย้ำสิทธิของชาวลัวะเหนือผืนป่าและไร่เหล่าของพวกเขาซึ่งถูกทางราชการแย่งชิง การต่อสู้ของชาวลัวะเป็นการเพียรร้องผ่านเสียงและรูปแบบการต่อต้านอันหลากหลายในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่ในกระบวนการผลิตทางการเกษตร ความสัมพันธ์ระหว่างชาวลัวะกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ไปจนถึงในตำนาน เรื่องเล่าและพิธีกรรมทางศาสนา สิทธิอันชอบธรรมของชาวลัวะวางอยู่บนพื้นฐานของการเป็นผู้บุกเบิก ครอบครอง ใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินบริเวณนี้เป็นกลุ่มแรกสืบทอดต่อกันมาโดยไม่ขาดสาย รวมทั้งสายสัมพันธ์ระหว่างความเป็นลัวะกับผืนดินแห่งนี้ แม้กระนั้นก็ดี ความรู้สึกเป็นเจ้าของบ้าน อีกทั้งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวลัวะกลับมิได้หยุดนิ่งตายตัว ในทางตรงกันข้าม การก่อร่างสร้างตัวของความหมายในเรื่องของพื้นที่และอัตลักษณ์เป็นเรื่องของยุทธศาสตร์ในการต่อสู้และต่อรอง “พื้นที่” เหล่านี้จึงเลื่อนไหล ปรับเปลี่ยน และวางอยู่บนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อสู้ระหว่างชาวลัวะกับคนอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าหน้าที่ป่าไม้และคนพื้นราบ

การเมืองเรื่องดอยภูคาจึงเป็นการเมืองเรื่องพื้นที่ ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านการต่อสู้แย่งชิงผลประโยชน์ทั้งทางด้านวัตถุและการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ ดอยภูคาเป็นทั้งพื้นที่ของการต่อสู้และเป็น

“อุปมาอุปมัย” หรือสัญลักษณ์แห่งพื้นที่ซึ่งมีประวัติศาสตร์แทรกซึมอยู่ในทุกอณูของผืนดิน การต่อต้านวาทวิทยาศาสตร์และการใช้เทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ของกรมป่าไม้ วางอยู่บนพื้นฐานของการล่าเลิกอดีต การสร้างใหม่ของความทรงจำว่าด้วยการพลัดถิ่น ความไร้รากและการถูกขับไล่ออกจาก “บ้าน” เดิมของตนบนพื้นราบ การปฏิเสธและต่อต้านเทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ จึงวางอยู่บนพื้นฐานของการต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่และความเป็นชาติพันธุ์ของตน

สำหรับชาวนาชาวไร่และชนชายขอบผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เริ่มมีความหมายในฐานะเป็นตัวแทนของความเป็นบ้าน ความเป็นชุมชน พื้นที่ที่ปลอดภัย พื้นที่ซึ่งพวกเขาไม่จำเป็นต้องอธิบายตนเองต่อคนนอก ความเป็นชาติพันธุ์กับพื้นที่เริ่มมีความหมายแนบสนิทชิดกันมากขึ้น เมื่อมีการล่าเลิกอดีตและการโยยหาความสุขในอดีตซึ่งอาจไม่เคยมีจริง ความรู้สึกโยยหาที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการมองข้ามความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความแตกต่างและการกีดกันสิทธิ (Kondo 1996: 210) การเปิดพื้นที่ทางสังคม การสร้างบ้าน ความเป็นชุมชนและความเป็นชาติพันธุ์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชนชายขอบในปัจจุบัน อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิใช่สิ่งที่หยุดนิ่งตายตัวอีกต่อไป แต่กลับกลายมาเป็นผลผลิตแห่งการต่อสู้ที่เลื่อนไหลไปตามบริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ยังเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับยุทธวิธีทางการเมืองและการตีความประวัติศาสตร์ (Martin and Mohanty 1986: 210)

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงมิใช่ผลผลิตของเชื้อชาติ ชนชาติ และวัฒนธรรม (Miron 1999: 80-81) หากแต่อัตลักษณ์ถูกสร้างขึ้นและสร้างใหม่ เป็นกระบวนการอย่างสัมพันธ์กับบริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และการเลื่อนไหลของเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ประเด็นสำคัญในการทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในลักษณะสัมพันธ์จึงอยู่ที่ว่า อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไม่อาจดำรงอยู่อย่างโดดๆ แยกออกจากความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่นๆ กระบวนการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ในบริบทของความเป็นชาติพันธุ์ จึงไม่อาจแยกออกได้จากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสัญลักษณ์

การที่ประเด็นเรื่อง “ความเป็นชาติพันธุ์” (ethnicity) กลายเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจจากประชาคมโลก ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ให้กับการเมืองเชิงวัฒนธรรมแบบใหม่ ที่ซึ่งชาวนาผู้อ่อนแอสามารถก่อร่างสร้างตัวตนและยืนหยัดท้าทายการรุกรานของรัฐบาล การทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์และความมีตัวตนของชาวชนบทกลุ่มต่างๆ จึงไม่อาจพิจารณาแยกออกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ชนเหล่านี้มีกับชนกลุ่มอื่นๆ ทั้งในทางวัฒนธรรมเศรษฐกิจและการเมือง การทำความเข้าใจกับกระบวนการสร้างอัตลักษณ์และตัวตนทางสังคมของชาวนาและชนชายขอบ จึง

สัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแน่นแฟ้นกับการทำความเข้าใจ “ชาติพันธุ์” ในฐานะเป็น “เวทีการต่อสู้ทางวัฒนธรรม” ที่ซึ่งพรมแดนถูกรื้อถอนและปักใหม่อยู่ตลอดเวลา การปรับเปลี่ยนพรมแดนทางวัฒนธรรมทำให้เราจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับความขัดแย้งเชิงคุณค่าและอุดมการณ์ทางสังคมที่เลื่อนไหลไปอย่างต่อเนื่อง

ในกรณีของชาวปกากะญอ บทวิเคราะห์ว่าด้วยทุนวัฒนธรรมของชาวนา และเศรษฐกิจการเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ เป็นความพยายามที่จะนำเสนอการต่อสู้ดิ้นรนในอีกรูปแบบหนึ่งของชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ภายใต้บริบทของการกีดกันสิทธิและการถูกกระทำให้เป็นชนชายขอบในความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับรัฐไทย โดยการพินิจพิจารณากระบวนการสร้างภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “คนรักป่า” และนักอนุรักษ์สภาพแวดล้อม การต่อสู้ของชาวปกากะญอแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การสะสมทุนวัฒนธรรม ในรูปของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในรูปของการจัดการไร่หมุนเวียน เพลงและนิทานพื้นบ้าน ตลอดจน ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ และการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์นั้น เป็นส่วนสำคัญของกระบวนการต่อสู้ของชาวนาต่อวาทกรรมครอบงำของรัฐ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอได้สร้างและหนุนเสริมยุทธวิธีการต่อสู้ในลักษณะเช่นนี้ ด้วยการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรวัฒนธรรมให้มาเป็นทุนสัญลักษณ์ที่สามารถนำมาใช้เป็น “หน้าตัก” ในการลงทุนเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองและการสร้างพันธมิตรกับชนกลุ่มอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชนและสื่อมวลชน เป็นต้น ด้วยการนำเสนอภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะที่เป็น ผู้ดูแลป่าทั้งในความคิดของชาว ปกากะญอเอง และในสายตาของบุคคลภายนอก ภาพลักษณ์ในด้านลบที่เคยถูกตราตรึงและฝังแน่นในวาทกรรมกระแสหลักซึ่งสร้างให้ชาว “กะเหรี่ยง” เป็น “ชาวเขา” กลุ่มหนึ่งที่โง่เขลาทำไร่เลื่อนลอยและทำลายป่า ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นภาพของ “ชาวปกากะญอ” ผู้รักและหวงแหนป่า และเป็นชนท้องถิ่นผู้สามารถจัดการป่าได้อย่างยั่งยืน

เมื่อความเป็นชาติพันธุ์ถูกนำเสนอในลักษณะที่ผสมผสานกับการเมืองนิเวศ ในบริบทของการต่อสู้ของชาวนา การเมืองของชาวนาในลักษณะเดิมที่เคยให้ความสำคัญกับเรื่องของที่ดินในเขตป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องมือการผลิต ก็ถูกเปลี่ยนรูปไปสู่การนำเสนอ “ป่า” ในฐานะเป็นพื้นที่แห่งการผลิตความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ และความมีตัวตนไปพร้อมกับความหมายของป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยนัยเช่นนี้ สิทธิชุมชนมิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติและการจัดการเท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงสิทธิในการกำหนดนิยามความเป็นชุมชน การกำหนดความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ การขยายรูปแบบของการเรียกร้องสิทธิของ

ชาวปกากะญอจากการเรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินในเขตป่า ไปสู่การนิยามความหมายของป่าและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศเดียวกันอย่างแยกไม่ออก ย่อมหมายถึงการนิยามความหมายใหม่ของที่ป่า ซึ่งมีได้จำกัดอยู่แต่เพียงความหมายเชิงคุณค่าทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมความหมายเชิงคุณค่าอื่นๆ ที่มีนัยสำคัญกว้างขวางขึ้น

ภายใต้กระแสตื่นตัวของสาธารณชน ในเรื่องของปัญหาสภาพแวดล้อมทั้งในระดับชาติและระดับนานาชาติ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอสามารถสร้างกระแสของความเป็นชาติพันธุ์และกระแสของความห่วงใยในผืนโลก ด้วยการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ ในการต่อสู้เพื่อท้าทายวาทกรรมกระแสหลักของรัฐ ผู้นำเหล่านี้นำเสนอ “ความเป็นปกากะญอ” ในฐานะลูกหลานของป่า และสามารถปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบการจัดการทรัพยากร บนฐานของจารีตประเพณีเดิม ให้กลายมาเป็นอำนาจในการนิยามความหมายและสร้างความชอบธรรมให้กับจุดยืนและฐานะของชาวปกากะญอในฐานะผู้ปกป้องป่า ภายใต้บริบทของการเมืองเรื่องการอนุรักษ์ที่กำลังต่อสู้ขับเคี่ยวกันอย่างเข้มข้นระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นในสงครามแย่งชิงความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากร ในบริบทเช่นนี้ ความเป็นชาติพันธุ์กลายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเมืองเรื่องอัตลักษณ์ โดยนำเสนอประเด็นการเมืองที่เชื่อมโยงการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร เข้ากับอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้เพื่อเสริมสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และการเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้ของชนชายขอบ

ในกรณีของชาวบ้านหาดเค็ด การทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนที่เพิ่มขึ้นในสังคมชาวนาอัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและนักอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม และการมองสังคมชาวนาในฐานะเป็นสังคมเรียนรู้ ช่วยให้เราสามารถทำความเข้าใจกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และดำเนินไปในสังคมชาวนาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน ตลอดจนช่วยให้เราทำความเข้าใจกับการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางสังคมการเมืองรูปแบบใหม่ของชาวชนบทในปัจจุบัน การนำเสนออัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะผู้ปกป้องป่าและผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม ยังเป็นการตระหนักถึงนัยสำคัญของชาวนาในฐานะเป็นพลังทางสังคมที่มีความหมายต่ออนาคต

สายสัมพันธ์ระหว่างความหลากหลายทางพันธุ์กรรมพืชกับความอยู่ดีกินดีและวิถีชีวิตของชาวบ้านหาดเค็ด ทำให้เราได้รับรู้บทเรียนเกี่ยวกับยุทธวิธีในการปรับตัวของชาวนาในแง่มุมที่แตกต่างออกไป แม้ว่าประเทศไทยจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตข้าวรายใหญ่ของโลก เป็นแหล่งหรือ

ถิ่นกำเนิดของการเพาะปลูกข้าวมาแต่โบราณและมีความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก แต่ชีวิตของชาวนาที่ปลูกข้าวกลับต้องเผชิญหน้ากับความลุ่มดอน ผกผัน และการต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป ในขณะที่ชาวนาบางแห่งเลือกที่จะละทิ้งไร่นา และหมู่บ้านเพื่อออกไปหางานรับจ้างในเมืองท่าในลักษณะที่ถาวร แต่ชาวนาบ้านหาดเค็ดบางส่วนเลือกที่จะพลิกฟื้นภูมิปัญญาเดิมของบรรพบุรุษ หวนคืนสู่ที่นา ปรับประยุกต์สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศเกษตร เพื่อผลิตข้าวสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว ทำการผลิตในรูปแบบที่หลากหลาย ควบคู่ไปกับการทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรหลังฤดูทำนาเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดไปพร้อมกัน

การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรพันธุกรรมในสังคมชาวนา จึงไม่ได้เป็นไปในลักษณะที่เหมือนกันไปหมดในทุกพื้นที่ หรือมีลักษณะเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบเส้นตรงจากการใช้สายพันธุ์พื้นบ้านที่หลากหลาย ไปสู่การใช้สายพันธุ์ส่งเสริมและการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวเหมือนกันไปหมด ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับทรัพยากรพันธุกรรมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขและสภาวะการณ์ ที่ไม่จำเป็นต้องนำไปสู่การสาบสูญของสายพันธุ์พื้นบ้านทั้งหมดเสมอไป ในทางตรงกันข้าม สายพันธุ์และภูมิปัญญาความรู้ อาจได้รับการพลิกฟื้นให้คืนสู่ชุมชนอีกครั้งหนึ่ง

การลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม มิได้เกิดจากการแทนที่ของสายพันธุ์ส่งเสริมแต่เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากเงื่อนไขปัจจัยที่หลากหลายและเชื่อมโยงกับการพึ่งพิงตลาดและการผลิตเชิงพาณิชย์ที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการปลูกพืชโดยคำนึงถึงการใช้เวลาเพาะปลูกที่สั้นที่สุด ซึ่งทำให้เกิดข้อจำกัดในการใช้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านที่มักต้องการเวลาในการเจริญเติบโตยาวนานกว่า การลดลงของความหลากหลายทางพันธุกรรมยังเชื่อมโยงกับการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกอย่างเข้มข้น จนทำให้ดินเสื่อมสภาพและนำไปสู่การใช้ปุ๋ยและสารเคมีเพิ่มขึ้น การเสื่อมสภาพอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน กลายเป็นข้อจำกัดสำคัญของการปลูกพืชพื้นบ้านซึ่งไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี การลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพยังเชื่อมโยงกับการจัดการพื้นที่ไร่นา (farm space) ในลักษณะเชิงเดี่ยว ขาดความยืดหยุ่นซับซ้อน การผสมผสานและเกื้อกูลของสังคมพืชหลากหลายชนิด การปลูกพืชพาณิชเชิงเดี่ยว ทำให้การจัดการพื้นที่ไร่นา ตอบสนองต่อการว่าจ้างแรงงานและการผลิตในลักษณะที่ทำให้จำเป็นต้องทำการเพาะปลูกด้วยความรวดเร็ว การเข้าสู่ระบบตลาดทำให้ชาวนาเริ่มมีความเครียดจากการบริหารจัดการหนี้สิน การผลิตอย่างเข้มข้นนำไปสู่การจัดตารางเวลาเพาะปลูกอย่างต่อเนื่องจนทำให้ชาวนาต้องทำงานหนัก ไม่มีเวลาเหลืออยู่สำหรับการเรียนรู้ การค้นคว้าทดลอง และการปรับปรุงสายพันธุ์ซึ่งเป็นพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแต่เดิม

ขบวนการทางสังคมเพื่อการพลิกฟื้นความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและเกษตร
ยั่งยืนในบ้านหาดเค็ด แสดงให้เราเห็นว่า ความหลากหลายทางชีวภาพไม่จำเป็นต้องถดถอยลง
เพราะการแพร่กระจายของการผลิตเชิงพาณิชย์ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในสังคมชาวนา
ภาคเหนือมีลักษณะของการผสมผสาน การเลือกสรร และมีได้เกิดขึ้นเป็นเส้นตรงในรูปแบบและ
ลักษณะที่เหมือนกันไปหมด ในบางจุดและบางแห่ง เรายังคงพบเห็นชุมชนชาวนายึดหยัดดำรงอยู่
เพื่อเรียกร้องเอกราชทางการผลิต และการควบคุมชะตาชีวิตของตนเอง ผ่านการผลิตซ้ำของ
ประเพณีและการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อจุดประกายกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับสาย
พันธุ์พืชและการผลิตในภาคเกษตร ในลักษณะที่ยึดหยุ่นหลากหลายและมีพลวัต เสี่ยงของนักจัด
การทรัพยากรพันธุกรรมเหล่านี้ เปรียบกรังให้เราเข้าใจว่าความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชน มิได้วาง
อยู่บนพื้นฐานของรายได้ที่เป็นเงินสดแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังวางอยู่บนพื้นฐานของความ
หลากหลายของทรัพยากรพันธุกรรม ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติแวดล้อม และการปรับตัว
ของภูมิปัญญาท้องถิ่นให้สอดคล้องกันสถานการณ์ เงื่อนไข และบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปในการ
สืบทอดและผลิตซ้ำอำนาจในการตัดสินใจและการควบคุมการผลิตและวิถีชีวิตของตน

ข้อค้นพบ**ประการที่สาม** คือ ความหลากหลายและยืดหยุ่นของเศรษฐกิจชุมชน งานวิจัย
ชิ้นนี้พบว่า ในสังคมชาวนาไทยภาคเหนือ ชาวบ้านพยายามสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการ
ประกอบอาชีพในรูปแบบที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น โดยไม่เน้นการพึ่งพากิจกรรมหรือ
อาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างจำเพาะเจาะจง โดยทั่วไปแล้ว เราอาจแบ่งแยกการปรับตัวของชา
วนาใน 3 ลักษณะหลักดังนี้

1. การปรับตัวภายใต้วิถีชีวิตในภาคการเกษตร การปรับตัวนี้มีหลายรูปแบบ ได้แก่ การ
เปลี่ยนแปลงระบบการผลิตซึ่งมักจะเกิดขึ้นในกรณีของชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดิน คือ จากที่นาเป็น
ที่สวนลำไย การตัดสินใจเลิกปลูกข้าวหันไปปลูกพืชเงินสด เช่น การปลูกถั่วเหลือง มะเขือเทศ
หรือหอมหัวใหญ่ หรือ การผสมผสานการปลูกข้าวเพื่อกินพร้อมกับการปลูกพืชเงินสดอื่นๆ วิถีชีวิต
ของชาวนากลุ่มนี้ไม่ว่าจะเป็นชาวนาเช่า ชาวนารับจ้างหรือชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดิน จะมีแบบ
แผนการดำเนินชีวิตที่ใกล้เคียงกันคือ นอกจากทำการผลิตบนผืนดินทั้งที่เป็นการปลูกข้าวหรือพืช
เงินสดอื่นๆ พวกเขายังพร้อมที่จะทำกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นกิจกรรมเพื่อยังชีพ เช่น เก็บผักตามร่อง
เหมือง / ปลูกผักไว้กิน / เลี้ยงหมู / เป็ด / ไก่ หรือหาถั่วงอก หาปลาไว้เป็นอาหาร และเวลาที่เหลือจะทำ
กิจกรรมที่เพิ่มรายได้ ได้แก่ การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตรหรือเป็นแรงงานรับจ้างในหมู่บ้าน
หรือเป็นแรงงานตามฤดูกาล

2. การปรับตัวตามสถานการณ์ ในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่มีความยืดหยุ่นหลากหลาย
ในการประกอบอาชีพค่อนข้างมาก ลักษณะของการยึดติดอยู่กับพื้นที่หรืออาชีพใดอาชีพหนึ่งแทบ

ไม่ปรากฏให้เห็น นอกจากในกลุ่มคนที่ซราภาพหรือมีข้อจำกัดอื่นๆ ชาวนาพร้อมที่จะเป็นออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคการเกษตรชั่วคราวในช่วงเวลาหนึ่งๆ หากการผลิตในภาคการเกษตรประสบปัญหา หรือพบว่า ช่องทางเลือกนอกภาคการเกษตรมีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยมากกว่า แต่แล้วเมื่อเศรษฐกิจซบเซา พวกเขาก็กลับมาทำการผลิตบนที่นา และเป็นแรงงานรับจ้างอื่นๆ ต่อไป ในช่วงเศรษฐกิจเฟื่องฟูและธุรกิจก่อสร้างรุ่งเรือง ชาวนาจำนวนมากออกไปเป็นแรงงานก่อสร้างและหยุดทำการผลิตบนที่นาติดต่อกัน 2- 3 ปี จนกระทั่งไม่มีการจ้างงานพวกเขาก็หวนกลับมาทำนาอีกครั้ง ชาวนากลุ่มนี้ไม่ใช่แรงงานตามฤดูกาล แต่เป็นเหมือนแรงงานสำรองตามสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ หากเศรษฐกิจรุ่งเรือง คนกลุ่มนี้ก็จะกลายเป็นแรงงานหลักในธุรกิจนั้นๆ ได้ หากช่วงเศรษฐกิจซบเซา พวกเขาก็จะกลับมาใช้ชีวิตในภาคการเกษตรเช่นเดียวกับคนกลุ่มแรก

3. การปรับวิถีชีวิตไปสู่ภาคการเกษตร : ชาวนา (และลูกชาวนา) จำนวนหนึ่งเลิกทำการผลิตบนที่นา และไปประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ในกรณีของชาวนาฐานะดีจะส่งลูกหลานเรียนหนังสือสูงขึ้นและไปทำงานในเมือง ซึ่งมีทั้งการทำงานราชการ หรือเป็นบริษัทเอกชน ชาวนาที่มีต้นทุนและมีเครือข่ายความสัมพันธ์จำนวนหนึ่งหันไปค้าขาย หรือทำงานฝีมือ ขณะเดียวกันธุรกิจใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไขเศรษฐกิจยุคโลกาภิวัตน์ได้กลายเป็นช่องทางเลือกสำหรับชาวบ้าน เช่น การเป็นแคดดี้ในสนามกอล์ฟ ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร เช่น คั่วถั่วลิสง / คั่วถั่วลิ้งจี การรับเหมาช่วงเย็บเสื้อผ้าในหมู่บ้าน ตลอดจนการเลี้ยงหมูแบบพันธสัญญา เป็นต้น

ในปัจจุบัน การผลิตในภาคเกษตรเริ่มมีความสำคัญลดลงอย่างรวดเร็ว การทำงานรับจ้างกลายมาเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักของชาวนาในแทบทุกหมู่บ้าน แต่ในขณะเดียวกัน ชาวนายาย้อยและชาวนาเขายังคงผลิตข้าตนเองไว้ได้ระดับหนึ่งภายใต้เงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจที่ชะลอตัว ที่ดินรกร้างว่างเปล่ามีจำนวนมาก ค่าเช่ามีราคาถูกลง ความสำคัญที่เพิ่มขึ้นของการเป็นแรงงานรับจ้างทำให้เราพบชาวนาประเภทใหม่ๆ เช่น กรรมกรเจ้าที่ดิน (เจ้าของที่ดินรายย่อยซึ่งประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างประจำในโรงงาน แล้วเอาที่ดินที่ตนเองมีอยู่ให้คนในพื้นที่เช่าทำประโยชน์) พ่อค้าเจ้าที่ดิน เป็นต้น

การศึกษาชุมชนชาวนาภาคเหนือหลายแห่ง ที่เคยมีนักมานุษยวิทยาศึกษาเอาไว้เมื่อหลายสิบปีก่อนเพื่อเปรียบเทียบข้อมูลในอดีตกับปัจจุบัน ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้เสนอว่า เรามีอาจนิยามเศรษฐกิจชุมชนของชาวชนบทในสังคมไทยภาคเหนือ ภายใต้ขอบเขตของพื้นที่ทางสังคม เช่น หมู่บ้าน ในลักษณะจำเพาะเจาะจงและแน่นอนตายตัวดุจดั่งเดิมอีกต่อไป ในทางตรงกันข้ามวิถีปฏิบัติ ระบบคุณค่าและวัฒนธรรมของชาวนาไทยในปัจจุบัน เป็นผลผลิตของสภาวะวิสัยที่กว้างขวางกว่าชุมชนหมู่บ้านและพื้นที่ทางสังคมแบบเก่า หากแต่ครอบคลุมการเคลื่อนย้ายถิ่น

แรงงาน การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต การผลิต และกระบวนการทางสังคมในระดับนานาชาติที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตของชาวนา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเป็นชาวนามีรูปแบบ สถานภาพที่หลากหลาย ยืดหยุ่นและเลื่อนไหลมากขึ้น และสนิทแนบมากขึ้นกับกระบวนการทำงานของระบบทุนนิยมโลก ทั้งในด้านการผลิต การค้า การบริโภคและการเคลื่อนย้ายทางวัฒนธรรม ความเป็นชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่นและหลากหลาย ยังเกิดจากปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ ซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ด้วยเหตุนี้เอง งานวิจัยชิ้นนี้จึงเรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์และมุมมอง เกี่ยวกับชาวนาและชาวชนบทในประเทศโลกที่สาม เพื่อทำความเข้าใจอธิบาย และนำเสนอชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่น เคลื่อนไหว มีพลวัตและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มมากขึ้น

การปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยความเป็น “ชุมชน”

การเสนอภาพของการปรับตัวของชุมชนชาวนาภาคเหนือดังกล่าวข้างต้น ไม่เพียงช่วยตอกย้ำความสำคัญของการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนของเศรษฐกิจชุมชนในปัจจุบัน แต่ยังช่วยผลักดันให้เราจำเป็นต้องทบทวนกรอบคิดหรือกระบวนการทัศน์ว่าด้วยความเป็นชุมชน ที่หลุดออกไปจากการโหยหาและยึดติดอยู่กับอดีต ไปสู่จินตนาการแบบใหม่ๆ ที่หลากหลายและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มขึ้น กรอบคิดว่าด้วยความเป็นชุมชนแบบเดิมอาจจะวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมบางประการ เช่น

ประการแรก คือ อุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเกี่ยวข้องกับความเชื่อหรือการสืบสานความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านมิติของความเชื่อ ดังเช่น ความเชื่อในเรื่องของฟ้า ขวัญและเมือง ซึ่งรณี (2544) เสนอว่าเป็นระบบความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนชาวไทย หรือความเชื่อ เรื่องผีปู่ย่า ของคนไทยวนในภาคเหนือ (Turton 1984, Tanabe 1991) ซึ่งเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนที่นับถือผีปู่ย่าเดียวกัน หรือเป็นคนในตระกูลเดียวกัน ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน นอกจากผีปู่ย่าแล้วยังมีการเช่นไหว้ผีเสื้อบ้าน ผีเจ้านาย ใจบ้าน การนับถือผีฝ่าย และผีขุนห้วย เป็นต้น ความเชื่อหรืออุดมการณ์อำนาวดังกล่าวข้างต้นคือ รากฐานหรือศูนย์รวมของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผูกโยงครัวเรือนและคนกลุ่มต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันในฐานะเป็นพวกพ้อง หรือเป็นคนในชุมชนเดียวกัน

ประการที่สอง คือ พิธีกรรม ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำของปฏิบัติการทางสังคมเพื่อแสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเพื่อสืบทอดดำเนินและอุดมการณ์ของชุมชน ดังเช่น พิธีเลี้ยงผี

เจ้าหลวงบัวของชาวลัวะดอยภูคา พิธีบวชลูกแก้วและปอยพาราของชาวไทยใหญ่ในแม่ฮ่องสอน เป็นต้น

ประการที่สาม คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือความรู้ที่พัฒนาสั่งสมต่อกันมาเป็นระยะนาน ดังเช่น ความรู้ในเรื่องของยา ความรู้ในเรื่องของเวทย์มนต์คาถาและเทคนิควิธีในการรักษาพยาบาล ซึ่งจะสืบทอดแต่เฉพาะคนในสายตระกูลหรือคนในบ้านเดียวกัน หรือความรู้ในเรื่องของศิลปะและสถาปัตยกรรม เป็นต้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นพื้นฐานสำคัญที่ต่อยอดการร่วมแรงร่วมใจเพื่อรักษาความโดดเด่นและศักดิ์ศรีของท้องถิ่นเอาไว้

ประการที่สี่ คือ การจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของจารีตประเพณี เช่น การจัดการป่า หรือที่สาธารณะซึ่งถือว่าเป็นของส่วนรวม สมาชิกของชุมชนเท่านั้นที่มีสิทธิใช้และมีหน้าที่ในการดูแลรักษา การจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของจารีตประเพณีอาจกลายมาเป็นพื้นฐานของระบบคุณค่าหรือความเชื่อบางอย่าง เช่น ชีด หรือความเป็นเสนียดจัญไรหรืออัปมงคลอันเกิดจากการละเมิดกฎเกณฑ์จารีตประเพณี ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับพื้นที่ส่วนรวมหรือพื้นที่สาธารณะ เช่น การปิดทางเดิน การถมบ่อน้ำ เป็นต้น “ชีด” จึงหมายถึงการละเมิดต่อความเป็นชุมชนหรือการกระทำอันผิดทำนองคลองธรรม ซึ่งอาจก่อให้เกิดความขัดแย้งและกระทบกระเทือนต่อความสัมพันธ์ทางสังคมนั่นเอง

ประการที่ห้า คือ องค์การทางสังคม ซึ่งทำหน้าที่ดูแลจัดการความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ เช่น กลุ่มเหมืองฝายซึ่งทำหน้าที่ดูแลป่าต้นน้ำและจัดสรรแบ่งปันน้ำ กลุ่มฌาปนกิจซึ่งทำหน้าที่ระดมเงินเพื่อเป็นสวัสดิการต่อครอบครัวเมื่อมีคนตาย กลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อช่วยเหลือกันในการทำกรณผลิต รวมไปถึง กลุ่มวัด กลุ่มผู้นำ และการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายเพื่อจัดการทรัพยากรในระดับลุ่มน้ำ หรือป่าผืนใหญ่ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งห้าประการดังกล่าวข้างต้น วางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างหรือสถาบันทางสังคม และเป็นลักษณะของความเป็นชุมชนที่เราคุ้นเคยกันมาแต่เดิมหากแต่ในปัจจุบัน การมองความเป็นชุมชนบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างอีกต่อไป หากแต่เราจำเป็นต้องพิจารณาความเป็นชุมชนเพิ่มขึ้นในลักษณะที่เป็นพลวัตหรือเป็นกระบวนการในการปรับตัวและต่อสู้ ซึ่งมีมุมมองบนพื้นฐานของแนวคิดและทฤษฎีที่หลากหลาย ดังเช่น การมองชุมชนในแง่ของกระบวนการสะสมและการแปลงทุนประเภทต่างๆ ไปสู่อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (Bourdieu 1993) ซึ่งมาจากพื้นฐานของแนวคิดที่ว่าชีวิตทางสังคมคือการต่อสู้แย่งชิงอำนาจและในชีวิตประจำวัน ปัจเจกบุคคลและกลุ่มใช้ทุนประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางสัญลักษณ์ ในการรักษาและเพิ่มพูนฐานะตำแหน่งของตนในสังคม ในทัศนะของบูร์ดิเอร์ ทุนทาง

เศรษฐกิจหมายถึงทรัพยากร เงิน ทรัพย์สิน และเครื่องมือการผลิต ทุนทางสังคมหมายถึงเครือข่ายของพันธมิตรที่สามารถระดมกำลังเพื่อใช้ในกิจกรรมต่างๆ เช่น เครือญาติ กลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน หัวคะแนนของนักการเมือง เป็นต้น ในขณะที่ทุนทางวัฒนธรรม หมายถึง ความรู้ การศึกษา ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ปรากฏในระบบการศึกษา หรือในตำนาน ความเชื่อ จารีตประเพณีและกฎข้อห้ามต่างๆ ส่วนทุนทางสัญลักษณ์ หมายถึงความชอบธรรม เช่น ความมีน้ำใจของ “ผู้ใหญ่” ในระบบอุปถัมภ์ เป็นต้น ทุนประเภทต่างๆ เหล่านี้สามารถสะสมให้เพิ่มพูนขึ้น หรือใช้ไปจนร่อยหรอลง เราสามารถแปลงทุนประเภทหนึ่ง ไปสู่ทุนอีกประเภทหนึ่งได้ เราอาจใช้ทุนทางเศรษฐกิจเพื่อสะสมทุนทางสังคมในการสร้างพันธมิตร แปลงทุนทางเศรษฐกิจเป็นทุนทางวัฒนธรรมในรูปของการศึกษา หรือใช้ทุนทางเศรษฐกิจเพื่อแลกกับบุญคุณ เพื่อสร้างความชอบธรรมในการเป็นผู้อุปถัมภ์ที่ดีก็ได้

ในการนำเอาแนวความคิดเรื่องกระบวนการสะสมและแปลงทุนมาใช้ศึกษาความเป็นชุมชนและการเปิดพื้นที่ทางสังคมนั้น ตัวอย่างที่ค่อนข้างชัดเจนประการหนึ่งคือกรณีของชาวปกากะญอที่ใช้ทุนทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องของการจัดการทรัพยากร ตลอดจน ประเพณีความเชื่อ ตำนานและเรื่องเล่าต่างๆ มานำเสนอเพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมในกระบวนการต่อสู้กับภาพลักษณ์ที่รัฐหยิบนัยยึดเหนี่ยวให้กับ “ชาวเขา” ว่าเป็นคนโง่ และทำลายป่า ปกากะญอแปลงทุนทางวัฒนธรรมให้เป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ เพื่อสร้าง “ตัวตน” และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ผ่านสื่อมวลชน สารคดี งานวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ ให้สังคมมองเห็นว่าอัตลักษณ์ของชาวปกากะญอนั้นผูกพันแนบแน่นอยู่กับการรักษาป่า หรือความเป็นคนรักป่า การแปลงทุนทางวัฒนธรรมมาเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ดังกล่าว จึงทำให้ชาวปกากะญอสามารถเปิดพื้นที่ทางสังคมและยืนยันศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ เพื่อตอบโต้ต่อภาพลักษณ์และข้อกล่าวหาของรัฐและชนกลุ่มอื่นๆ และสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนของตน

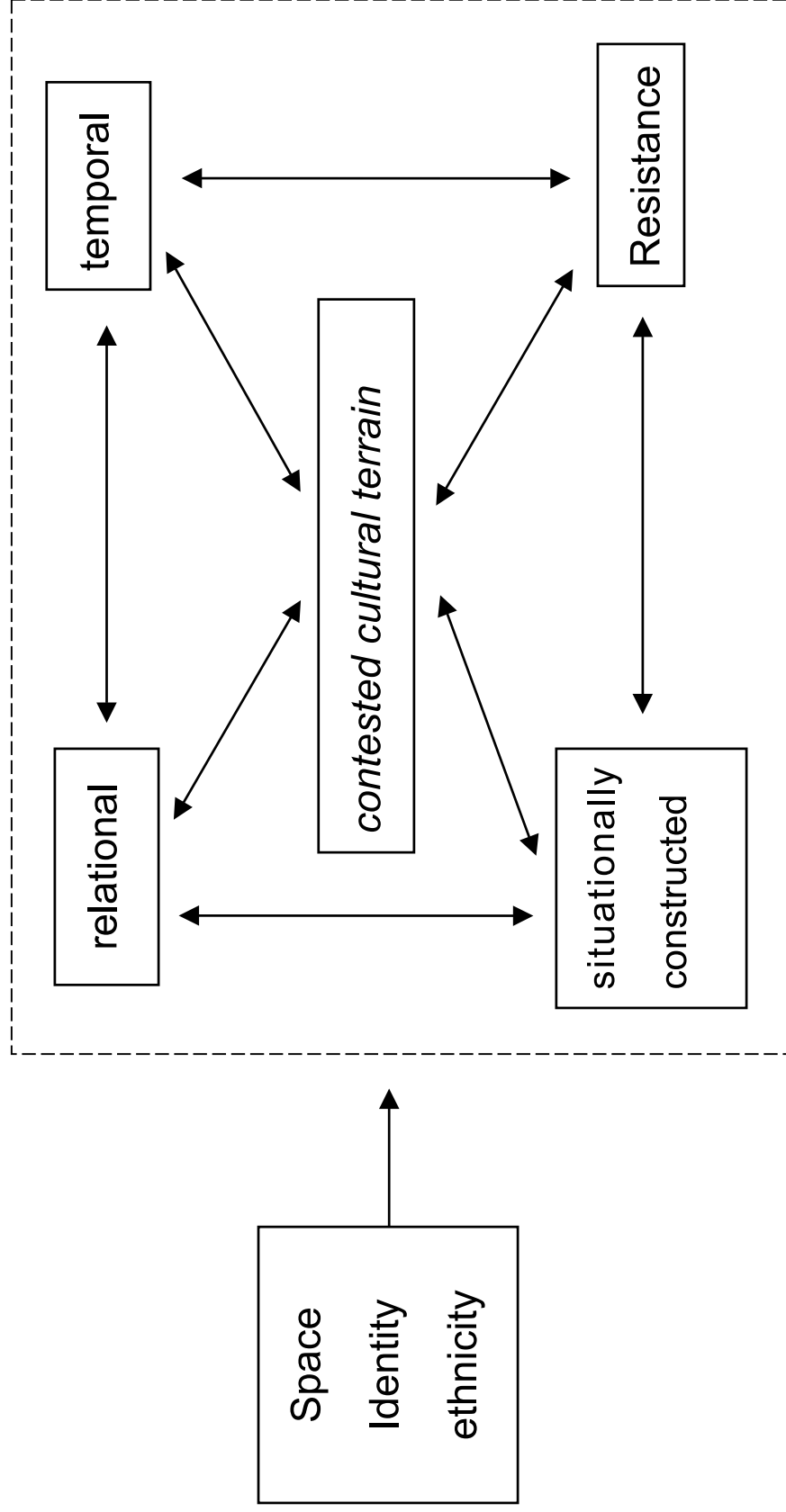
ตัวอย่างดังกล่าวข้างต้น เป็นเพียงแนวคิดหนึ่งหรือมุมมองหนึ่งที่นำเอามาโน้มน้าวเรื่องทุนมาเป็นกรอบในการมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการ หรือเป็นยุทธวิธีที่เลื่อนไหลในการนำเสนอตัวตนและเปิดพื้นที่ทางสังคม ความเป็นชุมชนในลักษณะดังกล่าว วางอยู่บนพื้นฐานของมุมมองและแนวคิดสำคัญๆ อย่างน้อย 5 ประการด้วยกัน คือ

ประการแรก คือ การมองความเป็นชุมชนในบริบทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (relational) ชุมชนหนึ่ง ความเป็นชุมชน การนำเสนอตัวตนและอัตลักษณ์ของกลุ่มเกิดขึ้นเมื่อเกิดการเผชิญหน้ากับชนกลุ่มอื่นๆ เกิดความพยายามในการที่จะปรับตัวและต่อสู้กับพลังภายนอกที่เข้ามากระทำ การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จึงหมายถึง ความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ (อานันท์ 2544: 248) หรือการ

สร้างความเป็นกลุ่มและชุมชนในมิติทางวัฒนธรรมนั่นเอง (Sorensen 1997) ประการที่สอง คือ การมองความเป็นชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ หรือที่ Fabian (1983) เรียกว่า การเลื่อนไหล ผ่านกาลเวลา (temporal flow) การสร้างความเป็นชุมชนเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับการสร้าง ลำดับทางประวัติศาสตร์ ผ่านการตีความ การล้าเลิกอดีตในรูปของพงศาวดาร เรื่องเล่า ตำนาน ชีวิตประวัติของวีรบุรุษ เพื่อสร้างความเชื่อมโยงระหว่างอดีตมาสู่ปัจจุบันและสร้างความคาดหวังให้ กับอนาคต (Tapp 1989, ยศ 2543) ประการที่สาม ความเป็นชุมชนมิใช่แก่นสารที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ (situationally constructed) หรือผลประโยชน์ที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา (Ong 1999) ประการที่สี่ ความเป็นชุมชนเป็น พื้นที่ของการต่อสู้ทางวัฒนธรรม (contested cultural terrain) ที่ซึ่งพรมแดน ปริมณฑลและ ขอบเขตของความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่ (reboundarying) อย่างต่อเนื่อง (Gupta and Ferguson 1999) และประการสุดท้าย ความเป็นชุมชนเกิดขึ้นจากความขัดแย้ง และการต่อต้าน ดังเช่น การนำเอาพิธีกรรมมาเป็น “พื้นที่” ในการที่ชุมชนสามารถสร้างปฏิบัติการเพื่อพูดถึงการ กดขี่ข่มเหงและสิทธิชุมชนของตน (Comaroff 1985) ในลักษณะเช่นนี้ ความเป็นชุมชนเป็นทั้ง อุดมการณ์และกระบวนการของชาวบ้านในการปรับตัวและต่อสู้กับรัฐ ระบบทุนนิยมและพลังภายนอกอื่นๆ

การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการ จึงเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการเปิดพื้นที่ ทางสังคม และการสร้างตัวตนของคนชายขอบผู้ไร้สิทธิ ทั้งในแง่ของความเป็นชาติพันธุ์หรือ อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆ ความเป็นชุมชนจึงมิได้หยุดนิ่งตายตัวหากแต่เป็น “ยุทธวิธี” ที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยง กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจา ตอรอง ความขัดแย้ง การต่อสู้ การเลื่อนไหลไปมาของผู้คนและวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ชุมชนและ ท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจาก ปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆ ที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

ตัวแบบแสดงความเป็นชุมชนในฐานะเป็นกระบวนการ

บทส่งท้าย

ในบริบทของโลกที่กำลังก้าวผ่านยุคสมัยของอุดมการณ์รัฐชาติ และเคลื่อนตัวเข้าสู่เวทีเศรษฐกิจการเมืองระดับข้ามชาติ (transnationalism) สภาวะถดถอยของวาทกรรมการพัฒนาแบบเก่า การเฟื่องฟูของเกษตรอุตสาหกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพ การปรับขัดแย้งระหว่างตะวันออกกับตะวันตกไปสู่ความขัดแย้งระหว่างซีกโลกเหนือกับซีกโลกใต้ โลกที่ประชากรจากประเทศโลกที่สามอยู่เคียงข้างกับประชากรในโลกที่หนึ่ง โลกที่เต็มไปด้วยการอพยพย้ายถิ่นของประชากรข้ามพรมแดนของรัฐชาติ การดำรงอยู่ร่วมกันของพหุวัฒนธรรมนิยม การเป็นสังคมข้อมูลข่าวสาร ความหลากหลายของภาพลักษณ์ วิถีชีวิต วัฒนธรรมย่อย และความเคลื่อนไหวของผู้คนและวัฒนธรรมผ่านพรมแดนและพื้นที่ต่างๆ โลกที่แนวคิดหลังทันสมัยเริ่มท้าทายวิธีคิดแบบทวินิยม แก่นสารนิยม และวิธีคิดแบบเส้นตรง โลกที่วิทยาศาสตร์เริ่มถูกมองว่าเป็นเพียงวิธีการจัดการความจริงในอีกรูปแบบหนึ่งเท่านั้น ในสภาวะการณ์เช่นนี้ ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชน และการเมืองนิเวศเริ่มปรากฏโฉมเพื่อนำเสนอมิติใหม่ๆ ของความขัดแย้ง การปรับตัวและการต่อสู้ของผู้ด้อยสิทธิ ไร้เสียงตามชอกมุ่มต่างๆ ของโลก สิทธิชุมชนและการเมืองนิเวศยังเชื่อมโยงกับประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ ซึ่งกลายเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในยุคหลังสงครามเย็นซึ่งจักรวรรดิต่างๆ แตกตัวกลายเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย แนวคิดเรื่องความเป็นชาติพันธุ์จึงกลายเป็นประเด็นสำคัญระดับโลก เมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทและอำนาจที่คลอนแคลนลงของรัฐชาติ ในการปั้นแต่ง นิยาม บงการและครอบงำการตีความทางวัฒนธรรม

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวไร่ชาวนาและชนชายขอบในชอกมุ่มต่างๆ ของโลก กำลังเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างอัตลักษณ์ และความมีตัวตนผ่านระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรม และความเป็นชุมชนของตนในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการต่อรองและท้าทายกับอำนาจครอบงำของรัฐชาติหรือหน่วยงานและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ ในบริบทเช่นนี้ มานุษยวิทยาจึงไม่อาจนิยามความหมายหรือใช้กรอบคิดเกี่ยวกับชุมชน ในลักษณะแก่นสารนิยมที่ให้ความสำคัญกับคุณลักษณะหรือความสัมพันธ์ทางสังคมเชิงโครงสร้างที่หยุดนิ่งดังเช่นในอดีตที่ผ่านมา หากแต่จำเป็นต้องพัฒนากรอบคิดเกี่ยวกับชุมชน ที่สอดคล้องกับความซับซ้อนและเคลื่อนไหวของชีวิตทางสังคม เราจำเป็นต้องคิดค้นรูปแบบของตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของสิทธิชุมชนซึ่งสะท้อนภาพการปรับตัว ต่อสู้และหลีกเลี่ยงจากอำนาจการครอบงำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ความพยายามดังกล่าว คือการแปลงงานวิจัยทางมานุษยวิทยาไปสู่การสร้างเวทีทางสังคมวัฒนธรรมเพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการสังสมคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ ที่สามารถปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ๆ เพื่อ

ยืนยันหลักการทางมนุษยวิทยาในเรื่องของความหลากหลายทางวัฒนธรรมและความเคารพใน
ศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมป่าไม้, (2514) *ประวัติศาสตร์กรมป่าไม้ 2439-2514* กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตร
- กรรณิการ์ พรมเสาร์และเบญจา ศิลารักษ์ (2542) *ป่าเจ็ดชั้น ปัญญาปราชญ์ จากคำบอกเล่าของ*
พ่อหลวงจอนิ โอโดชา กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา
- จอนิ โอโดชา (2541) *บันทึกคำทา* เชียงใหม่: กองทุนชุมชนรักป่า มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ
- ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2528) *ป่าไม้สังคมเพื่อการพัฒนาชนบท* โครงการศึกษานโยบาย
สาธารณะ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ: เจ้าพระยาการพิมพ์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, (2541) *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา* กรุงเทพฯ: โครงการ
การวิจัยวรรณคดี
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา (2530) *ลัทธิเมืองน่าน* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542) *วาทกรรมการพัฒนา ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก*
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา
- ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2541) “สังคมศาสตร์กับการศึกษาคนชายขอบ” *วารสารสังคมศาสตร์*
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีที่ 11 (1): 2-25
- ทวิช จตุรพถกษ (2541) *เสียงจากคนชายขอบ: ศักดิ์ศรีความเป็นคนของชาวลีซอ* เชียงใหม่ :
เครือข่ายชาติพันธุ์ศึกษา ศูนย์ภูมิภาคเพื่อการศึกษาสังคมศาสตร์และการพัฒนาที่ยั่งยืน
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- ธิดา สาระยา (2544) *ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม* กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
- ป้อพอ (2540) *ชีวิตข้า – ปกาเกอะญอ* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) *นิเวศวิทยาคนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าห้วยใหญ่*
นครสวรรค์ กรุงเทพฯ: โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ
- (2541) “วาทกรรมว่าด้วยชาวเขา” *วารสารสังคมศาสตร์* มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่ ปีที่ 11 (1) : 92-135
- ประเสริฐ ตระการศุภกร (2541) *การสืบทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการทำไร่หมุนเวียนของ*
ชุมชนกะเหรี่ยง วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

พัฒนา กิตติอาษา (2543) “ท้องถิ่นนิยม” เอกสารทางวิชาการ โครงการสังเคราะห์ความคิดรวบยอดทางทฤษฎีสังคมวิทยา คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (สาขาสังคมวิทยา) สำนักงาน คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ยศ สันตสมบัติ (2539) ทำเกวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชน

ชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ

----- (2540) มนุษย์กับวัฒนธรรม. ฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์

----- (2542) ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

----- (2543ก) หลักช้าง: การสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ไทในได้คง กรุงเทพฯ: วิถีวรรณ

----- (2543ข) ฤดูเพลิง: ชีวิตของชิโก เมนเดสและขบวนการปกป้องป่าอเมซอน (แปล) กรุงเทพฯ: คบไฟ

----- (2543ค) จากวานรถึงเทวดา: มากชีสม์และมานุษยวิทยา มากชีสต์ (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

----- (2545) “สิทธิชุมชน” บทความนำเสนอในการประชุมประจำปีของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร เรื่อง “คนมองคน: นานาชีวิตในกระแสความเปลี่ยนแปลง 27-29 มีนาคม 2545 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ

วรลักษณ์ อิทธิพลไพบาร (2540) ไร่หมุนเวียน มารดาแห่งพันธุ์พืช เชียงใหม่: ปีสถพรันท์ตั้ง

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ บก. (2536) ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา (3 เล่ม) กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สัณฐิตา กาญจนพันธุ์ (2543) “ความเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมและความคิดสีเขียวในเมือง” สังคมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 2/2543

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (2535) ป่าชุมชน ปฏิญญาว่าด้วยสิทธิชุมชนท้องถิ่น: รากเหง้าประชาธิปไตยไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2540) การศึกษาพรมแดนความรู้ทางประวัติศาสตร์ด้านนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อม กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย รายงานวิจัย

อภิชาติ ขาวสะอาด อัมมาร สยามวาลา และกอบกุล ราชะนาคร (2538) ความหลากหลายของพันธุ์พืช กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย เอกสารวิจัยหมายเลข 14

- อภิญา เพื่องฟูสกุล (2543) “อัตลักษณ์: การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด” เอกสารทางวิชาการโครงการสังเคราะห์ความคิดรวบยอดทางทฤษฎีสังคมวิทยา กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
- อนันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) *มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- อนันท์ กาญจนพันธุ์ และฉลาดชาย รมิตานนท์ (2533) “พิธีกรรม และความเชื่อ: การผลิตใหม่ของอำนาจทางศีลธรรม” *สมุดสังคมศาสตร์* 12 (2) (พฤศจิกายน 2531 – มกราคม 2533)

ภาษาอังกฤษ

- Alavi, H. (1973) “Peasant Classes and Primordial Loyalties,” *Journal Of Peasant Studies*, 1(1973).
- Alejo, SJ A.E. (2000) *Generating Energies in Mount Apo: Cultura Poltics in a Contested Environment*. Manila: Ateneo de Manila University Press.
- Alliband, T. (1983) *Catalysts of Development: Voluntary Agencies in India*. Connecticut: Kumarian Press.
- Anan Ganjanapan, (1984) The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1980). Unpublished Ph.D. Thesis, Cornell University.
- , (1989) “Conflict Over the Deployment and Control of Labor in a Northern Thai Village” in Hart, G., A. Turton, and B. White, eds *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. Berkeley: University of California Press.
- , (1998) “The Politics of Conservation and the Complexity of Local Control of Forests in the Northern Thai Highlands” in *Mountain Research and Development*, Vol. 18, No. 1: 71-82.
- , (2000) *Local Control of Land and Forest: Cultural Dimensions of Resource Management in Northern Thailand*. Chiang Mai: RCSD Monograph No. 1, Regional Center for Social Science and Sustainable Development, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University.

- Anchalee Jengjalern, (1988) *Forestry For Community: An Analysis of Forest Policy in Thailand*. Unpublished Ph.D. Thesis, State University of New York, College of Environmental Science and Forestry.
- Anderson, L.E. (1994) *The Political Ecology of the Modern Peasant: Calculation and Community*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Apichart Kaosa-ad, Kobkul Rayanakorn and Ammar Siamwalla (1995) *The Diversity of Plant Cultivar*. (in Thai). Bangkok: TDRI, Research Monograph No. 14.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity At Large: Cultural Dimension of Globalization*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Arensleag, C.N. (1937) *The Irish Countrymen*. New York: Macmillan. Aston, T.H. and C.H.E. Philpin, eds., (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beals, R.L. (1975) *The Peasant Marketing System of Oaxaca, Mexico*. Berkeley: University of California Press.
- Benedict, R. (1934) *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin.
- Bernstein, H. (1979) "African Peasantries: A Theoretical Framework", *Journal of Peasant Studies* 6, No. 4: 421-443.
- Beverley, J. (1999) *Subalternity and Representation: Arguments in Cultural Theory*. Durham: Duke University Press.
- Bisharat, G.E. (1999) "Exile to Compatriot: Transformations in the Social Identity of Palestinian Refugees in the West Bank" in A. Gupta and J. Ferguson, eds., *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press (second printing).
- Boas, F. (1940) *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.
- Boserup, E. (1970) *Woman's Role in Economic Development*. London: Allen and Unwin.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , (1986) "The Forms of Capital," in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. J.G. Richardson, ed. New York: Greenwood Press.

- , (1990) *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- , (1991) *Language and Symbolic Power*, trans. Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- , (1993) *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. et al. (1993) *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Bowie, K., (1992) "Unraveling the Myth of the Subsistence Economy: Textile Production in Nineteenth-Century Thailand," *The Journal of Asian Studies* 51, No. 4: 797-823.
- Brass, T. (2000) *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth*. Cass: Frank Publishers.
- Bray, F. (1986) *The Rice Economies: Technology and Development in Asian Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Brown, J.H. (1981) "Two Decades of Homage to Santa Rosalia: Toward a General Theory of Diversity". *American Zoologist* 21 (4): 877-888.
- Brush, S.B. and D.W. Guillet (1985) "Small-Scale Agro-Pastoral Production in the Central Andes." *Mountain Research and Development* 5 (1): 19-30.
- Brush, S.B. and J.E. Taylor (1992) "Technology Adoption and Biological Diversity in Andean Potato Agriculture." *Journal of Development Economics* 39: 365-387.
- Bueh Po (1997) *My Life as Pga K'nyau*. Bangkok: Sarakadee Press.
- Burling, R. (1965) *Hill Farms and Padi Fields*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Clammer, J. (1982) "Inequality in Peasant Societies: Theories of Production, Distribution and Ideology" in *Akademika*, Journal of Humanities and Social Sciences, University Kebangsaan Malaysia. Number 20-21: 7-12.
- Chayanov, A.V. (1986; original publication, 1926), *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, B. Kerblay, and R.E.F. Smith, eds., with a foreword by T. Shanin. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.
- Cholthira Satayawatana (1987) *Lua Muang Nan (The Lua of Nan)*. Bangkok: Muang Boran Publishers.

- Clifford, J. (1988) *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clifford, J. and G.E. Marcus, (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A. (1969) *Custom and Politics in Urban Africa*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Cohen, P.T. (1981) The Politics of Economic Development in Northern Thailand, 1967-1978. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of London.
- (1984) "Opium and the Karen: A Study of Indebtedness in Northern Thailand." *Journal of Southeast Asian Studies*, Vol. XV, No.1: 150-165.
- Collins, W.W. and C.O. Qualset ,eds. (1999) *Biodiversity in Agroecosystems*. Boca Raton, Florida: CRC Press.
- Comaroff, J. (1985) *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a South African People*. Chicago: University of Chicago Press.
- Condominas, G. (1990) *From Lawa to Mon, from Saa' to Thai: Historical and anthropological aspects of Southeast Asian social spaces*. Canberra: An Occasional Paper of the Department of Anthropology, Research School of Pacific Studies, The Australian National University.
- Conklin, H.C. (1957) *Hanunoo Agriculture*. Forestry Development Paper No. 12. Rome: FAO.
- Cooper, D., R. Vellve and H. Hobbelink, eds. (1992) *Growing Diversity: Genetic Resources and Local Food Security*. London: Intermediate Technology Publications.
- Crush, J., ed. (1995) *Power of Development*. New York: Routledge.
- Dahlan, H.M. (1982) "Peasantry and Modernization" in *Akademika*, Journal of Humanities and Social Sciences, University Kebangsaan Malaysia. Number 20-21: 7-12.

- Daycha Siripatra and Witoon Lianchamroon, (1992) "An Integrated NGO Approach in Thailand" in *Growing Diversity: Genetic Resources and Local Food Security*. Cooper, D., R. Vellve and H. Hobbelink, eds. London: Intermediate Technology Publications.
- Deere, C.D. and A. de Janvry (1981) "Demographic and Social Differentiation Among Northern Peruvian Peasants" *Journal of Peasant Studies* 8, No. 3.
- DeYoung, J.E. (1958) *Village Life in Modern Thailand*. Berkeley: University of California Press.
- Diaz, M. (1996) *Persistent Peasants: Smallholders, State Agencies and Involuntary Migration in Western Venezuela*.
- Donham, D. (1999) *History, Power, Ideology*. Berkeley: University of California Press.
- Edelman, M. (1999) *Peasants Against Globalization: Rural Social Movements in Costa Rica*. Stanford: Stanford University Press.
- Eggan, F. (1941) "Some Aspects of Culture Change in North Luzon," *American Anthropologist* 43: 11-18.
- Ekins, P. (1990), "Forward", in H.E. Daly and J.B. Cobb Jr., *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. London: The Green Print.
- Elson, R.E. (1997) *The End of the Peasantry in Southeast Asia: A Social and Economic History of Peasant Livelihood, 1800-1990s*. New York: St. Martin's Press.
- Epstein, A. (1958) *Politics in an Urban African Community*. Manchester: Manchester University Press.
- Epstein, T.S. (1962) *Economic Development and Social Change in South India*. Manchester: Manchester University Press.
- (1973) *South India: Yesterday, Today and Tomorrow*. London: Macmillan.
- Escobar, A.(1995) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Escobar, A. and S.E. Alvarez, eds. (1992) *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy and Democracy*. Boulder: Westview Press.

- Evers, H-D, (1981) "Urban and Rural Subsistence Reproduction – A Theoretical Outline"
Working paper no. 2. Bielefeld: Sociology of Development Research Center.
- Fabian, J. (1983) *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fei Hsiao Tung, (1939) *Peasant Life in China*. New York: Dutton.
- Filipchuk, V.R. (1991) "Forest Management in Northern Thailand: A Rural Thai Perspective." Unpublished M.A. Thesis, Department of Geography, University of Victoria.
- Firth, R. (1939) *Primitive Polynesian Economy*. London: Routledge.
- Forget, E.L. and R.A. Lobdell, eds., (1995) *The Peasant In Economic Thought: "A Perfect Republic"*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar
- Foster, G.M. (1953) "What is Folk Culture"? *American Anthropologist* 55: 159-173.
- Foster, G.M. (1965) "The Peasants and the Image of Limited Good" *American Anthropologist* 62.
- Fox, J. et al. (2001) "Shifting Cultivation: A New Old Paradigm for Managing Tropical Forests." Paper Presented at an International Symposium on Watershed Management Highland and Lowland in the Protected Area Regime: Towards New Princes and Practices. March 23-26, 2001. International Center, Chiang Mai, Thailand.
- Frank, A.G. (1972) "Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology" in *Dependence and Underdevelopment: Latin America's Political Economy*, ed. J. Cockcroft et al. New Jersey: Doubleday Anchor.
- Franklin, S.H. (1969) *The European Peasantry: The Final Phase*. London: Methuen.
- Freeman, J.D. (1955) *Iban Agriculture*. Colonial Office Research Studies, No. 18. London: H.M.S.O.
- Friedman, J. (1994) *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage.
- Friedmann, H. (1980) "Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations" *Journal of Peasant Studies* 7, no. 2: 158-84.

- (1981) "The Family Farm in Advanced Capitalism: Outline of a Theory of Simple Commodity Production in Agriculture" (Paper prepared for the Thematic Panel, *Rethinking Domestic Agriculture*, American Sociological Association, Toronto 1981) .
- Gardner, K. and D. Lewis, (1996) *Anthropology, Development and the Post-Modern Challenge*. Chicago: Pluto.
- Geddes, W.R. (1954) *The Land Dayak of Sarawak*. Colonial Office Research Studies, No. 14. London: H.M.S.O.
- Geertz, C. (1963) *Agricultural Involution: The Process of Change in Indonesia*. Berkeley: University of California Press.
- Gould, S.J. (1982) "Darwinism and the Expansion of Evolutionary Theory." *Science* 216: 380-387.
- Gravers, M. (2001) "Karen Notions of Environment – Space, Place and Power in a Political Landscape," in E. Poulsen et al. eds., *Forest in Culture – Culture in Forest*. Denmark: Research Center on Forest and People in Thailand, Danish Institute of Agricultural Sciences.
- Gray, J. (1990) *The Road to the City: Young Women and Transition in Northern Thailand*. Unpublished Ph.D. Dissertation, Macquarie University, Sydney, Australia.
- Guha, R. (2000) *Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalayas*. Berkeley: University of California Press.
- Gulliver, P.H. (1965) "The Arusha: Economic and Social Change," in *Markets in Africa*, P. Bohannan and G. Dalton, eds. New York: Doubleday.
- Gupta, A. and J. Ferguson. (1997). "Beyond Culture: Space, Identity and the Politics of Difference", in Gupta, A. and J. Ferguson, eds. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press.
- Haimendorf, C.V. (1982) *Struggle for Survival*. Delhi: Oxford University Press.
- Halpern, J.M. (1958) *Aspects of Village Life and Culture Change in Laos*. Prepublication report. New York: Council on Economic and Cultural Affairs.
- Hanks, L.M. (1972) *Rice and Man*. Chicago: Aldine.

- Harland, J.R. (1975) *Crops and Man*. Madison: American Society of Agronomy and Crop Science Society of America.
- Harrison, M. (1977) "The Peasant Mode of Production in the Work of A.V. Chayanov", *Journal of Peasant Studies* 4, No. 4: 323-36.
- Hart, G. (1989) "Agrarian Change in the Context of State Patronage" in Hart, G., Turton, A. and B. White, eds. *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Hart, G., Turton, A. and B. White, eds. (1989) *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Hayami, Yoko (1997) "Internal and External Discourse of Communalism, Tradition and Environment: Minority Claims on Forest in the Northern Hills of Thailand," *Southeast Asian Studies*, Vol. 35, No. 3: 558-579.
- Hayami, Y. and T. Kawagoe (1993) *The Agrarian Origins of commerce and Industry: A Study of Peasant Marketing in Indonesia*. New York: St. Martin's Press.
- Hayami, Y. and Masao Kikuchi (1981) *Asian Village Economy at the Crossroads: An Economic Approach to Institutional Change*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Herskovits, M.J. (1940) *The Economic Life of Primitive Peoples*. New York: Knopf..
- Hirsch, P. (1989) "Forests, Forest Reserve, and Forest Land in Thailand," *The Geographical Journal* 156 (2): 166-174.
- (1990) "Review Essay: Marginal People on Marginal Land". *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 22(4): 55-59.
- Hobsbawm, E.J. (1970) *Age of Revolution*. New York: Praeger.
- Holdcroft, L.E. (1978) *The Rise and Fall of Community Development in Developing Countries, 1950-1965: A Critical Analysis and Annotated Bibliography*. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press.
- Homer, S. (1998) *Fredric Jameson: Marxism, Hermeneutics, Postmodernism*. New York: Routledge.

- Hunter, G. (1969) *Modernizing Peasant Societies: A Comparative Study in Asia and Africa*. London: Oxford University Press.
- Jameson, F. (1981) *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Joni Odochow (1998) *Bun Tuek Kam Ta* (Collection of Karen's Folktales and Folksongs). Chiang Mai: Northern Thai Development Foundation.
- Judd, L.C. (1961) *Chao Rai: Dry Rice Farmers in Northern Thailand*. Ph.D. Dissertation, Cornell University.
- Kamol Janlekha (1955) *A Study of the Economy of Rice Growing Village in Central Thailand*. Bangkok: Ministry of Agriculture.
- Kanika Promsao and Benja Silaraksa (1999) *Pa Jet Chun Panya Praj* (Seven Layers of Forest: Local Wisdom). Bangkok: Amarin.
- Kanoksak Kaewthep, ed., (1995) *The Village Community in Historical Comparison*. Bangkok: The Political Economy Centre, Faculty of Economics, Chulalongkorn University.
- Kaufman, H.K. (1960) *Bangkhuad: A Community Study in Thailand*. New York: Association for Asian Studies, Monograph No. 10.
- Kautsky, K. (1988, orig. 1899) *The Agrarian Question: In Two Volumes*. P. Burgess (trans.) Introduction by Hamza Alavi and Teodor Shanin. London: Zwan Publications.
- Kerblay, B. (1971) "Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy" in *Peasants and Peasant Societies*, ed. T. Shanin. Harmondsworth: Penguin Books.
- Keyes, C.F. ed. (1979) *Ethnic Adaptation and Identity: The Karen on the Thai Frontier with Burma*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
- Kingshill, K. (1965) *Kudaeng, The Red Tomb: A Village Study in Northern Thailand*. (2nd edition) Bangkok: Bangkok Christian College.
- Kearney, M. (1996) *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective*. New York: Westview.

- Kondo, D. (1996). "The Narrative production of "Home," Community and Political Identity in Asian American Theatre" in Smardar Lavie and Ted Swedenburg, eds. *Displacement, Diaspora, and Geographies of Identity*. Durham: Duke University Press.
- Kunstadter, P. (1978) "Subsistence Agricultural Economies of Lua' and Karen Hill Farmers, Mae Sariang District, Northwestern Thailand. In Peter Kunstadter, E.C. Chapman and Sanga Sabhasri (eds.), *Farmers in the Forest: Economic Development and Marginal Agriculture in Northern Thailand*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Kyle, D. (2000) *Transnational Peasants: Migration, Networks and Ethnicity*. John Hopkins University Press.
- Laclau, E. and C. Mouffe (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lan, D. (1985) *Guns and Rain: Guerrillas and Spirit Mediums in Zimbabwe*. London: James Currey.
- Lavie, S. and T. Swedenberg, eds. (1996) "Introduction" in *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*. Durham: Duke University Press.
- Leach, E. (1954) *Political System of Highland Burma*. London: Cambridge University Press.
- Lehmann, D. (1982) "After Chayanov and Lenin: New Paths of Agrarian Capitalism." *Journal of Development Economics* 11: 133-161.
- Lenin, V.I. (1960; original publication, 1899) *The Development of Capitalism in Russia: The Process of Formation of a Home Market for Large-Scale Industry*, Vol. 3, pp. 23-607, in Lenin, *Collected Works*, 4th edition. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Lewis, O. (1951) *Life in a Mexican Village: Tepoztlan Restudied*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, W.A. (1969) *Aspects of Tropical Trade, 1883-1965*. Stockholm: Almqvist and Wiksel.

- Lewis, W.A. ,ed. (1970) *Tropical Development, 1880-1913*. London: Allen and Unwin.
- Local Development Institute (1992) *Community Forestry. Declaration of the Customary Rights of Local Communities: Thai Democracy at the Grassroots*. Bangkok: LDI.
- Long, N. (1977) *An Introduction to the Sociology of Developing Societies*. London: Tavistock.
- Long, N. and Long, A. (1992) *Battlefields of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development*. London: Routledge.
- Madsen, S.T., ed. (1999) *State, Society and the Environment in South Asia*. Richmond: Curzon Press.
- Mai, U. and H. Buchholt (1987) *Peasant Peddlers and Professional Traders: Subsistence Trade in Rural Markets of Minahasa, Indonesia*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Mair, L. (1969) *Anthropology and Social Change*. (LSE Monographs on Social Anthropology 38) London: Athlone Press.
- Malinowski, B. (1922) *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.
- (1929) "Practical Anthropology", in *Africa* Vol. 2, no. 1: 28-38.
- Marcus, G.E. and M. M.J. Fischer (1986) *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Martin, B. and C. Mohanty. 1986. "Feminist Politics: What's Home Got to Do with It?" in Teresa de Lauretis, ed., *Feminist Studies, Critical Studies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Marx, K. (1909; original publication, 1867) *Capital: A Critique of Political Economy, Vol. 1: The Process of Capital Production*. Chicago: Kerr.
- Mead, M. (1922) *Coming of Age in Samoa: Apsychological Study of Primitive Youth for Western Civilization*. New York: Morrow.

- Meillassoux, C. (1981) *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mignold, W.D. (2000) *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*. Princeton: Princeton University Press.
- Miller, D.B., ed., (1978) *Peasants and Politics: Grass Roots Reaction to Change in Asia*. New York: St. Martin's Press.
- Mills, M.E. (1993) "We Are Not Like Our Mothers: Migrants, Modernity and Identity in Northeast Thailand." Ph.D. diss., University of California, Berkeley.
- (1995) "Attack of the Widow Ghosts: Gender, Death and Modernity in Northeast Thailand. In *Bewitching Women, Pious Men: Gender and Body Politics in Southeast Asia*. Aihwa Ong and M.G. Peletz, eds. Berkeley: University of California Press.
- Mintz, S. (1955) The Jamaican Internal Marketing Pattern: Some Notes and Hypotheses, *Social and Economic Studies* 4 (1): 95-103.
- Miron, L. F. 1999. "Postmodernism and the Politics of Racialized Identities" in Rudolfo D. Torres, Louis F. Miron and Jonathan Xavier Inda, eds. *Race, Identity, and Citizenship: A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Mischung, R. (1986) *Environmental 'Adaptation' among Upland Peoples in Northern Thailand: A Karen/Hmong Case Study*. Final Research Report Presented to the National Research Council of Thailand. Bangkok.
- Mitchell, C. (1956) *The Kalela Dance*. (Rhodes-Livingstone Papers no. 27) Manchester: Manchester University Press.
- Mitchell, W.P. (1991) *Peasants on the Edge: Crop, Cult and Crisis in the Andes*. Austin: University of Texas Press.
- Moerman, M. (1968) *Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village*. Berkeley: University of California Press.
- Mohanty, C.T. (1987) "Feminists Encounters: Locating the Politics of Experience" in M. Barrett and A. Phillips, eds, *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*. Cambridge: Polity Press.

- Murray, C. (1981) *Families Divided: The Impact of Migrant Labour in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nakajima, C. (1986) *Subjective Equilibrium Theory of the Farm Household*. Amsterdam: Elsevier.
- Nabhan, G.P. (1985) "Native Crop Diversity in Arid America: Conservation of Regional Gene Pools." *Economic Botany* 39 (4): 387-399.
- (1992) *Enduring Seeds: Native American Agriculture and Wild Plant Conservation*. San Francisco: North Point Press.
- Nash, J. (1979) *We Eat the Mines and the Mines Eat Us: Dependency and Exploitation in Bolivian Tin Mines*. New York: Columbia University Press.
- Nazarea, V.D. (1998) *Cultural Memory and Biodiversity*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Ong, A. (1987) *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Albany: SUNY Press.
- (1999) *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.
- Pallot, J. (1998) *Transforming Peasants: Society, State and the Peasantry 1861-1930*. New York: St. Martin's Press.
- Pau Le Paa (1987) *Khon Pka K'Nyau* (The Karen People). Kalya and Virasak Yaudrabam, trans. Into Thai. Bangkok: Samnak Nangsue Saaikham.
- Pathak, A. (1995) *Contested Domains: The State, Peasants and Forests in Contemporary India*. New York: Sage.
- Patnaik U. "Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and Its Fundamental Fallacy", *Journal of Peasant Studies* 6, No.4: 373-420.
- Pearce, D., E. Barbier and A. Markandya, (1990) *Sustainable Development: Economics and Environment in the Third World*. London: Earthscan Publication.
- Phillips, H.P. (1965) *Thai Peasant Personality*. Berkeley: University of California Press.

- Pinkaew Laungaramsri (1996) *Phum Panya Niwet Widhaya Khon Puen Muang: Suksa Korani Chumchon Kariang Nai Paa Thung Yai Naresuan* (Indigenous Ecological Knowledge: A Case Study of the Karen in the Thung Yai Naresuan Forest) Bangkok: Project for Ecological Recovery.
- (1999) "Rai, rai lu'an loy, rai mun wian and the politics of 'shifting cultivation'" in *Watershed*, Vol. 5, No.1:39-46.
- Pile, S. (1997). "Introduction: Opposition, political Identities and Spaces of Resistance," in Steve Pile and Michael Keith, eds. *Geographies of Resistance*. London: Routledge.
- Popkin, S.L. (1979) *The Rational Peasant*. Berkeley: University of California Press.
- Potter, J.M., (1976) *Thai Peasant Social Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Potter, J.M., M.N. Diaz and G.M. Foster,eds. (1967) *Peasant Society: A Reader*. Boston: Brown.
- Potter, S.H. and J.M. Potter (1990) *China's Peasants: the Anthropology of a Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poulsen, Ebbe et al. eds. (2001) *Forest in Culture – Culture in Forest*. Tjele, Denmark: Research Center on Forest and People in Thailand, Danish Institute of Agricultural Sciences.
- Prasert Trakansuphakorn (1998) *Karn Sueb Tod Ong Kwam Rur Kiew Kab Rabob Karn Tham Rai Mun Wian Khong Chumchon Kariang* (Transmission of the Body of Knowledge Relating to the Rotational Swidden Cultivation of Karen Communities) M.A. thesis, Faculty of Education, Chiang Mai University.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1922) *The Andaman Islanders: A Study in Social Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rambo, A. (1991) *The Human Ecology of Rural Resource Management in Northeast Thailand*. Khon Kaen: Khon Kaen University.
- Redclift, M. (1987) *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. London: Routledge.
- Redfield, R. (1930) *Tepoztlan: A Mexican Village*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1947) *The Folk Culture of Yucatan*. Chicago: University of Chicago Press.

- .(1950) *A Village that Chose Progress: Chan Kom Revisited*. Chicago: University of Chicago Press.
- .(1953) *The Primitive World and Its transformations*. Ithaca: Cornell University Press.
- .(1956) *Peasant Society and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Renard, R.D. (1986) "The Integration of Karens in Northern Thai: Political Life in the Nineteenth Century" in R.D. Renard, ed. *Anuson Walter Vella*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Richards, A. (1939) *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*. London: Oxford University Press.
- Rigg, J. (1993) "Rice, Water and Land: Strategies of Cultivation on the Khorat Plateau, Thailand" *Southeast Asia Research*. Vol. 1, No. 2.
- (2001) *More than the Soil: Rural Change in Southeast Asia*. Essex: Pearson Education.
- Ritchie, M.A. (1996) *From Peasant Farmers to Construction Workers: The Breaking Down of the Boundaries Between Agrarian and Urban Life in Northern Thailand, 1974-1992*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of California at Berkeley.
- Ritzer, G. (1992) *Sociological Theory*. Singapore: McGraw-Hill Inc.
- Ritzer, G. and B. Smart (2001) *Handbook of Social Theory*. London: Sage.
- Rosen, G. (1975) *Peasant Society in A Changing Economy: Comparative Development in Southeast Asia and India*. Urbana: University of Illinois Press.
- Rostows, E. (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothenberg, D. (1998). *With These Hands: The Hidden World of Migrant Farmworkers Today*. Berkeley: University of California Press.
- Royal Forestry Department (1971) *History of the Royal Forestry Department B.E. 2439-2514*. Bangkok: Royal Forestry Department (in Thai).

- Sahlin , P. (1994) *Forest Rites : The War of the Demoiselles in Nineteenth – Century France*. Cambridge : Harvard University Press
- Salazar, R. (1992) "Community Plant Genetic Resources Management: Experiences in Southeast Asia", in *Growing Diversity: Genetic Resources and Local Food Security*. D. Cooper, R. Vellve and H. Hobbelink, eds. London: Intermediate Technology Publications.
- Saneh Chamarik and Yos Santasombat, eds. (1993) *Pah Chum Chon Nai Prathet Thai: Naew Tang Karn Pattana (Community Forestry in Thailand: Development Perspectives)* Bangkok: Local Development Institute.
- Santita Ganjanapan (1996) "A Comparative Study of Indigenous and Scientific Concepts in Land and Forest Classification in Northern Thailand" in Philip Hirsch, ed. *Seeing Forests For Trees: Environment and Environmentalism in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Schapera, I. (1947) *Migration and Tribal Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Scheper-Hughes, N. (1988) "The Madness of Hunger: Sickness, Delirium and Human Needs" *Culture, Medicine and Psychiatry*, 12: 429-458.
- Scott, J.C. (1976) *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- (1990) *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- (1999) "The state and the people who move around: How the valleys makes the hills in Southeast Asia. *IIAS Newsletter* 19: 3-4.
- Sengupta, N. (1988) "Reappraising the Tribal Movement – II: The Economic Basis" *Economic and Political Weekly*, Vol. 23, No.8.
- Shanin, Teodor (1971) *Peasant and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin.
- (1972) *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society, Russia 1910-1925*. London: Oxford University Press.

- (1973) "The Nature and Logic of the Peasant Economy" *Journal of Peasant Studies* 1, No.1: 63-80.
- (1990) *Defining Peasants: Essays Concerning Rural Societies, Expolary Economies and Learning Them in the Contemporary World*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sharp, L., H.M. Hauck, K. Janlekha and R.B. Textor (1953) *Siamese Rice Village: A Preliminary Study of Bang Chan, 1948-1949*. Bangkok: Cornell Research Center.
- Skinner, G.H. (1964) "Marketing and Social Structure of Rural China," *Journal of Asian Studies* 24.
- Slater, D. (1997). "Spatial Politics/Social Movements: Questions of (b)orders and Resistance in global times", in Steve Pile and Michael Keith, eds. *Geographies of Resistance*. London: Routledge.
- Smith, C.A. (1977) How Marketing Systems Affect Economic Opportunity in Agrarian Societies, in *Peasant Livelihood: Studies in Economic Anthropology and Cultural Ecology*. R. Halperin and J. Dow, eds., New York: St. Martin's Press.
- Smirenskaia, Z.D. (1986) *Peasants in Asia: Social Consciousness and Social Struggle*. Translated by M.J. Buckley. Athens: Ohio University Center for International Studies.
- Spivak, G.C. (1988) *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. New York: Routledge.
- (1999) *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge: Harvard University Press.
- Stavenhagen, R. (1979) "Capitalism and Peasantry in Mexico," *Latin American Perspectives* 5, No. 3.
- Swartz, D. (1997) *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tanabe, S. (1981) "Peasant Farming System in Thailand: A Comparative Study of Rice Cultivation and Agricultural Technology in Chiang Mai and Ayutthaya." Ph.D Dissertation, University of London.

- Tanabe, S. (1994) *Ecology and Practical Technology: Peasant Farming Systems in Thailand*. Bangkok: White Lotus.
- Taussig, M. (1980) *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Tax, S. (1953) *Penny Capitalism: A Guatemalan Indian Economy*. Washington D.C.: Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology Publication 16.
- The Ecologist (1993) *Whose Common Future? Reclaiming the Commons*. Philadelphia: New Society Publishers.
- Thida Saraya (2001) *Prawatsart Chaona Siam (History of Siamese Peasants)*. Bangkok: Amarin Printing and Publishing.
- Tisdell, C. (1999) *Biodiversity, Conservation and Sustainable Development: Principles and Practices with Asian Examples*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Tsing, A. L. (1993). *In the Realm of the Diamond Queen: Marginality in an Out-of-the-Way Place*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Turner, V. (1969) *The Ritual Process*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Turner, V., and E.M. Bruner. 1986. *The Anthropology of Experience*. Chicago: University of Chicago Press.
- Turton, A. (1989) "Thailand: Agrarian Bases of State Power" in Hart, G., Turton, A. and B. White, eds. *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Walker, A. (2001) "The 'Karen Consensus', Ethnic Politics and Resource-Use Legitimacy in Northern Thailand. *Asian Ethnicity*, Vol.2, Number 2: 145-162.
- Wallerstein, I. (1978) *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waraluck Ithiponolarn (1997) *Rai Mun Wian: Marnda Haeng Phan Phuet* (Rotational Swidden Cultivation: Mother of Plants). Chiang Mai: B.S. Printing.
- Warriner, D. (1939) *Economics of Peasant Farming*. Oxford: Oxford University Press.
- Watts, M.J. (1983) *Silent Violence: Food, Famine and Peasantry in Northern Nigeria*. Berkeley: University of California Press.

- Weinberg, D. (1975) *Peasant Wisdom: Cultural Adaptation in a Swiss Village*. Berkeley: University of California Press.
- Weldes, J., M. Laffey, H. Gusterson and R. Duvall, eds., (1999) *Cultures of Insecurity: States, Communities and the Production of Danger*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Werasit Sittitrai (1988) Rural transformation in Northern Thailand. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Hawaii.
- Wharton, C.R. (1969) *Subsistence Agriculture and Economic Development*. Chicago: Aldine.
- Wilson, G. (1941) *An Essay on the Economics of Detribalisation of Northern Rhodesia, Part 1*. Rhodes Livingstone Papers, no. 5. Livingstone: Rhodes Livingstone Institute.
- Wilson, T.M. and Donnan, H. eds. (1998). *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wittfogel, K.A. (1957) *Oriental Despotism*. New Haven: Yale University Press.
- Wolf, E.R. (1966) *Peasants*. New Jersey: Prentice-Hall.
- (1969) *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York: Harper and Row.
- (1982) *Europe and People Without History*. Berkeley: University of California Press.
- Wong, D. (1987) *Peasants in the Making: Malaysia's Green Revolution*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Worsley, P. (1984) *The Three Worlds: Culture and World Development*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Yos Santasombat, (1992) "Community-Based Natural Resource Management in Thailand," in *Asian Review* Vol. 6: 78-124.
- , (1996) *Tha Kwie: A Preliminary Analysis of Peasant Adaptation Against Enclosure*. (in Thai) Bangkok: Kob Fai.
- , (1997) *Man and Culture*. (in Thai) Bangkok: Thammasat University Press.

- , (1999) *Biodiversity and Indigenous Knowledge for Sustainable Development*. Chiang Mai: Biodiversity and Indigenous Knowledge Studies Center, Faculty of Social Science, Chiang Mai University.
- , (2001) *Lak Chang: A Reconstruction of Tai Ethnic Identity in Daikong*. Canberra: Pandanus Books, The Australian National University.
- Zimmerer, K.S. (1995) "Ecology as Cornerstone and Chimera in Human Geography." In *Concepts in Human Geography*. C. Earle and K. Mathewson, eds. London: Rowman and Littlefield.
- (1996) *Changing Fortunes: Biodiversity and Peasant Livelihood in the Peruvian Andes*. Berkeley: University of California Press.